

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

20

AIVAR PÕLDVEE

**Bengt Gottfried Forselius ja
rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal**



Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu, Eesti

Kaitsmisele lubatud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu otsusega 1. juulist 2010. a

Juhendaja: prof dr Mati Laur

Oponent: riigiarhivaar *emeritus* dr Kari Tarkiainen
(Kansallisarkisto, Helsingi)

Doktoritöö kaitsmine toimub 23. septembril 2010. a kell 16.15 Tartu Ülikooli nõukogu saalis Tartus, Ülikooli 18

ISSN 1406-443X
ISBN 978-9949-19-447-6 (trükis)
ISBN 978-9949-19-448-3 (PDF)

Autoriõigus Aivar Põldvee, 2010

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee
Tellimuse nr 403

EESSÕNA

Festina lente! Need sõnad kirjutas Keila pastor Anton Heidrich 1688. aasta talvel Bengt Gottfried Forseliuse ortograafiatraktaati lugedes märkmelehele. Liiga kiiresti toimus kõik see kirja- ja õppeviisi muutmine tema jaoks. 1984. aasta paiku arhiivis Heidrichi kirju lugedes välgatas mu peas korraks mõte, et Forseliuse kohta on veel nii mõndagi öelda. Ja päris lahti see mõte mind enam ei lasknud... Tänapäeval professor Sulev Vahtret, kes julgustas, et kodukihelkonna ajalugu XVII sajandil võiks olla hea teema diplomitöö kirjutamiseks. Nii palju see asi ka õnnestus, et Arvo Tering oponentina nägi töös alget, mille võiks Keele ja Kirjanduse artikliks arendada. *Audiatur et altera pars*, kirjutas ta retsensioonis. Teadmine, et kihelkondlikud seigad, personaalia jm esmapilgul kõrvaline *varia* pole üksnes väärtuslik faktimaterjal, vaid ka lähtekoht meetodile, mis võimaldab leida varjatud varandusi ja esitada teistmoodi küsimusi, selgines hiljem. Kui see ei kõlaks vabandusena, võiks meetodiks pidada ka aeglast küpsemist ja pikki pause.

Asudes väitekirja juurde – mis ei sündinud professor Mati Lauri tänuväärse taganttõukamiseta – oli silme ees koondav monograafia. Aga kaante vahele said hoopis hargnevad artiklid. Mahukam neist kasvas teemast nii lahku, et tuli tööst välja jätta. Koos sellega lahkus Johannes Forselius kirjandusloost ning Johann Wolfgang Boecler tuli tagasi. Tegemist oli ammuse tõlkeveega. Nendest pole pääsenud ka Bengt Gottfried Forselius, kuid tõlkes kaotsimineku asemel on teda üha suuremaks „tõlgitud”. Siin ei aita muu kui arhiivinduslik arheoloogia, s.t algallikate ülesotsimine ja kriitiline väljapuhastamine. Üllataval moel ristus tee päris arheoloogiaga, kui läinud suvel tulid Padise kloostri kõrval päevavalgele Püha Antoniuse kiriku varemed, millest oli 1687. aastal kirjutatud Harju-Madise ja Risti kirikuõpetaja Gabriel Herlin. Aga nii nagu arheoloogid aitab aerofoto, vajas ka sinne töö avaramat vaadet. Ajapikku sai kokku pilt kildudest, mida pakkusid arhiivid ja raamatukogud (Tartus, Tallinnas, Riias, Helsingis, Stockholmis, Uppsalas, Umeås, Växjös, Kopenhaagenis, Göttingenis, Greifswaldis jm). Aga sama tähtis oli taustade selginemine, uute liistude otsimine ja materjalile järelekasvamine, mis poleks sündinud targa nõuande ja hea sõnata juhendajalt ning auväärt kolleegidelt nagu professorid Aleksander Loit, Enn Tarvel, Egil Johansson, Daniel Lindmark, Torkel Jansson ja Raimo Raag. Tänapäeval Enn Küngi, Piret Lotmanit ja Kristiina Rossi kirjutama ärgitamise ning kannatliku meelega eest. Ja muidugi abivalmeid arhiivi-, raamatukogu- ja muuseumitöötajaid.

„Mitte millestki ei saa midagi ja inimene ei ela üksnes tuulest,” kirjutas Audru pastor Friedrich Döpner 1686. aastal kooli asutamise käsu peale. Ei oleks ka sinne töö valminud paljude toetatateta alates Rootsi Riigipanga Juubelifondist, mis võimaldas 1990. aastatel jääda ajaloolaseks ning lõpetades Kristjan Jaagu reisirahaga, milleta tulnuks loobuda esinemisest ISCHE haridusajaloo konverentsidel Umeås ja Utrechti. Suureks abiks olid professor Mati Lauri

uurimisprojektid ning kirjatöö lõppjärgus professor Anti Selart (ETF-i grant 7744).

Õnn on mu teele juhatanud häid sõpru, kelle kodu uks on mulle alati lahti olnud nii Eestis kui Rootsis. Kedagi teist unustamata nimetan – Madis ja Mare Kanarbik, Dan ja Åsa Gerdes, Elvi Persson, Anders ja Kajsa Wejryd. Suurim tugi on aga olnud oma kodu ja pere, sest ainult nemad teavad, mis tähendab loobumine ja lahusolek.

Vodjal, 28. mail 2010. aastal

SISUKORD

SISSEJUHATUS	9
1. Eesmärk, meetod, ülesehitus	9
2. Historiograafilised lähtekohad ja probleemiasetused	15
2.1. Kirik ja rahvaharidus	15
2.2. Kiriklik rahvaharidus ja riiklik poliitika	20
2.3. Forselius senises ajalookäsitluses	24
2.3.1. Kroonikalised teated	25
2.3.2. Forselius ja eesti koolid baltisaksa käsitlustes XVIII–XIX sajandil	28
2.3.3. Forseliuse-käsitluse alusepanijad XIX sajandi lõpul	32
2.3.4. Forseliuse käsitlemine 1918–1940	35
2.3.5. Greta Wieselgreni allikapublikatsioon ja käsitlused	37
2.3.6. Nõukogudeaegsed üldkäsitlused	38
2.3.7. Distipliinikesksed Forseliuse-käsitlused pärast sõda (kuni 1984)	38
2.3.8. 1984 – uus algus. Problematiseerimine ja konteksti avardamine	42
2.4. Lugemaõpetamise meetod ja aabitsad	46
2.5. Ortograafiauuendus. Forseliuse kirjaviis	48
2.6. Kaks käsitlusviisi ja biograafia võimalused	49
3. Allikad	53
3.1. Normatiivsed aktid	54
3.2. Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischeri kirjastus- ja koolitegevusega seotud materjalid	55
3.3. Materjalid talurahvakoolide kohta	58
3.4. Prosopograafiline materjal	60
3.5. Materjalid Harju-Madise ja Risti kihelkonna kohta	61
3.6. Bengt Gottfried Forseliuse kirjavahetus	62
3.7. Bengt Gottfried Forseliuse trükis ilmunud kirjatööd	66
3.8. Forseliuse oponentide materjalid	68
3.9. Forseliuse ortograafiauuenduse ja õppeviisi taustamaterjal	70
ARTIKLID	
I. Peasant schools in Estland and Livland during the last quarter of the 17th century	75
II. Esten, Schweden und Deutsche im Kirchspiel St. Matthias und Kreuz im 17. Jahrhundert	117
III. Rektor ja pastor Johannes Forselius. Märkmeid eluloost, argielust ja pedagoogikast	133
IV. Eesti „tähesõja” taust ja retoorika	185
V. Bengt Gottfried Forselius ja tähed. Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õppeviisi mõistmiseks	213

VI. Viis aabitsat ja Forseliuse õppeviis.....	249
KOKKUVÕTE JA JÄRELDUSED	315
ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	327
ZUSAMMENFASSUNG.....	340
LISA: Kronoloogia.....	350

SISSEJUHATUS

I. Eesmärk, meetod, ülesehitus

Kooliõpikutes, ülevaate- ja teatmeteostes koha leidnud krestomaatiliste ajalooliste isikute puhul kipub kergesti tekkima kujutlus, et siin on kõik selge – uurimise võib lugeda lõppenuks, edasise eest hoolitsevad kaanon ja mälestuskivid.¹ Bengt Gottfried Forselius (ca 1660–1688) sai juba XIX sajandi lõpul tiitli „Eesti kirjakeele rajaja ja Eesti rahwakooli isa”,² millele sajand hiljem lisati „rahvavalgustaja”.³ Alates 1989. aastast tegutseb Forseliuse Selts ning tema nime kannab gümnaasium Tartus. Väliste märkide järgi on raske uskuda, et siin võib olla tegemist inspireeriva uurimisteamiga, mis pole veel kaugeltki ammen-datud. Ometi ei jõua sinne väitekiri kaugemale fragmentaarsest sissejuhatast, sest pöördelisel ajal tegutsenud Forselius jättis vaatamata lühikesele elule Eesti kultuurilukku väga mitmetahulise jälje.

Traditsioonilised käsitlused on lähenenud Forseliusele kooli-, pedagoogika-, keele-, kirjandus-, kiriku- või raamatuloo aspektist, unustamata biograafiliste seikade kollektioneerimist. Forseliuse kohta on enam kui sajandi jooksul avaldatud hulgaliselt eri vaatenurkadest käsitlusi ja hinnanguid ning püütud käibe teua kõik vähegi asjasse puutuvad materjalid, aga suur osa sellistest üht või kaht valdkonda haaravatest uurimustest on jäänud paratamatult ühekülgeks või pinnapealseks. Kui jätta kõrvale arhiiviotsingud, mis ei saa olla kunagi lõplikud, siis on enamasti osutunud takistuseks pörkumine vastu temaatilisi või institutsionaalseid raame. Probleem on üldisem – järeldusele, et uus tase uurimistöös ei ole võimalik ilma meetoodilise suunamuutusega, jõudis aastatuhande vahetuse paiku enamasti eesti humanitaarteadustest, sh kultuuriloo, vana kirjakeele ning vanema kirjanduse uurijad.

Analüüsis Rootsi aja kirjandusloo uurimise seisu, osutas Toomas Paul, et Eestit käsitletakse reeglina isoleeritult Euroopa kultuuriruumis toimunust, arvestamata mentaliteediajalugu, tundmata teiste teaduste (antud juhul teoloogia) erikeelt ning sageli minevikku idealiseerides. Paljude seniste uurimuste subjektiivsuse, faktivigade ja ekslike tõlgenduste pinnalt kujunes Paulil pessimistlik järeldus: „Kirjandusteadus ei ole kumuleeruv, seal ei saa lisada oma osa

¹ Tüüpilised lühibiograafia žanrinäited on: E[rna] Siirak, O[skar] Kruus. Forselius, Bengt Gottfried. – Eesti kirjarahva leksikon. Koost ja toim Oskar Kruus Tallinn 1995, lk 88–89; L[embit] Andresen. Forselius, Bengt Gottfried. – Eesti kooli biograafiline leksikon. – Koost Heino Rannap. Tallinn 1998, lk 42; L[embit] Andresen. Forselius, Bengt Gottfried. – Eesti teaduse biograafiline leksikon. I. Peatoim Karl Siilivask. Tallinn 2000, lk 273. Vt ka Tiit Hennoste. Kaanon. Kaanan. – Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Artikleid ja arvamusi 1986–2003. Tartu [2003], lk 178–188.

² W[illem] R[eiman]. Bengt Gottfried Forselius. – Eesti Üliõplaste Seltsi Album. Kolmas leht. Tartu 1895, lk 7–52, siin 52.

³ Lembit Andresen. Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius. Tallinn 1991.

teiste tehtule, vaid kõike tuleb ise otsast peale teha.”⁴ Üsna sarnane on pilk väljastpoolt, mida esindab Jürgen Beyer, kes näeb Euroopa varauusaja uurijate enesekesksuse (s.o Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa ja Itaalia ajaloo keskendumise) taustal Eestit kui perifeeriat. Suuresti on see Beyeri hinnangul paratamatu, s.t vaid osalt tingitud sellest, et uuritavad teemad ei haaku rahvusvahelise diskussiooni ja rahvusülese ajalooga. Viimane on rohkem sisemine probleem, milles piiratuse kõrval näikse aimuvat ka alaväärsuskompleks: „Mõnedki Eesti ajaloolased harrastavad Eesti ajaloo uurimist ikka veel kui teatavat laadi laiendatud koduloo-uurimist: fakte Eesti minevikust ei paigutata rahvusvahelisse raami, või on see raam ahas ja lihtsakoeline. ... Nähtavasti on meil tegemist mehhanismiga, mis ühendab automaatselt pisutki tähendusrikkamad ilmingud kodumaises ajaloos Euroopa kultuuriloo õige suurte kujudega (klassikaliseks näiteks on Eesti uurimused Bengt Gottfried Forseliusest!).”⁵

Kirjakeele ajaloo uurimise eneseanalüüs tõi meetodiliste kitsaskohtadena välja laiapäthjaliste teooriate puudumise, omaaegsete kultuurkeeelte kesise tundmise, eesti filoloogide vähese arhiivitöö kogemuse ning usuteaduse ja ajaloo, sh ideede ajaloo alase ettevalmistuse, mis jätab paremat soovida. Üldisema probleemina nähakse uurimisvaldkonna liigset enesesepööratust, teemade ahtust ning vähest või olematut koostööd usuteadlaste, ajaloolaste, kultuuriloolaste ja lingvistide vahel.⁶ Kuna koostöö saab olla vaid kahe- või mitmepoolne, siis laieneb viimane etteheide ka teistele nimetatud distsipliinidele. Kirjeldatud pilt on siiski juba ammu teisenemas ning osalt pöördeliselt muutunud. Märkamata pole jäänud nt Marju Lepajõe käsitlused, mis seavad eesti keele ajaloo misjonilingvistika (ja kaudsemalt kolonialismiuuringute) konteksti⁷ ning Kristiina Rossi arvukad uurimused ja tema algatatud allikapublikatsioonid.⁸ Samas on sümptomaatiline, et viimane üldistav keeleajaloo tervikkäsitlus ilmus

⁴ Toomas Paul. Rootsi aja kirjandusloo uurimisest. – Emakeele Seltsi aastaraamat, 46. Peatoim Mati Erelt. Tartu 2001, lk 224–241, tsitaat lk 236.

⁵ Jürgen Beyer. Mis teeb Eesti luterluse kultuuriajaloole huvitavaks. – Vikerkaar 2009, nr 7–8, lk 79–90, tsitaat lk 79, 85.

⁶ Külli Habicht. Vana kirjakeele uurimine. – Eesti keele uurimise analüüs. Koost Mati Erelt. (Emakeele Seltsi aastaraamat, 48.) Tartu 2003, lk 135–165; vt ka Kristiina Ross. Arnold Kask ja kirjakeele ajaloo tulevik. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 11, lk 788–792.

⁷ Marju Lepajõe. Johannes Gutsaffi „Grammatilised vaatlused”. – Johannes Gutsaff. *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam.* = Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tartu 1998, lk 285–316; Marju Lepajõe. 350 aastat Johannes Gutsaffi grammatikat. – Keel ja Kirjandus 1999, nr 3, lk 369–377 (vrd Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost ja toim Kristiina Ross. Tallinn 2003). Vt ka artiklit, mis asetab eestikeelse kunstluule alguse humanismiaja hariduskäsituse konteksti: Marju Lepajõe. Reiner Broockmanni värsside vältimatusest. – Keel ja Kirjandus 2009, nr 10, lk 758–776.

⁸ Siinse väitekirja seisukohalt on eriti olulised ajalooliste eesti grammatikate (Anton thor Helle, Eduard Ahrens) ja piiblitõlke ajalooga seotud tekstipublikatsioonid ja käsitlused (vt lähemalt kirjandust töö IV ja V osas).

1970. aastal,⁹ – ja sarnane tänapäevase üldkäsitluse puudumine kummitab varauusaja uurijat Eesti ajaloo, kirjandusloo, kirikuloo, pedagoogika jt valdkondade puhul. Tähelepanu- ja kiiduväärsena tuleb esile tõsta Rootsi ja Eesti ning Eesti ja Läti humanitaarteadlaste tihenevat koostööd ning võrdlevaid teemakäsitlusi.¹⁰

Mingil määral võib öelda, et üldistamist ei soodusta „aja vaim”, sest humanitaar- ja sotsiaalteadused on pöördes¹¹ kogu maailmas: distsipliin kui selline on seatud kahtluse alla, hübriidteadusi ei jõuta kokku lugeda, ilmuvad trans- ja interdistsiplinaarsed uurimused ning ähmastuvad žanride piirid. Humanitaaria olulisemaid arenguid ja produktiivset ristviljastust iseloomustades ütleb Kanada kirjandusteadlane Thomas Salumets: „Identiteedikriisi ja suunakadu käis pealegi käsikäes pöördega interdistsiplinaarsuse poole ja arusaamaga, et humanitaaria moodustab ühise uurimisruumi, mida iseloomustab vastastikune sõltuvus.”¹² Sellised arusaamad haakuvad ülihästi varauusaja kultuurisituatsiooniga, kus loovisikut iseloomustas renessanslik või barokne huvid ja annete mitmekesisus, nii et interdistsiplinaarsust ja universaalsusetootlust võib käsitada varauusaja kultuuriloo kontekstis olemuslikuna, mis omakorda pakub inspireerivat uurimisplatvormi eri valdkondade teadlaste koostöök. ¹³ Teine oluline metoodiline suundumus, millega seondub osalt ka siinse väitekirja teemadering ja käsitlusviis on uus kultuuriajalugu.¹⁴ Et mitte öelda – kodu-uurimine, mis on paigutatud rahvusvahelisse raami. Eelkõige puudutab see mikroajaloo perspektiivi ja argiajaloo momente, mida on järgitud Forseliuse kodukandi ning perekonna uurimisel. Prantsuse ideeajaloolane François Dosse mainib, et biograafia on taas ausse tõstetud, kuid sootuks uues kuues: „Ajaloosised biograafiad ei kutsu enam akadeemiliste ajaloolaste seas esile põlgust, vaid on pigem muutunud metodoloogiliste uuenduste populaarseks tallermaaks.”¹⁵

⁹ Arnold Kask. Eesti kirjakeele ajaloo. I–II. Tartu 1970.

¹⁰ Vt Stat–kyrka–samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Utg. av Torkel Jansson, Torbjörn Eng. (Studia Baltica Stockholmiensia, 21.) Stockholm 2000; Forschungen zur baltischen Geschichte. Hrsg. von Mati Laur, Karsten Brüggemann. Bd. 1–5, 2006–2010; Common roots of the Latvian and Estonian literary languages. Ed. Kristiina Ross, Pēteris Vanags. Frankfurt am Main [etc.] [2008].

¹¹ Vt Humanitaarteadused pöördes. [Koost Marek Tamm]. = Keel ja Kirjandus 2008, [eri]nr 8–9.

¹² Thomas Salumets. [Vastus Marek Tamme küsitlusele] Humanitaarteaduse olevik ja tulevik. – Keel ja Kirjandus 2008, nr 8–9, lk 735–746, siin 743.

¹³ Vt nt artiklikogumikku: Zwischen den Disziplinen? Perspektiven der Frühneuzeitforschung. Hrsg. von Helmut Puff, Christopher Wild. Göttingen 2003.

¹⁴ Vt Peter Burke. Kultuuride kohtumine. Esseid uuest kultuuriajaloo. Tallinn 2006; Peter Burke. Languages and communities in early modern Europe. Cambridge 2004; Peter Burke. Popular culture in early modern Europe. Burlington 2009.

¹⁵ François Dosse. [Vastus Marek Tamme küsitlusele] Humanitaarteaduse olevik ja tulevik. – Keel ja Kirjandus 2008, nr 8–9, lk 735–746, siin lk 739.

Interdistsiplinaarsus ning senise Forseliuse-uurimise seisukohalt uute või ammendamata perspektiivide kasutamine ei lähtunud ometigi soovist kohandada materjalile trendikaid meetodeid ja populaarseid uurimissuundi, vaid eeskätt tunnetuslikust huvist ning vajadusest otsida n-ö äärmisi võimalusi, et panna kõnelema kohati väga napp allikmaterjal. Interdistsiplinaarne uurimine pole ju meetod iseenesest, vaid selle väärtus väljendub sünergias, mida pakub mitme teadusharu töövõtete kombineerimine. Sama kehtib traditsiooniliste tsunftisestest allikate ringi laiendamise, erinevate allikaliikide potentsiaali liitmise ja mitme perspektiivi ühendamise kohta, mis on väga iseloomulik just uuele kultuuriajaloo („tähesõja”) vaatlus väitekirja IV ja V osas. Aga mitut vaatepunkti (struktuur ja element, makro- ja mikrotasand, institutsioon ja persoon, keskus ja perifeeria jne) ning nende vaheastmeid on püütud silmas pidada ka teiste teemade puhul. Uurimistöö ja eksirännakute käigus sai ajapikku selgeks, et mitmekülgse isiku paljutahulise tegevuse uurimise võrdkujuks sobib Rubiku kuubikuna tuntud integreeritud tahukas, mille puhul „pildi kokku panemine” erineb tasapinnalisest mosaiigist. Ühte värvi ruudukesed kuubiku ühel küljel ei tähenda veel ülesande terviklikku lahendamist, kuigi ühekülgsel uurijale võib selline petlik mulje jääda.

Tahud, millest Forseliuse isikut ja tegevust mõista püüdev uurimine mööda ei pääse, on kokkuvõtlikult järgmised:

1. kirik ja rahvaharidus;
2. kiriklik rahvaharidus ja riiklik poliitika;
3. koolide asutamine, tegevus ja tähendus;
4. lugemaõpetamise meetod ja aabitsad;
5. ortograafiauuendus;
6. elulugu.

Kui nimetatud teemasid vaadelda distsipliinikeskselt, siis saame sellise vastavuse:

1. usuteadus (kirikliku rahvahariduse, konfessionaliseerimise jm küsimused);
2. ajalugu (poliitilised ja sotsiaalsed küsimused);
3. kooli- ja kohaajalugu (institutsionaalsed ja lokaalsed küsimused);
4. pedagoogika ja kirjanduslugu¹⁶ (didaktika, ideede- ja raamatuajaloo küsimused);

¹⁶ Selline kõrvutamine võib tundada vägivaldne, kuid eesti kirjanduslood kirjutavad B. G. Forseliusest justnimelt seoses aabitsaga (1690. aastal ilmunud lauluraamat Forseliuse psalmitõlgetega ei ole säilinud; vt tagapool). Eestikeelseid raamatuid koostati ja tõlgiti XVII sajandil üksnes praktilistest, s.t kiriku vajadustest lähtudes, mistõttu nende kirjanduse hulka või kirjandusest välja arvamine on omaette küsimus (vt Tiit Hennoste. Probleemid ja õnnestumised uues „Eesti kirjandusloos”. – Looming 2001, nr 8, lk 1226–1239; Linda Kaljundi. Kirjandus(aja)looline Eesti. – Keel ja Kirjandus 2007,

5. keeleteadus (lingvistika ja keeleajaloo küsimused);
6. biograafia (genealoogilised jm isikuloolised küsimused).

Ükski neist tahkudest ei ole uurimata, kuigi samas võiks väita, et kõik need teemad vääriks eraldi monograafilist käsitlust ja sobiks igauks omaette väitekirja teemaks. Ainevalikut piirates olnuks hõlpsam ka sinse töö autori ülesanne ning oht laiali valguda tunduvalt väiksem, aga nii on see üksnes tagantjärele tarkusest, sest kui uurimine aastaid tagasi kooliajaloo vaatenurgast algas, tundus kõrvalteemadega kõik enam-vähem korras olevat. Probleemid ning uurimata või vildakalt käsitletud küsimused avasid end järk-järgult töö käigus, muutes koondava käsitluse paratamatult hargnevaks, kumuleerivaks ja ühtlasi interdistsiplinaarseks. Vaatamata poolikusele on see töö jõudnud tulemusteni, mis annavad edasistele uuringutele argumenteeritud suuna ning lubavad suuremal või vähemal määral ümber hinnata seniseid seisukohti Forseliuse tegevuse paljudes tahkudes ja nendega seotud distsipliinides. See ei olnud uurimistöö algne eesmärk, aga paremat eesmärki on uurijal raske soovida.

Senises historiograafias on kinnistunud arvukalt revideerimist vajavaid väiteid, mille algupära tuleb otsida allikate pealiskaudsest tõlgendamisest, rahvusromantilisest ajaloonägemisest või ka mõne uurija sulgumisest eneseküllasesse vandlitorni.¹⁷ Andmete korrastamine, allikate kriitiline ülevaatamine, uute materjalide otsimine on käinud käsikäes umbes kahesaja aasta jooksul kujundatud seisukohtade kontrollimise ja dekonstrueerimisega. Seda tööd võib võrrelda arheoloogiaga – ja mitte niivõrd teadmise arheoloogiaga Foucault' mõttes kui tähelepaneliku rutiinse „kaevamisega”, mis ei unusta stratigraafiat.¹⁸ Lisaks kihtidele tuli silmas pidada „leiumaterjali” tüpoloogilisi ja geneetilisi aspekte, seda nii ideede kui ka keeleelementide puhul. Usaldusväärseteks osutunud andmetele ja käsitlustele tuginev rekonstruktsioon sündis paljuski keeleajaloolise ja pedagoogikaalase analüüsi käigus, arvestades varauusaegse Euroopa laiemat kultuurikonteksti, milleta pole võimalik mõista rahvaharidust Eesti- ja Liivimaal ning selle lähteid. Kuna uurimistöö põhirõhk ei lasu kontseptualiseerimisel, siis lähtuvad käsitlevad probleemid eeskätt *kuidas*-, mitte *miks*-küsimustest.

nr 12, lk 937–953). Baltisaksa kirjandusteadlane Gero von Wilpert (Deutschbaltische Literaturgeschichte. München 2005, lk 84–87) käsitleb kõnealust vaimulikku kirjavara mõneti irooniliselt kui eestikeelset saksa kirjandust. Cornelius Hasselblatt (Geschichte der estnischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin, New York 2006, lk 125–136, Forseliusest 132–134) paigutab õigustatult varased grammatikad ja aabitsad ühte alajaotusesse; Armin Hetzer (Estnische Literatur. Eine historische Übersicht. Wiesbaden 2006, lk 10) kirjutab Forseliusest sissejuhatavas keelemälestiste (*Sprachdenkmäler*) peatükis.

¹⁷ Vt lähemalt: Aivar Põldvee. Konstrueeritud Forselius. Kroonikast Kalevipojani ja edasi. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2004–2005. Tartu 2006, lk 9–51.

¹⁸ Vt Michel Foucault. Teadmiste arheoloogia. Tartu 2005. Vrd Hans Treumann. Trükinduse ja raamatu arheoloogia. – Keel ja Kirjandus 1959, nr 9, lk 560–568.

Kui otsida Bengt Gottfried Forseliusega võrreldavaid ajaloolisi isikuid naabermaadest, saab teatud aspektides nimetada soome kirjakeele rajajat Mikael Agricolat,¹⁹ soome rahvahariduse rajajat Johannes Gezelius vanemat²⁰ ning läti Piibli tõlkijat ja üht koolide algatajat Johann Ernst Glücki.²¹ Selles reas puudub teaduslikult täiemõduline monograafia vaid Forseliusest.

Kirjeldatud kuus tihedalt seotud teemat on väitekirjas esitatud kuue artikli peamisteks uurimisvaldkondadeks, langemata siiski täielikult kokku järgneva töö struktuuriga. Artiklite haare ja sihiseade lähtus paljuski vastava väljaande eesmärgist. I artikkel (s.o töö I osa) on kõige ülevaatlikum ja käsitleb talurahvakoolide asutamist eeskätt (provintsi)poliitilisest, majanduslikust ja halduslikust aspektist, pidades silmas nii riiklikku kui ka kohalikku otsustustasandit ning ühendades võrdlevalt Liivimaa läti ja eesti ala, mille (kooli)ajalugu on rahvuslikust vaatepunktist kaua kunstlikult lahutatud.²² II artikkel uurib etnilisi ja sotsiaalseid vahekordi Harju-Madise ja Risti kihelkonnas XVII sajandil. Vaadeldav piirkond ja sealsed eesti, rootsi ja saksa elanikud olid Forseliuse kujunemise lokaalseks ning keeleliseks taustaks. III artikkel, mis on pühendatud Bengt Gottfried Forseliuse isale Johannes Haquini Forseliusele, täpsustab biograafilisi ja perekonnaloolisi seiku ning hindab ümber tema senise kuvandi. Artikkel sisaldab ekskurssidena uudseid vaatenurki ka Tallinna toomkooli ja gümnaasiumi ajaloo kohta. IV artikkel seab eesti ortograafiauenduse laiemas keele- ja ideedeajaloolisse konteksti. V artikkel jätkab eelmises tõstatatud küsimuste vaatlust XVII sajandi eesti grammatikate ja täheortograafia perspektiivist. VI artikkel on kriitiline uurimus, mis selgitab Forseliuse aabitsa ja õpetamise meetodi küsimusi, tuginedes raamatu- ja keeleteaduslikule

¹⁹ Viljo Tarkiainen, Kari Tarkiainen. Mikael Agricola. Suomen uskonpuhdistaja. Helsinki 1985. Mikael Agricola. *Abckiria*. Kriittinen editio. Toimittanut Kaisa Häkkinen. Helsinki 2007 (publikatsioon sisaldab saateartikleid: Anna Perälä. Mikael Agricolan teosten painoasu ja kuvitus, lk 10–40; Simo Heininen. *Abckirian* sisältö ja lähteet, lk 42–61; Kaisa Häkkinen. Suomen kieli Mikael Agricolan *Abckiriassa*, lk 62–92).

²⁰ Pentti Laasonen. Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia. Helsinki 1977; Markku Leinonen. Johannes Gezelius vanhempi luonnonmukaisen pedagogiikan soveltajana. Comeniuslainen tulkinta. (Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research, 138.) Jyväskylä 1998.

²¹ Helmut Glück, Ineta Polanska. Johann Ernst Glück (1654–1705). Pastor, Philologe, Volksaufklärer im Baltikum und in Russland. Wiesbaden 2005. J. E. Glückist läti piiblitõlke kontekstis vt Edgars Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture. Minneapolis 1979.

²² Vrd Tautas izglītība un pedagogiskā doma Latvija līdz 1900. gadam. Atb. red. Alfrēds Staris. Rīga 1987; Eesti kooli ajalugu. 1. kd. 13. sajandist 1860. aastateni. Tegevtoim Endel Laul. Tallinn 1989. Hiljutine kolme Balti riigi kooli- ja pedagoogikaajaloo käsitus jääb kompilatiivseks, vt History of education and pedagogical thought in the Baltic countries up to 1940. An overview. Ed. by Aīda Krūze, Iveta Ķestere, Väino Sirk, Ona Tījūnēliene. Rīgā 2009.

analüüsile ning laiemale võrdlusele XVI–XVII sajandi saksa, soome, rootsi ja läti aabitsatega. Artiklites esineb kohati sisulisi kattuvusi, samuti on mõni seisukoht (I ja II artikkel tuginevad varasematel uurimustel) omandanud töö käigus täpsemad piirjooned. Artiklite sisulist loogikat järgib võimalustmööda ka historiograafia ja probleemiasetuste esitus.

2. Historiograafilised lähtekohad ja probleemiasetused

Interdistsiplinaarse käsitlusviisiga kaasneb paratamatult teaduslik mitmehäälsus ning kontekstide paljusus. Uuritavad probleemid paiknevad erinevail üldistus-tasandil ja uurimistulemuste tõlgendamiseks ei piisa ühest teoreetilisest raamist, vaid korraga tuleb silmas pidada mitut, mis omakorda on osalt kontsentrilised või hierarhilised. Uurimisküsimuste esitamisel ja teksti komponeerimisel on otstarbekas lähtuda eespool eristatud temaatilistest takkudest, mida võib ühtlasi vaadelda kui religioosseid, poliitilisi, majanduslikke, didaktilisi, keelelisi, aga ka lokaalseid ja personaalseid eesti rahvahariduse lähteid.

2.1. Kirik ja rahvaharidus

Väitekirjas käsitletavate teemade kõige laiem kontekst ning ajalooliste protsesside olulisim religioosne ja ideoloogiline mõjutaja oli kahtlemata luterlik kirik. See on tõsiasi, mis kõlab ehk triviaalselt, aga mida on vahel kipunud eitama või unustama. Rootsi Läänemere provintsid (siinses töös kitsamalt Eesti- ja Liivimaa) olid osa protestantlikust Euroopast ning Saksamaalt lähtunud luterliku reformatsiooniga selle algatajate ja otseallikate kaudu algusest peale seotud. Pikk sõdade periood XVI–XVII sajandil pillutas siinset rahvast eri konfessioonidest vallutajate vahel ning ka sõdade (ajutise) peatumise järel jäid Eesti- ja Liivimaa oma geograafilise asendi tõttu külgnema õigeuskliku Venemaa ning katoliikliku Poolaga. Luterliku kiriku ja Rootsi riigivõimu jaoks oli olukord keerulisem Liivimaal, kus reformatsiooniga tuli kohati otsast alustada. Sõjalis-strateegiliselt oli Liivimaa Rootsi suurriigis erilise tähtsusega.²³

Mahukad mõisted, millega püütakse hõlmata ja uutele rööbastele suunata varauusaegse haridus- ja kooliajaloo uurimist Saksamaal, on *konfessionaliseerimine* ja *sekulariseerimine*.²⁴ Kuigi vastav uurimistraditsioon on pikk ja

²³ Aleksander Loit. Eestimaa ja Liivimaa. Kaks Läänemere provintsi Rootsi suurriigis 17. sajandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. III. Koost Enn Küng. Tartu 2009, lk 7–40, siin lk 32–33.

²⁴ Erziehung und Schulwesen zwischen Konfessionalisierung und Säkularisierung. Forschungsperspektiven, europäische Fallbeispiele und Hilfsmittel. Hrsg. von Heinz Schilling, Stefan Ehrenpreis. Münster [etc.] 2003.

literatuur mahult aukartustäratav, ei jää saksa ajaloolased rahule senise uurimis-
seisuga, mis pole küllalt arvestanud laiemat Euroopa konteksti, katoliiklikku ja
eriti kalvinistlikku haridustraditsiooni ning jäänud kõrvale meetodilistest
uudendustest, mis iseloomustavad prantsuse ja anglosaksi ajaloouurimusi. Vähe-
käsitletud teemadena mainitakse hariduse sotsiaalseid, mentaliteedi- ja
kommunikatsiooniajaloolisi aspekte (viimaste osana raamatu- ja lugemis-
ajalugu), aga samuti algharidust maal (s.o külakoole) ja tütarlaste harimist.
Pedagoogikaajaloolaste suunas on etteheitena kõlanud, et mõistete ja norma-
tiivsete allikate (õppekavad jms) kirjeldamise kõrval pole küllalt süvenetud
ajalooallikatesse, mis peegeldavad n-ö tegelikku elu. Varauusaegse haridus-
ajaloo ühe tunnusjoonena nähakse konkurentsi (1) konfessioonide, (2) kooli-
tüüpide ja (3) koolil või perekonnal põhinevate haridusmudelite vahel. Üldi-
semaks võrdlusaustaks soovitakse aga kõigi kõnealuste uurimissuundade
puhul Saksamaa naabermaid alates Skandinaaviast kuni Transilvaania ja
Ukrainani.²⁵

Erinevalt konfessionaalselt killustunud Saksamaast, kus paiguti leidis usu-
liselt vägagi tolerantseid riike, iseloomustas Karl XI aegset Rootsit „kontkõva”
(Aleksander Loidi väljend) luterlik-ortodoksne kirik, mis võitles energiliselt
teiste usutunnistuste ja usulahkude vastu, ning see vastasseis kandus üle ka
Läänemere provintssidesse, väljendudes XVII sajandi II poolel iseäranis teravalt
sünkretismi ja pietismi ilmingute tõrjumises.²⁶ Sekulariseerimise võib Eesti- ja
Liivimaa kontekstis hoopis kõrvale jätta.²⁷ Saksamaa puhul välja toodud
kolmest konkurentsiilmingust hariduse vallas saab Läänemere provintssides
rääkida tinglikult vaid esimesest, sedavõrd kui Poola Liivimaa ja eriti Vilnius
pakkusid teatud alternatiivi; nimetatud kaks haridusmudelit aga sobivad pigem
kirjeldama põhimõttelist erinevust Saksa ja Rootsi kirikliku rahvahariduse
strateegias. Kui Saksamaal rakendati katekismuse- ja lugemaõppimise vankri
ette *koolid*, siis Rootsis langes selles vallas põhiraskus *koduõpetusele*, mida
suunas mõistagi kirik kohalike pastorite kaudu ning kaplaneid ja köstreid
(*klockare*) õpetamistöösse kaasates. Talurahvakoole avati ka siin-seal Rootsis ja

²⁵ Vt lähemalt: Stefan Ehrenpreis. Erziehungs- und Schulwesen zwischen Konfession-
nalisierung und Säkularisierung. Forschungsprobleme und methodische innovationen. –
Op. cit., lk 19–33.

²⁶ Vt A. Loit. Eestimaa ja Liivimaa, lk 33–35. Ortodoksse luterluse, pietismi ja varase
valgustusaja (*Frühauflärung*) kontekstis on Karl XI kirikupoliitikat Läänemere
provintssides vaadelnud Martin Friedrich (Die Kirchenpolitik Karls XI. im Baltikum. –
Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit. Hrsg. von
Ilgvars Misāns, Horst Wernicke. Marburg 2005, lk 367–379.

²⁷ Üksnes Lembit Andresen on sõandanud anakronistlikult väita, et kuigi talurahva-
koolis asetati pearõhk usuõpetusele, võeti nn Forseliuse seminari programmis suund
„tõelisele rahvaharidusele”. Vastavate andmete puudumisel nimetab Andresen
ebamääraselt „silmaringi arendavaid aineid”. Vt L. Andresen. Kirjamees ja rahva-
valgustaja B. G. Forselius, lk 21; Lembit Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika
ajalugu. I. Eellugu ja algus kuni Põhjasõjani. Vilnius 1997, lk 147.

Soomes, kuid need ei kujundanud üldpilti.²⁸ Rahvakooli (*folkskola*) alguseks Rootsisis peetakse 1842. aastat. Kirikliku rahvahariduse mudelit, mis rakendus Rootsisis XVII sajandi keskpaiku ning institutsionaliseeriti 1686. aasta kirikuseadusega, kirjeldatakse kui rahvakooli eelajalugu ja lugemaõpetamise kampaaniat.²⁹ Lihtrahva lugemisoskust käsitati sealjuures kui abivahendit katekismuse õpetamisel, mis omakorda aitas vormida häid kristlasi ja riigialamaid.³⁰

Kirikliku rahvahariduse korraldamine Eesti- ja eriti Liivimaal kulges teisiti kui Rootsisis ja Soomes, kuna siin võeti eeskujuks Saksa mudel, s.t katekismuse ja lugemise õpetamiseks tuli rajada (vähemalt nii oli see plaanis) iga kiriku juurde kool. Määrav tähtsus – kui mitte sellise arengutee valikul, siis vähemalt elluviimisel – oli Liivimaa kindralsuperintendent **Johann Fischeril** (1636–1705, Liivimaal 1674–1699). Fischeri vaimne mõju ja organisaatoritalent kujundasid suuresti tingimused, milles tegutses ka Forselius. Paraku tuleb tunnustada, et Fischeri kui Liivimaa kirikujuhi laiahaardelise tegevuse uurimisel pole jõutud kaugemale esialgsest üldülevaatest (vt tagapool Greta Wieselgreni töid), tema vaadete vormimisest Saksamaal ja Hollandis (Leideni ülikoolis) ning Sulzbachi perioodist on mõnevõrra kirjutanud saksa autorid, kuid nende tööd on siinmail peaaegu tundmatud.³¹ Põhjalikust Fischeri-monograafiast tunnevad juba ammu puudust kõik uurijad, kes üritavad sügavamalt mõista XVII lõpu kiriku-, hariduse-, kirjastamise, piiblitõlgete ja paljude teiste kultuurinähtuste ajalugu Liivimaal (teemat puudutab väitekirja IV osa, lk 654–658).

Teine oluline, kuid Eesti ajaloos vääriliselt hindamata isik oli Liivimaa kindralkuberner **Clas Tott**, kes 1671. aastal juhtis keskväimu tähelepanu, et Liivimaal jätvad soovida nii talurahva teadmised ristiusust kui ka kirikute

²⁸ Albin Warne. Den svenska folkundervisningen från reformationen till 1809. (Svenska folkskolans historia. Red. Viktor Fredriksson. I.) Stockholm 1940; Gösta Cavonius. Folkskollärarnas föregångare i Finland. Klockare och socken-skolmästare under frihetstiden. Helsingfors 1943; Matti Taipale. Rippikoulun syntyvaiheet Turun hiipakunnassa vuosina 1627–1763. (Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia, 120.) Helsinki 1980; Hilmer Wentz. Klockaren i helg och söcken. Från medeltiden till nutid. Malmö 1980.

²⁹ Albin Warne. Till folkskolans förhistoria i Sverige. Stockholm 1929; Egil Johansson. Literacy Campaigns in Sweden. – National literacy campaigns. Historical and comparative perspectives. Ed. by R. J. Armove, H. Graff. New York 1987, lk 65–98; Daniel Lindmark. Reading, Writing, and Schooling. Swedish Practices of Education and Literacy, 1850–1880. Umeå 2004, lk 15 jj, 238–239.

³⁰ Vt klassikalist käsitlust katekismuseõpetusest Rootsisis: Hilding Pleijel. Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige. Stockholm 1970.

³¹ Peter Damrau. The reception of English Puritan literature in Germany. London 2006 (J. Fischerist lk 136–157). Hollandi kuldaja vaimuelu kohta vt Willem Frijhoff, Marijke Spies. Nederlandse cultuur in Europese context. 1, 1650. Bevochten eendracht. Den Haag 1999. Vt ka viide 34.

olukord. Kindralkubeneri hinnangul polnud piisaval arvul ei kirikuid ega pastoreid, ning süüdi olid selles eeskätt rootslastest mõisaomanikud (s.t kirikupatroonid, kelle käes olid Liivimaal hiiglaslikud maavaldused). Ühe abinõuna olukorra parandamiseks esitas ta kuningale ettepaneku seada iga kiriku juurde ametisse koolmeister või köster.³² Seda rahvahariduse edendamise ettepanekut tuleks käsitleda samas kontekstis kui Liivimaa 1668. aasta maapolitsei korraldust (*Landesordnung*), mis oli eeskätt ajastule omane heakorra- ehk politseimäärustik.³³ Tott oli see, kes kutsus Fischeri Riiga, ning surus tema kandidatuuri läbi riiginõukogus, kus meelsamini oleks eelistatud rootslast, ja isikut, kelle ortodokssuses ei tuleks kahelda. Kveekerluses süüdistatud Fischer oli superintendent Sulzbachis, mida valitses religiooni-küsimustes erakordselt tolerantne ning kunsti- ja teadusmetseenina tuntud pfalzkrähv Christian August.³⁴ Reisil, mille Fischer võttis 1673. aasta suvel ette Tottiga kohtumiseks, tutvus ta pietismi suurkuju Philipp Jakob Speneriga,³⁵ kes hiljem andis Fischerile tähendusrikka hüüdnime „Liivimaa uus apostel”.

Liivimaa (loe: läti ja eesti) kiriku-, haridus- ja kirjakuultuuri ajaloos pöörde- liseks osutunud algatuse ettepanekud esitas Fischer kuningas Karl XI-le 1675. aastal. Kuningas vastas resolutsioonidega, mis löid aluse koolide asutamiseks ja rahastamiseks ning lubasid Fischeril avada Riias kuningliku lütseumi (*Schola Carolina*) ning esmaklassilise trükikoja (vt väitekirja I osa, lk 63–67). Teatud pietistlikke sümpaatiad on mainitud ka Stockholmi saksa koguduse pastori Jacob Helwigi ja saksa kooli rektori Johann Uppendorfi puhul, kellest esimene

³² Alvin Isberg. Livlands kyrkostyrelse 1622–1695. Reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis. (Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia, 12.) Stockholm 1968, lk 185–186. Rootsiga võrreldes viletsate kirikuolude üle kurdeti Eesti- ja Liivimaal sageli, aga seni kuni pole tehtud vastavaid võrdlevaid uuringuid, on sellist kurtmist raske objektiivselt hinnata. Ka talupoeglikus Rootsis erines rahvalik usutõlgendus ortodokssest luterlusest, rääkimata sagedastest kaebustest kirikudistsipliini rikkumise üle. Vt Göran Malmstedt. Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige. Lund 2002.

³³ Nimetatud heakorra tagamise aspekti rõhutab Clas Totti taotluste puhul Marten Seppel (Veel kord Liivimaa 1668. aasta maapolitsei korraldusest. – Sõnasse püütud minevik *in honorem* Enn Tarvel. Koost Prit Raudkivi ja Marten Seppel. Tallinn 2009, lk 190–204, siin 192–193).

³⁴ Sulzbachi kohta vt: Volker Wappmann. Durchbruch zur Toleranz. Die Religionspolitik des Pfalzgrafen Christian August von Sulzbach 1622–1708. Neustadt a. d. Aisch 1998 (J. Fischerist lk 205–214); Volker Wappmann. Knorrs von Rosenroth Sulzbacher Freundeskreis. – Zeitschrift der Christian Knorrs von Rosenroth Gesellschaft „Morgen Glanz” 1993, nr 3, lk 19–69; Klaus Jaitner. Der Pfalz-Sulzbacher Hof in der europäischen Ideengeschichte des 17. Jahrhunderts. – Wolfenbütteler Beiträge. Aus den Schätzen der Herzog August Bibliothek. Bd. 8. Frankfurt am Main 1988, lk 273–394.

³⁵ Johannes Wallmann. Beziehungen des frühen Pietismus zum Baltikum und Finland. – Der Pietismus in seiner europäischen und aussereuropäischen Ausstrahlung. Red. Johannes Wallmann, Pentti Laasonen. Helsinki 1992, lk 49–87, siin lk 53–59.

sai Eestimaa piiskopiks (1677) ja teine Riia lütseumi rektoriks (1677).³⁶ Helwigi ja Fischeri kohandatud seletustega Lutheri katekismus, mis ilmus 1680. aastal Riias saksakeelsena, oli tõsiluterlik; selle tõlkeväljaanded (läti 1682, tartueesti 1684, tallinnaeesti 1686) said talurahva usuõpetuse aluseks Liivimaal.³⁷

Fischeri algatusi on konfessionaliseerimise ja pietismi vaatenurgast käsitlenud Jürgen Beyer, kes sõnastab ühiskonnas luterlike normide kehtestamise kohta järgmise trilemma: „Raske öelda, mis oli seejuures peamine liikumapanev jõud. Kas riik, kes oli huvitatud sellest, et tema alamate seas valitseks kord ja sõnakuulmine? Kas kirik, kes soovis oma õpetuse omaksvõtmist? Või vagad inimesed, kes püüdisid jumalakartliku ühiskonnakorralduse poole? Ilmselt põimusid siin eri gruppide huvid.” Beyer peab vajalikuks üle korrata, et „Forseliuse ja Glücki tegevust on võimalik paremini mõista, kui vaadelda seda järjekordse sammuna Rootsi riigi kavas eestlastele ja lätlastele ristiusu aluseid õpetada. ... Eesmärk oli kiriklik kirjaoskus: põhiliste religioossete tekstide lugemine kui abivahend, et neid tekste paremini pähe õppida. Seda peeti eelduseks, et oleks võimalik oma elu nende tekstide järele seada. Koolide asutamine oli Rootsi riigi ja Rootsi kiriku katehiseerimis- ja distsiplineerimispüüdluste kõrvalsaadus. Samalaadselt toimiti ka teistel luterlikel aladel.” Fischeri tegevust hindab Beyer kui energilist Rootsi ortodoksia konfessionaliseerimisprogrammi elluviimist, mis osutus küllaltki edukaks. Selles on Beyeril rohkem õigus kui etteheites, et „Eesti- ja Liivimaa ajalugu käsitlevates uurimustes – olgu need siis baltisaksa, nõukoguliku, eesti või läti taustaga – pole seni konfessionaliseerimisest eriti räägitud; ka XVII sajandi Rootsi suurvõimu uurimisel seda teemat ei puudutata, pigem peetakse seda „unifitseerimispoliitika” tahuks. Kui aga vaadelda Eesti- ja Liivimaa ajalugu Euroopa perspektiivist, on ilmselge, et siin toimusid samasugused konfessionaliseerimisprotsessid nagu mujalgi.”³⁸ Õigem ja õiglasem oleks arvestada tõsiasjaga, et *konfessionaliseerimine* on saksa ajaloolaste (eeskätt Wolfgang Reinhardi ja Heinz Schillingi) poolt Saksamaa usulise lõhenemise ajajärgu käsitlemiseks

³⁶ Hilding Pleijel. Der schwedische Pietismus in seinen Beziehungen zu Deutschland. Eine kirchengeschichtliche Untersuchung. Lund 1935, lk 23.

³⁷ Vrd Jürgen Beyer. Implementing Lutheran cultural patterns in the Baltic Provinces, c. 1630–1710. – Zones of fracture in modern Europe. The Baltic Countries, the Balkans, and Northern Italy. Ed. Almut Bues. (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, 16.) Wiesbaden 2005, lk 205–216, siin 211–212; Jürgen Beyer. Strategien zur Hebung der Frömmigkeit in Est- und Livland (1621–1710). Konfessionalisierung und Pietismus. – Confessionalism and pietism. Religious Reform in Early Modern Europe. Ed. by Fred van Lieburg. Mainz 2006, lk 111–128, siin 118–119.

³⁸ Jürgen Beyer. Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1710). Konfessionaliseerimine ja pietism. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. III. Koost Enn Küng. Tartu 2009, lk 80–95, tsitaadid lk 80–81, 88, 93–94.

loodud kontseptsioon, mis sai tuule tiibadesse alates 1970. aastate lõpust, ja teiseks, nagu eespool öeldud, pole konfessionaliseerimisest põhjust rääkida väljaspool konfessioonide konkurentsi. Viimase aga hävitasid Rootsi võimud Eesti- ja Liivimaal juba eos.

2.2. Kiriklik rahvaharidus ja riiklik poliitika

Vaadeldes kiriklikku rahvaharidust läbi riigi ja tema alamate suhete prisma, tuleb mainida veel kahte laiemas diskussioonis viljakat ja populaarset tõlgendumudelit: *ühiskondlikku distsiplineerimist* (s.o Gerhard Oestreichi jt *Sozialdisziplinierung*) ning *(post)kolonialismi*. Mõlemad on levinud kulutulena üle Euroopa ja maailma, kuid pole mainimisväärselt mõjutanud varauusaja uurimist Eestis. Kooliajaloo käsitlemine konflikti ja konsensuse, poliitiliste ning sotsiaalsete tõuke- ja tõmbejõudude, aga samuti provintsi ja emamaa või keskuse ja perifeeria vaatenurgast, on pakkunud uurismitulemusi, millest ei saa mööda vaadata ka Rootsi Läänemere provintside puhul. Muidugi unustamata siinset poliitilist ja ühiskondlikku tegelikkust (võõrkeelne ülempiht, pärisorjuse ja mõisamajanduse distsiplineeriv toime jne), mis erineb sageli suurel määral Lääne-Euroopa, aga ka Rootsi oludest. Daniel Lindmark kritiseerib distsiplineerimis- ja kontrolliaspekti rõhutavate Rootsi ajaloolaste käsitluste ühe külgsust, eriti selliseid, mis eelistavad allikate läbitöötamisele üldistusi, kuna neis kipuvad jääma varju kirikliku haridusprogrammi rahvalalgustuslikud alged ning inimesed kui tegutsevad subjektid.³⁹

Tänapäeva Eesti ajaloolased, kes mitte ainult ei tunne, vaid on omal nahal kogenud nõukogudeaegset marksistlikku ajalookäsitlust, omandasid koos sellega ka teatud immuunsuse kontseptsioonide vastu, mis vaatlevad varauusaegset Eesti- ja Liivimaad poliitilise kolonialismi võtmes. Aga ka võimalikud koloniaalsuhte tõlgendused siinsete etniliste gruppide, seisuste või nn kultuurilise teise aspektist⁴⁰ pole osutunud inspireerivaks – või jäänud pigem võõraks. Soovimata neil teemadel siin pikemalt diskuteerida, ei või jätta nimetamata Rootsi kolleegide (Daniel Lindmark, Linda Oja jt) uuringuid keskvoimu ja kiriku aktsioonidest Lapimaal ning Põhja-Ameerikas (*Nya Sverige*), millel leidub selgeid paralleele Läänemere provintsidest rakendatud meetmetega.⁴¹

³⁹ Daniel Lindmark. Uppforstran, undervisning, upplysning. Linjer i svensk folkundervisning före folkskolan. (Alphbeta varia. Album Religionum Umense, 5). Umeå 1995, lk 14 jj, 175 jj.

⁴⁰ Vt Tiit Hennoste. Postkolonialism ja Eesti. Väga väike leksikon. – Tiit Hennoste, Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Artikleid ja arvamusi 1986–2003. Tartu [2003], lk 303–314.

⁴¹ Education and Colonialism. Swedish Schooling Projects in Colonial Areas, 1638–1878. Ed. by Daniel Lindmark. Umeå 2000; Daniel Lindmark. Literature for Swedish Lutherans in Colonial America, 1696–1730. – Education and Ethnicity. Eds. Geoffrey Sherington & Craig Campbell. (Paedagogica Historica, Suppl. Series VII.) Ghent 2001,

Lapimaa kontekstile lisab relevantsust teadmine, et Bengt Gottfried Forseliuse isa Johannes Haquini Forselius oli pärit Umeåst (vt väitekirja III osa, lk 234–239).

Sama tähtsad kui luterlus kirikliku rahvahariduse lätete ja sisu mõistmiseks, on Rootsi *provintsi poliitika* ja *unifitseerimistaotlused* koolide asutamise, rahastamise jm praktiliste lahenduste taustsüsteemina.⁴² Seda tundmata jäävad arusaamatuks kohalikud erisused provintssides ning hoomamata mänguruum, millega pidid arvestama – aga mida ka oma tegevuse läbi kujundasid – hariduselu edendamisega seotud isikud, teiste seas Forselius. Rootsi riigivõimu hariduspoliitikast Eesti- ja Liivimaal on üldistava ülevaate (koos perioodiseeringuga) koostanud Jaak Naber, tuues eraldi välja XVII sajandi viimased kümnendid kuni 1710. aastani, erilise rõhuga Karl XI absolutistlikul valitsemisel ja reduktsioonil.⁴³ See on periood, millele keskendub ka siinne väitekirj (kõnealust problemaatikat puudutavad eeskätt töö I ja II osa). Keskvõimu ja Läänemere provintsside vahelkordi kirikuvalitsemise seisukohalt on Rootsi Riigiarhiivi materjalide põhjal uurinud Alvin Isberg, kes sealjuures pidi tõdema (1970), et XVII sajandi kooliküsimused Baltikumis on uurimata teema.⁴⁴ Isberg on käsitlenud ka Karl XI ja balti aadli suhteid ning iseloomustanud talurahvakoolide asutamist kui poliitilist vahendit seisuslike vahede nivelleerimiseks, mis pidi tõstma talurahva kultuurilist tasapinda aadlile vastukaalu tekitamiseks,

lk 35–54; Daniel Lindmark. *Ecclesia Plantanda. Swedishness in Colonial America*. Umeå 2005. Linda Oja. *Attitudes to popular magic in 17th- and 18th-century Sweden and Estonia. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Stockholm 1993, lk 231–249; Linda Oja. „God enighet, sämja och kärlek uti landet.”. *Den religiösa lagstiftningen och ambitionen att göra goda kristna av stormaktstidens svenskar. – Stat–kyrka–samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna*. Utg. av Torkel Jansson, Torbjörn Eng. (Studia Baltica Stockholmiensia, 21.) Stockholm 2000, lk 17–85.

⁴² Jerker Rosén. *Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid. En författningshistorisk skiss. – Scandia 1946*, Bd. XVII, H. 2, lk 137–270; Stellan Dahlgren. *Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reichs. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Stockholm 1993, lk 15–31, eriti lk 23–24, kus toonitatakse mh kiriku kui sotsiaalse distsiplineerija rolli.

⁴³ Jaak Naber. *Swedish government authorities and school education in Estonia. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Stockholm 1993, lk 335–364. Käsitlus on valminud Uppsala Ülikoolis prof S. Dahlgreni seminaris ja ühtib suurel määral eelmises viites osutatud autorite vaadetega.

⁴⁴ Alvin Isberg. *Livlands kyrkostyrelse 1622–1695. Reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis*. Uppsala 1968; Alvin Isberg. *Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700*. Uppsala 1970, siin lk 174, viide 5.

õpetades samas rahvale riiklikult ainuõigeks peetud religiooni s.o ortodoksset luterlust.⁴⁵

Riikliku unifitseerimise ja ühiskondliku distsiplineerimise raames käsitleb kiriklikku rahvaharidust Rootsisis ja Rootsi Läänemere provintsideis Ralph Tuchtenhagen, kes on oma 2008. aastal ilmunud mahuka monograafia vastavad peatükid pealkirjastanud: „Kirche und Sozialdisziplinierung” ja „Bildung und Staatsdienst”.⁴⁶ Ka Tuchtenhagenile on jäänud mulje, et Balti provintside rahvahariduse kohta rootsi ajal puuduvad ulatuslikumad uurimused, kuid võrreldes Isbergi ajaga ei pea see enam kuidagi paika. Moodsate kategooriate tagant vaatab vastu mitte ainult vananenud, vaid ka ähmane käsitlus. Talurahvakoolide rajamist on kirjeldatud kui Karl XI valitsuse kava integreerida need Rootsi haridussüsteemi: „Sealjuures lähtus süstematiseerimisiniatiiv (*Systematisierungsinitiative*) eeskätt Harju-Madise eesti koguduse pastori pojast, nimelt Bengt Gottfried Forseliusest,” kelle plaanid kandis kuningale ette Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer. Forseliusest on selles käsitluses saanud rahvakooliõpetajate seminari *rektor*, kelle surma järel lõppenud ka õppeasutuse tegevus.⁴⁷

Olulisi pidepunkte on siinsele väitekirjale pakkunud Aleksander Loidi uurimused, eriti tema reduktsioonimonograafia.⁴⁸ Hilisemates töödes on Loit rõhutanud mõisate reduktsiooniga kaasnenud taotlust kaotada Eesti- ja Liivimaal pärisorjus, osutades, et seost koolide asutamise ja pärisorjuse kaotamise algatuste vahel on raske näha üksnes kronoloogilisena, pigem on see kausaalne.⁴⁹ Tees pärisorjuse kaotamisest rootsi ajal pole leidnud laiemat

⁴⁵ Alvin Isberg. Karl XI och den livländska adeln 1684–1695. Studier rörande det karolinska enväldets införande i Livland. Lund 1953; Alvin Isberg. Ösels kyrkoförvaltning 1645–1710. Kompetenstvister och meningsmotsättningar rörande funktionssättet. Uppsala 1974, lk 100.

⁴⁶ Ralph Tuchtenhagen. Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa. Wiesbaden 2008, ptk V–VI, lk 186–295.

⁴⁷ R. Tuchtenhagen. Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa, lk 259–260. Vt ka Ralph Tuchtenhagen. Inquisitio privata. Katechisation unter der estnischsprachigen Bevölkerung der schwedischen Ostseeprovinzen vor Einführung der Volksschule. – Ostseeprovinzen, Baltische Staaten und das Nationale. Festschrift für Gert von Pistohlkors zum 70. Geburtstag. Hrsg. von Norbert Angermann [et al.] Münster 2005, lk 41–67.

⁴⁸ Aleksander Loit. Kampen om feodalrättan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710. I. Uppsala 1975. Vt ka üldistavaid käsitlusi: Aleksander Loit. Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561–1710 (1721). – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. I. Koost Enn Küng. Tartu 2002, lk 7–26; Aleksander Loit. Eestimaa ja Liivimaa. Kaks Läänemere provintsi Rootsi suurriigis 17. sajandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. III. Koost Enn Küng. Tartu 2009, lk 7–40.

⁴⁹ Aleksander Loit. Pärisorjuse kaotamine Eestis rootsi ajal. – Kleio. Ajaloo ajakiri 1996, nr 1, lk. 3–18, koolidest lk 10 ja 14; Aleksander Loit. Pärisorjuse kaotamine ja

tunnustamist,⁵⁰ ometigi saab rääkida talupoegade õiguslikku seisukorda parandavatest regulatsioonidest, millest üks mainib otsesõnu ka kooliharidust. Karl XI selgitas 31. juulil 1687 reduktsioonikomissaridele, et nendele talumeeste poegadele, kellel on huvi ja eeldusi raamatutarkuseks (*lust och woro begwämlige till bokliga konster*) või kes ihaldavad sõjaväeteenistusse astuda ning selleks sobivad, ei tohi teha takistusi, kuni nad oma õpinguid ja teenistust hoole ja truudusega täide saadavad (*med flijt och trooheet fortfahra*).⁵¹ Liivimaa kubermangus jagati redutseeritud maavalduste arvelt koolmeistritele ¼-adramaalised talukohad ning riigimõisate sissetulekust maksti palka Eesti- ja Liivimaa eesti maakoolide inspektorile. Eestimaa reduktsioonikomissarid pidid aga kuninga korraldusel sekkuma koguni Forseliuse ortograafiauuenduse ja õppemeetodi küsimusse. Maakoolide inspektori ametikoha paralleelina võib vaadelda unifitseerimisinspektori tegevust Taanilt vallutatud Skånes,⁵² mis on heaks näiteks sellest, kuidas provintsipoliitika raames taotleti katekismuse-õpetusega ka muid sihte. Skånes polnud probleemiks mitte luterlik konfessionaliseerimine, vaid administratiivne ja keeleline rootsistamine.

Kuningas **Karl XI**, kelle kätte 1680. aastal koondus absoluutne võim, on tuntud kui sügavalt religioosne valitseja ning efektiivne riigikorralduse reformija. Laiemas plaanis on alamate eest hoolitseva absolutistliku valitseja, riigi ja ühiskonna ümberkorraldaja ning suurte usureformaatorite töö jätkaja kuvandi loomisel tähtis koht Saksi-Gotha hertsogil Ernst I (ka Ernst *der Fromme*, s.t Vaga, 1601–1675), kes kolmekümneaastases sõjas osales Rootsi armee ohvitserina. Mitut Saksi-Gothale sarnast mustrit, sh usu- ja kirikliku hariduse edendamine ning selle tõhus bürokraatlik kontrollimine, piibliväljaanded, vaestehoolekanne jm, järgis Rootsi riik sajandi viimastel kümnenditel. Üks, milles Saksi-Gothale ei jõudnud järgi ka enamuse Saksa riike, rääkimata Rootsist, oli üldise kohustusliku koolihariduse kehtestamine, mille tagamiseks

talurahvakoolide asutamine rootsi ajal. – Wastne Testament 1686. Konverentsi ettekanded 26.–27. aprill 1996. (B. G. Forseliuse Seltsi Toimetised, 2). Tartu 1996, lk 58–64.

⁵⁰ Vt nt Mati Laur, Katrin Kello. Rootsi aja pärand 18. sajandi Liivimaa agraarsuhetes. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahre 75. sünnipäevaks. Koost Andres Andresen. Tartu 2001, lk. 251–269. Pärisorjuse mõiste tõlgenduste kohta vt Marten Seppel. Die Entwicklung der „livländischen Leibeigenschaft“ im 16. und 17. Jahrhundert. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2005, nr 54 (2), lk 174–193.

⁵¹ Dokument on publitseeritud: Kalle Kroon. Kolme lövi ja greifi all Põhjasõjas. Eestlased ja lätlased Rootsi armees, nähtuna sotsiaal-majanduslike muutuste taustal 17. sajandi lõpul – 18. sajandi alguses. [Tallinn] 2007, lk. 321–324.

⁵² Stig Alenäs. Lojaliteten, prostarna, språket. Studier i den kyrkliga „försvenskningen“ i Lunds stift under 1680-talet. (Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis, 46.) Lund 2003.

jagati ühe abinõuna vaestele õpilastele tasuta kooliraamatuid.⁵³ Selle mõõtuandva koolikorralduse üks alusepanijatest oli kiriku- ja koolinõunik Sigismund Evenius (Tallinna gümnaasiumi esimene rektor 1631–1632, vt väitekirja III osa, lk 264–268), aga võib oletada sedagi, et sarnased ideaalid polnud võõrad ka Sulzbachi superintendendina teeninud Johann Fischerile. Paternalistlik hoiak,⁵⁴ mis väljendus selgelt Ernst Vaga reformides, ei olnud võõras Karl XI-legi. Kristliku valitseja filantroopset hoolitsust, mille üldisemaks taustaks olid loomuõiguse ja varase valgustuse ideed inimese sünnipärastest õigustest, toonitab Karl XI poliitikas ka Aleksander Loit, nähes tema poliitika ühe sihina mitte ainult aadli eesõiguste piiramist Läänemere provintsidest, vaid ka riiklikest huvidest lähtuvat talurahva sotsiaalset emantsipatsiooni. Rahvahariduse taset Eesti- ja Liivimaal hindab Loit tugevasti üle (vt tagapool), mis jätab pitseri ka sellest eeldusest lähtunud järeldustele.⁵⁵ Paternalismi ja ligimesearmastuse kontekstis ei saa jätta osutamata, et leidis mõisahärrasid (eriti Liivimaal), kes talurahvakoolet innukalt toetasid. See polnud aadli seas valdav tendents, aga nähtusena tähelepanu- ja uurimisväärne, et korrigeerida üldlevinud ettekujutust mõisnikust, kes pidas lugemisoskust talupojale mitte ainult tarbetuks, vaid ka ülejõukäivaks.

2.3. Forselius senises ajalookäsitluses

Varasemad Bengt Gottfried Forseliuse mainimised on peamiselt ärgitatud kas huvist (estofiilsete) literaatide või kooliajaloo vastu. Kuni XX sajandini oli talurahvakoolide ajalugu üks kirikuloo teemadest ning selle uurijaiks olid enamasti luteriusu vaimulikud. Professionaalsete ajaloolaste uurimisobjektiks sai rootsiaegne maakool esmakordselt 1930. aastatel, kui jõudis kätte Eesti ajaloo üldkäsitluste koostamine. Eestikeelse koolihariduse sünniloo keskpunktiks oli nn Forseliuse seminar, mille käsitlemisele tuleb ka siin suhteliselt palju tähelepanu pöörata. Korrastav historiograafiline vaatlus on vajalik ka selleks, et selgitada arvamuste ja seisukohtade geneesi, sest Forseliusest kirjutajaid on aegade jooksul kogunenud mitu korda rohkem kui vastavate teemade uurijaid.

⁵³ Vt Andreas Klinger. *Der Gothaer Fürstenstaat. Herrschaft, Konfession und Dynastie unter Herzog Ernst dem Frommen.* Husum 2002; Veronika Albrecht-Birkner. *Reformation des Lebens. Die Reformen Herzog Ernsts des Frommen von Sachsen-Gotha und ihre Auswirkungen auf Frömmigkeit, Schule und Alltag im ländlichen Raum (1640–1675).* Leipzig 2002.

⁵⁴ Paternalismi kohta vt Marten Seppel. *Paternalistliku pärisorjuse idee Baltikumis.* – Tuna 2006, nr 2, lk 27–41.

⁵⁵ Aleksander Loit. *Den politiska bakgrunden till bondeskolornas inrättande i Östersjöprovinserna under svenska väldets tid.* – Stat-kyrka-samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Utg. av Torkel Jansson, Torbjörn Eng. (*Studia Baltica Stockholmiensia*, 21.) Stockholm 2000, lk 167–184.

Kuna varasema trükisõna jõud historiograafilise lumepalliefekti tekitamisel on olnud eriti suur, alustame kroonikatest, mis küll formaalselt peaksid kuuluma allikate hulka.

2.3.1. Kroonikalised teated

Christian Kelch. Bengt Gottfried Forseliuse nime tegi esimesena laiemalt tuntuks Christian Kelch oma kroonikas 1695. aastal:

„Kanti hoolt ka selle eest, kuidas selle maa tähendatud talurahvast tasapisi harida ja iseäranis lähemale tuua nende asjade tundmisele, mis vajalikud hingeõnnistuseks; ja selle tarbeks andis kuningas kõrge korralduse mittesaksa koolide asutamise kohta, mida poliitilistel põhjustel siin varemalt ei tahetud sallida ja millega natukese aja eest oli mitmes paigas Eestimaal teinud algust üks *studiosus juris*, Bengt Gottfried Forselius, ja andnud ühe üpris labusa *meetodi* abil lühikese ajaga hädavajaliku lugemisoskuse mitmesajale noorele ja tavalisele inimesele.”⁵⁶

Osundatud kroonikateate kaudu jõudis Forseliuse nimi juba XVIII sajandil paljukõitelise maailmaajaloo veergudele.⁵⁷ Kelch ise õpetas enne Järva-Jaani pastoriks saamist koduõpetajana Bengt Gottfried Forseliuse venna- ja õelapsi, täpsemalt Põltsamaal praost Andreas Forseliuse ja Laiusel praost Reiner Broocmanni ning tema abikaasa Sophia Forseliuse lapsi.⁵⁸ Järva-Jaani pastorina avas Kelch kooli, kus mõnda aega õpetas üks Forseliuse õpilane. Korduvalt on tsiteeritud Kelchi kirja (19. VI 1688), milles ta tunnustas Forseliust järgmiste sõnadega: „Et oma armastatud isamaale ei oleks saanud kuulsamat ega kasulikumat teenet osutada, kui Tema [Forselius] on maakoolide sisse-seadmise teinud, seda hakkavad kõige rohkem järelepõlved mõistma, sest nende otsust ei moonuta armastus ega viha.”⁵⁹

⁵⁶ Christian Kelch. Liivimaa ajalugu. Tlk Ivar Leimus. Tartu 2004, lk 460.

⁵⁷ Siinne märkus tugineb William Guthrie, John Gray jt teose (*A General History of the World*) saksakeelsel versioonil, kus Forseliusest on saanud ekslikult saksa koolide asutaja. Vt Allgemeine Weltgeschichte. Nach dem Plan Wilh. Guthrie, Joh. Gray, und anderer gelehrten Engländer entworfen, ausgearbeitet, und aus den besten Schriftstellern gezogen von Daniel Ernst Wagner. Bd. 68. Brünn 1788, lk 842.

⁵⁸ Rudolf Winkler. Beiträge zur Kenntniß des Chronisten Kelch und seiner Zeit. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. V. Reval 1900, lk 112–113.

⁵⁹ Greta Wieselgren. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. [Äratrükk: Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok 1942.] Lund 1943, lk 108; faksiimile ja tõlge: L. Andresen. Kirjamees ja rahvalaugustaja B. G. Forselius, lk 62–63.

Christian Hoppius. Järgmine trükisõnaline teade, mis pärineb Rapla pastor Christian Hoppiuselt, ilmus Uue Testamendi (1715) eessõnas. Seoses piibli-konverentsidega Liepas ja Pilistveres⁶⁰ mainib ta üliõpilast Bengt Johann (*sic!*) Forseliust:

„Nii suur lootus oli nüüd, et nende konverentside läbi [piibli tõlkimise] töö viimaks ometi korda peaks saama, ometi langes see ära, kuna see kõiksugu tekkinud dispuutide läbi oli takistatud. Sest vaieldi: kas tõlge peaks sündima algteksti või Lutheri tõlke järgi, kas seni tavalist ja juba välja antud eesti raamatutes kasutatud kirjaviisi alles hoida või *ülalmainitud härra* Forseliuse introductseeritud kasutama peaks. *Tema nimelt võttis eesti koolide asutamise* (Introduction) *maal, kus need seni olid puudusid, innukalt ja suure hoolega ette, viis selle töö ka väga paljudes kohtades heale järjele, ning oleks selle arvatavasti täielikult lõpule viinud, kui vahele astunud surm poleks teda selles takistanud.* Et talurahvas seda kergemini võiks lugema õppida, oli ta mitmed kirjatähed *eesti tähestikust* [*Ehstnis. A.B.C.*] välja jätnud ning ortograafias palju muutnud, millega teised ei tahtnud nõustuda, vabandusena ette tuues, et senini trükitud eestikeelsed raamatud seeläbi kasutuskõlbmatuks muutuvad ja et kogemus osutab, et talunoorahvas niisama kärvesti on senise viisi järgi, nimelt ühe talvega lugema õppinud, millised dispuudid lõpuks kõige armulisema kuningliku resolutsiooniga lõpetatud said.”⁶¹

Eberhard Gutsleff. Sama eksitav nimekuju kordub ka Anthon thor Helle grammatika eessõnas (1732). Selle autor, Tallinna Püha Vaimu kiriku õpetaja Eberhard Gutsleff noorem on muu hulgas püüdnud Uue Testamendi eessõnas mainitud kahe Forseliuse asjus selgust luua, kuid välja kukkus paraku vastupidi.⁶² Sealsamas selgitas Gutsleff Forseliuse ortograafiauuendust ja õpetamismeetodit ning mainis, et Johann Hornungi „Grammatica Esthonica” (1693) tugines Forseliuse põhimõtetele (*Forselii principiis*):

„Härra Forselius võttis *eesti koolide algatamise maal, kus need seni puudusid*, innukalt ja suure hoolega ette, viis selle töö ka paljudes kohtades heale järjele ja oleks selle arvatavasti täielikult lõpule viinud, kui vahele astunud surm ei oleks teda selles takistanud. (Selles eessõnas on mõeldud Kolga-Jaanis Põltsamaal pastoriks olnud Johannes Forseliust. Tema isa oli Andreas Forselius, Põltsamaa praost ja pastor. Viimase vend oli usuteaduse

⁶⁰ B. G. Forseliuse osalemisest Pilistvere konverentsil on saanud krestomaatiline väide, mida – erinevalt Liepa konverentsil viibimisest – allikad ei kinnita.

⁶¹ [Christian Hoppius.] [Eessõna] – [Faksiimile] Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament. Tallinnas Trükkis Johan Kristow Prendeken. Aastal 1715. (Uus Testament 1715. Tallinn 2004, eessõna tlk Toomas Paul). Kursiiviga on märgitud väitekirja autori täpsustatud tõlge.

⁶² Gutsleffi sõnastuses on tõepoolest raske aru saada, kes on kelle isa või vend. Sellest arusaamatusest alanud biograafilist ja historiograafilist segadust on selgitatud väitekirja III osas, lk 232 jj, 257–263. Vt ka A. Põldvee. Konstrueeritud Forselius, lk 22–24, 45–48.

kandidaat Bengt Johann Forselius, kes suure hoolega mõtles ettepanekutele, kuidas *kooliasja paremale järjele seada, ja kuna ta siin ja seal head kordaminekut märkas, reisis ta Stockholmi ja andis Tema Kuningliku Majesteedi ees oma heasoovlikest projektitest aru, mispeale ta ka ühe üliarmulise heakskiidu sai ja asutas end soodsa kuningliku resolutsiooniga tagasiteele, kus ta aga hukutavas laevaõnnetuses pidi oma elu jätma, mistõttu see hea ettevõtmine takerdus. ... Aidates väsimatu usinusega eesti koole paremale järjele seada, muretses see tubli mees [Forselius] iseäranis ka selle eest, kuidas luua kõige lihtsam talupoegade häädust järgiv kirjaviis ... Ta märkas kõigepealt, et täpse (*accuraten*) kirjaviisi korral võib selles mõned saksa tähed [*c, f, ff, q, ß, v, x, y, z*] kõrvale heita ... et vaese noorsoo jaoks on veerimine (*Buchstabieren*) ja lugemine on märgatavalt lihtsamaks tehtud ja ühtlasi nii kindlale põhjale seatud, et üheski silbis ei ole ühtegi tähte üle ega puudu ... ja järelikult on vanades raamatutes tähti kas liiga palju või liiga vähe.”⁶³*

Arvid Moller. Lisaks Kelchile ja Hoppiusele leidub veel üks noorem kaas-aegne, kes Forseliuse ajalukku kirjutab – Arvid Moller.⁶⁴ Tema rootsikeelne kroonika „Tartu saatustest”⁶⁵ ei ole sugugi tundmatu teos, kuid *Forseliana* raames pole see tähelepanu pälvinud:

„Kõige halvem oli aga see, et ei siin ega kogu Eesti- ja Liivimaal ei leidunud kedagi, kes osanuks raamatust lugeda, kuna nad olid raskes orjapõlves (*trälldoms*) ja härrased maal arvasid, et kasulikum on hoida oma talupoegi harimatuses ja seda paremini nautida orjuse vilju. Mistõttu nad tahtsid veenda kogu rahvast, et Liivimaa talupoeg olevat loomu poolest nii rumal, et võimatu on talle lugemist õpetada, kuni üks pastori poeg Laiuselt⁶⁶ Tartu maakonnast, Bengt Forselius nimeks, kes oli õigusteaduse üliõpilane, võttis omal algatusel tõendada vastupidist, ja et kuninglikku korraldust talupojakoolide asutamiseks saab hästi täita. Ta kogus kokku nooremaid ja vanemaid talupoisse ja viis neist rohkem kui sada lühikese ajaga täieliku lugemisoskuseni. Ma olen ka ise hiljem kuulnud, et üks talupoiss õppis Võnnu kirikumõisas⁶⁷ 14 päevaga vilunult lugema.”⁶⁸

⁶³ Eberhard Gutsleff. Vorrede. Eessõna. – [Faksiimile ja tõlge] [Anton Thor Helle.] Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Tlk Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Tallinn 2006, lk 13–A36a, siin 29–A30a. Kursiiviga on märgitud väitekirja autori täpsustatud tõlge.

⁶⁴ Arvid Molleri (Molleruse) kohta vt: Eesti biograafiline leksikon. Tartu 1926–1929, lk 309 (artikli autor Arno Rafael Cederberg); Tartu ülikooli ajalugu. I. 1632–1798. Koost Helmut Piirimäe. Tallinn 1982, lk 271.

⁶⁵ [Arvid Moller]. Fata Dorpati. Den i förra tider Namnkunniga Staden Dorpts Öde. Västerås 1755.

⁶⁶ Eksituse on arvatavasti põhjustanud asjaolu, et Laiusel elas kirikuõpetaja Reiner Broocmanni abikaasana B. G. Forseliuse õde Sophia.

⁶⁷ A. Molleri vend Matias Moller(us) oli Võnnu pastor (1689–1700), nende õde Elisabet Moller oli järgmise Võnnu pastori Johan Svenski (Swensche) abikaasa.

⁶⁸ A. Moller. Fata Dorpati, lk 54.

Ehkki Molleri teade ei ole mõjutanud Forseliuse-kaanoni kujunemist, kohtame siin tüüpilist kirjeldust balti aadli halvustavast suhtumisest Liivimaa talupoja õppimisvõimesse. Selle Forseliust ka tänapäeva kooliõpikutes saatva stereotüübi üheks alustekstiks on Paul Einhorni „Historia Lettica” (1649), milles väljendatakse aadli hirmu, et koos lugemisoskusega võib maa põlisrahvas poliitiliselt eneseteadlikuks saada ning sakslased kui vallutajad maalt välja kihutada.⁶⁹

2.3.2. Forselius ja eesti koolid baltisaksa käsitlustes XVIII–XIX sajandil

Carl Ludwig Tetsch kirjeldas 1769. aastal ilmunud „Kuramaa kirikuajaloos” Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischeri tööd talurahvakoolide asutamisel, mille vastu „eksiteele viidud maarahvas suurt tõrksameelsust üles näidanud”:

„... aga kadunud Fischer murdis armu kaasabil läbi kõigist takistustest; ja ei läinud kaua, kui tal olnud rõõm paar läti [*sic!*] rahvusest poissi Stockholmi kaasa võtta. Ta esitles neid kuningale, eksamineeris neid kõigekõrgema juuresolekul armulikuks meeleheaks lugemises, katekismuses ja tarvilike ristiusu tükide tundmises. Kuningas näinud ja kuulnud sel moel ise läti talupoegade veel hiljaaegugi kahtluse alla pandud ja eitatud võimeid, ja olnud sellest liigutatud, toetamaks nüüdsest peale seni juba tehtud koolikorraldusi veel suurema pealehakkamisega; kogu läti noorus maal olnud kahe poisi tagasisaabumisel, kui need oma vendadele ja õdedele kuninga juures kogetud heakskiitu ja oma armu läbi saavutatud kingitusi näitasid, rohkemale koolivalmidusele virgutatud, nii et see kõikjal, eriti Tartu kreisis,⁷⁰ kooliasjanduse õige imekspandaval viisil vallandas.”⁷¹

Sedasama lugu (milles meie tunneme ära Forseliuse, Ignatsi Jaagu ja Pakri Hansu poja Jüri Stockholmis-käigu) kordasid Friedrich Konrad Gadebusch⁷² ja Wilhelm Christian Friebe,⁷³ tekitades taas ühe „historiograafilise lumepalli”.

⁶⁹ [Paul Einhorn.] *Historia Lettica das ist Beschreibung der Lettischen Nation ... zusammen getragen und in den Druck verfertigt durch Paulum Einhorn, Fürstlichen Curländischen Superintendenten P. M. Dorpt in Liefland. Gedruckt durch Johann Vogeln, der Königl. Acad. Buchdrucker, im Jahr 1649. – Ueber die religiösen Vorstellungen der alten Völker in Liv- und Ehistland. Riga 1857, lk 3–38, siin 36 (vt tsitaati väitekirja VI osas, lk 1–2).*

⁷⁰ Tartu kreisi kuulus sel ajal ka läti keelseid kihelkondi, sh Alüksne (Marienburg).

⁷¹ Carl Ludwigh Tetsch. *Curländische Kirchen-Geschichte. III. Königsberg-Leipzig 1769, lk 109–110.*

⁷² Friedrich Konrad Gadebusch. *Livländische Jahrbücher. Dritter Theil von 1630 bis 1710. Riga 1782, lk 498–500. Tõsi, Gadebusch oli varem maininud, Chr. Kelchile*

Johann Conrad Philipp Willigerod väärrib tähelepanu „Eestimaa ajaloo” (1814) autorina. Tema raamat on pühendatud Vigala pastorist äiapapale, praost Johann Friedrich Ignatiusele, kes oli Forseliuse kõige tuntuma õpilase Ignatsi Jaagu pojapoeg. Sellele seigale juhtis tähelepanu Sulev Vahtre, osutades, et ehkki Willigerodil oli kasutada Kelchi kroonika jt eespool viidatud tekstid, erineb tema jutt neist ühe olulise nüansi poolest – nimelt räägib Willigerod koolmeistrite juhendamise, mida ükski kroonikaline teade otsesõnu ei maini.⁷⁴ Isikliku perekondliku sümpaatiaavaldusena võiks võtta ka Forseliusele antud austavat nimetust *Öilsameelne*. Willigerod möönab samas, et kuigi Karl XI tegi mõisate reduktsiooni läbi paljud (aadli)perekonnad õnnetuks, mõtles ta teisest küljest Eestimaa peale isalikult:

„Samuti ei jätnud ta [Karl XI], mis teeb talle eriti au, unustusse talupojaseisust, kellele nüüdsest sai osaks kaitse ülekohtuste härraste ja neid rõhunud ametnike eest; iseäranis antud käsk soetada koole talurahvale, et need oma suurest teadmatuses päästa, ja Piibel maakeelde tõlkida. Veidi enne viimase korralduse teatavakstegemist pühendas üks jurist, *Gottfried Forsel*, end talupoegade õpetamisele; omal algatusel hakkas *Öilsameelne (der Edeldenkende)* tähelepanuväärset arvu talupoegi osalt ise õpetama, osalt lasi enda juhatusel teiste poolt õpetada.”⁷⁵

Rootsi kuninga juures käinud Ignatsi Jaagu mainimata jätmine ei ole selles kontekstis imekspandav, vaid vägagi mõistetav, sest saksa seltskonnas kuulus talupojaminevik kõige varjatumate saladuste hulka.⁷⁶

Karl Gottlob Sonntag. Esimeseks oluliseks Liivimaa kooliajaloo uurijaks tuleb pidada Karl Gottlob Sonntag, kelle algallikatele tuginenud tööd on tänaseni ajaproovile vastu pidanud. Heinrich Rosenplänteri “Beiträges” (1821) on avaldatud Sonntag vastus küsimusele: „Kas kandidaat Bengt Joh. Forselius on midagi trükkida lasknud?” – Kindlalt Sonntag seda eitada ei julgenud, ehkki

viidates ja õige nimega, ka Bengt Gottfried Forseliuse teeneid. Vt Friedrich Konrad Gadebusch. *Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung*. I. Riga 1777, lk 364.

⁷³ Wilhelm Christian Friebe. *Handbuch der Geschichte Lief- Ehst- und Kurlands zum Gebrauch für Jedermann*. Bd. V. Riga 1794, lk 228–229.

⁷⁴ Sulev Vahtre. Ignatsi Jaagu pojapojale pühendatud raamat Eesti ajaloost. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 6, lk 418–423; Ilje Piir. Ignatsi Jaak ja tema järeltulijad. – Wastne Testament 1686. (B. G. Forseliuse Seltsi toimetised, 2.) Tartu 1996, lk 69–70.

⁷⁵ Johann Conrad Philipp Willigerod. *Geschichte Estlands vom ersten Bekanntwerden desselben bis auf unsere Zeiten*. Reval 1814, lk 147–148.

⁷⁶ Ignatiuste põlvnemist Ignatsi Jaagust oletas juba Villem Reiman, põhjustades sellega mainimisväärse skandaali. Vt W[illem] R[eiman]. *Ignati Jaak*. – Sirvilauad. Eesti rahva tähtsamat 1899. aasta jaoks. Tartu 1898, lk 35–48; August Palm. „Ignati Jaak”. Villem Reimani sekeldusi saksa kirikutegelastega rahvusküsimuses. – Eesti Kirjandus 1935, nr 5, lk 257–269.

talle tuntud autorid (Kelch, Gutsleff, Gadebusch, Fischer, Schwarz, Baumann) ei maini midagi:

„... ja kui tähelepanelik ma ka juba aastaid selle nime puhul olen olnud, pole ma ometigi ei teistes trükitud ega ka käsikirjalistes teadetes selle Liivimaa kooliasjus üliteeneka mehe [trükiste] asjus jälgegi kohanud. Tema Printsipiidega (*Principiis*) [vt Gutsleffi tsitaati eespool] võib olla sama asjalugu nagu läti grammatika esimese alusepanemisega kandidaat Füreckeri⁷⁷ poolt, mis on samuti vaid käsikirjana säilinud.”⁷⁸

1825. aastal ilmunud (ettekandena 1821) „Liivimaa maakoolide ajaloo ülevaates” kõrvutas Sonntag Forseliust läti koolide asutaja ja esimeste koolmeistrite lähetaja Johann Ernst Glücki tegevusega ning esitas põhifaktid koolmeistrite ettevalmistamise ja Forseliuse Stockholmi-reisi kohta:

„Eesti distriktile juhtus sama; Fischeri ettevõtmisel ja kuninga toetusel, kandidaat Forseliuse läbi. Tema õpetas 160 poissi, kelle ülalpidamise andis kuninglik magasin; vähemvõimekad lasti tagasi oma kodukohtadesse; tublimad aga pandi koolmeistriteks. Aastal 1686 reisis Forselius mõne oma kasvandikuga Stockholmi; kus need kuninga ees oma teadmisi pidid näitama, ja temalt kingituse said. Üks neist [Ignatsi Jaak] elas veel 1734 koolmeistrina Kambjas; ja pidi – nüüd veel kui pärisori välja antama!”⁷⁹

Johann Friedrich von Recke ja Karl Eduard Napiersky. Nn Recke-Napiersky kirjameeste ja õpetlaste leksikon (1827) kinnistas pikaks ajaks vale nimekuju *Bengt Johann Forselius*⁸⁰ ning seal esitatud andmed (ka ekslikud andmed) said lähtekohaks paljudele järgmistele Forseliusest kirjutatud autoritele:

„Pastoriameti kandidaat [vrd Kelch] nägi palju vaeva eestlaste kooliasjanduse edendamise, parandas eesti ortograafiat ja lugemismeetodit ja esitas Stockhomis kuningale selle rahva kooliplaani, mis heakskiiduga vastu võeti. Ta on ka viibinud Piibli eesti keelde tõlkimise konverentsidel Liepas Valmiera lähedal 25. augustil 1686 ja Pilstveres 20. jaanuaril 1687 [vt Hoppius]. Sünninud tõenäoliselt Põltsamaal, kus tema isa Andreas Forselius

⁷⁷ Christophor Fürecker (1615?–1685), vaimulikust läti keelemees.

⁷⁸ [Karl Gottlob Sonntag.] Beantwortung einiger literarischen Fragen im dritten Hefte der Beiträge S. 168 und 169. – Beiträge zur genauern Kenntniz der ehstnischen Sprache. Heft XIII. Pernau, Reval 1821, lk 73–74.

⁷⁹ Karl Gottlob Sonntag. Uebersicht von der Geschichte der Livländischen Landschulen. – Neues Museum der teutschen Provinzen Russlands. I:2. Dorpat 1825, lk 16. Sonntagi andmed pärinevad Kambja pastori Albrecht Sutori kirjast 23. III 1734 (vt tagapool).

⁸⁰ Leksikoni koostajad osutavad Kelchi kroonikas esinevale nimekuju *Bengt Gottfried Forselius*, kuid peavad õigemaks Hoppiuse ja Gutsleffi esitatud varianti. Samas on neil jäänud märkamata Kelchi teade, et Forselius oli õigusteaduse üliõpilane.

[vt Gutsleff] oli pastoriks, uppus ... , tagasiteel eespool mainitud, juulis või augustis 1688 ette võetud merereisil Stockholmi, sama aasta sügisel, kui laev läks ühes kõigi reisijatega põhja.”⁸¹

Leksikon nimetab esmakorselt Forseliuse kirjatöid. Mainitakse, et Forselius andis arvatavasti 1687. aastal välja oma uute ortograafiareeglitega eestikeelse aabits-katekismuse ja pärast tema surma (1690) ilmusid koos Adrian Virginiusega tõlgitud 50 tallinneesti kirikulaulu. Andmed nende kirjatööde kohta on kaudsed ja pärinevad Eestimaa konsistooriumi arhiivist, nii nagu ka teade Forseliuse 1688. aasta merereisist, mida varem polnud aastanumbriga mainitud. Leksikoni täiendusköites on täpsustatud ka Forseliuse hukkamise aeg – enne 16. novembrit 1688.⁸²

Eduard Ahrens. Mõneti äraspidisel moel on varasemas Forseliuse-käsitluses koht keeleuendaja Eduard Ahrensil. Tundmata lähemalt ajaloolisi tõsiasju, tegi ta oma kirglikus pamfletis (1845) tähtsaimaks XVII sajandi keelemeheks ja eesti kirikukeele rajajaks Johann Hornungi. Ahrens kirjutas suure osa Forseliuse teenetest Hornungi arvele ja süüdistas Eberhard Gutsleffi (vt eespool) jesuiitlikus salakavaluses:

„Kõigepealt lükatakse ette kandidaat Forselius ja asi esitatakse kunstlikult nii, nagu oleks Hornung kõik hea temalt laenanud. Mis siis Forselius korda saatis? Ta rajas talurahvakoolid, ja selleks, et lastele veerimist õpetada, parandas ta kirjaviisi, s.t pani *x*-i asemele *ks* ja *z*-i asemele *ts*. Keele heaks ei teinud ta midagi, mitte kõige vähematki.”⁸³

Oma aja kohta heal tasemel talurahvakoolide ajaloo ülevaate kirjutas Liivimaa koolinõunik Carl Christian Ulmann (1847), kes tähtsustas koolide asutamisel

⁸¹ Johann Friedrich von Recke, Karl Eduard Napiersky. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Estland und Kurland. Bd. I. Mitau 1827, lk 596–597.

⁸² Theodor Beise. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Estland und Kurland von J. F. v. Recke ja C. E. Napiersky. Nachträge und Fortsetzungen. Bd. I. Mitau 1859, lk 198. (Dateeringu aluseks on Eestimaa konsistooriumi kiri (kontsept) piiskopile 16. XI 1688. Kirjas teatatakse kuuldustest, et kippar Korthi laev, millega Forselius reisis, on uppunud. Vt G. Wieselgren. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule, lk 89.) Tänapäeva teatmeteostes võib 16. novembrit kohata Forseliuse surmakuupäevana.

⁸³ Eduard Ahrens. Johann Hornung, meie eesti kirikukeele looja. Rõhutu au jaluleseadmiseks [1845]. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost ja toim Kristiina Ross. Tallinn 2003, lk 25–73, siin 44–45.

Glücki, Forseliuse ja Fischeri tegevust, aga osutas ka mõisate reduktsioonile, mis võimaldas kirikute ja koolide olukorda parandada.⁸⁴

2.3.3. Forseliuse-käsitluse alusepanijad XIX sajandi lõpul

Villem Reiman. 1889. aastal ilmus Villem Reimani „Eesti Piibli ümberpanemise lugu” (selles on kasutatud veel nime Bengt Johann Forselius), kust leiame ülevaate ka Forseliuse keeleuendusest ühes Ahrensi väidet kummutava järel-dusega: „Kõik, mis pärast Hornung oma grammatikas ja raamatutes õpetas ja tarvitas, seks näitas Forselius teed; kõigis suurtes parandustes, mis Hornung korda saatis, astus Forselius esimese sammu.”⁸⁵ 1890. aasta suvel leidis Reiman Tallinnas konsistooriumi arhiivis kaks Forseliuse kirja (aruanded piiskop Gerthile), mis ärgitasid teda juba põhjalikumalt Forseliuse-uurimust ette võtma. 4. jaanuaril 1891 pidas Reiman Forseliusest ettekande Eesti Kirjameeste Seltsi aastakoosolekul Tartus.⁸⁶ Reiman käis Forseliust uurides konsistooriumi arhiivis veel teinegi kord, samuti püüdis ta kerkinud küsimustele leida vastuseid Riias (tulutult), Soomest ja mujaltki, näiteks Põltsamaa kirikuarhiivist.⁸⁷ Nii valmis mahukas artikkel (1895), mille sihiseadet selgitas autor järgmiselt: „Suured haritud rahwad õpiwad juba koolipingi pääl oma waimuwägimeeste elulugusid ja wõimsaid tegusid tundma ja mäletawad neid tänuga ja auustamisega pidulisel wiisil iseäralistel aegadel, olgu nende sündimise- ehk surmapäewal. Meie juures on lugu hoopis teisiti. ... Astugem täna Forseliuse hauale ja püüdkem hauakirja lugeda, mis ajaloo käsi on kiwi sisse raiunud.”⁸⁸

Reiman kirjutab esmakordselt läbi peaaegu kogu teemaderingi, milles on tiirelnud hilisemadki Forseliuse-uurijad. Biograafia osas jõudis ta järelduseni, et „Forseliuste pere on Rootsi tõugu ja Bottniast pärit”, arvatavasti Soomepoolsest

⁸⁴ Carl Christian Ulmann. Zur Geschichte der Volksbildung und der Landschulen in Livland. – Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands. Bd. VII, Heft 2. Riga 1847, lk 103–164, XVII sajandi kohta lk 112–134.

⁸⁵ Villem Reiman. Eesti Piibli ümberpanemise lugu. Tartu 1889, lk 34–37.

⁸⁶ Ettekanne keskendus aastatele 1685–1688, mh näitas kõneleja, „kuda Forselius õieti Hornungi Eesti kirjakeele põhjendaja on olnud”. Vt Postimees, 8. I 1891.

⁸⁷ Reimani andmed pärinevad põhiallikana kasutatud Forseliuse kirjade ja Albrecht Sutori kirja kõrval konsistooriumi protokolliraamatutest ja kirjavahetusest, samas osutab ta ka Tallinna linnaarhiivi kasutamata võimalustele. Trüki ilmunud teadetest mainib ta 1715. aasta Uue Testamendi ja A. thor Helle grammatika eessõna; Kelchi kroonika vastav kirjakoht näib olevat Reimanil kahe silma vahele jäänud. August Palm rõhutab Riias tehtud arhiivitööd, kuid artiklis see ei kajastu. Vt August Palm. Villem Reiman. Saavutusterohke rahvuslik võitleja. Tartu 1937, lk 110.

⁸⁸ W[illem] R[eiman]. Bengt Gottfried Forselius. – Eesti Üliõplaste Seltsi Album. Kolmas leht. Tartu 1895, lk 7–52, siin 7–8. Uuesti avaldatud: Koguja. Villem Reimani Kolleegiumi aastaraamat 2002–2007. [Tartu 2008], lk 157–224. Artiklis esitatud seisukohad korduvad kokkuvõtlikult üldkäsitluses: Villem Reiman. Eesti ajalugu. Toim H. Sepp. Tallinn 1920, lk 88–91.

Ida-Botniast ning et Bengt Gottfried Forseliuse isa oli Uppsalas õppinud Johannes Haquini Forselius. Bengti sünniaastaks pakkus Reiman umbes 1660 ja õpingukohaks kas Uppsala, Turu või mõne Saksamaa ülikooli, rääkides endiselt usuõpetusest. Artiklis on esitatud üksikasjalikum käsitlus keelereformist (Eestimaa konsistooriumi 12. I 1687 protokoll ja vahelmise kirjaviisi kava põhjal), unustamata Johann Gutsclaffi ja Heinrich Gösekeni samasuunalisi ettepanekuid. Forseliuse aabitsa ilmumisajaks on oletatud 1685. aasta ning mainitud, et Forselius andis tähtedele uued nimed *le, me, ne* jne. Hea ülesehitusega on kirjeldatud talurahva haridusolusid: 1. Koolmeistrite seminar; 2. Koolmeistrid; 3. Koolimaad; 4. Koolimajad; 5. Koolilapsed; 6. Kooli õpetus (õpetuse sisu, meetod, raamatud, järevalve, koduõpetus); 7. Kooli statistika. Reimani tööd tuleb vaatamata rohkele ilukõnele ja viidete puudumisele hinnata kui tõsist baasuurimust, mille püsiväärtust⁸⁹ ei kahanda üksikud ebatäpsused või teerajamisel nii paratamatud eksirännakud ja oletused. Selle artikliga pani Reiman aluse *rahvusromantilisele* kaanonile Forseliuse käsitlemisel.⁹⁰ Sarnane retoorika oli tol ajal laialt levinud – Johann Ernst Glückist tehti samuti „rahvakooli isa” ja koguni „läti Luther”⁹¹ ning Johannes Gezelius vanemat nimetati „soome rahvaõpetuse isaks”.⁹² Reimani oletustele ja retoorikale tuginedes kujundati ajapikku idealiseeritud pilt Forseliusest kui seminari asutajast ja ainsast õpetajast ning seminarist kui neli aastat tegutsenud õppeasutusest.

Fredrik Westling. XIX sajandi lõpul vallandus seninägematu huvi Eesti- ja Liivimaa rootsiaegse kiriku- ja kultuuriloo vastu. Villem Reimani kõrval tõuseb mitme väga väärtusliku artikliga esile Jüri kirikuõpetaja Rudolf Winkler ning veel enam rootsi ajaloolane Gustav Oskar Fredrik Westling. Westling töötas Tallinnas konsistooriumi arhiivis esimest korda 1891. aasta suvel ning avaldas Rootsis juba järgmisel aastal põhjaeestikeelse Uue Testamendi (1715) tõlke eeltöödest artikli, kus lisaks Eestimaa konsistooriumi materjalidele on kasutatud Rootsi Riigiarhiivi arhiveale.⁹³ Reimani „Eesti Piibli ümberpanemise lugu”

⁸⁹ Seda ilmselget asja pole tahtnud täiel määral tunnustada vaid L. Andresen, kes pisendas Reimani „peateeneks vastava allikmaterjali leidmise ja osalise publitseerimise”, lisades teisel, et Reimani „mahukas artikkel ... jäi tsiteeritava publikatsioonina kasutusele ligi pooleks sajandiks”. Vt L. Andresen. Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius, lk 7; L. Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, lk 10. Vrd Liivi Aarma. Villem Reimani kui Forseliuse uurija tähtsusest eesti kultuuri ajaloos. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 1994, nr 43/3, lk 303–319.

⁹⁰ Vt lähemalt: A. Põldvee. Konstrueeritud Forselius, lk 31–39.

⁹¹ G[eorg] Hillner. Ernsts Glücks, latweeschu bihbeles tulks, meera darbos un kara breemas (Ernsts Glücks, latweeschu Luterts). Riga 1918, lk 1.

⁹² Aimo Halila. Suomen kansakoululaitoksen historia. I. Kansanopetus ennen kansakoulua ja kansakoululaitoksen synty. Porvoo–Helsinki 1949, lk 20.

⁹³ Gustaf Oskar Fredrik Westling. Förarbetena till den estniska öfversättningen af Nya Testamentet 1715. Kyrkohistorisk studie. Sundsvall 1892.

kasutas ta Winkleri tõlke abil, viimase kaudu saatis Westlingile materjale ka Reiman ise. Kui Reimani uurimis- ja kirjatöid suunas sageli rahvalgustuslik siht, siis kahe doktorikraadiga ajaloolase ja teoloogi Westlingi ajaproovile hästi vastu pidanud Eesti- ja Liivimaa kirikuloo käsitlusi iseloomustab suurem faktitihedus, avaram allikaline baas ning teaduslik laad.⁹⁴ Westlingi huvid ja haare olid laiemad, kuid käsitletud teemade tõttu ei saanud Forseliusest mööda temagi.

Juba oma 1892. aasta töös täpsustas Westling, et Bengt Gottfried oli Harju-Madise pastori Johann(es) Forseliuse poeg, dateeris Forseliuse aabitsa kaks väljaannet 1686. ja 1688. aastaga ning esitas adekvaatse kokkuvõtte Forseliuse osast 1680. aastate keeevaidlustes. 1896. aastal avaldas Westling uurimuse Eestimaa rahvaharidusest (1561–1710), mis lisas *Forselianasse* olulisi uusi fakte: mainitakse Forseliuse õemehe Gabriel Herlini majas 1684. aastal tegutsenud kooli, kus õppis 50 rootsi ja eesti poissi,⁹⁵ ning Karl XI korraldust Harju-Madise ja Risti koolmeistritele palga maksmiseks 31. detsembrist 1686, samuti Karl XI volitust 17. septembrist 1688, millega Forselius määrati koolide inspektoriks. Kui Reiman pidas seminari algatajaks ja asutajaks Forseliust, siis Westling seadis esiplaanile Karl XI: „Tema käsul rajati 1684 Tartu lähedal Piiskopimõisas asutus, mille sarnast polnud ette näidata isegi Rootsis [sõrendus A. P.]. Asutati nimelt rahvakooliõpetajate koolitamiseks seminar Forseliusega eesotsas”.⁹⁶ Positiivne võrdlus Rootsiiga, eriti veel rootslase öelduna, tegi sellest fraasist hilisemate eesti autorite ühe lemmikpostulaadi.

1901. aastal ilmunud artiklis tõstis Westling senisest selgemini esile Johann Fischeri rolli Liivimaa hariduselu korraldamisel, mainides ka selleks käsutada olnud vahendeid (pool Riia litsentsist laekunud vaesterahast). Fischeri abilistena maakoolide edendamisel käsitles Westling praost Johann Ernst Glücki ja Bengt Gottfried Forseliust, kellest esimene valmistas õpetajaid ette Liivimaa läti ja teine eesti koolide jaoks. Mõnevõrra liialdades on nimetatud *seminarideks* kolme kooli Alüksne kihelkonnas, kus Glück teenis pastorina. Sealsamas leidub teade, et Forseliuse tööd koolide inspektorina jätkas Johann Hornung.⁹⁷

⁹⁴ Vt Arno Rafael Cederberg. Dr. Gustav Oskar Frederik Westling. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1926. Dorpat 1927, lk 152–157. L. Andresen (Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, lk 10) on arvamusel, et „Rootsi kirikuajaloolane G. O. F. Westling ei lisanud oma töös eesti rahvaharidusest Rootsi võimu ajal midagi olulist juurde, temagi kordas eelkäijate mõtteid ja seisukohti. Uudne on tähelepanu osutamine eesti aabitsa ajaloole”.

⁹⁵ Westling jättis viidatud dokumendis tähelepanuta teate, et mainitud koolis Ristil oli õpetajaks Forselius. Selle lisanduse tegi G. Wieselgren (B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule, lk 68).

⁹⁶ G[ustav] O[skar] F[redrik] Westling. Meddelanden om folkundervisningen i Estland 1561–1710. – Kyrklig Tidskrift 1896, lk 341–362, siin lk 352–354, 362.

⁹⁷ Fr[edrik] Westling. Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656–1710. – Kyrkohistorisk Årskrift 1901, 43–107, siin lk 77.

Martin Lipp. Võib öelda, et Reiman ja Westling koondasid ning töid käibesse peaaegu kogu Forseliuse tegevust kajastava faktoloogia või vähemalt kasutasid ja viitasid kõige olulisemaid arhiiviallikaid nii Eestis kui Rootsis. Mõlema värskeid uurimistulemusi ning Karl Gottlob Sonntagi jt töid kasutas Nõo pastor Martin Lipp „Kodumaa kiriku ja hariduse loos” (1895). Teos ei ole päris vaba asjaarmastajalikkusest, kuid kokku kogutud (ja enamasti ka viidatud) materjalid ning isiklikud terased tähelepanekud lubasid Lipul teha mitu tõsist järeldust, mida hiljem pole osatud või tahetud märgata. Siinjuures ei tohi unustada Lipu pedagoogikogemust õpetajate seminari juhatajana Kaarmas. Lipp mainib – nii nagu veidi hiljem ka Westling – „Fischeri truu abilise” Johann Ernst Glücki kolme kooli Alüksnes kui „seemnekooli ehk seminari” ja ütleb Forseliuse kohta: “Sest mida Glück Lätimaale, seda ja veel enam oli Eesti keelsele maale ... Bengt Gottfried Forselius, Risti-Madise õpetaja mag. Joh. Forseliuse poeg, kes [Johannes Forselius] ennemalt Tallinna doomkiriku õpetaja ja piiskopi abiline olnud.” Lipp kordas Reimani järgi, et seminari asutamisel toetas Forseliust Chilian Rauschert, kooli ülalpidamiseks kroonumagasist saadud vilja eest tuleks aga „wististi” Johann Fischerit tänada. Forseliuse õpetamismeetodi kohta järeldas aga Lipp juba üksnes uute tähenimede põhjal: „Siin see wõti ongi tähtsa saladuse juure: wiimastest nimedest oli kergem tähtede häälte juure saada ... tema õpetuswiis ei olnud täht-weerimine, waid hääletamine (*Lautirmethode*). See on ainus loomulik lugemise õpetamise wiis. ... Tähe nimed le, me j. n. e. pole nüüdki veel Eestis koguniste kadunud. Eesti emad nimelt tarwitawad neid mitmel pool”.⁹⁸

2.3.4. Forseliuse käsitlemine 1918–1940

Kahe sõja vahel tehti Forseliuse uurimisel vaid üks tõsine avastus – möön-dusega, et Greta Wieselgreni Tartus 1930. aastate lõpul valminud töö jäi enne sõda avaldamata. 1928. aastal leidis läti kirjandusteadlane Jānis Zēvers (Johann Sehwers) Lundi ülikooli raamatukogust kaks anonüümset eestikeelset aabitsat (tallinnamurdeline 1694. ja tartumurdeline 1698. aastast). Raamatud telliti 1929. aastal Tartusse, kus keeleteadlane **Albert (Andrus) Saareste** neid uuris ja suurema osa aabitate tekstist publitseeris.⁹⁹ Tuginedes Reimani artiklile jõudis Saareste järeldusele, et „neis kahes aabitsas esinevad kõik need keelelised, ortograafilised ja teatavad stiililisedki uuendused, mida me ... tunneme Forseliuse uuendustena”. Saareste oletas, paraku ekslikult, et aabits ei jõudnud terava vastuseisu tõttu Forseliuse eluajal trükki (vrd Recke ja Napiersky,

⁹⁸ Martin Lipp. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Esimene raamat: Katoliku kiriku ajast Rootsi aja lõpuni. Tartu 1895, lk 224, 230–235.

⁹⁹ Albert Saareste. Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleiudest. – Eesti Keel 1929, nr 3–4, lk 57–69; Albert Saareste, Arno Rafael Cederberg. Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Tartu 1925–1931, lk 238–252.

Westling, Reiman). Tartueestikeelse aabitsaversiooni mugandajaks pidas ta õigustatult Adrian Virginiust. Oma sõnade kinnituseks avaldas Saareste Eestimaa konsistooriumi protokoll (12. I 1687) väitlusega Forseliuse aabitsa ja keeleuuenduse üle.¹⁰⁰

Teise väärtusliku ja tänaseni kasutatava täiendusena saame nimetada **Otto Liivi** uurimust „Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul” (1934), milles on linnade ja kihelkondade kaupa esitatud rohkelt varem tundmata arhiiviainest. Liiv esitas ka Reimani leitud materjalide viited ja mainib, et Forseliuse aruanded väärriks täielikul kujul avaldamist, kuna need on „V. Reimani töös ainult osaliselt ja ühekiilgult ära kasustatud”. Uurimuse sissejuhatuses ütleb Liiv, et rootsiaegse eesti rahvakooli „põhjalik, uut valgust heitev ja täpsemalt äramäärav ajalugu ootab alles kirjutajat. ... Alles siis, kui meil on uuritud ja kindlaks tehtud haridusolud üle maa kihelkondades ..., avaneb meile õiglasem pilt tehtud tööst. See on nagu mosaiiktöö, mille ilu ja ulatus ilmneb ta valmimisel.”¹⁰¹ Liivi sõnad pole kaotanud aktuaalsust tänaseni.

Neil aastatel ilmus kolm üldkäsitlust, mis püüdsid kokku võtta ka Forseliuse tegevust. „Eesti rahva ajaloo” II köites (1932) kirjutas „Rahvahariduse” peatüki Friedrich Puksov (Puksoo), 1933. aastal ilmus postuumselt Tartu ülikooli pedagoogikaprofessor Peeter Põllu „Eesti kooli ajalugu” ning „Eesti ajaloo” III köites (1940) avaldas Otto Liiv peatüki „Eesti rahvakool”.¹⁰² Puksovi käsitlus arvestas teistest enam Westlingi seisukohti, sh adekvaatset hinnangut, et Forseliuse töö tulevase õpetajatekaadri ettevalmistamisel soodustas kindralsuperintendent Fischeri püüdlusi koolivõrgu loomisel. Teised ülevaated (Põld ja Liiv) takerdusid rohkem Reimani järeldustesse, mistõttu neis jäi ebamääraseks ka Fischeri osa nn seminari asutamisel: „kogu raskus lasus muidugi Forseliuse õlgadel” ning „seminar tegutses ainult neli aastat”, kuni Forseliuse surmani. Forseliuse õppemeetodi selgituseks võttis Puksov lähemaid põhjendusi esitamata appi Johannes Gezeliuse „Methodus informandi” (1683). Sedasama kordas Liiv.¹⁰³ Pedagoogikateadlasena ei jäänud Põllul märkamata, mida kirjutasi Reiman ja Lipp Forseliuse uutest tähenimedest, kuid ta ise jättis meetodi küsimuse lahtiseks, osutades pigem veerimismeetodi suunas. Kokkuvõttes jäi ka akadeemilistes käsitlustes kõlama rahvusromantiline noot. Liiv kirjutas: „Olulisem kui ülikooli asutamine oli meie rahva (sõrendused A. P.) haridusolude

¹⁰⁰ A[lbert] S[aares]te. B. G. Forselius’ e keelereformide käsitlemine Eestimaa konsistooriumis a. 1687. – Eesti Keel 1929, nr 3–4, lk 80–85.

¹⁰¹ Otto Liiv. Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul. (Äratrükk Eesti Kirjandusest 1934, nr 5–7), lk 2, 15–16, viide 53.

¹⁰² Friedrich Puksov. Rahvaharidus. – Eesti rahva ajalugu. II. Toim J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. Tartu 1933–1934, lk 1121–1156 (Forseliusest 1127–1129); Peeter Põld. Eesti kooli ajalugu. Tartu 1933, lk 37–38; Otto Liiv. Eesti rahvakool. – Eesti ajalugu. III. Rootsi ja Poola aeg. Peatoim H. Kruus, tegevtoim O. Liiv. Tartu 1940, lk 334–342 (Forseliusest lk 336–340).

¹⁰³ O. Liiv. Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul, lk 52.

arengule Rootsi ajal eesti rahvakooli aluste rajamine. ... Eesti rahvakooli alguslugu on seda hindamisväärssem, et sel ellukutsutud seminari näol polnud vastet kogu Rootsi riigis. ... Forselius oma eesti rahvakoolmeistrite ettevalmistamise ideega ja juba a. 1684 asutatud seminariga muutis Liivimaa rahvahariduse eest hoolitsemise mõttes esikohal seisvaks Rootsi riigi-osaks.¹⁰⁴

2.3.5. Greta Wieselgreni allikapublikatsioon ja käsitlused

Teadusliku Forseliuse-käsitluse arengus on tähtis roll Greta Wieselgrenil (1901–1998). Rootsi keele professori Per Wieselgreni abikaasana Tartus viibides leidis ta lektoritöö kõrvalt aega koostada allikapublikatsioon Forseliusega seotud olulisematest dokumentidest, millest osa oli seni tundmata või vähe kasutatud. Publikatsioon on varustatud 25-leheküljelise uurimusliku saatesõna ja kommentaaridega. Käsikiri, mis pidi ilmuma Õpetatud Eesti Seltsi aasta-araamatus (1939) ja mille korrektuuri loeti 1940.–1941. aastal, jäi sõja tõttu Eestis trükkimata. Töö publitseeriti 1943. aastal Lundi Teadusühingu aasta-araamatus, pühendusega: „Tillägnet mina vänner i Estland” (Pühendatud minu sõpradele Eestis).¹⁰⁵ Samal aastal avaldas Wieselgren Forseliuse haridustegevusest sidusa ülevaate rootsi keeles,¹⁰⁶ mispeale Bengt Gottfried Forseliuse nimi leidis tee ka Rootsi entsüklopeediasse. Wieselgrenilt telliti kaastöö Bengt Gottfried Forseliuse ja Johann Fischeri kohta suurejoonelisse „Rootsi biograafilisse leksikoni”,¹⁰⁷ mille tarvis uurimistööd tehes ta leidis ja avaldas Fischerit käsitleva pikema artikli lisas ainsa teadaoleva Rootsi Riigiarhiivis leiduva Forseliuse kirja.¹⁰⁸ 1982. aastal esines Wieselgren Stockholmi ülikoolis Balti uuringute keskuse korraldatud Tartu ülikooli 350. aastapäeva sümposiumil ettekandega kultuuripoliitikast Liivimaal XVII sajandi lõpul, pühendades rohkesti tähelepanu Forseliusele. Ettekandest edasi arendatud artikkel avaldati nii rootsi kui ka (muudatustega) saksa keeles.¹⁰⁹

¹⁰⁴ O. Liiv. Eesti rahvakool, lk 338.

¹⁰⁵ G. Wieselgren. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule.

¹⁰⁶ Greta Wieselgren. När Karl XI lade grunden till den estniska folkskolan. Några blad ur den svenska stormaktstidens kulturhistoria. – Svensk Tidskrift 1943. Uppsala 1943, lk 412–418.

¹⁰⁷ Svenskt biografiskt lexikon. Bd. XVI. Stockholm 1964–1966, lk 55–61, 305–306.

¹⁰⁸ Greta Wieselgren. Johann Fischer – Livlands nye apostel. – Svio-Estonica. XVII (8). Lund 1964, lk 26–58.

¹⁰⁹ Greta Wieselgren. Johann Fischer och kulturpolitiken i Livland under Karl XI. – Karolinska Förbundets Årsbok 1986. Lund 1988, lk 33–55; Greta Wieselgren. Johann Fischer und die Kulturpolitik in Livland unter Karl XI. Einige Aspekte. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Uppsala 1993, lk 293–315.

Allikate publitseerimise kõrval on Wieselgreni teeneks XVII sajandi kultuuriloo üldpildi ja eriti Liivimaa kindralsuperintendent Fischeri tegevuse seadmine adekvaatsesse koordinaatide süsteemi. Forseliuse biograafiasse lisas ta täpsustusena (Kelchi järgi) õigusteaduse õpingud ja uue tahuna koolmeistr töö 1683.–1684. aastal Ristil rootslasest õemehe Gabriel Herlini asutatud koolis. Rootsi momenti ülepaisutatavast seisukohast, et just Ristil töötati välja tulevane laialdane koolikava, mis hõlmas rahvakooli igas kihelkonnas, õpetajate koolitamise ja õpperaamatute väljaandmise, loobus Wieselgren siiski alles oma viimases artiklis. Wieselgreni Forseliuse-narratiiv kordas mitut Eesti kultuuriloos juba kanoniseeritud väidet ja lisas mõne kontrollimata oletuse, kuid neid saab puudusena ette heita üksnes tagantjärele tarkusest. Tema teaduslikult laitmatu allikapublikatsioon on tänaseni asendamatu.

2.3.6. Nõukogudeaegsed üldkäsitlused

Stalinistlik mälu kustutustöö tabas ka Bengt Gottfried Forseliust. 1952. aastal Gustav Naani toimetamisel ilmunud „Eesti NSV ajaloo” teda ei mainitud. Kolm aastat hiljem avaldatud kolmeköitelises väljaandes oli Forselius jälle „lubatud” (vastava peatüki kirjutas Artur Vassar), mõistagi ajastule iseloomulik värvingus: „Et sundida talupoegi omandama ristiisu õpetust, hakati neile ... õpetama mõnevõrra lugemist.” Põhiseisukohad kordasid varasemat: seminari algatajaks oli Forselius, kes leidis toetust Rootsi absolutistliku riigi poolt. „See oli esimeseks rahvakoolmeistrite seminariks mitte üksnes Eesti alal, vaid kogu Rootsi riigis. ... Õpetust teostas Forselius üksipäini. ... Seminar lõpetas tegevuse seoses Forseliuse hukkimisega 1688. a. sügisel tormisel merel.” Käsitlusele pani punkti fraas: „Talurahvakool sai teoks siiski alles pärast Eesti liitumist Venemaaga.”¹¹⁰

2.3.7. Distsipliinikesksed Forseliuse-käsitlused pärast sõda (kuni 1984)

Kirjandusteadus. Üldisema kirjakuultuuri raamistiku XVII sajandi eesti haridus- ja keeleoludele lõi Gustav Suits, kelle „Eesti kirjanduslugu” (1953) täiendas juba „Eesti ajaloo” kolmandas köites (1940) avaldatud peatükki.¹¹¹ Uuenduslik oli Herbert Salu poleemiline artikkel „Romantiline Hornung” (1949), mis analüüsis kriitiliselt seniseid (Ahrensi jt) seisukohti Johann Hornungiga seostatud keelereformi kohta ning tõi teaduskäibesse Rootsi ning

¹¹⁰ Vt Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim G. Naan. Tallinn 1952, lk 97; Eesti NSV ajalugu. I kd. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toim A. Vassar. Tallinn 1955, lk 386–387.

¹¹¹ Gustav Suits. Eesti kirjanduslugu. Lund 1953.

Taani raamatukogudest leitud eestikeelsete trükiste põhjal tehtud järeldused. Neist kaks põhilist olid: (1) „Kui lähtume laiemast perspektiivist ja püüame selgitada, kuidas üldse Rootsi valitsus Karl XI ajal Baltimail soetas kohalikku kirikukirjandust ... oleme sunnitud kõigepealt peatuma kindralsuperintendent J. Fischer'i tegevuse juures. Meil on kasulik tutvuda Fischeri tegevusega ka läti keelealal, sest ta rakendab samu meetodeid veidi hiljem ka eestikeelsete teoste väljaandmisel.” (2) „Kui aga tahaksime Fischeri abilisi eestikeelsete raamatute väljaandmisel esile tõsta nende teenete järgi, siis tuleks eesti „kirikukeele loojatena” esireas tõenäoliselt mainida nimesid nagu Adrian Vergin, B. G. Forselius, Andreas Virginius, Magnus de Moulin, R. Brocmann, J. D. Berthold jt.” Sest keeleuuenduse põhimõtteid võib kohata osalt juba tartukeelses laulu- raamatus (1685) ja Wastses Testamendis (1686) ning „keeletüli kõige ägedamad kokkupõrked” toimuvad Forseliuse aabitsate ümber.¹¹² Raamatus „Eesti vanem kirjandus” (1953) rõhutas Salu veel selgemalt, et 1680.–1690. aastate kultuuriolusid suunasid Euroopa vaimsed ning Rootsi poliitilised ja majanduslikud tegurid. Liivimaa kultuurilise tõusu „keskseks kujuks” on selles käsitluses kindralsuperintendent Fischer, kelle reformikava üheks peapunktiks oli kiriku- kirjanduse, sh kooliraamatute väljaandmine. Forseliuse keeleuuenduse ees- kujuna osutas Salu (nagu juba varem Suits) soome ortograafia, pika täis- hääliku kahe tähega märkimisel aga tollasele rootsi süsteemile.¹¹³

Eestis kirjutas oma aja kohta väga hea Forseliuse tegevuse ülevaate Erna Siirak „Eesti kirjanduse ajaloo” (1965). Käsitlus, mis on tuntavalt mõjustatud väliseesti kolleegide, eriti Herbert Salu värsketest seisukohtadest, võttis kokku senised uurimused kirjanduse, kooli-, keele- ja kooliajaloo (Reiman, Westling, Liiv, Suits, Wieselgren, Saareste jt) ning tulemuseks oli tervik, mida võib võrrelda Rootsis ilmunud tööde tasemega. Ehkki Siirak ei lisanud Forseliuse tegevuse kohta ühtegi uut fakti või korrigeerivat tõlgendust, ei ole ta ka midagi olulist kahe silma vahele jätnud. Küll aga jäi eesti uurijatel kauaks märkamata välisläti ajaloolase Edgars Dunsdorfsi põhjalik uurimus esimese lätikeelse Piibli ajaloo (1979). Raamat puudutab ka tartu- ja tallinnaeesti tõlketööd ning selle lisas on publitseeritud hulk olulisi dokumente, sh väljavõtted nn Regeri arve- raamatust, milles kajastuvad kindralsuperintendent Fischeri piiblitõlke, koolide ja kooliraamatutega seotud kulud.¹¹⁴

Keeleteadus. Üksikasjalikum uurimus Forseliuse keeleuuendusest puudub täna- seni. Publitseeritud materjali põhjal esitas asjatundliku ülevaate Arnold Kask tänaseni asendamatus ülikooliõpikus „Eesti kirjakeele ajaloo” (1970). Kase hinnangul tuleb Forseliust pidada „täie õigusega vana kirjaviisi rajajaks. Kuid mitte ainult kirjaviisi ei ole Forseliuse aabitsas järjekindlam ja ühtlasem, vaid

¹¹² Herbert Salu. *Romantiline Hornung*. – *Virttäjä* 1949, nr 1–2, lk 90–117, siin 113–114.

¹¹³ Herbert Salu. *Eesti vanem kirjandus*. Vadstena 1953.

¹¹⁴ Edgars Dunsdorfs. *Pirmās latviešu bībeles vēsture*. Minneapolis 1979.

kogu aabitsa keel erineb võrdlemisi teravalt eelmiste teoste keelest. ... Forseliuse ja Hornungi keelelise tegevusega algab uus ajajärk eesti kirjakeele ajaloos". Kahe ajajärgu piirjoone tõmbas Kask 1686. aastasse, mil Forselius esitas nn piiblikonverentsil Liepas ortograafiareformi kava.¹¹⁵

Väärtuslikku lisa seni tuntud algmaterjalidele tõi Uku Masing (1970), tutvustades esmakordselt nn vahelmises kirjaviisis talurahvakoolidele trükitud raamatuid 1689. aastast. Raamatuleidu kommenteerides käsitles Masing arhiiviallikate toel vahelmist kirjaviisi, mis pärast Reimanit oli unustatud, ning tutvustas seni tähelepanuta jäänud Anton Heidrichi kriitilisi märkmeid Forseliuse 1687. aasta ortograafiauenduse kava kohta. Masing kommenteeris siiski vaid mõnda selle erakordselt huvitava dokumendi punkti, tunnistades, et kõigi märkmete sisu pole taibatav, sest nad on liiga lühikesed. Forseliusest kirjutanud keeleanalüüsijad pole Heidrichi märkmetele mingit tähelepanu pööranud, mistõttu jäi kasutamata neis peituv Forseliuse ettepanekute rekonstrueerimise võimalus (vt väitekirja V osa, lk 336–337, 345–346). Eraldi artiklis kirjeldas Forseliuse aabitsate keelt Paul Alvre (1983), korrates ligilähedaselt Arnold Kase järeldust: „Forseliuse aabitsad tuginevad enam rahvakeelele kui tema eelkäijate ja kaas-aegsete kirjatööd. Veelgi enam ajast ees olid ta ortograafilised muudatused.”¹¹⁶ Olgu siin etteruttavalt ära mainitud ka Valve-Liivi Kingisepa (2000) populariseeriv ülevaateartikkel.¹¹⁷

Kirikulugu. Forseliuse tegevuse kirikuloolise ja olustikulise tausta ning maa-koolide kohta pakub Rootsi Riigiarhiivist leitud materjali Johan Kõpu raamat „Kirik ja rahvas” (1959).¹¹⁸ Kirikuvalitsemise olukorda Liivimaal, Eestimaal ja Saaremaal käsitlevad Alvin Isbergi monograafiad (1968–1974, vt eespool). Ingliskeelse ülevaate kõnealusel perioodist avaldas Arthur Võõbus oma paljukoitelises teoses „Studies in the history of the Estonian people” (1974). Võõbus toetub tuntud kirjandusele ning esitab XVII sajandi lõpu hariduselu ja raamatukirjastamise suunajana kindralsuperintendent Fischerit, kelle plaane aitas ellu viia Forselius.¹¹⁹ Eesti teoloogide vähesed vastavateemalised tööd (k.a Toomas Pauli „Eesti piiblitõlke ajaloo”¹²⁰ asjakohased peatükid) on jäänud

¹¹⁵ Arnold Kask. Eesti kirjakeele ajaloo. I. Tartu 1970, lk 65–72; vrd Arnold Kask. Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti. Tallinn 1958, lk 10–14.

¹¹⁶ Paul Alvre. B. G. Forseliuse aabitsate keelest. – Eesnimedest oskussõnadeni. Emakeele Seltsi Aastaraamat 26/27. Tallinn 1983, lk 46–51.

¹¹⁷ Valve-Liivi Kingisepp. B. G. Forseliuse ortograafiauendusest. – Forseliuse Sõnumid 2000, nr 7, lk 3–8.

¹¹⁸ Johan Kõpp. Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Stockholm 1959, lk 136–165.

¹¹⁹ Arthur Võõbus. Studies in the history of the Estonian people. III. Stockholm 1974, lk 25–40, 49–66, siin 27.

¹²⁰ Toomas Paul. Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Tallinn, 1999. Vt ka arvustust: Raimo Raag, Aivar Põldvee. Toomas Pauli „Eesti

sihiseadelt pigem ajaloouurimusteks, esituselt aga (v.a Kõpp) kompilatiivseks. Euroopa kolleegide seisukohtadega varauusaegse kirikliku rahvahariduse teemadel pole diskuteeritud.

Pedagoogika. Eesti pedagoogikateadlastest on tõsiseltvõetava panuse Forseliuse-uurimisse jätnud **Edgar Oissar**. Tema mahukas käsikiri „Eesti aabitsa arengulugu” (1971), esitab süstemaatilise ülevaate lugemaõpetamise meetoditest, mille kontekstis on käsitletud ka Forseliuse aabitsat – kui *veerimis-meetodi* parandamise katset. Üldülevaates kirjeldas ta mh XVIII sajandil levinud konsonantide hääldamist lühikese *e*-ga, süllabeerimismeetodit, milles lugemisüksuseks on silp, ning häälikumeetodit. Üksnes senine kaanon ja järeldamisjulguse puudumine takistas tal nägemast kõiki nimetatud elemente Forseliuse aabitsates, vaatamata sellele, et Forseliuse uued tähenimed *ke, le, me* jne olid talle Villem Reimani, Martin Lipu ja Greta Wieselgreni töödest teada. Häälikumeetodi loojana tõstis Oissar esile XVI sajandi saksa pedagoogi Valentin Ickelsameri ja pööras tähelepanu ka Jan Amos Komenskýle (Comeniusele), „kes a.-il 1642–47 töötas rootsi valitsuse ülesandel õpikute ja õppemeetodite alal. Pole võimatu, et mõndagi tema ideedest ja taotlustest meie koolidesse ulatus”. Komenský õpiku „Orbis sensualium pictus” (1658) kohta mainis Oissar, et „pole päris selge, kas Komenský pooldas häälikumeetodit selle puhtal kujul. ... Ickelsamer esitas häälikumeetodi palju selgemini ja järjekindlamalt, kui seda tegi Komenský”.¹²¹ Nõnda väites kordas Oissar autoriteetsete saksa pedagoogika- ja aabitsauurijate seisukohta.¹²²

1976. aastal avaldas **Lembit Andresen** pedagoogikatudengite õppevahendina 20-leheküljelise brošüüri „B. G. Forselius ja koolmeistrite ettavalmistamise algus Eestis”. Seda esimest sõjajärgset Forseliuse-trükist võiks mahult ja sihiseadelt võrrelda sõja eel ilmunud Kusta Martinson-Mannermaa kirjatööga (vt tagapool). Raamatukeses on Forseliuse tegevuse lühike ülevaade, mis põhiliselt kordas sel ajal tunnustatud seisukohti, kaotamata – võrreldes Andreseni hilisemate töödega – kontakti reaalsusega, ning Forseliuse kirja tõlge (piiskop Gerthile, 28. VI 1686). Nentides, et „pole võimalik kindlaks määrata seminari õppetöö sisu ega õppemeetodeid”, esitas Andresen ometi oletuse, et „lugema õpetati mitte sissejuurdunud veerimis-meetodi, vaid uue häälikumeetodi järgi, mis oli pärit Komenskýlt” ja arvas eeskujuks „Orbis sensualium pictuse”. Esimene sõja järel Forseliusele pühendatud raamatuke lõppes nõukogude ajas julge järeldusega: „Forseliuse laiaulatusliku töö tulemusena loodi koolivõrk,

piiblitõlke ajalugu” (1999) kriitikute pilgu läbi. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 4, 274–288.

¹²¹ Edgar Oissar. Eesti aabitsa arengulugu. Tallinn 1971 (masinkirjas käsikiri TLÜAR Baltikakogus), lk 46–87.

¹²² E. Oissari käsitluse aluseks oli eeskätt: Ingeborg Willke. ABC-Bücher in Schweden. Ihre Entwicklung bis des 19. Jahrhunderts und ihre Beziehungen zu Deutschland. Lund 1965.

millele põhines hilisem koduõpetus. Oma esialgses arengus ei jäänud rahvaõpetuse tase maha Rootsi ja Soome omast.”¹²³

Artiklis „Episood eesti kooliraamatu varasemast ajaloost” (1983) postuleeris Andresen: (1) Forselius kasutas talulaste harimisel Komenský meetodit; (2) Forseliuse uuendatud kirjaviisis aabits ilmus hiljemalt 1684. aastal; (3) põhjaeestikeelne lauluraamat (s.t Forseliuse ja Virginiuse kooliväljaanne, mille kohta on andmeid 1690. aastast) „toodi koolidesse koos seminari lõpetanud koolmeistritega” 1686. aastal; (4) „esimene teade uuendatud [s.t Forseliuse] kirjaviisiga lõunaeestikeelsete raamatute” kohta pärineb 1686. aasta sügisest; (5) 1694. aastal Riias ilmunud aabits ei ole Forseliuse aabits, vaid „vana aabitsa uustrükk”; (6) vajaduse „vanade aabitsate” järele tekitas katk, mille tagajärjel jäi kooliõpetajaid väheseks ja ametisse pandi köstrid, kes ei tundnud Forseliuse häälikumeetodit.¹²⁴ Andreseni kõikuval alusel väiteid on korduvalt kritiseeritud, kuid samad seisukohad korduvad ka tema järgmistes Forseliuse-teemalistes kirjatöödes. Kõnealune artikkel on ühegi täienduseta avaldatud veel kaks korda (2004 ja 2009).¹²⁵

2.3.8. 1984 – uus algus.

Problematiseerimine ja konteksti avardamine

300 aasta möödumist Forseliuse seminari asutamisest tähistati 1984. aastal suurema kärata. Tagasihoidlik, kuid sisukas ja hetke uurimisseisu kaardistav loengupäev leidis 15. novembril aset Tartu linnamuuseumis. Sündmuse kirikulooline taust ning ajalooline kontrast vene talurahva haridusoludega andis Forseliusest kõnelemisele opositsioonilise varjundi. Ettekannetega esinesid Helmut Piirimäe: „Võrdlusjooni rahvaharidusoludest Rootsis ja Eestis XVII sajandil”; Arvo Tering: „Rahvaharidusega tegelev haritlaskaader Eestis 1680-ndate aastate keskel”; Lembit Andresen: „Forseliuse seminar ja Eesti rahvakooli algus”; Sulev Vahtre: „C. Rauscherti osa eesti haridusloos”; Anu

¹²³ Lembit Andresen. B. G. Forselius ja koolmeistrite ettevalmistamise algus Eestis. Tallinn 1976, lk 11.

¹²⁴ Lembit Andresen. Episood eesti kooliraamatu varasemast ajaloost. – Keel ja Kirjandus 1983, nr 9, lk 489–502. Autor viitab kolme arhiividokumenti praeguses Eesti Ajalooarhiivis, mainimata, et A. Saareste ja G. Wieselgren on need publitseerinud. Kui L. Andresen oleks oma silmaga näinud neljandat säilikut, mille viide (Läti NSV RAKA, f. 4038, nim. 2, s. 732, l. 27) leidub artikli joonealuses, siis leidnuks ta nn E. Regeri arveraamatu ühes seni tundmata dokumentidega B. G. Forseliuse kohta.

¹²⁵ Lembit Andresen. Episood eesti kooliraamatu varasemast ajaloost. – Lembit Andresen 75. Koost Vello Paatsi. Tallinn 2004, lk 62–83; Lembit Andresen. Episood eesti kooliraamatu varasemast ajaloost. – Lembit Andresen, Algust otsimas. Tallinn 2009, lk 306–326.

Raudsepp: „Talurahvakoolid Sangastes XVII sajandi lõpul”; Jaak Naber: „Rahvahariduse arengutingimused Eestis XVII sajandil”.¹²⁶

1984. aasta lõpul ilmus kaks **Helmut Piirimäe** artiklit, millest esimene tutvustas lühidalt rahvaharidust Saksamaal, Rootsis ja Soomes, nimetades Wolfgang Ratket, Rootsi 1686. aasta kirikuseadust ja Johannes Gezeliuse koolikava „Methodus informandi”.¹²⁷ Teine artikkel kandis poleemilist pealkirja: „Kes asutas Forseliuse seminari?” See oli tõsine küsimine uue, teadusliku Forseliusekästluse järele: „Juubeli puhul oleks sobiv meenutada suure pedagoogi elulugu ja anda ülevaade tema seminari asutamisest. Kuid kohe põrkame vastu teadmatuse müüri. Täpsemalt: teame temast ja tema seminarist väga vähe ning kasinatest andmetestki on suur osa oletused.” Artiklis problematiseeriti järgmisi küsimusi: (1) kes olid Forseliuse isa ja ema; (2) milline oli Forseliuste etniline päritolu; (3) kus õppis Forselius enne Wittenbergi ülikooli; (4) kelle kool oli Tartu seminar. Piirimäe tunnistas ka ise, et viimane „küsimus näib kohatu, sest kõikides käsitlustes ja ka teatmeteostes on selle asutajaks *resp.* rajajaks peetud Bengt Gottfried Forseliust”. Kahtlusteks alust jätkus, sest (1) kuidas võis üks üliõpilane, kellel polnud vastavat volitust ega ametikohta, asutada kooli teises kubermangus; (2) 1684. aastal riigivõim teadaolevalt kõstrite ja koolmeistrite kooli probleemidega ei tegele; (3) kus on asutamisürik ja (4) kes pidas kooli ülal. Tuginedes Reimani, Liivi, Wieselgreni ja Kõpu töödele leidis Piirimäe, et kooli asutajaks võis vaevalt olla Rootsi kuningas, sest on raske uskuda, et kuningas oleks andnud käsu Tartusse sellise kooli asutamiseks, „mida polnud veel Rootsiski”. Tartu kroonumagasi arvetest (1683–1688) Piirimäe Forseliust ja tema kooli ei leidnud ning asutajatena jäid kõrvale ka Tartu linn või Liivimaa rüütelkond. Arutluse põhijäreldus kõlab: „Seega tulevad arvesse ainult haritlased, kes olid kiriku teenistuses. ... Kõige tõenäolisemalt võisid koolmeistrite seminari asutamisel otsustavat osa etendada Johann Fischer ja Chilian Rauschert.” Artiklis esitas Piirimäe uudse teate Forseliuste maja kohta Tallinnas Toompeal, osutas rootsi ja soome kirjutusviisi ning Heinrich Gösekeni eeskujule eesti kirjakeele reformimisel ja juhtis tähelepanu Forseliuse suhtlusvõrgustikule Liivimaal. Kokkuvõttes on öeldud, et esitatud oletused kutsuvad uurimistööd jätkama, kuid ei vähenda Forseliuse tegevuse tähtsust: „Igal juhul oli ta uue kooli juhataja ja ainuke pedagoog. Ta õpilaste edukus koolmeistritöös kinnitab, et õpetamine koolis pidi olema tolle aja kohta väga heal tasemel. Selle aluseks olid oma aja eesrindliku pedagoogi J. A. Komenský ideed, uus lugemaõpetamismeetod ja sellel rajanev aabits. Rahva lugemaõpetamist pidi kergendada ka uus, lihtsustatud kirjaviis.”¹²⁸

¹²⁶ Ettekannete teesid (masinkirjas), väitekirja autori valduses. Kõik esinejad on oma teemad hiljem artiklites laiemalt välja arendanud.

¹²⁷ Helmut Piirimäe. B. G. Forseliuse koolitegevuse ajaloolisest tagapõhjust. – Nõukogude Kool 1984, nr 12, lk 54–57.

¹²⁸ Helmut Piirimäe. Kes asutas Forseliuse seminari? – Keel ja Kirjandus 1984, nr 12, lk 725–731.

Piirimäe artikkel vallandas poleemika, mille käigus ka selle vallandaja jätkas esitatud teeside täiendamist ning võttis uurimisseisu uuesti kokku 1993. aastal ilmunud artiklis. Käsitluse on lisandunud allikana Albrecht Sutori kiri (vt allikad) ning võrdlusena Läti kooliolude ja Glücki tegevuse tutvustus. Kui seni seletati koolmeistrite seminari töö katkemist Forseliuse surmaga, siis Piirimäed see ei veennud, sest tundub väheusutav, et ei leidunud kedagi, kes oleks võtnud ameti üle – kuna tegemist oli kõigest algkooliga. Seminari seiskumist seletas Piirimäe pigem majandusliku toetuse puudumise ja ebakindla staatusega, muudes seminari-teema aspektides kordusid varasemad seisukohad. Westlingi järgi on taas toodud pildile Johann Hornung kui Forseliuse töö jätkaja koolide inspektorina, kuid endiselt jäi lahti, kes oli Bengt Gottfried Forseliuse isa; Forseliuste päritolukohaks on peetud Soomet, välistamata võimalust, et tegemist oli soomlastega. Piirimäe juhtis artiklis tähelepanu ka liialdustele ja tõestamata oletustele Lembit Andreseni töödes.¹²⁹

„Eesti kooli ajaloo” I köitesse (1989) kirjutas XVII sajandi talurahvakooli kajastava peatüki Jaak Naber. Käsitlus võtab hoolikalt kokku senised laialipillatud uurimused ning annab sajandi lõpu haridusoludest detailirohke ja üsna tervikliku pildi. Forseliuse-narratiiv järgib eeskätt Wieselgreni ja Piirimäe seisukohti – köstreid ja koolmeistreid ettevalmistava õppeasutuse otsustas asutada Forselius, kelle kavatsuste realiseerimisel oli tõenäoliselt suur osa Fischeril jt humanismi ideedest mõjutatud vaimulikel. Seminari tegevus lõppes Forseliuse surmaga.¹³⁰ Naber eespool viidatud üldistavas artiklis (1993) on maakoolide asutamist vaadeldud Karl XI absolutismi, riikliku tsentraliseerimise, Rootsi lugemaõpetamiskampaania ja mõisate reduktsiooni taustal. Rõhutamist leiab kindralsuperintendendi roll – „on põhjust uskuda, et see oli Fischer ise, kes ärgitas Forseliust rakendama oma õpetamiskogemust ja kohalike olude tundmist kogu Eesti heaks” –, kuid koolmeistrite seminari on endiselt kirjeldatud kui Forseliuse asutatud „oma” (*his own*) kooli.¹³¹

Helmut Piirimäe algatatud diskussiooni sekkus 1989. aastal **Liivi Aarma**, pühendudes sestpeale aastateks Forseliuse ja Fischeriga seotud küsimustele. Aarma probleemi- ja materjaliotsinguid iseloomustab võistluslik kollektioneerimiskirg ning lai haare, millega pole küll alati kaasas käinud süvenemine

¹²⁹ Helmut Piirimäe. The Cultural Interconnections of the Educational Activity of Bengt Gottfried Forselius. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmensia, 11.) Stockholm 1993, lk 317–333. Vt ka H[elmut] Piirimäe. Rol’ Bengta Gotfrida Forseliusa v istorii narodnogo obrazovanija Estonii XVII v. – Skandinavskii sbornik, XXXII. Tallinn 1988, lk 155–168.

¹³⁰ Jaak Naber. Koolid Rootsi riiki ühendatud Eesti alal (17. sajandi teine veerand – 1710. aasta). – Eesti kooli ajalugu. 1. kd. 13. sajandist 1860. aastateni. Tegevtoim Endel Laul. Tallinn 1989, lk 108–185, siin 149–182.

¹³¹ J. Naber. Swedish government authorities and school education in Estonia, lk 353–357.

ning kriitiline meel. Kõigepealt pakkus Aarma Bengt Gottfried Forseliusele välja uue isa¹³² ja aretas seda mõttevilja kuni 2001. aastani,¹³³ järgmisena vajasis lahendamist Forseliuse aabitsate ning ortograafiauueenduse mõistatused (vt tagapool). Forseliuse uurimise seisu kokku võttes (1994) kõlas mõneti värskena taasavastatud seisukoht (vt Sonntag, Westling ja Puksov), et seminari asutajana võib kõne alla tulla üksnes Liivimaa kindralsuperintendent Fischer, kes rajas Liivimaa uue haridussüsteemi ja rakendas selleks kasutada olnud lisavahendeid (Riia litsentsist laekuv vaesteraha) ka maarahva koolmeistrite koolitamiseks. Aarma väide, et vaesterahast tasuti kroonumagasile seminari ülalpidamiskulud, peab paika, ehkki tema viidatud materjalid seda fakti otseselt ei kinnita. Forseliuse seminari õpilaste arvu tegi Aarma teadaolevast kolm korda väiksemaks, aga koolide inspektori palga tõstis võrreldes kuninga lubatuga kolm korda suuremaks. Uudse teatena on lisatud, et Johann Hornung oli Bengt Gottfried Forseliuse tädipoeg (hiljem täpsustatult õepoeg). Kokkuvõtvalt väidab Aarma, et Wieselgrenil ja Andresenil on küll Forseliuse tutvustamisel vaieldamatult teeneid, „ometi ei saa nemad pretendeerida Forseliuse-käsitluse alusepanemisele ja uute andmete teaduskäibesse toomisele,” ning uusi allikaid pole leidnud ka Piirimäe jt: „Seega on V. Reimani loodud alusmüür jäänud siiani laiendamata, mistõttu ei ole pealisehituse piirjooned oluliselt selgemaks muutunud.”¹³⁴ Iseenda rolli allikate avastamisel ja kõige keerulisema probleemi lahendamisel selgitab Aarma (2001): „Bis zu meinen Forschungen hat man ihnen nichts Konkretes hinzufügen können.”¹³⁵ Taustateemades „avastas” Aarma senitundmatu eesti keelemehe Johann Vogeli (kes tähelepanelikumal lugemisel osutus hoopis piiblitõlkijaid majutanud Riia kooliõpetajaks)¹³⁶ ning

¹³² Liivi Aarma. Lisandusi Bengt Gottfried Forseliuse eluloole. – Õpetajate Leht, 8. VII 1989; vastulause: Aivar Põldvee. Täpsustus Bengt Gottfried Forseliuse sünnipära asjus. – Õpetajate Leht, 18. XI 1989.

¹³³ Liivi Aarma. Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas 16. sajandi lõpus ja 17. sajandil. – Vana Tallinn VII (XI). Tallinn 1997, lk 36–56, siin lk 46–48; Liivi Aarma. Volksbildung und Buchproduktion in schwedischen Livland. Johann Fischer und Bengt Gottfried Forselius. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2001, Jg. 50, Heft 3, lk 389–414, siin lk 404, 412–414. Viimatinimetatud artiklis arwab L. Aarma, et Johann(es) Forselius oli tõenäoliselt sakslane, sest Tallinna Linnaarhiivis leidub arvukalt tema saksakeelseid kirju.

¹³⁴ L. Aarma. Villem Reimani kui Forseliuse uurija tähtsusest eesti kultuuri ajaloos, lk 318.

¹³⁵ Vt L. Aarma. Volksbildung und Buchproduktion in schwedischen Livland: Johann Fischer und Bengt Gottfried Forselius, lk 393.

¹³⁶ Liivi Aarma. Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil. – Uurimusi tsensuurist. Toim Piret Lotman. (Eesti rahvusraamatukogu Toimetised, IV.) Tallinn 1995, lk 8–60, siin 36–37. Vaatamata sellele, et Aarma oma eksimust korrigeeris (vrd Liivi Aarma. Kindralsuperintendent Johann Fischer – Piibli väljaandmise organisaator Liivimaal. – Wastne Testament 1686. (B. G. Forseliuse Seltsi toimetised, 2.) Tartu 1996, lk 51–57, siin 56), asus Johann Vogel juba järgmiste autorite töödes „elama iseseisvat elu”, mis on ainus põhjus siin teda – hoiatava näitena – meenutada.

nihutas piiblitõlke ümber puhkenud konflikti 1682. aastasse,¹³⁷ kuigi Fischer enne 1685. aastat tallinnakeelse Uue Testamendi väljaandmisele ei pretendeerinud ja Forseliuse aabitsaga seotud kirjaviisitüli algas alles 1685/1686. aastal.

2.4. Lugemaõpetamise meetod ja aabitsad

Bengt Gottfried Forseliusest tema kaasaegsetele jäänud kirkaim mälestus polnud mitte Tartu seminar – seda nähti pigem ühe talurahvakoolina teiste seas –, vaid *õpetamiseetod*. Ka Kelch mainib oma (eespool viidatud) kroonikas meetodit, aga mitte otsesõnu seminari. Meetodiga on otseselt seotud uuenduslik aabits, mida omakorda pole võimalik mõista väljaspool ortograafia-reformi.

Senises historiograafias kipub, vähemalt tekstimassiivi poolest, kõike ülejäänut varjutama Lembit Andreseni käsitus Forseliusest kui Komenský ideede rakendajast eesti talurahvakoolis. Andresen heidab varasematele uurijatele ette pedagoogikaküsimuste pinnapealset käsitlemist.¹³⁸ Probleemi, mis on suuresti tingitud kontrollitavaid järeldusi võimaldavate allikate nappusest või eiramisest, on ta ise lahendanud spekulatsioonidega stiilis: „Õppetöö maht kavandati tunduvalt suurem, kui kirik seda senini ette nägi ... Forseliuse õppeasutus erines teistest kõige tähtsama – õppetöö vormi ja meetodi poolest. Kõik alused on eeldada „Orbis sensualium pictuse” ja muude selletaoliste kooliraamatute kasutamist õpetaja [Forseliuse] tõlketöö abiga seminari õppetegevuses.”¹³⁹ Turu piiskopi Johannes Gezeliuse „Methodus informandi” (1683), mis Andreseni sõnul „demonstreerib kõige selgemini” Komenský pedagoogiliste ideede jõudmist Eesti- ja Liivimaale (!?),¹⁴⁰ soovitab tõepoolest „Orbis sensualium pictust” õppematerjalina, kuid triviaalkoolis, mitte maakoolides.¹⁴¹ Kõik andmed ja arvamused, mis osutavad muus suunas, jätab Andresen tähelepanuta, aga

¹³⁷ Liivi Aarma. Die Zensur, die Privilegien der Drucker und die Orthographiereform in der Übersetzungsgeschichte der estnischen Bibel in den 1680er Jahren. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Uppsala 1993, lk 393–421.

¹³⁸ L. Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, lk 9–16.

¹³⁹ *Op. cit.*, lk 147–158, tsitaat lk 147, 156.

¹⁴⁰ *Op. cit.*, lk 16.

¹⁴¹ Vt Johannes Gezelius. Methodus informandi in pædagogii tam ruralibus quam urbicis. ... 1683. – Finlandssvenska och baltiska läroverk. Urkunder, undersökningar och minnen. Utgivna av Rudolf B. Hall. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria, (1941):2; 62.) Stockholm 1942, lk 33–48

aabitsa kohta, mille autoriks oli (küll mitte Andreseni arvates) Forselius, ütleb ta – „metoodiliselt ebajärjekindel ja saamatult koostatud”.¹⁴²

Forseliuse aabitsa, täpsemalt selle Lundis ja Kopenhaagenis säilinud järeltrükkide ümber on vaieldud alates 1969. aastast, kui ilmus Edgar Oissari asjakohane artikkel.¹⁴³ Edasises debatis, mis puudutas aabitsate ülesehitust, dateerimist, õpetamise meetodit, keelt ja raamatuteaduslikke küsimusi, osalesid trükikunsti asjatundja Hans Treumann,¹⁴⁴ kirjandusteadlane Villem Altoa,¹⁴⁵ pedagoogikadoktor Lembit Andresen, bibliograaf Endel Annus,¹⁴⁶ ajaloolane Liivi Aarma¹⁴⁷ jt. Nii mõneski küsimuses arusaamatused diskussiooni käigus mitte ei kadunud, vaid suurenesid, päädides meelevaldselt koostatud Forseliuse aabitsate faksiimileväljaande¹⁴⁸ ja ebatäpsete kirjetega retrospektiivses rahvusbibliograafias.¹⁴⁹ Põhjalikum historiograafiline ülevaade on esitatud väitekirja VI osas, mille lisas leiduvad ka kõnealuste aabitsate täpsustatud bibliograafilised kirjed.

Aabitsavaidlus demonstreerib iseäranis kujukalt interdistsiplinaarse koostöö vajadust, sest oma erialast lähtudes jäi vaateväli piiratuks ka nii headel spetsialistidel nagu Oissar, Treumann ja Annus. Laiemasse Euroopa konteksti seadis Forseliuse õpetamise meetodi eelnimetatutest üksnes Oissar, kellel oli selleks tänu Göttingenis kaitstud pedagoogikadoktori kraadile ka tarvilik pädevus. Siinne väitekirj tuginen Komenský puhul eeskätt (kunagise Tartu Ülikooli professori) Ján Radomil Kvačala,¹⁵⁰ Klaus Schalleri¹⁵¹ ja Milada Blekastadi¹⁵²

¹⁴² L. Andresen. *Episood eesti kooliraamatu varasemast ajaloost*, lk 500; Lembit Andresen. *Eesti Aabits reformatsioonist iseseisvusajani*. Tallinn 1993, lk 31–34; L. Andresen. *Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu*, lk 224.

¹⁴³ Edgar Oissar. *Vanimatest eesti aabitsatest*. – *Keel ja Kirjandus* 1969, nr 1, lk 129–139.

¹⁴⁴ Hans Treumann. *Adolph Simoni raamatute nimestik ja teisi raamatuloolisi mistselle*. – *Keel ja Kirjandus* 1970, nr 9, lk 528–542.

¹⁴⁵ Villem Altoa. *Veel vanimatest eesti aabitatest*. – *Keel ja Kirjandus* 1971, nr 10, lk 598–603.

¹⁴⁶ Endel Annus. *Täiendusi ja täpsusutusi eesti vanemale aabitsaloole*. – *Keel ja Kirjandus* 1989, nr 9, lk 558–560.

¹⁴⁷ Liivi Aarma. *Eesti vanimate aabitsate mõistatusest*. – *Õpetajate Leht* 1991, 26. I, 16. III, 13. IV; Liivi Aarma. *Kolme sajandi vanused eesti aabitsad*. – *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused* 1993, nr 42/1, lk 31–47; Liivi Aarma. *Varased eestikeelsed aabitsad aastaist 1694 ja 1698 Lundis ja nende säilinud järeltrükkid Kopenhaagenis kui B. G. Forseliuse aabitsad*. – *Kooliraamatu arengust Eestis*. (B. G. Forseliuse Seltsi Toimetised, 1.) Tartu 1996, lk 24–29.

¹⁴⁸ B. G. Forseliuse aabitsad. [Faksiimile; lk-de järjekord vale; koost ja saatesõna L. Aarma.] Tartu 2000.

¹⁴⁹ *Eestikeelne raamat 1525–1850*. Toim Endel Annus. Tallinn 2000.

¹⁵⁰ Johannes Kvačala. *Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland bis zum Ausgange des XVII. Jahrhunderts*. Bd. 1, Texte; Bd. 2, Historischer Überblick, Bibliographie, Namen- und Sachregister. (Monumenta Germaniae paedagogica, 26, 32). Berlin 1903–1904.

seisukohtadel; rootsi, saksa ja soome aabitsate küsimuses on olnud abiks Ingeborg Willke,¹⁵³ Gisela Teistleri¹⁵⁴ ja Liisa Kotkaheimo¹⁵⁵ tööd.

2.5. Ortograafiauendus. Forseliuse kirjaviis

Forseliuse ortograafiauenduse ja XVII sajandi lõpu keelevaidlused seadis laiemasse konteksti Raimo Raag, osutades kokkupuutepunktidele ettepanekutes, mida tehti Rootsis ning Eesti- ja Liivimaal, ning nende suundumuste sarnasusele arengutega mitmel pool Euroopas.¹⁵⁶ Sama teema, küll eelnimetatud tööd tundmata ja rootsi-soome taustaga piirdudes, kirjutas osalt üle Liivi Aarma.¹⁵⁷

Kuna Forseliuse uuendusettepanekud olid põhimõtteliselt keelekorralduslikud (*language planning*), siis sobivad nende tõlgendamiseks ka vastavad üldisemad teoreetilised lähtekohad. Vägagi sobilik on siin nimetada Valter Tauli seisukohti ortograafia ja ortograafiareformi küsimustes.¹⁵⁸ Ideaalse või vähemasti võimalikult hääldepärase ortograafia taotlused suunasid varauusajal keeleteaduslikke otsinguid paljudes maades. Eesti kirjakeele uuendamiseks pakkusid n-ö elavat eeskju soome ja rootsi keel, üldisem käsitlusviis lähtus aga ladina keele grammatikatraditsioonist ning saksa keeleteadusest.¹⁵⁹ Eriti huvipakkuvad on saksa ortograafia reformimise katsed ning vastavad eeskujud ja

¹⁵¹ Klaus Schaller. Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert. Heidelberg 1962.

¹⁵² Milada Blekastad. Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský. Oslo, Praha 1969.

¹⁵³ Ingeborg Willke. ABC-Bücher in Schweden. Ihre Entwicklung bis des 19. Jahrhunderts und ihre Beziehungen zu Deutschland. Lund 1965.

¹⁵⁴ Gisela Teistler. Fibeln als Dokumente für die Entwicklung der Alphabetisierung: ihre Entstehung und Verbreitung bis 1850. – Alphabetisierung und Literalisierung in Deutschland in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Hans Erich Bödeker und Ernst Hinrichs. Tübingen 1999, lk 255–281.

¹⁵⁵ Liisa Kotkaheimo. Suomalaisen aapisen viisi vuosisataa. Aapisten sisältö ja tehtävät kansanopetuksessa. Joensuu 1989.

¹⁵⁶ Raimo Raag. Keelevaidlused Läänemere ida- ja läänekaldal 17. sajandi lõpus. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toim Jaak Peebo. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, 1.) Tartu 1995, lk 145–163.

¹⁵⁷ Vt Liivi Aarma. Johann Hornungi grammatikast ning tema ja Bengt Gottfried Forseliuse koostööst. – Keel ja Kirjandus 1996, nr 6, lk 399–406, siin lk 399–402.

¹⁵⁸ Valter Tauli. Keelekorralduse alused. Stockholm 1968, lk 160–177.

¹⁵⁹ Vt Peter von Polenz. Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Bd. II, 17. und 18. Jahrhundert. Berlin, New York 1994; Andreas Gardt. Sprachreflexion in Barock und Frühaufklärung. Entwürfe von Böhme bis Leibniz. Berlin [etc.] 1994; Andreas Gardt. Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland. Vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Berlin [etc.] 1999.

paralleelid,¹⁶⁰ sh Madalmaades, Inglismaal ja Prantsusmaal (vt väitekirja IV ja V osa).

Käsitades Forseliuse kirjaviisi kui murrangut, ei saa mööda ka eesti vanema kirjakeele *periodiseeringust*. Selle üle on diskuteeritud mitmest vaatepunktist,¹⁶¹ kuid püsima on jäänud paljuski Arnold Kase seisukohtadel tuginev jaotus, mis seab uuenduse murdepunktiks 1686. aasta. Ajaloolase vaatenurgast võib siin näha kolme probleemi: (1) dateering pole päris täpne, (2) kahe perioodi eristamine ühe kitsa tunnuse põhjal jätab kõrvale teised, kaotades silmist laiema protsessi, ning (3) kirjakeelt vaadeldakse abstraktse *eesti* keelena, arvestamata, et *tallinna* ja *tartu* kirjakeele uuendamine ei toimunud sünkroonselt.¹⁶² Siinne väitekirja (osad IV ja V) täpsustab teemakohaseid dateeringuid ning vaatleb keelevaldusi „tähesõja” kontekstis.

2.6. Kaks käsitlusviisi ja biograafia võimalused

Juba esimene Forseliuse-käsitlus püüdis korraga täita kahte ülesannet – Villem Reiman ei kirjutanud mitte ainult biograafilise koega teaduslikku uurimust, vaid vormis rahvuslikku suurmeest ja isakuju, kes võiks venestuse ajal eeskujuna pakkuda mitte ainult Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmetele, vaid aidata emakeelt ja haridust laiemalt väärtustada. Nii sai Forseliusest omamoodi Kalevipoeg, kelle taastulek aitab künda hariduse põldu ja eestlastel vaimult suureks saada.¹⁶³ Sedasama *rahvuspedagoogilist* tellimust täitis 1940. aastal noorsooraamatute sarjas „Eesti rahvuslikud suurmehed” ilmunud Forseliuse elulugu. Põhiliselt Reimani ümber jutustanud Kusta Martinson-Mannermaa brošüüri pealkirjaks sai „Bengt Gottfried Forselius. Eesti rahvakooli isa”:

„B. G. Forselius oli üks esimesi ja silmapaistvamaid, kes ise küll kuulus sisserännanud muulaste [sõrendused – A. P.] hulka, kuid kes eesti rahva hariduspüüdeid niivõrd oma südameasjaks tegi, et ta aegade tagant tundub meile peaaegu oma inimesena. ... Selle omakasupüüdmatu ja väsimatult teiste kasuks töötava mehe kuju jääb heledaks ja kauniks täheks eesti haridustegelaste taevas. Forselius on ja jääb eesti rahvakooli isaks. Tema õilis

¹⁶⁰ Markus Hundt. „Spracharbeit” im 17. Jahrhundert. Studien zu Georg Philipp Harsdörffer, Justus Georg Schottelius und Christian Gueintz. Berlin, New York 2000; Chrystèle Schielein. Philipp von Zesen. Orthographiereformer mit niederländischen Vorbildern? Erlangen, Nürnberg 2002; Nicola McLelland. Letters, sounds and shapes: reflections on the sounds of German in early modern linguistic awareness. – Transactions of the Philological Society 2006, vol. 104:2, lk 229–258.

¹⁶¹ Ülevaate vana kirjakeele periodiseerimisest on esitanud Külli Habicht (Vana kirjakeele uurimine, lk 136–138).

¹⁶² Heli Laanekask. Kirjakeel. – EE: Eesti entsüklopeedia. 11. Tallinn 2002, lk 592–595; Heli Laanekask. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. Tartu 2004, lk 26–28.

¹⁶³ Vt A. Põldvee. Konstrueeritud Forselius. Kroonikast Kalevipojani ja edasi.

eeskuju on virgutajaks ja õhutajaks kõigile eesti haridustegelastele nende raskes kutsetöös.”¹⁶⁴

Ka pedagoogikaproffessor Lembit Andreseni käsitlustes jätkas Forselius Kalevi-
poja tööd – Komenskýlt laenatud „Orbis sensualium pictuse” ja Soomes sepi-
tatud „Methodus informandiga”. Kui lugeda Anderseni 1991. aastal ilmunud
monograafiat „Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius”¹⁶⁵ rahvuseepose
võtmes, asetub kõik oma kohale. Ometigi väidab autor saatesõnas, et raamat
tugineb pikaajalisele uurimistöele ja allikmaterjalile Eesti Ajalooarhiivis.¹⁶⁶
Rahvusromantiline ülepaisutus ja idealiseerimine on psühholoogiline ja
metoodiline probleem, mille tekitamises oleks ebaõiglane süüdistada üksnes
Reimani või Andreseni. Reimani puhul kõlaks selline etteheide ka anakronist-
likult. Küsimus peitub suuresti usaldusväärsete allikandmete nappuses ja laiema
konteksti eiramises, mistõttu interpretatsiooni on pahatihti suunanud soovmõtle-
mine ning ajapikku kujunenud kanooniline raamistik, mis kõige selgemalt
ilmneb biograafiliste teatmeteoste ja entsüklopeediate artiklites ning kooli-
õpikutes.¹⁶⁷

Sümptomaatiliseks võib pidada hinnanguid nn Forseliuse seminarile. Fredrik
Westling nimetas seda „asutuseks, mille sarnast polnud ette näidata isegi
Rootsis”, mis võimaldas Otto Liivil omakorda väita, et Liivimaa oli „rahva-
hariduse eest hoolitsemise mõttes esikohal seisvaks Rootsi riigiosaks” (vrd
eespool). Esitamata jäi küsimus – miks ja milliseid eeskujusid järgides kasutati
kirikliku rahvahariduse edendamiseks just sellist abinõu, ning silmist lasti
õpetuse tegelik sisu ja tase. Ometi oli Reiman juhtinud tähelepanu, et „Papi-
mõisa seminari sellesama tollipulgaga ei tohi mõeta, mis meie [s.o XIX]
aastasajal seminaridelt nõutakse. Kõige kõrgem siht oli, et ladus, soraw, mõist-
lik lugemine selgeks saaks, pääle selle katekismus, Piibli lood Wastsest Testa-
mendist ..., koraali laul, raamatukõitmine ja wist ka pisut rehkendamist. Isegi
Saksa keelt on wist natukene harjutatud.”¹⁶⁸

¹⁶⁴ K[usta] Martinson-Mannermaa. Bengt Gottfried Forselius. Eesti rahvakooli isa. (Eesti rahvuslikud suurmehed. Elulooline kirjastik noorsoole. 5. sari, nr 27.) Tallinn 1940, lk 27, 40.

¹⁶⁵ L. Andresen. Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius. Vt ka Aivar Põldvee. Märkusi L. Andreseni raamatu ja B. G. Forseliuse asjus. – Keel ja Kirjandus 1992, nr 7, lk 439–443.

¹⁶⁶ Raamatu viidetes leiame põhiliselt sama materjali, mis G. Wieselgreni ja A. Saareste publikatsioonidest, ning hõreda kirjandusevaliku. Väljaande väärtuslikuma osa moodustavad uuesti publitseeritud kaks Forseliuse kirja, millele on tänuväärsest lisatud faksiimile ja tõlge (Abel Nagelmaa), ning rohked illustratsioonid. Viimaste hulgas on esmakordselt faksiimilena avaldatud dokument nn vahelmise kirjaviisi kavaga.

¹⁶⁷ Suunanäitajana olgu nimetatud: Eesti biograafiline leksikon. Toim A. R. Cederberg jt. Tartu 1926–1929, lk 88, B. G. Forseliuse artikli autor P[aul] V[iires]. Esimene kooliõpik, mis kirjutas B. G. Forseliusest oli: M[ihkel] Kampmann. Kooli Lugemise-
raamat. I.–III. kooliaasta. Tallinn 1905, lk 284.

¹⁶⁸ W. Reiman. Bengt Gottfried Forselius, lk 28–29.

Kurioosumina kõlavad tänapäeval Aleksander Elango sõnad: „B. G. Forseliuse seminari võib pidada Nõukogude Liidu [*sic!*] Euroopa-osa kõige esimeseks rahvakooliõpetajaid ettevalmistanud asutuseks.”¹⁶⁹ Lembit Andresen lisab: „See oli esimesi kogu Rootsi riigis ja erakordne nähtus isegi Põhja-Euroopas.”¹⁷⁰ Sarnased hinnangud on levinud ka käsitlustesse, mille autorid on usaldanud pedagoogikadoktori väiteid, – märkamata neis anomaaliat. Näiteks Aleksander Loit kirjutab ambitsioonikast haridusprogrammist, „millele vastavat ei leidnud kusagil kaasaegses Euroopas, Rootsi kaasaarvatud.”¹⁷¹

Siinse töö autori katsed kirjeldada Forseliuse seminari ja teisi talurahvakoole realistlikumalt on esitatud mitmes artiklis¹⁷² ning kokku võetud väitekirja I osas. Kainestavaid orientiire pakub üldisem võrdlus rahvakoolidega Euroopas,¹⁷³ näiteks haridusoludega juba nimetatud Saksi-Gothas¹⁷⁴ või ehk mõneti kohasem võrdlus Preisimaaga, mis on üks väheseid piirkondi Saksamaal, mille maa-koolide kohta leidub üksikasjalik uurimus.¹⁷⁵ Väitekirjas jääb kooliolude laiem võrdlus välja arendamata, sest uurimisküsimused on konkreetsemad.

Niisiis peaks teadusliku Forseliuse-biograafia koostamisel esimeseks sammuks olema lahtihaakimine rahvuslikult pühitsetud kuvandist. See pole kerge ega juhtu üleöö. Meenutame Helmut Piirimäe 1984. aastal tehtud katset, mille puhul ta ise vabandavalt lisas, et kui ka uurimistöö peaks viima uute järeldusteni, ei vähenda see Forseliuse tegevuse tähtsust (vt eespool). Lahtihaakimine eeldab senise käsitluse dekonstrueerimist ja algallikatele tuginevat rekonstruktsiooni – ning see peab toimuma kõigis erialastes tahkudes. Sest pole mingit põhjust arvata, et kõveratest detailidest saab rahuldava terviku, isegi kui kasutada kõige moodsamat teoreetilist kombinatoorikat. Kuid ka seda viimast ei tohi alahinnata, sest vale sihikuga saab märki tabada üksnes juhuse läbi. Tabada pole

¹⁶⁹ Aleksander Elango. Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloost. Tartu 1975, lk 14.

¹⁷⁰ Vt L. Andresen. Kirjamees ja rahvalaugustaja B. G. Forselius, lk 17–24, tsitaat lk 17.

¹⁷¹ A. Loit. Pärisorjuse kaotamine Eestis rootsi ajal, lk 14; A. Loit. Den politiska bakgrunden till bondeskolornas inrättande i Östersjöprovinserna under svenska väldets tid, lk 173, 180.

¹⁷² Aivar Pöldvee. 1686 – kas Forseliuse seminari lõpuaasta. – Kleio. Ajaloo Ajakiri 1996, nr 2, lk 3–11; Aivar Pöldvee. Das Schulmeisterseminar von Forselius – eine unikale Schule im ganzen schwedischen Königreich? – Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil. Koost Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised, 7.) Tallinn 1998, lk 155–183.

¹⁷³ Vt nt Euroopa haridusmaastike (*Bildungslandschaften*) tüpoloogiatset: Wolfgang Schmale. Die europäische Entwicklung des Schul- und Bildungswesens im Verhältnis zu Kirchen und Staat im 17. und 18. Jahrhundert. – Im Spannungsfeld von Staat und Kirche. „Minderheiten” und „Erziehung” im deutsch-französischen Gesellschaftsvergleich 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Heinz Schilling, Marie-Antoniette Gross. Berlin 2003, lk 175–189.

¹⁷⁴ V. Albrecht-Birkner. Reformation des Lebens.

¹⁷⁵ Gerhard Düsterhaus. Das ländliche Schulwesen im Herzogtum Preussen im 16. und 17. Jahrhundert. Bonn 1975.

aga vaja mitte üksnes võimalikult täpse faktitõlgenduse mõttes, vaid silmas tuleb pidada ka interdistsiplinaarset ning rahvusvahelist konteksti, et olla mõistetav piireületavas diskussioonis.

Nagu eespool viidatud, ei soosi aeg, mil humanitaarteadused on pöördes, koondavat ja kinnistavat käsitlust, mida üks biograafia endast loomuldasa kujutab. Eriti olukorras, kus teaduslik vaidlus indiviidi osast ajaloos ning biograafia põhimõttelisest võimalikkusest veel inertsist jätkub. Samas räägivad varem statistikasse kiindunud ajaloolasedki eluloo taassünnist ning inimesest kui kultuuri kandjast ja aktiivsest loojast. Biograafiad ning eriti võrgustiku-biograafiad aitavad näha ajalugu dünaamilisemana ja mitmekesisemana kui determineeritud struktuuridest lähtuvad kirjeldused.¹⁷⁶ Rääkides inimkesksest ajalookirjutusest Eesti historiograafias, tuleb esile tõsta Sulev Vahtre panust. Vahtre töödest seonduvad siinse teemaga otsesemalt artiklid kahest juhtivast vaimulikust Chilian Rauschertist ja Reiner Broocmannist, kes Lõuna- ja Põhja-Tartumaa praostidena puutusid kõige tihedamalt kokku Forseliuse koolitööga, ning sisukas ja värvikas prosopograafiline lühiülevaade Tartumaa vaimulikest, rõhuasetusega 1686. aastal.¹⁷⁷ Mainimata ei saa jätta ka Vahtre nõudlikult juhendatud üliõpilastöid, mis hea intuitsiooniga soovitatud teemadel lisasid uusi fakte ja vaatenurki ka Forseliuse ning XVII sajandi haridusloo mõistmiseks.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Vt Eva Österberg. Historikern och vår kulturella mångfald. – Den mångfaldiga historien. Red. Roger Qvarsell, Bengt Sandin. Lund 2000, lk 11–30, siin lk 21–22. Moodsa ajalookirjutuse mitmekesisest suundumustest pakub hea ülevaate: Marek Tamm. Kuidas kirjutatakse ajalugu? Intervjuuraamat. Tallinn 2007.

¹⁷⁷ Sulev Vahtre. Chilian Rauscherti elutee ja elutöö. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 1–2, lk 29–40, 103–110; Sulev Vahtre. Wastse Testamendi ilmumisaja kristlik-kultuuriline miljöö. – Wastne Testament 1686. (B. G. Forseliuse Seltsi toimetised, 2.) Tartu 1996, lk 9–20; Sulev Vahtre. Aus dem Leben und Werk von Pastor Reiner Broocmann (ca. 1640–1704). – Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag. Hrsg. von Mati Laur und Enn Küng in Verbindung mit Stig Örjan Ohlsson. (Nordistica Tartuensia, 13). Tartu 2005, lk 224–247.

¹⁷⁸ S. Vahtre suunamisel sündisid 1985. aastal diplomitööd Sangaste kihelkonna koolidest (Anu Raudsepp), Keila kihelkonna kultuuriloost (Aivar Põldvee) ja 1988. aastal Ignatsi Jaagust (Ilje Piir), mida moodsate terminitega võiks nimetada mikro-ajaloolise ja prosopograafilise suunitlusega uurimusteks. Neis töödes ja neile tuginenud artiklites said arhiivimaterjalide põhjal selgemad piirjooned B. G. Forseliuse üks innukamaid toetajaid Chilian Rauschert, üks peamisi oponente Anton Heidrich ja seminari tuntuim õpilane Ignatsi Jaak. Vt Anu Raudsepp. Chilian Rauschert Sangaste kihelkonna haridus- ja usuolu edendajana 17. sajandi lõpul ja 18. sajandi algul. – Bergid ja Sangaste. Lehekülgi Sangaste kihelkonna ajaloost. Tartu 1994, lk 91–103; Ilje Piir. Historiograafilisi märkmeid Eesti talurahvakooli alguse kohta. – Kleio. Ajaloo Ajakiri 1992, nr 5/6, lk 16–20; Ilje Piir. Ignatsi Jaak ja tema järeltulijad. – Wastne Testament 1686. (B. G. Forseliuse Seltsi Toimetised, 2). Tartu 1996, lk 65–70; Aivar Põldvee. Paar rännakut eesti kirjandusloo koiduhämaruses. – Keel ja Kirjandus 1989, nr 9–10, lk 552–557, 604–611; Aivar Põldvee. Die Gründung der Volksschule in Estland in den 1680er und 1690er Jahren. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im

Prosopograafilise meetodi suurt potentsiaali kinnitab Arvo Teringu mastaapne uurimus, mille lähteandmeiks ja vundamendiks on kuue tuhande Eesti-, Liivi- ja Kuramaa haritlase elulood.¹⁷⁹ Üks Teringu töö varaseid vilju tõi selgust Bengt Gottfried Forseliuse õigusteaduse õpingutesse Wittenbergi ülikoolis. Forselius immatrikuleeriti 25. juulil 1679, ühel päeval koos Gebhard Salemaniga, Oleviste pastori ja Tallinna superintendendi pojaga, kes õppis usuteadust, nii nagu pool aastat varem Wittenbergi saabunud Johann Hornung.¹⁸⁰ Elulooline materjal moodustab mahuka osa ka Martin Klökeri XVII sajandi Tallinna kirjanduselu ja literaatide käsitlusest.¹⁸¹

Biograafia, mis oleks haarde ja teadusliku sügavuse poolest Bengt Gottfried Forseliuse vääriline, alles ootab kirjutamist. Kindlasti peab see olema interdistsiplinaarne käsitlus, mille valmimisele võiks kaasa aidata ka sinne väitekiri.

3. Allikad

Kuna suur osa varasemast Bengt Gottfried Forseliust puudutavast kirjandusest ei viita allikaid või või osutab neile ebamääraselt, oli siinse uurimuse üks eeltöid ringlevate teadete päritolu selgitamine ning vastavate allikate kriitiline analüüs. Võib öelda, et vähemalt päritolu osas see ka õnnestus, – mis tähendab seda, et kõik allikad, mida uurijad on alates XIX sajandi algusest kasutanud, on tänapäevalgi kättesaadavad. Teiselt poolt õnnestus uurimise käigus – ja ka heade kolleegide abiga – senist allikalist baasi mitme olulise dokumendi abil laiendada. Hinnates varasemate uurijate arhiivitöö kvaliteeti, tuleb Forseliust puudutavate materjalide puhul kõige kõrgemalt tunnustada Greta Wieselgreni, unustamata ka Villem Reimanit, haardeulatuselt jääb aga ületamata Fredrik Westling. Nende töid iseloomustab reeglina faktitäpsus, mida ei saa öelda kõigi hilisemate tõlgendajate ja uurijate kohta.

16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmensia, 11.) Stockholm 1993, lk 285–292; A. Pöldvee. Rahvaharidusest Harjumaal rootsi ajal (1561–1710), lk 19–47.

¹⁷⁹ Vt Arvo Tering. Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798. Tartu 2008.

¹⁸⁰ Arvo Tering. Uut Bengt Gottfried Forseliuse õpingute kohta. – Keel ja Kirjandus, 1981, nr 11, lk 681–683.

¹⁸¹ Martin Klöker. Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen des Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Teil 1–2. Tübingen 2005.

3.1. Normatiivsed aktid

Kirikliku rahvahariduse edendamine kirjasõna ja koolide kaudu omandas kuningas Karl XI ajal olulise koha Rootsi riigi provintsipoliitikas – nii polnud see üksnes Läänemere provintsid, vaid ka Skånes jt Taanilt vallutatud piirkondades. Toetatuna religioosset väärtusi kõrgelt hindava valitseja hoiakutest, eraldati Liivi- ja Eestimaa kirikuvõimudele ning kubermanguvalitsustele nii ortodoksse luterluse kui ka riiklike eesmärkide saavutamiseks mainimisväärseid vahendeid. Need olid tõhusamad Liivimaal, paljuski tänu kindralsuperintendent Johann Fischeri algatusvõimele, mida toetas argument tõrjuda katoliiklike naaberalade mõju ning siduda provints usu läbi tugevamalt kuningavõimuga. Lisaks tekkisid avaramad majanduslikud võimalused reduktsiooni käigus, mis oli Liivimaal ulatuslikum kui Eestimaal. Kuna riikliku poliitika ja Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse küsimust on lähemalt vaadeldud ja vastavaid dokumente viidatud töö I osas, piirduakse siinses ülevaates aktidega, mis puudutasid otseselt Forseliuse tegevust.

Liivimaa koolide põhjalikum uuendamine sai alguse 1675. aastal Fischeri reformikavast ja sellele 4. augustil 1675 järgnenud kuninga korraldusest.¹⁸² See dokument kindlustas Fischerile regulaarse rahaallika ning määras kogu järgneva arengu, andes mh võimaluse ülal pidada Forseliuse seminari ning varustada koole läti- ja eestikeelsete raamatutega (vt tagapool). Ajendatuna Helmut Piirimäe küsimusest Forseliuse seminari asutamisüriku või selle tegevust põhistava riikliku akti kohta (mille olemasolu ei pidanud küll ka küsimuse esitaja väga tõenäoliseks),¹⁸³ sai läbi vaadatud vastav allikmaterjal, kuid kuninglikes riigivalitsemise korraldustes (RA, Riksregistraturet) aastaist 1683–1686 ei leidu tõepoolest lisa neile dokumentidele, mida viitas juba Fredrik Westling.¹⁸⁴ Tartus leiduvaist allikaist on samad materjalid publitseerinud Greta Wieselgren. Kõnealustest aktidest kahe sünni ajal oli Forselius isiklikult Stockholmis. Esimene on korraldus 31. detsembrist 1686, millega Karl XI andis Eestimaa asehaldur Adolf Tungelile käsu koolimajade ehitamiseks Harju-Madise ja Risti kiriku juurde, s.o Forseliuse kodukanti. Lisaks sai riigikontor (*statskontoret*) käsu eraldada samade kihelkondade, s.t redutseeritud mõisate tulust 50 hõbetaalrit koolmeistrite ülalpidamiseks.¹⁸⁵ Viimane tähendas seda, et kahe talupojakoolmeistri palk kanti eraldi reana Eestimaa kubermangu eelarvesse. Seni olid Eestimaal

¹⁸² J. Fischeri märgukiri, 1675, RA, Livonica II: 143; RA, Riksregistraturet, 4. VIII 1675.

¹⁸³ H. Piirimäe. Kes asutas Forseliuse seminari, lk 728–729.

¹⁸⁴ G. O. F. Westling. Meddelanden om folkundervisningen i Estland 1561–1710, viited 32, 35.

¹⁸⁵ Kirja originaal: RA, Livonica II: 319. Vt ka EAA 1187-2-371, l. 88; G. Wieselgren. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule, lk 92–93; RA, Riksregistraturet, 31. XII 1686, l. 595 p–597 p. L. Andresen (Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, lk 150) tõlgendab seda käsuna asutada kool igasse Eesti- ja Liivimaa kihelkonda.

riigilt palgaraha saanud vaid Tallinna toomkool ja gümnaasium.¹⁸⁶ Asehalduri korraldus Harju-Madisele ja Ristile koolimaja ehitamiseks pärineb 8. veebruarist 1688.¹⁸⁷ 17. septembril 1688, teise Rootsi-reisi ajal sai Forselius kuningalt volituse talurahvakoolide asutamiseks Eesti- ja Liivimaal, vastavalt piiskopi ja kindralsuperintendendi juhtimisel ning järelevalve all.¹⁸⁸ Inspektorikoha loomise taga oli Fischeri ettepanek ja kiitev hinnang Forseliuse senitehtud tööle koolide asutamisel, mille jätkamiseks määrati nüüd kolmeks aastaks kindel palk 200 riigitaalrit (ehk 400 taalrit hõbemüntides) aastas.¹⁸⁹

Teised Liivi- ja Eestimaal talurahvakoolide asutamisega seotud riiklikud korraldused (vt väitekirja I osa) on üldisema iseloomuga või pärinevad Forseliuse surma järgsest ajast ning otseselt temasse ei puutu. Sama kehtib rüütelkondade vastavate otsuste kohta, mille hulgas väärib erandlikuna tähelepanu Eestimaa rüütelkonna maapäeva pöördumine 5. märtsil 1691, et kindralkuberner taotleks kuningalt kogu maal uue – s.t Forseliuse – õpetamismeetodi (*Neue Lehr Ahrt*) kehtestamist, millega noored kiiremini lugemise selgeks saavad.¹⁹⁰

3.2. Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischeri kirjastus- ja koolitegevusega seotud materjalid

Johann Fischer ettevõtliku ja uuendusmeelse Liivimaa kirikujuhina kujundas paljuski vaimse ja ainelise raamistiku, milles tegutses ka Forselius. Üldisema Fischeriga seonduva allikmaterjali viited leiame Fredrik Westlingi, Greta Wieselgreni ja Alvin Isbergi töödest.¹⁹¹ Fischeri kirjastus- ja koolitegevuse rahastamist kajastavad rikkaliku andmestikuga dokumendid Läti Riiklikus Ajalooarhiivis ja Rootsi Riigiarhiivis. Kuningas Karl XI andis (1675) Fischeri käsutusse poole Riia litsentsist laekuvast nn vaesterahast, millest peeti alates 1680. aastatest ülal ka esimesi talurahvakoole, soetati õpperaamatuid (aabitsad, katekismused ja lauluraamatud) ning maksti võimalustmööda koolmeistritele palka. Koolide materjalidega on kõrvuti Piibli tõlkimist ja trükkimist kajastavad

¹⁸⁶ RA, Statskontoret, personalstater 1687.

¹⁸⁷ EAA 1187-2-371, l. 89; G. Wieselgren. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule, lk 93–94.

¹⁸⁸ EAA 1187-2-372, l. 49–49 p.

¹⁸⁹ Karl XI riigikontorile, RA, Riksregistraturet, 17. IX 1688, l 88 p–89. L. Aarma (Villem Reimani kui Forseliuse uurija tähtsusest eesti kultuuri ajaloos, lk 316) tõlgenduses tähendas see 200 riigitaalrit koolide asutamiseks pluss 400 riigitaalrit Forseliuse ülalpidamiseks. Artikli joonealuses (viide 79) publitseeritud tekst on vigaselt transkribeeritud ja kokku segatud kahest erinevast algdokumentist.

¹⁹⁰ A. J. De la Gardie märgukiri, 4. II 1691, RA, Livonica II: 14; Eestimaa rüütelkonna maapäeva otsus, 5. III 1691, EAA 854-2-A I 8, l. 4 jj.

¹⁹¹ Osa Rootsi Riigiarhiivi materjale (Livonica II) on tänaseks ümber korraldatud ja uue numeratsiooniga.

dokumendid, sest ka neid töid finantseeriti litsentsist laekuvaist summadest. Läti Piibli ajalugu uurides kasutas ja osalt publitseeris kõnealuseid materjale Edgars Dunsdorfs.¹⁹²

Talurahvakoolide ja eestikeelsete raamatute kohta sisaldavad andmeid kindralsuperintendendi sekretär **Emanuel Regeri arvedokumentid** aastaist 1682–1690, mis esitati revideerimiseks majandusdistrikti kameriir Paul von Strokirchile. Kviitungite põhjal koostati revisjoni käigus märkustega varustatud kulude koondtabelid ning Paul von Strokirchi akt 4. septembrist 1694.¹⁹³ Vaesterahast peeti ülal ka nn Forseliuse seminari ja selle õpilasi Tartus. Kõige väärtuslikumat lisa pakuvad kaks Forseliuse kooli arvet, mille kohta on samuti säilinud kviitungite ära kirjad. Esimesele on 24. augustil 1686 alla kirjutanud Gabriel Herlin Risti kirikumõisas, kinnitades, et on Bengt Gottfried Forseliuselt vastu võtnud ja omakorda välja maksnud 20 albertustaalrit, mis on Johann Fischeri poolt eraldatud palgaks kahele poisile (Jõesuu Toomas ja Uustalu Bengt), kes läinud talvel Tartu lähedal eesti kooli(de?)s noortele ette lugesid.¹⁹⁴ Teine kviitung, mis kannab Forseliuse allkirja, on dateerimata, kuid Reger on selle registreerinud 4. oktoobril 1686. Kviitungil on kirjas mitmesugused Tartu kooli (seminari) remondi ja ülalpidamiskulud, kokku 6 riigitaalrit 3 hõbe- ja 2 vaskööri.¹⁹⁵ Isikuna, kes võiks esitatud andmete kohta teateid jagada, on kviitungil mainitud Marcus Schützi, kes Tartu eesti koguduse pastorina teostas ilmselt kooli üle järelvalvet. 14. aprillil 1687 on Forselius saanud kolme maa-koolmeistri palgaks 26 riigitaalrit ning 1688. aastal on tasaarveldatud 15 riigitaalrit, mis maksti Forseliusele välja Eestimaa kubermanguvalitsuse poolt.¹⁹⁶ Viimane dokument Forseliuse eluajast kinnitab, et 26. oktoobril 1688 lunastas ta Stockholmis Fischeri antud vekslit vastu Werner Grönelt 26 riigitaalrit.¹⁹⁷

1694. aasta septembris-oktoobris viidi nimetatud dokumentide alusel Stockholmis kammerkohtus läbi kindralsuperintendent Fischeri kulude uurimine. Kammerkohtu põhjalik protokoll koolide rahastamise kohta allkirjastati 22. oktoobril 1694 ning kammerkolleegium esitas selle kuningale. Protokollile on lisatud kuluartiklite lõikes tabel 8010 riigitaalri kasutamise kohta aastail 1675–1690. Teiste koolikulude seas on jälgitavad talurahvakoolide summad seoses koolmeistrite palgade, vaeste koolipoiste toetamise ja

¹⁹² E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture.

¹⁹³ LVVA 4038-2-732. Arhivaal pärineb Riia Ajaloo ja Muinsusuurimise Seltsi kogust ning kannab nimistus kirjet: *Abrechnungen des Sekretärs E. Reger betr. den Druck der lettischen u. estnischen Bibel. 17. Jh. Fol.*, 86 l. Eesti piiblitõlke uurimise kontekstis mainib seda allikat esmakordselt L. Aarma kui „üht uut arhiiviallikat Rootsi Riigi-arhiivis” (*sic!*). Vt L. Aarma. Die Zensur, die Privilegien der Drucker und die Orthographiereform in der Übersetzungsgeschichte der estnischen Bibel in den 1680er Jahren, lk 395.

¹⁹⁴ LVVA 4038-2-732, l. 36 p–37.

¹⁹⁵ LVVA 4038-2-732, l. 37.

¹⁹⁶ LVVA 4038-2-732, l. 18 p.

¹⁹⁷ LVVA 4038-2-732, l. 39 p.

raamatutega. Kuna Liivimaa kooliasjad on olnud tabeli koostajale Stockholmis lähemalt tundmata, leiame sealt Forseliuse justkui kahe eraldi isikuna: *Bengt Gottfried* ja *Gottfried Forselius (sic!)*¹⁹⁸

Lisaks mainitud kompaksetele allikmaterjalidele kajastub vaestekoolide finantseerimine üldisemal kujul Liivi- ja Eestimaa eelarveis, pea- ja verifikatsiooniraamatutes jt dokumentides.¹⁹⁹ Kui kõrvutame nimetatud dokumente allikatega Eesti Ajalooarhiivis, leiab kinnitust ka krestomaatiline väide, et Forseliuse seminari õpilased said ülalpidamise kroonumagasist. Tartu kroonumagasi arvetest otsisid teadet seminari ülalpidamise kohta Helmut Piirimäe, Ilje Piir ja Liivi Aarma, kuid tulutult. Tähele jäi panemata, et 1686. aastal on kirja pandud 131 tündrit rukist ja 3 tündrit otra, mis anti välja eesti koolipoistele, keda Tartus lugema õpetati (*till dhe Estniske Skohlepoicker, hwilcke utj läsande informerade wordne*).²⁰⁰

Eelnimetatud dokumentidega haakub Emanuel Regeri pikem ja seni tundmatu kiri Liivimaa ülemkonsistoriumile ja õuekohtule Pärnus 1708. aasta septembrist, kus ta tagasivaateliselt selgitab koolide ja kooliraamatutega seotud kulutusi. Kirja teeb eriti väärtuslikuks asjaolu, et Reger oli ise neis ettevõtmistes osaline ning tema positsioon ühtib Fischeri omaga. Kaksikümmend aastat pärast Forseliuse surma on sündmused Regeri mälus mõnevõrra segamini ning tuhmunud, kuid tema üldhinnangud, sealjuures Forseliuse tegevusele ja õpetamismeetodile, seda kaalukamad. Regeri järgi oli tasuta ülal peetud lapsi, kellele Forselius *kahe aasta jooksul* lugemist, palumist, laulmist jm õpetas, *kakssada*. Forseliuse õpetamisviisi nimetab ta *eriliseks meetodiks*, mis lubas noortele pakkuda parimat kokkuvõtlikku õpetust, ja mille Forselius otsustas kogu maal kasutusele võtta. Reger mäletas, et Forselius valis oma õpilaste seast välja *kümme* kõige sobivamat, et need koolmeistrina „sel heal meetodil õpetust edasi kannaks”.²⁰¹ Regeri kirja võib võrrelda samuti Fischeri lähikonda kuulunud Adrian Virginiuse elulooga, milles leidub samuti väga väärtuslikku

¹⁹⁸ RA, Kammarkollegiet, Kammarkollegium till Kongl. Maj:t, okt.–dec. 1694: 55. Aruandele on seoses läti koolmeistritega osutanud E. Dunsdorfs (Pirmäs latviešu bibeles vēsture, lk 136, 141, viide 48).

¹⁹⁹ RA, Statskontorets arkiv, Personalstater; SRA Livonica II vol 344; EAA 278-1-XX-42 jj.

²⁰⁰ EAA 278-1-XXII-105, l. 13p, 315, vt ka l 203–203p, 207–208. Sama viljakoguse on Forseliuse väljaminekute hulka märkinud kameriir P. von Strokirch Riia vaesteraha kuludokumente revideerides. 18. detsembril 1686 on Riia kroonumagasile makstud Tartu distrikti vaestekooli(de?) ülalpidamiseks (*till fattigh Scholarnes i Dorptska Districten underhållt*) 262 vaka rukki ja 6 vaka odra eest 107 riigitaalrit 42 krossi. Riia rent- ja proviantmeistri Cordt Langhaari kviitung 16. veebruarist 1687 kinnitab, et nimetatud kogus vilja riia mõõdus on välja antud Tartu kroonumagasist ning tagastanud kindralsuperintendent Fischer Riias. LVVA 4038-2-732, l. 18 p, 37 p.

²⁰¹ E. Reger Liivimaa ülemkonsistoriumile ja õuekohtule Pärnus, saadud konsistoriumis 23. XI 1708, LVVA 233-1-840, l. 211–218, siin l. 212 p–213. Kirja leidis Kai Tafenau.

teavet Forseliuse kohta.²⁰² Fischeri enda üldisemaid hinnanguid samadele sündmustele võib ametivõimudele saadetud kirjade kõrval leida kirjades mõttekaaslasele Johannes Gezelius nooremale.²⁰³

3.3. Materjalid talurahvakoolide kohta

Üks kõige tähtsam dokument Forseliuse koolitöö kohta on Kambja pastori **Albrecht Sutori kiri** Tartu-Võru ülemkirikueestseisjale, mis pandi mõneti kõrvalistel asjaoludel²⁰⁴ pabelile pool sajandit hiljem, 23. märtsil 1734. Kiri on väidetavalt kaduma läinud,²⁰⁵ meile on see tuntud Friedrich Georg von Bunge publikatsiooni kaudu (1845).²⁰⁶ Just Sutorilt pärinevad kõige olulisemad ja hästi tuntud andmed Forseliuse Tartu kooli kohta: kooli avamine 1684. aastal kuningas Karl XI käsul; õpilaste arv 160; riiklik ülalpidamine kroonumagasi poolt; kooli (ilmselt esmakordne) nimetamine seminariks; selle asukohad Piiskopimõisas ja Tartu eeslinnas Ewerdi aias; kaheaastane õpiaeg – ning lõpuks ka Ignatsi Jaagu ja Pakri Hansu poja Jüri kuninga juures käimine koos „tollase mitesaksa noorte õpetaja *Werseliusega*²⁰⁷” 1686. aastal. Publitseeritud kirja refereeris peagi Carl Christian Ulmann (1847)²⁰⁸ ning hiljem on see dokument või sellest pärinevate andmete interpretatsioonid olnud kõigi Forseliuse-käsitluste n-ö kohustuslik osa.

Forseliuse töö koolmeistri ja talurahvakoolide korraldajana kestis vaid viis talve (1683/1684–1687/1688), kuid nende aastatega suutis ta välja arendada nii suhete kui koolide võrgustiku, mis toimis edasi ka pärast tema surma, kui sama tööd jätkas koolide inspektorina Johann Hornung. Kuigi siinse väitekirja ees-

²⁰² Curriculum vitae Adriani Verginii Pastoris in Odenpee descriptum Dörpati ao. 1706. 9. Apr. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. IX. Riga 1858, lk 118–125. Publikatsiooni aluseks olnud käsikirja (*Curriculum Vitae Adriani Verginii*, 9. IV 1706 (LVVA 214-6-144a/12, l. 320–340) leidis Kai Tafenau. Vt Kai Tafenau. Adrian Virginiuse eluloost. – Keel ja Kirjandus 2009, nr 11, lk 847–855.

²⁰³ Väljavõtted on publitseerinud: Johan Jakob Tengström. Gezelii den yngres minne. Helsingfors 1833, lk 244–246.

²⁰⁴ Vt I. Piir. Ignatsi Jaak ja tema järeltulijad.

²⁰⁵ K. G. Sonntag viitab: Eingabe des Probst Sutors 1734 aus Ober-Cons. im Archiv. Conv. 367.

²⁰⁶ Friedrich Georg von Bunge. Zur Geschichte Des Bauerschulwesens und der Leibeigenschaft in Livland. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. IV. Dorpat 1845, lk 105–110.

²⁰⁷ Nimekuju *Werselius* on kirja pandud Ignatsi Jaagu hääduse järgi ning seda võib vaadelda kui omamoodi keeleajaloo dokumenti. Kuna Forseliuse eesti kirjaviisis ei kasutatud *f*-tähte, kirjutas ta arvatavasti oma nime eestipäraselt *Worselius* (vrd *Kristow Prendeken pro Christoff Brendeken*).

²⁰⁸ C. Chr. Ulmann. Zur Geschichte der Volksbildung und der Landschulen in Livland, lk 122–124.

märk ei ole talurahvakoolide lähem uurimine, aitab tollaste koolide mikro-ajalugu luua pilti oludest ja probleemidest, millega puututi kokku koolide asutamisel ja õppetöö korraldamisel. 1690. aastail ja hilisemateski dokumentides leidub Forseliuse või tema saadetud koolmeistrite kohta teateid, mis annavad 1680. aastatel alanud protsessidele arengumõõtme. Selliseid kooli-ajaloo kilde on mitme arhiivi arvukatest allikatest nagu visitatsiooniprotokollid, koguduste arhiivid, pastorite kirjad jm läbi aegade usinasti kogutud. Parimaks näiteks sellisest laialipillatud materjali peensõelumisest on Otto Liivi ja Johan Kõpu tööd, millest viimane sündis suurelt jaolt Rootsi Riigiarhiivis.²⁰⁹

Ometigi pole allikad XVII sajandi lõpu koolide osas kaugelki ammendatud. Näiteks siinse töö autor on publitseerinud Eestimaa konsistooriumi protokolliraamatutes leiduvad kooliaruanded 1691. ja 1693. aastast, mille andmed innustasid süvendatult käsitlema koole Harjumaal.²¹⁰ Mõne aasta eest leidis Enn Küng adrakohtunike aruanded asehaldur Adolf Tungelile 1690. aastast, mis kajastavad kõstrite olukorda ja nende valmisolekut koolmeistriametiks Harju- ja Läänemaal.²¹¹ Materjal tervikuna alles ootab põhjalikumat läbitöötamist, kuid märkmed Harju-Madise ja Risti kihelkonnast²¹² on juba lisanud ühe olulise puuduva lüli – lõplikult sai selgeks, et Sangaste koolmeister *Bengt Adamson* oli seesama *Uustalu Bengt*, kes õpetas Forseliuse seminaris.²¹³ 1688. aastal sai temast eesti ja rootsi koolmeister Harju-Madisel. Uurimist ootab ka Tartu (Pärnu) ökonomiaasehaldur Gustav Adolf Strömfelti mahukas kirikute ja koolide majandusküsimusi valgustav visitatsiooniprotokoll 1695. aastast.²¹⁴

²⁰⁹ O. Liiv. Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul; J. Kõpp. Kirik ja rahvas (eriti peatükk „Eesti rahvakooli koidikul” lk 136–167).

²¹⁰ Aivar Põldvee. Eestimaa konsistooriumi kooliaruanded 1691. ja 1693. aastast. – Haridus 1993, nr 11, lk 50–55; Aivar Põldvee. Rahvaharidusest Harjumaal rootsi ajal (1561–1710). – Harju Muuseum 1989–1993. Artikleid ja aruandeid. (Harjumaal uurimusi, 1.) Keila 1994, lk 19–47.

²¹¹ EAA 1-1-140. *Relation der Küster Wesen vndt Zustand betrefend in Harrien. Prod. den 8. febr: 1690; Relation aus der vom hakenrichter inquiriren wegen des Küsters Landt vndt gebeud auch deputatt beij allen Kirchen den 16. februarij Anno 1690 eingegeben.*

²¹² Sealsamas, l. 5 p–6 p.

²¹³ Vt A. Põldvee. Uustalu Bengti tundmatu elutee ja elutöö; Aivar Põldvee. Lisandusi koolmeister Bengt Adamsoni eluloole. – Haridus 2010, nr 2, lk 41–45.

²¹⁴ RA, Ekonomiståthållarens i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontor: 1, Kiriku-visitatsiooniprotokoll 1695.

3.4. Prosopograafiline materjal

Bengt Gottfried Forseliuse elulooliste seikade, perekonna, õpingute ja suhtlusringi selgitamine on tähtis kahest aspektist: esiteks aitab see mõista tema kujunemist, vaimset kasvukeskkonda ja keelelist tausta ning teiseks avaneb nende suhete kaudu sotsiaalne võrgustik, millele ta võis tugineda koolide asutamise ja keeleuueenduse töös. Rahvuslikus ajalookirjutuses sai tähtsaks küsimuseks Forseliuste, s.t Bengti isa Johannes Haquini Forseliuse etniline päritolu, mida seoti kaua meelsasti Soomega. Probleem lahenes ülikoolide matrikliraamatute publikatsioonide ning akadeemiliste trükiste abil, millest tuleb kõigepealt nimetada Johannes Haquini Forseliuse disputatsiooni (1626) Uppsala Ülikooli Raamatukogus ja trükist neljas vanas keeles tänapäeval (1629) Kopenhaageni Kuninglikus Raamatukogus (viited ja fotod väitekirja III osas, lk 237, 240), millel on kirjas autori kodukoht – Umeå (*Umo-Both[niensis]*).

Johannes Haquini Forseliuse tegutsemist koolmeistriametis Helsingis, tema nimetamist Tallinna toomkooli rektoriks ning sealset koolitööd valgustavad hajusad andmed, mis leiduvad Turu piiskop Isaacus Rothoviuse ja Eestimaa piiskopi Joachim Jheringi kirjades Rootsi kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele ja riigikantsler Axel Oxenstiernale ning ametissemääramise volituses.²¹⁵ Tagasisivaateliselt kirjeldab Johannes Haquini Forselius oma tegevust toomkoolis piiskopile ja konsistooriumile saadetud kirjades. Konsistooriumi kirjavahetuses ja aktides kajastub ka Johannes Haquini Forseliuse kogudusetöö ning vähesel määral eraelu ja perekond.²¹⁶ Mõnevõrra rohkem prosopograafilist ainetikku sisaldavad Johannes Haquini Forseliuse kohtuasjad Tallinna linnakodanike Jonas Boosi, Diedrich Hetlingi, Gideon Schmidt, Johan Martin Lutheri ja Heinrich von Glehni vastu.²¹⁷ Kohtuasjadest ilmneb, et Johannes Haquini Forseliusele oli panditud maja Tallinnas Pikal tänaval Brookusmäel ning veel teinegi, Toompeal kooli kõrval. Toompea maja pärast pidasid Forseliused Eestimaa konsistooriumiga pikki vaidlusi,²¹⁸ mille kohta leidub materjali ka Eestimaa Rootsiaegse Kindralkuberneri fondis.²¹⁹ Üht-teist lisavad

²¹⁵ RA, Livonica II: 32. Kyrkliga myndigheter I Estland till K. Maj:t 1584–1672; RA, Oxenstiernska samlingen. Brev till rikskanslern Axel Oxenstierna. Serie B. E 632; RA, Riksregistraturet, 18. XII 1634, l. 1331 p–1332; Karl Gabriel Leinberg. Handlingar rörande Finska kyrkan och presterskapet. Andra samlingen 1627–1651. Jyväskylä 1893, lk 66.

²¹⁶ EAA 1187-2-350, 352, 353, 354, 357, 358, 361, 363, 365, 368, 369 jt.

²¹⁷ TLA 230-1-Bi 45 ja Bi 106; 230-3-604 ja 1423; 230-4-I-26: Fo. Toimikud on korraldatud väga juhuslikult ja pealiskaudselt, nii et tühe ja sama protsessi dokumente võib leida erinevatest säilikutest. Samas leidub J. H. Forseliuse pärijate ning ka tema poja Andreas Forseliuse pärijate supliike. Osa neist materjalidest on kasutanud L. Aarma (Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas 16. sajandi lõpus ja 17. sajandil), kuid mitte alati küllaldase arusaamise ja kriitikameelega.

²¹⁸ EAA 1187-2-370, 371, 370.

²¹⁹ EAA 1-2-458.

perekonna kohta Tallinna linnusekohtu toimikuid²²⁰ ja Johannes Forselius noorema kirjad Magnus Gabriel De la Gardiele.²²¹ Forseliuste perekonna riidekirstu ja sahvrisse lubavad piiluda kellegi Tallinna kaupmehe juures tehtud poevõlad (1673–1683).²²²

Säilinud on ka Bengti Gottfriedi vanema venna Andreas Forseliuse matusetrükis (1679), mille *Personalia* mainib isa ja ema nime (Anna Falck) ning esitab nappe ridu Andrease õpingute kohta, mis enne ülikooli suundumist said põhja kodus isa käe all ning seejärel Tallinna gümnaasiumis.²²³ Samas leidub Bengt Gottfriedi saksakeelne leinaluuletus (vt tagapool).

3.5. Materjalid Harju-Madise ja Risti kihelkonna kohta

Harju-Madise ei ole Eesti kultuuriloos tähtis mitte üksnes Bengt Gottfried Forseliuse sünnipaigana. Koos Risti kiriku ja kogudusega moodustas Harju-Madise kaksikkihelkonna, kust sai alguse nii eesti kooli- kui ka keeleajaloo suur murrang. Neid kahte protsessi ei ole võimalik lõpuni mõista, kui puudub lähem ülevaade selle kandi ajaloo ning inimestest XVII sajandil. Rõhk on sõnal *inimesed*, sest mikroajaloo subjektidena on nime ja näoga isikutel oma roll sündmustes, mida makroajaloo perspektiivist peaks kirjeldama kui etnilisi ja sotsiaalseid protsesse. Ligikaudu poole Harju-Madise ja Risti elanikkonnast moodustasid Pakri saartel ja nende lähistel rannikul elanud rootsi talupojad, kes samal ajal, kui Forselius alustas Risti kirikumõisas Arul oma koolmeistriteed (1683/1684), pidasid dramaatilist võitlust vanade privileegide ja isikliku vabaduse nimel. 1684. aasta suvel esitasid Suur- ja Väike-Pakri ning Laoküla rootsi talupoegade esindajad Stockholmis kuningale kaebekirjad, kus mõisahärrade kõrval tabas üks süüdistus ka Risti diakonit Gabriel Herlini. Kuningas Karl XI korraldusel moodustati eestirootsi talupoegade kaebuste uurimiseks riiklik komisjon, mille detailsed ja mahukad materjalid²²⁴ pakuvad võimalust uurida justkui luubiga mitte üksnes etniliste gruppide – rootslaste, eestlaste ja sakslaste –, vaid kohati lausa inimestevahelisi suhteid. Herlini küsimust uuris eraldi Eestimaa konsistorium ja needki materjalid esitati otsuse langetamiseks kuningale.²²⁵ Herlini eneseõigustuste hulka kuulus tema algatatud

²²⁰ EAA 2-2-327, 476, 497, 579 ja 661. Neist väärrib enim tähelepanu J. H. Forseliuse kohtuvaidlus 1672. aastal ooberst parun Otto Reinhold von Taubega, mille materjali hulgas on ka üks B. G. Forseliuse ema (*Anna Andres Dätter*) kiri (säilik 497, l. 11).

²²¹ RA, De la Gardieska samlingen. Skriver till M. G. De la Gardie. Ser. C: I. E 1441.

²²² AM 116-1-298.

²²³ Need andmeid esitab Andreas Forseliuse kohta ka: Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Hrsg. von Martin Ottow und Wilhelm Lenz. Köln, Wien 1977, lk 226.

²²⁴ RA, Livonica II: 498:1, Baltiska kommissioner 1684–1685.

²²⁵ EAA 1187-2-5, l. 9 p–12; 1187-2-366, l. 68 p–70; 1187-2-369, l. 32–49 p; RA, Livonica II: 33.

kool Ristil, mille puhul ta mainib ka sealset koolmeistrit Bengt Gottfried Forseliust. Ilma kõnealuse dokumendita me seda fakti teaks.

Kuna Harju-Madise ja Risti kirikuarhiiv, mis võinuks pakkuda rikkalikku kultuuriloolist teavet, hävis Harju-Madise pastoraadi põlenguis 1751. ja 1785. aastal, siis seda suuremat uurimishasarti on pakkunud selle paikkonna inimeskese ajaloo rekonstrueerimise katsed. Üsna rohkelt pakuvad selleks ainet Eestimaa konsistooriumi arhiivis säilinud Harju-Madise ja Risti vaimulike Gabriel Herlini ja Gustav Johann Laurentiuse kirjad,²²⁶ kirikuvisitatsioonide protokollid,²²⁷ vakuraamatud, kaardid, reduktsioonigaesed materjalid jm dokumendid.²²⁸

3.6. Bengt Gottfried Forseliuse kirjavahetus

Kõige olulisem allikas, millel tugineb senine Forseliuse-käsitlus, on kirjavahetus, täpsemalt Stockholmis resideerinud Eestimaa piiskop Johann Heinrich Gerthile saadetud kaks Bengt Gottfried Forseliuse aruannet, milles omakorda leidub arvukalt väljavõtteid kirjadest Forseliusele.²²⁹ Nimetatud hindamatu kultuuriloolise väärtusega dokumendid jäid 1890. aasta suvel silma Tallinnas konsistooriumi arhiivis töötanud Villem Reimanile, kes neid ka esimesena põhjalikumalt refereeris (1895). Kirjad publitseeris ühes kommentaariga Greta Wieselgren (1943), lisades neile materjale teistest teemakohastest allikatest. Dokumente iseloomustades juhtis Wieselgren tähelepanu, et Risti kirikumõisas Arul 28. VI 1687 dateeritud kirja juurde kuulus lisa,²³⁰ mis asub teises konsistooriumi aktide köites. Teine aruanne, mis on dateerimata ja aadressita, pärineb Wieselgreni arvates 1688. aasta augustist ning võiks olla Eestimaa konsistooriumile või reduktsioonikomisjonile tutvustamiseks tehtud omakäeline koopia.²³¹ Paremini seletab aruande niisugust vormistust asjaolu, et Forselius andis selle ise Stockholmis üle. Mõlema aruande taasavaldas koos tõlke ja

²²⁶ EAA 1187-2-368 jj.

²²⁷ EAA 1187-2-5168 ja 5172.

²²⁸ Lähemat ülevaadet Harju-Madise ja Risti kihelkonna ajaloo materjalidest vt: A. Põldvee. Rahvaharidusest Harjumaal rootsi ajal (1561–1710), lk 43–47; Aivar Põldvee. Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas. (Harjumaal uurimusi, 4.) Keila 2001, lk 11–15.

²²⁹ EAA 1187-2-371, l. 211–212 p; 1187-2-372, l. 330–341 p.

²³⁰ Lisas on väljavõtted Liivimaa ülemkonsistooriumi direktori Friedrich Plateri, Lõuna-Tartumaa praosti Chilian Rauscherti ja Põltsamaa pastori Heinrich Böckelmanni (*Bokelmann*) kirjast, mis kõik on dateerimata, kuid korduvad veidi erinevas mahus ja kuupäevadega 1688. aasta aruandes.

²³¹ G. Wieselgren. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule, lk 78–80.

faksiimilega Lembit Andresen (1991), puudu jäi siiski esimese kirja (28. VI 1687) lisa.²³²

Esimest korda kohtus Forselius Eestimaa piiskopiga, kes oli ühtlasi Rootsi leskkuninganna õukonna ülemjultustaja, 1686. aasta lõpul Stockholmis. Piiskop korraldas Forseliuse ja tema kahe koolipoisi kohtumise kuningas Karl XI-ga ning tundis seeläbi isiklikult küll Forseliust ja tema püüdlusi, kuid polnud lähemalt kursis ei Eestimaa olude ega eesti keelega. Kuna Forselius kohtas Eestimaa kubermangus tegutsedes konsistooriumi poolt tugevat vastuseisu, otsis ta oma õpetamismeetodile ja keeleuudendusele piiskopi toetust. Teist korda viibis Forselius Stockholmis 1688. aasta sügisel. Forseliuse aruannete sisu on hästi tuntud, esitame siin üksnes kronoloogilise loendi aruannetes tsiteeritud kirjadedest.

1684

26. XI* **Georg Zacharias**, Äksi pastor (* kirjas: 22. trinitatis)

1687

30. IV **Heinrich Böckelmann**, Põltsamaa pastor (Forseliuse õmees)

20. V **Friedrich Plater**, Liivimaa ülemkonsistooriumi direktor

20. V **Chilian Rauschert**, Sangaste pastor, praost sealpool Emajõe

11. XII **Johann Heinrich Geist**, Torma pastor

13. XII **Matthäus Embken**, Lihula pastor, Maa-Läänemaa praost

1688

3. I **Reiner Broocmann**, Laiuse pastor, praost „siinpool Emajõe”, Tartu alamkonsistooriumi eesistuja (Forseliuse õmees)

11. III **Reiner Broocmann**

14. I **Johann Heinrich Gerth**, Suure-Jaani pastor (piiskopi nõbu?)

3. IV **Georg Leonhard Eder**, Palamuse pastor

8. IV **Johann Heinrich Gerth**, Suure-Jaani pastor

9. IV** **Johann Daniel von Berthold**, Pilistvere pastor (** kirjas: viimasel lihavõttepühal)

9. IV **Johann Wolfgang Pastelberg**, Viljandi pastor

19. IV **Bernhard Freyer**, Pärnu eesti koguduse pastor, Pärnumaa praost

19. IV **Christian Kelch**, Järva-Jaani pastor

21. IV **Johann Victorinus Boretius**, Saarde pastor

21. IV **Martin Tile**, Halliste ja Karksi adjunkt

3. V **Joachim Balecke**, Haljala pastor

15. V **Chilian Rauschert**

2. VI **Johann Wilcken**, Jõelähtme pastor

6. VI **Friedrich Poppius**, Nõo pastor

8. VI **Andreas Virginius**, Kambja pastor

18. VI **Marcus Schütz**, Tartu Maarja kiriku pastor

21. VI **Gabriel Herlin**, Harju-Madise ja Risti pastor (Forseliuse õmees)

25. VI **Friedrich Döpner**, Audru pastor

²³² L. Andresen. Kirjamees ja rahvalgustaja B. G. Forselius, lk 47–104.

27. VI **Jeremias Rublach**, Järva-Madise pastor
 13. VII **Heinrich Böckelmann**
 28. VII **Adrian Virginius**, Puhja pastor
 [dateerimata] **Johann Fischer**, Liivimaa kindralsuperintendent: väljavõte Valjala pastor **Johann Rüdigeri** kirjast, 5. IV 1688

Kokku on kahes aruandes säilinud fragmendid 28 kirjast, kirjasatjaid on 24, neist 18 Liivi- ja kuus Eestimaalt. Tegemist on isikutega, kes võisid omaenda kogemusest jagada tunnistusi Forseliuse õpetamismeetodi ja kirjaviisi kohta. 1688. aasta aruandes ongi öeldud: „See meetod on nüüd pärast katsetamist neile härradele kõigile väga meeldinud, nagu näitavad järgnevad väljavõtted nende kirjadest minule. Ja mitte keegi ei või öelda, et ma oleksin nõudnud, et sellest lugemismeetodist peaks teadust antama.” Kõige esimesena tsiteerib Forselius mõlemas läkituses Liivimaa ülemkonsistoriumi direktorit Friedrich von Platerit (Plateritele kuulus Laatre mõis), kelle kutsel tegutses Sangaste kihelkonnas kolmeistrina üks Forseliuse kõige andekamaid õpilasi, Risti köstri poeg Bengt Adamson (Uustalu Bengt). 1688. aasta aruandes järgnevad väljavõtted praost Bernhard Freyeri ja praost Reiner Broockmanni kirjast, neile järgneb kiri Jõelähtme pastor Johann Wilckenilt, milles on juttu Forseliuse saadetud koolmeistrist, kes õpetas Viimsi mõisas. Asi vajas rõhutamist, kuna Viimsi mõis oli Eestimaa kindralkuberneri lauamõis ning tol ajal kõrgeima kohaliku võimukandja, reduktsioonikomissar Carl Bonde käsutuses. Pikimad väljavõtted on tehtud praost Chilian Rauscherti kahest kirjast, millest õhkub suurt sümpaatiat nii Forseliuse ettevõtmiste kui ka eesti talupoegade hariduspüüdluse vastu.

Seega on need aruanded koostatud silmas pidades väga selget poliitilist sihti, mille saavutamiseks tegi Forselius kirjadest ka hästi komponeeritud väljavõtete valiku. Suur osa Forseliusele saadetud kirjadest ütlevad otse või lasevad aimata, et nende autorid elasid poolehoiduga kaasa vaidlusele tallinnaeesti kirjaviisi üle ning polemiseerivad Eestimaa konsistoriumi süüdistustega uue kirja- ja õppeviisi aadressil. Kuningas veeretab 7. XI 1687 vastutuse neis küsimustes Eestimaa reduktsioonikomissaride Carl Bonde ja Hans Heinrich von Tiesenhauseni õlule, kes pidid otsustama, kas Piibel trükitakse senises või uuendatud ortograafias. 1688. aasta talvel jätsid reduktsioonikomissarid Eestimaa pastoritele õppemeetodi osas vabad käed, kuid ortograafias nõudsid kompromissi, mille tulemusel sündis nn vaheline kirjaviis.

Siiski ei olnud kõigi Forseliusele saadetud kirjade ainus eesmärk tema ettevõtmiste õigustamine. Ärakirjades leidub rohkelt seiku, mis puudutavad igapäevase koolitöö korraldust, koolmeistreid jm – näiteks Andreas Virginiuse kirja juurde kuulus ka nimekiri, kus näidati ära 76 koolipoisi päritolu mõisa, küla ja talu järgi (ärakirjas seda mõistetavatel põhjustel ei leidu). 1688. aasta

aruande lõpus nimetab Forselius ka uue meetodi järgi lugema õpetatud talulaste üldarvu, mis ulatus üle 1100, neist üle 50 oli ta enda sõnul ise õpetanud.²³³

Osa tsiteeritud kirju on vastused Forseliuse kirjale, mille tõi kohale kihelkonda saabunud koolmeister – ja viimane võttis kevadel kaasa ka vastuskirja. Omaaegsest logistikast annab aimu Viljandi pastori Pastelbergi kiri, mis on kirjutatud päev pärast 1688. aasta lihavõttepühi: „Annan üle mulle saadetud koolipoisid ja avaldan oma paikkonna suurt tänu nii mitmekülgse töö eest etc. ... Kirjad, mis kerge vaevaga võib härra piiskopile ja doktorile Gerthile kätte toimetada, annan ma edasi ja saadan teie aadressil, mu härra. Peale selle soovin ma Teile ... head reisi [Stockholmi], õnnelikumat asjaajamist ning veelgi paremat tagasijõudmist koju.” Päev varem (8. IV) saatis Suure-Jaani pastor Gerth teele koolmeistrit, kes oli pärit Palamuselt: „Sel ajal, kui Jürgen end nüüd ärasõiduks valmis seadis, tahtsin ma sellega need vähesed read kaasa anda ... Andsin Jürgenile küüdi kuni Pilistvereni etc.” Pastor lubab ka familiaarselt „mitte unustada kirja teatud hr. doktorile [piiskop Gerthile]”. Samal päeval kirjutas Forseliusele kirja Pilistvere pastor Berthold. Pastor Gerthi repliik ei jäta kahtlust, et ta pidas silmas Forseliuse „tellitud” kirja; ka Viljandisse kogutud kirjad olid ilmselt mõeldud Eestimaa piiskopi mõjutamiseks, sest kiriklikult allusid sealsed kihelkonnad Liivimaa kindralsuperintendentile. Keelemurde poolest olid aga Emajõest põhja poole jäänud Liivimaa kihelkonnad, niisamuti kui Pärnumaa, tallinnakeelsed, ja neis kasutati enne Forseliuse ortograafia-uuendust Tallinnas trükitud raamatuid. Tartukeelseid kihelkondi keelevaidlus otseselt ei puudutanud. Johann Fischeri väljavõte Valjala pastor Rüdigeri kirjast on aruandele lisatud näitamaks, et Saaremaa vaimulikud ei toeta kirjaviisitulis Eestimaa konsistoriumi, vaid tahavad valida parima.

Kirjadest, mida Forselius aruannetes tsiteerib, on terviktekstina säilinud vaid Adrian Virginiuse pikem kiri (28. VII 1688), mis saabus Tallinnasse magister Joachim Salemannile adresseeritud ümbrikus ja põhjustas Eestimaal suure skandaali. Kiri, mis kritiseeris halastamatult uuenduste vastaseid, iseäranis Anton Heidrichi, levis Forseliuse ja Virginiuse lähikonnas (Tallinna rootsi koguduse pastor Johannes Aulinus, ülõpilane Peter Koch, Christopher Schwabe jt) käest kätte, ja oli vist mõeldud esitamiseks ka reduktsioonikomissaridele.²³⁴

Peale kahe eelnimetatud aruande on säilinud vaid üks Forseliuse kiri – Audru pastorile Friedrich Döpnerile 10. juunist 1688. Selle leidis Rootsi Riigiarhiivist ja publitseeris Greta Wieselgren.²³⁵ Kirjast selgub, et Forselius

²³³ Arvatavasti pidas Forselius silmas Ristil õpetatud poisse, Tartus kasutas ta juba abiõpetajaid. Tartus õpetatud poiste arvu Forselius ei maini; arvatavasti oli see piiskopile varasemast teada.

²³⁴ Publitseeritud: G. Wieselgren. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule, lk 120–124 (vt ka 85–88, 124–126); väljavõte: Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapubli-katsioon. Koost L. Pahtma, K. Tafenau. Toim J. Beyer. Tartu 2003, lk 199–204.

²³⁵ RA, Livonica II: 401; G. Wieselgren. Johann Fischer – Livlands nye apostel, lk 55–57.

pidas enne Rootsi reisimist maikuus Tartus nõu kindralsuperintendent Fischeriga, muutis esialgset plaani sõita (Audru kaudu) Riiga, ning kohtus suvistepühäl Rakveres reduktsioonikomissar Tiesenhauseniga. Viimane lubas omalt poolt uut õpetamismeetodit Stockholmis soovitada. Kiri tuletab Döpnerile meelde palvet saata andmed õpilaste arvu, edasijõudmise, õppimispaikade ning koolmeistri käitumise ja elatise kohta. Vastuse palus Forselius saata Tallinnasse Christopher Schwabe²³⁶ majja. Döpneri vastuskiri (vt kirjaloendit) kannab 25. juuni kuupäeva. Forseliuse suurt suhtevõrgustikku ning mitmekesist tegevust arvestades ei ole ilmselt juhus, et nii kiri piiskopile (28. VI 1687) kui ka Döpnerile on dateeritud fraasiga „kiirustades” (*eiligst*). Viimatinimetatud kiri piiskopile lõpeb postskriptumiga, milles Forselius palub tervitada bürgermeister *Rosencrohni*,²³⁷ kelle nõuanded võiks piiskopile abiks olla, ning palub vastuse saata postiga Tallinna.

Seda, kui laiaulatuslik ja tihe võis olla Forseliuse omaaegne korrespondents, võime vaid oletada. Lisaks eelnimetatutele ja perekonnale pidi see kindlasti sisaldama kirjavahetust Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischeriga, õpingu- ja mõttekaaslastega, kooliküsimustes aga veel paljude teiste vaimulike ning asjasse puutuvate isikutega. Sellisest korrespondentsist annab aimu vara-seima dateeringuga kiri (26. XI 1684) Äksi pastor Zachariaselt, kelle vastusest Forseliusele selgub, kuidas pastor on teinud teatavaks uudise Tartu eesti kooli kohta ja kantlist „ka mõned motiivid ette toonud, selleks et viia kogudus mõttele edendada seesuguse õpetamisega oma laste head käekäiku (sõrendus A. P.).”

3.7. Bengt Gottfried Forseliuse trükis ilmunud kirjatööd

Bengt Gottfried Forseliuse trükis ilmunud töödest on säilinud üks saksakeelne luuletus ja põhjaeestikeelne aabits kahes eksemplaris (1694 ja dateerimata). **Aabits** on anonüümne – Forseliuse autorsuse tuvastas Albert Saareste keeleandmete põhjal; sedasama kinnitab õppemeetodi analüüs (vt väitekirja VI osa). Tallinnakeelse Forseliuse aabitsaga sarnaneb tartukeelne, mida peetakse Adrian Virginiuse muganduseks. See on säilinud kahes eksemplaris (1698 ja 1741). 1694. ja 1698. aasta aabitsad asuvad Lundi Ülikooli Raamatukogus, dateerimata ja 1741. aasta eksemplar Kopenhaageni Kuninglikus Raamatukogus.²³⁸

²³⁶ Christopher Schwabe noorem, kes oli abielus Elisabeth Kochiga (Püha Vaimu pastor Peter Kochi tütar ja Peter Kochi õde). Alates 1681. aastast kuulus Christopher Schwabele maja Pikal tänaval (hilisem Pikk tn 66). Täna andmete eest Kalmer Mäeorgu Tallinna Linnaarhiivist.

²³⁷ Heinrich von Rosencron, kes viibis kohtuasja tõttu (1683–1687) Stockholmis ja oli äsja nimetatud Tallinna justiitsbürgermeistriks. Vt Johann Dietrich von Pezold. Reval 1670–1687. Rat, Gilden und Schwedische Stadtherrschaft. Köln, Wien 1975, lk 271 jj.

²³⁸ Väitekirja autor tutvus originaalidega 1993. aastal Tallinnas (Lundi eksemplariid) ja Kopenhaagenis.

Allikalised teated aabitsa algversiooni ja esimeste, Forseliuse eluajal ilmunud trükkide kohta pärinevad oponentide sulest. Neid tuleb tõlgendada tarviliku kriitikaga, kuid samas tõsiselt arvestada. Senised uurijad (v.a Greta Wieselgren) pole vastaspoole argumentidele piisavalt tähelepanu osutanud.

Bengt Gottfried Forseliuse varaseim meieni jõudnud tekst on saksakeelne **leinaluuletus** „An die hinterbliebene Frau Wittibe” (88 värsirida aleksandriinis) vanema venna Andrease matusetrükises.²³⁹ Andreas Forselius (sünd 1637) suri 1678. aastal Põltsamaa kirikuõpetaja ja praostina, kui Bengt Gottfried polnud veel ilmselt kakskümmend täis. Värsid eesti keelde tõlkinud Ain Kaalepi sõnul on tegemist kirjandusloos tähelepanuta jäänud esmajärgulise tähtsusega barokkluuletusega, mille autor oli heal tasemel poeet.²⁴⁰

Forseliuse nimega on seotud ka 1690. aastal Riias ilmunud põhjaeestikeelne **lauluraamat**, millest teadaolevalt pole säilinud ühtki eksemplari.²⁴¹ Recke ja Napiersky pidasid kaudsetel andmetel selle umbes 50 lauluga raamatu tegelikuks koostajaks Forseliust, kes tegi tõlkimisel koostööd Adrian Virginiusega.²⁴² Fredrik Westling lisas teate, et Eestimaa konsistoorium otsustas (23. I 1691) pöörduda Liivimaa kindralkubernerile Jakob Johann Hastferi poole palvega kõnealune lauluraamat konfiskeerida.²⁴³ Kirjas mainitakse „ligemale 50 eestikeelse laulu proovi, mis Riias 1690. aastal ilma autorit nimetamata trükitud (*eine so institulirte Probe von bey nahe 50 Estnischen Liedern, so in Riga a[nn]o 1690 ohne benennung des Autoris gedruckt*)”.²⁴⁴ Kõnealused põhjaeestikeelsed laulutõlked olid valmis juba 1686. aasta sügisel – neid arutati vahetult pärast Liepa konverentsi oktoobri alguses Riias toimunud „väiksel

²³⁹ Klag- und Trost-Gedicht / über das zwar frühzeitige / aber doch seelige Absterben Des weyland Wohl-Ehrwürdigen / GrossAchtbahren und Wohlgelehrten Herrn / Herrn *Andrae Forselii*, Wohlbetrauten *Pastoris* zu Ober-Pahlen / auch wohlmeritirten *Praepositi*, des Dorpatischen Districts, disseits der Embek / bey *solemn*er Beerdigung / des entseelten Körpers / Anno 1678. am 21. *Februarij*, zu lezten Ehren schuldigst auffgesetzt Von Unterbenandten. REVAL / Gedruckt bey Christoff Brendeken / *Gymn.* Buchdr. Trükist säilitatakse Uppsala ülikooli raamatukogus, Tallinna ülikooli akadeemilise raamatukogu Baltika osakonnas on sellest mikrofilm (EMF 564).

²⁴⁰ Bengt Gottfried Forselius. An die hinterbliebene Frau Wittibe. Andreas Forseliuse mahajäänud lesele. Tlk Ain Kaalep. – Forseliuse Sõnumid 2002, nr 9, lk 40–44. L. Aarma vahendusel avalikkuse ette jõudnud publikatsiooni juurde on ekslikult sattunud vale tiitelleht.

²⁴¹ ER, nr 55, lk 110.

²⁴² J. Fr. von Recke, K. Napiersky. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon, Bd. I, lk 596–597.

²⁴³ G. O. F. Westling. Vorarbeiten, lk 528; vt ka Herbert Salu. Förbjuden estnisk litteratur under svensktiden. – *Svio-Estonica*, X (1). Lund 1951, lk 169–203, siin lk 183. Kindralkubernerile saadetud kirja, millest tõenäoliselt pärinevad ka Recke ja Napiersky andmed, on refereerinud J. Kõpp (Kirik ja rahvas, lk 156–157) ja L. Aarma (Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil, lk 50–51).

²⁴⁴ EAA 1187-2-375, l. 13–13 p.

konverentsil”, millest võttis osa kolm Liivimaa pastorit ja üks studioosus.²⁴⁵ Viimane oligi Forselius, kes esitas ühes „noorima pastoriga” (Adrian Virginius) uued laulutõlked, mis aga ei leidnud tookord veel ühist heakskiitu. Kolmkümmend viis aastat hiljem ütleb Hageri pastor Joachim Nicolaus Wilcken 1721. aasta lauluraamatut kritiseerides, et sellesse on võetud mõni *beatæ memoriæ* Forseliuse 1690. aastal trükitud laul, sh *Ei lachku minna sinnust mo aino Jummalast*.²⁴⁶

3.8. Forseliuse oponentide materjalid

Suurem osa Bengt Gottfried Forseliuse tegevust kajastavast materjalist on talletunud konfliktis, mille teiseks pooleks Eestimaa konsistoorium, eeskätt Väike-Maarja pastor ja ministeeriumi seenior **Johann Engelhard Bender** ning Keila pastor ja Lääne-Harjumaa praost **Anton Heidrich**. Bender ja Heidrich redigeerisid Tallinnas trükitud eestikeelseid raamatuid, mistõttu neid peeti Eestimaa vaimulike seas kõige autoriteetsemateks keeletundjateks. Saksa keeletaustaga eakate meestena olid nad harjunud Stahli-pärase ortograafiaga ning pidasid seda eesti keele jaoks mitte üksnes loomulikuks, vaid ka ainuõigeks. Heidrich oli naaberkihelkonna pastori ja praostina Forseliuse koolitöö algusega Ristil hästi kursis, mistõttu tema teateid tuleb pidada üldjoontes usaldusväärseks. Noore õigusteaduse tudengi (s.o *politicus*'e) suhtes oli ta esialgu mõneti üleolev, konflikti süvenedes, – millele aitasid kaasa terava keelega Adrian Virginius ja Forseliust algusest peale toetanud Gabriel Herlin,²⁴⁷ – muutus Heidrich tülikate uuenduste suhtes vaenulikuks. Eestimaa konsistooriumi teemakohaste materjalide iseloomu määras paljuski asjaolu, et kõrgeim otsustaja, piiskop Johann Heinrich Gerth resideeris Stockholmis ja oli lesk-kuninganna õuejutlustajana küll mõjukas isik, kuid, nagu öeldud, oma piiskopkonna probleeme ta lähedalt ei tundnud ega osanud eesti keelt.²⁴⁸ Konsistoorium ei julgenud – ja ausaltöelda ei soovinudki – võtta vastutust nii tähtsas küsimuses kui senisest tallinnaeesti kirjaviisist loobumine ja Piibli trükkimine uues ortograafias, mis ei lähtu saksa, vaid eesti keele loogikast. Pidev piiskopi saabumise ootus tingis ühelt poolt Forseliuse vastaste venitamistaktika, teiselt poolt aga sundis neid kõrgemalseisvate otsustajate jaoks formuleerima põhjalikke selgitusi. Seetõttu leidub Eestimaa konsistooriumi proto-

²⁴⁵ Eestimaa konsistoorium J. H. Gerthile, 16. III 1689, Piiblikonverentsid ja keelevaidlused, lk 229–230. Vrd J. Köpp. Kirik ja rahvas, lk 68–69; L. Aarma. Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil, lk 40.

²⁴⁶ J. N. Wilcken Eestimaa konsistooriumile, dateerimata, EAA 1187-2-730, l. 318–319. Praeguses „Kiriku laulu- ja palveraamatus” on sama laul nr 335: „Ei lahku mina Sinust”.

²⁴⁷ A. Heidrichi ja G. Herlini konflikti kohta vt A. Põldvee. Paar rännakut eesti kirjandusloo koiduhämaruses.

²⁴⁸ Eesti keelt ei osanud ka Liivimaa kindralsuperintendent J. Fischer.

kollides ja kirjavahetuses väga väärtuslikku teavet Forseliuse tegevuse, eriti tema keeleuuenduse ja õpetamismeetodi kohta. Kuna piiblitõlke probleemid kerkisid päevakorda ajendatuna keele- ja õppemeetodi uuendusest, siis on ka vastavad materjalid omavahel tihedasti läbi põimunud. Olulisem osa kõnealustest dokumentidest on Eesti Ajalooarhiivi fondides leiduva ainese põhjal publitseeritud, sh enamuse neist konsistooriumi kirjadest, mille originaalid asuvad Rootsi Riigiarhiivis.²⁴⁹ See teaduslikult kõrgetasemeline publikatsioon on iseäranis suureks abiks harvem arhiivis istuvatele keele- ja kirjandusajaloo uurijatele.

Omaaegse vaidluse keskne dokument – keeleuuenduse seisukohad kolmel poognal, mille Forselius esitas käsikirjalise traktaadina Eestimaa konsistooriumile 26. augustil 1687, ei ole säilinud. Niisugune olukord nõuab oponentide materjalide väga tähelepanelikku uurimist, ehkki neis kajastuvad Forseliuse seisukohad vaid kriitilises kõverpeeglis ja fragmentidena. Kõige otsesemalt käsitlevad Forseliuse keeleuuendust (riivamisi ka aabitsat ja õpetamismeetodit) kolm dokumenti: Eestimaa konsistooriumi protokoll 12. I 1687, pikem seletuskiri (nn *deduction*) Eestimaa reduktsioonikomissaridele 2. I 1688 ja vahelmise kirjaviisi põhimõtted 24. II 1688.²⁵⁰ Nimetatud protokolli publitseeris Albert Saareste (vt eespool) ja sellel põhineb suuresti senine Forseliuse keelereformi kirjaldus. Vahelmise kirjaviisi kava on refereerinud Villem Reiman ja Lembit Andresen.²⁵¹ Kõige tähtsamad Forseliust puudutavad lõigud *deduction*'ist on publitseerinud Greta Wieselgren, kes kasutas küll selle mahuka dokumendi mustandit.²⁵² Põhjalikumalt ei ole viimast kahte dokumenti seni uuritud ning teaduskäibes on neist vaid pudemed. Veel vähem on leidnud kasutamist teistes Eestimaa konsistooriumi materjalides laialipillatult esinevad teated Forseliuse kohta.

Kõige rohkem uut pakuvad Anton Heidrichi kirjad ja märkmed – neist leiame varaseimad teated (1685) Forseliuse aabitsa kohta. Esindades Eestimaa vaimulikke läbirääkimistel reduktsioonikomissaridega, töötas Heidrich läbi Forseliuse ettepanekud ning kujundas suure osa vastuargumentidest. Seda

²⁴⁹ Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. Koost L. Pahtma, K. Tafenau. Toim J. Beyer. Tartu 2003.

²⁵⁰ Piiblikonverentsid ja keelevaidlused, nr 20, 47, 50 (nr 47 originaal: RA, Livonica II: 33).

²⁵¹ W. Reiman. Bengt Gottfried Forselius, lk 22; L. Andresen. Episoode eesti kooliraamatu varasemast ajaloost, lk 497–499; faksiimile: L. Andresen. Kirjamees ja rahvalgustaja B. G. Forselius, lk 23–24.

²⁵² G. Wieselgren. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule, lk 80–83; EAA 1187-2-4949, l. 63–67 p. Mustand on võrreldes lõppversiooniga sõnakasutuselt mahlakam ja sisaldab Forseliuse kohta vägagi tähelepanuväärseid detaile, mida reduktsioonikomissaridele üle antud kirjas ei leidu.

lubavad väita tema katkendlikud märkmed (arvatavasti jaanuarist 1687),²⁵³ kriitikaga Forseliuse 26. augustil 1687 esitatud ettepanekute kohta, mida on nüüd võimalik koguni mingil määral rekonstrueerida (vt väitekirja V osa).

3.9. Forseliuse ortograafiauuenduse ja õppeviisi taustamaterjal

Forseliuse tegevuse tahkudest on kõige paremini dokumenteeritud ortograafiauuendus, mistõttu see on pälvinud ka suhteliselt rohkem tähelepanu, – aga seda, et kõik allikais peituvad uurimise võimalused oleks ammendatud, ei saa kaugeltki öelda. Forseliuse keelelised seisukohad on geneetiliselt seotud nii varasemate kui ka hilisemate eesti keele grammatikatega,²⁵⁴ mistõttu needki, nii nagu ka keeleküsimusi selgitavad vaimulike teoste eessõnad,²⁵⁵ kuuluvad käesoleva väitekirja allikate hulka. Erilist tähelepanu väärib tartueesti kirikukäsiraamatu eessõna (1691), mille autor Adrian Virginius põhjendab Forseliuse ortograafia kasutuselevõttu (küll Forseliust mainimata) lõunaeesti kirjakeeles. Virginiuse eessõna on üheks pidepunktiks, mis võimaldab täpsustada senist eesti kirjakeele periodiseeringut.

Et aga tollast eesti keele käsitamist ei saa mõista väljaspool laiemat Euroopa grammatikatraditsiooni, tuli kaasata ka vastavad materjalid naabermaadest ja kaugemaltki.²⁵⁶ Sama kehtib aabitsate ja koolikorraalduslike (metoodiliste)

²⁵³ EAA 1187-2-730, l. 276–276 p. Neid on lühidalt tutvustanud Uku Masing (Ühest C. Brendekeni registrimata trükisest. – Keel ja Kirjandus 1970, nr 12, lk 737–742, siin 739–741), tunnistades, et kõigi märkmete sisu pole taibatav, sest nad on liiga lühikesed.

²⁵⁴ Heinrich Stahl. *Anführung zu der Estnischen Sprach*. [1637, faksiimile.] Brampton, Tartu 2000; Johannes Gutsclaff. *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*. = Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. [1648, faksiimile ja tõlge.] Tlk ja koost Marju Lepajõe. Tartu 1998; Heinrich Göseken. *Manuductio ad linguam Oesthonicam*. *Anführung zur Öhstnischen Sprache*. [1660, faksiimile.] Hrsg. von A.-L. Värri Haarmann. Hamburg 1977; Johann Hornung. *Grammatica Esthonica, brevi, perspicuâ tamem methodo ad dialectum Revaliensem*. [1693, faksiimile.] Hrsg. von Harald Haarmann. Hamburg 1977; [Anton thor Helle.] *Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732*. [Faksiimile ja tõlge.] Tlk Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Tallinn 2006.

²⁵⁵ Christoph Blume. *Vohr-Rede an den Wohl-affectionirten Lehser*. – *MATTHAEI JUDICIS* kleines Corpus Doctrinae. Reval 1662, lk BIIIv–Clr; [Adrian Virginius.] *Vorrede*. *Christlicher und geneigter Leser* [1691]. = *Vanhan etelävirolaisen käsikirjan esipuhe*. Publitseerinud Osmo Ikola. – *Sananjalka* 1983, nr 25, lk 133–142.

²⁵⁶ [John Hart.] *A Methode or comfortable beginning for all vnlearned ...* London 1570. – *John Hart's Works on English orthography and pronunciation: 1551, 1569, 1570*. Part I. *Biographical and bibliographical introductions, texts and index verborum*. By Bror Danielsson. Stockholm 1955, lk 230–249; Claude Lancelot, Antoine Arnould. *General and rational grammar. The Port-Royal grammar [1660]*. Ed. and transl. by Jacques Rieux and Bernard E. Rollin. The Hague, Paris 1975.

juhendite puhul.²⁵⁷ Forseliuse lugemaõpetamise meetodi mõistmisel on võtmetähtsusega reformatsiooniaegsed uuenduslikud saksa aabitsad, millest algas häälikumeetodi esialgne, kuid ajutiseks jäänud levik.²⁵⁸ Allikaina kasutatud kirja- ning õppeviisi puudutavaid trükitud materjale on lähemalt tutvustatud ja viidatud väitekirja IV–VI osas.

Ortograafiauuenduse eri variantide võrdlemisel ja muutuste loogika selgitamisel ei saa mööda trükitud ja käsikirjalistest XVII–XVIII sajandi tekstidest, sh piiblitõlke materjalidest, millega oli Forseliuse aabitsal otsene seos. Teiselt poolt aitab ortograafiauuenduse arengulooline vaatlus näha erinevaid keelelisi kihistusi säilinud Forseliuse aabitsates, millele saab teatud määral tugineda ka dateerimisprobleemide lahendamisel. Tänuväärsetel moel on asjakohaseid keeleajaloolisi materjale rohkesti publitseeritud, eriti viimasel kahel aastakümnel; raamatukogudes leiduvaid vanemaid trükiseid on aidanud leida retrospektiivne rahvusbibliograafia.²⁵⁹

²⁵⁷ Special- und sonderbarer Bericht ... Gotha 1642. – Sammlung selten gewordener pädagogischer Schriften früherer Zeiten. Bd. 10. Zschopau 1883, lk 2–74; J. Gezelius. Methodus informandi in pädagogiis tam ruralibus quam urbicis, lk 33–48. Aabitsate leidmisel pakub abi: Gisela Teistler. Fibel-Findbuch. <FI-FI>. Deutschsprachige Fibeln von den Anfängen bis 1944. Eine Bibliographie. Osnabrück 2003.

²⁵⁸ Faksiimiletrükiid: Valentin Ickelsamer. Die rechte weis auf kürztist lesen zu lernen. // Ain Teütsche Grammatica. Hrsg. von Karl Pohl. Stuttgart 1971; Vier seltene Schriften des sechzehnten Jahrhunderts. Mit einer bisher ungedruckten Abhandlung über Valentinus Ickelsamer von Friedrich Ludwig Karl Weigand. Hrsg. von Heinrich Fechner. Berlin 1882.

²⁵⁹ Eestikeelne raamat 1525–1850. Toim Endel Annus. Tallinn 2000.

ARTIKLID

Peasant schools in Estland and Livland during the last quarter of the 17th century. –
Common roots of the Latvian and Estonian literary languages.
Ed. Kristiina Ross, Pēteris Vanags. Frankfurt am Main [etc.]: Peter Lang
Internationalen Verlag der Wissenschaften, [2008], lk 61–99.

Peasant schools in Estland and Livland during the last quarter of the 17th century

Aivar Pöldvee

The last decades of Swedish governance before the Great Northern War were characterized by a significant intellectual awakening in the cultural life of Estland and Livland, one aspect being the foundation of Latvian and Estonian peasant schools. The history of these schools is closely interweaved with the histories of the church, language and literature, all of which have played important roles in the formation of the Estonian and Latvian national identities and formed a part of both nations' national myths.

The central theme of this article is the political and economic background of the foundation of peasant schools.³⁸ Historiography presents us with three different standpoints as to the initiators of school policy: schools were founded on the orders of the king, Charles XI; the chief role was played by the superintendent general of Livland, Johann Fischer; or the schools were founded by Johann Ernst Glück in Latvian areas and Bengt Gottfried Forselius in Estonian areas. National romantic historiography transformed both Forselius and Glück into the "father of peasant schools", and even called the latter the "Latvian Luther" (Reiman 1895: 52; Hillner 1918: 1). In the last two decades, school histories of both Latvia (Salminš, Žukovs 1987) and Estonia (Naber 1989, see also Naber 1993) have been published, but there are still many problems and materials left to study.

Sweden's central power tried to achieve the goal of promoting a general religious education and literacy both in the homeland and in the provinces. However, unlike Swedish farmers, Estonian and Latvian peasants had practically no opportunity to send their children to city schools, and the rare exceptions lead to germanization. Stockholm regarded Estland and Livland as Lutheran outposts against the influence of Catholicism and Orthodoxy, and it was therefore considered an important part of unification policy to improve the underdeveloped situation of those provinces (Dahlgren 1993, Loit 2002). In this respect there is also much to be learned from the study of parallels with provincial policies in areas captured from Denmark and in other provinces around the Baltic Sea (Rosén 1946, Gustafsson 1998, Nordin 2000).

³⁸ A more in-depth study has been published under the auspices of the Bank of Sweden Tercentenary Foundation's project "State-Church-Society" both in Swedish (Pöldvee 2000) and in Estonian (Pöldvee 2002). The present version includes supplementary data.

The timeframe of this article corresponds roughly to the independent rule of Charles XI (1672–1697), which Alf Åberg has characterized as follows: “No other Swedish king fought for unified church life with such zeal. Church law formed a firm foundation, an organizational framework. Other works – the manual, catechism, the hymnal and the new translation of the Bible – were there to give content to form and to unify the Creed” (Åberg 1958: 161). The question to be examined is – can we discern a clear Swedish model on which the peasant schools of the Baltic provinces were founded? The article also examines local peculiarities of school policy, which caused different developments in the provinces of Estland and Livland, as well as in the Latvian and Estonian areas of Livland.

In Sweden, Johannes Matthiae, Bishop of Strängnäs, had already proposed in the 1640s to open schools not only in towns but also in rural parishes. The Church Law Commission, formed in 1655, made similar proposals: every parish had to have a school in which a parish clerk (*klockare*) could teach young children to read and write, to learn the hymns and the catechism. However, this was not systematically implemented. In the 1660s and 1670s a number of schools was opened in Dalarna – a measure against superstition in the light of the witch-trials of the time. In the Riksdag of 1682, the peasants made a proposal to establish schools with the state’s help in rural areas, where it was difficult to send children to far-away towns. This proposal was repeated by Västerbotten’s peasants in the Riksdag of 1686, but again to no avail (Warne 1929; Warne 1940; Sjöstrand 1958).

The issuing of a new Church Law was once again under consideration in 1682. In the clergy’s opinion, the law should already have had an individual chapter regarding the school system, as in the Riksdag of 1672 Johannes Gezelius, Bishop of Turku (Åbo), had been ordered to draw up a plan for the unification of the Swedish school system and teaching methods. He published his proposals in 1683 under the title *Methodus informandi*. It states the clear goal that in addition to every town, every parish should have a school where children could learn to read from a book and be taught lessons in Christianity and hymns. *Methodus informandi* was influenced by the Weimar school system of 1619 and by the pedagogical ideas of Wolfgang Ratke and Jan Ámos Komensky. However, its national goal was not achieved, as the chapters regarding the organization of schools were in the end written out of the new Church Law (Laasonen 1977: 345).

The new draft of the Church Law, completed in 1682, decreed that reading and writing should be taught by a parish clerk. Another new draft in 1685 was heavily edited by Court Chancellor Erik Lindsköld (1685–1687). Teaching of

the catechism was to be a duty of the chaplain or parish clerk, but not the parish clerk's direct responsibility. Children were to be taught by the possessor of the parish clerk land. The parish clerk had to be proficient in reading, singing and writing and able to teach those arts to the children of the parish. Also, those who let their children be taught had to pay for it. That was all the Church Law had to say about parish clerk's wages and payment for his teaching. What is more, the word "school" was not even mentioned in this context (Warne 1940: 217). According to Albin Warne, the Church Law did not establish the demand for general school education. The parish clerk was required to teach the catechism, and this usually occurred in the context of a church service. However, the teaching of reading and, at times, writing, which were supposedly the functions of the parish clerk, were to be viewed more as private schooling. The founding of school institutions in towns and parishes remained wishful thinking. This period can therefore be considered as the "pre-history of the peasant school".³⁹ Wilhelm Sjöstrand is less categorical and finds that the Church Law of 1686 did lay the foundations of the Swedish parish clerk school (Sjöstrand 1958: 318).

The initiatives of Superintendent General Johann Fischer in Livland, 1675–1684

One of the key figures in the history of education in Livland and Estland is Johann Fischer (Wieselgren 1964; Wieselgren 1964–1966a: 56), who was sometimes even called the "New Apostle of Livland". Alvin Isberg considers his taking of office the start of a new era in the the history of the Livland church. Johann Fischer, born in Lübeck, was named the superintendent of the Riga and Wenden/Cēsis districts in February 1673. In 1678, he became the superintendent general of the whole of Livland (Isberg 1968: 185–194). At first, the Swedish State Council failed to consider him a suitable candidate – mainly because he was a German and also because he was arguably connected to Quakers. Orthodox circles in the church were worried about Fischer's friendship with the founder of pietism, Philip Jacob Spener. Among his Swedish colleagues, he formed especially close ties with Johannes Gezelius the Younger, Bishop of Turku. Both of them were connected to early pietism to such an extent that one could even talk about a close triangle of communication between Frankfurt, Riga and Turku (Wallmann 1992: 49).

In Livland, Johann Fischer faced cultural and social conditions depressingly backward compared to those in German areas. In his plans and actions, he continually had to tiptoe between the official unification policy and the thwarted plans of the Livland nobility, who were frustrated by the central power (Isberg

³⁹ In Sweden, the birth of the public school (*folkskola*) is attributed to a decree of 1842, which ordered the establishment of at least one school in every parish.

1953). He also suffered strained relations with Council of the City of Riga. Fischer travelled to Stockholm in the summer of 1675 to present to the king his views on the re-organization of church policy in Livland. The royal resolution of 4 August 1675 was very favourable towards Fischer's proposals.⁴⁰ It ordered the formation of a Church High Commission, composed of both members of clergy and secular dignitaries, to enforce the reforms. The appointed members were *Landrat* Gustav von Mengden, Superintendent Johann Fischer and the assessors of the High Consistory, Dietrich von Mengden and Friedrich von Plater. The Church High Commission, modelled on the widely mandated visitation commissions of Germana and Courland, took over the duties of the chief church wardens and some of those of the High Consistory as well. The Commission now had the mandate to establish schools both in towns and in rural areas (Isberg 1968: 195–197).

Fischer's proposals of 1675 paved the way for a financing system, which allowed peasant schools to be widely established and church books and primers in Latvian and Estonian to be extensively published. Fischer mentioned in the third section of his memorandum that there was not a single school in rural areas to guide young people to piety, and town schools were so badly organized that one could only despair. As a result, parishioners had to grow up in great ignorance. Since it was impossible to recruit a capable pastor from Livland, they had to be found elsewhere, but, unfortunately, they first had to start learning the language. As a first step in improving the situation, Fischer proposed opening a proper school in Riga, where young people from both the nobility and the other estates could learn valuable professions. One of the most persuasive arguments was his claim that in this way the nobles would no longer have to send their children to Lithuania or elsewhere to be educated by Jesuits. As a consequence, Charles XI ordered the founding of the Lycée in Riga (*Schola Carolina*).

Fischer's second proposal had even more far-reaching consequences. He considered it vital to open charity schools (*Armenschule*) in every town in Livland, which could teach the children of poor soldiers or orphans and provide them with the necessary books. He stated that such a school had already started operating in Riga, although it was in difficult circumstances without the state's support. He proposed to allocate 300 riksdaler per year from the charity fund of the Riga Licence⁴¹ to establish and maintain charity schools in Riga and in other towns. These schools could eventually produce sorely needed parish clerks and

⁴⁰ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 143. Fischer's memorandum, 1675; SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Riksregistraturet, 4.8.1675. See also Westling 1901: 53 ff., 75 ff.; Wieselgren 1964: 43 ff.

⁴¹ For more information about the licence, see Jensch 1930; Wendt 1933.

schoolmasters for village schools⁴². The king's resolution on school matters repeated Fischer's proposals nearly word for word, with only the sums needed to fund the schools being adjusted. Wages for teachers at the Riga Lycée were set at 750 riksdaler, instead of 1000, and charity schools were supported with just 50% of the charity funds from the Riga Licence, instead of the 300 riksdaler requested.⁴³ Fischer's school strategy was directly connected with a plan to open a printing shop. In his memorandum, he cited a lack of good, reasonably priced books as one of the causes for the "mental blindness" in Livland. He maintained that every church should have a library with essential religious literature. Since the City Council of Riga refused to allow competition to the town's own printing shop, Fischer proposed the establishment of a royal printing shop, which would have a licence to import and export all printing and binding materials free of tax. In addition to supplying the churches and schools of Livland, Fischer aimed for the wider market of the approximately 3000 churches of the Kingdom of Sweden and its provinces.⁴⁴ The king issued a specific privilege to open the printing shop on 9 August 1675. Johann Georg Wilcken was appointed as the royal printer and on 1 August 1682 he was granted a privilege to sell books (Buchholtz 1890: 151–152, 352–354).

The need for the so-called charity schools arose because of the large number of soldiers' children and orphans of Swedish and Finnish decent living in Riga and other garrisons, whose care and education was inadequately organized. This did not concern the City Council, which had only the interests of town schools in mind. In smaller areas there was no education available at all. It was a serious problem for the central power, which was now offered a solution with financial backing, not requiring new direct expenses for the state.

In 1694 Johann Fischer recollected how he dealt with the schooling of Swedish and Finnish children for 20 years. At first, in Riga and in other garrisons, he appointed a Swedish and a Finnish schoolmaster in addition to a German one, but he soon discovered that Swedish and Finnish parents would rather take their children to a German school – partly because the children born in Riga learned German faster than their mother-tongue, and partly because books in Swedish and Finnish were quite expensive and rare. Nevertheless, the Dünamünde/Daugavgrīva Castle did retain the services of a schoolmaster for Finnish study (as was also done in Pärnu – A. P.), since it did not have the best capabilities for teaching German. However, by 1694 the need to hire a Finnish teacher and build a new schoolhouse in Riga once again became a

⁴² SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 143. Fischer's memorandum, 1675.

⁴³ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Riksregistraturet, 4.8.1675.

⁴⁴ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 143. Fischer's memorandum, 1675.

reality, since the existing school, which provided for more than 200 Swedish, Finnish, non-German (Latvian) and German children, was already overcrowded. According to Fischer, there was no need for a Swedish school, since the few Swedish children were taught by a parish clerk of the Swedish congregation.⁴⁵

Right from the start, Johann Fischer saw the function of charity schools as entailing something more than just schooling soldiers' offspring and orphans. New funds enabled the founding and support of crown or garrison schools, later also providing for the first peasant schools. There was no such interpretation of charity schools in Sweden itself.⁴⁶ Fischer reported to the king in 1683 that the charity fund made no distinction among nationalities, and schools established with much difficulty and care provided education and books for several hundred Swedish, Finnish, German and non-German youths.⁴⁷ The sum allocated for charity schools from the Riga Licence in 1675–1690 amounted to 7046 riksdaler and 35 ½ groshes.⁴⁸

During the period 1680–1684, the sum allotted for charity schools from the budget of the province of Livland was fixed at 300 riksdaler, although in reality the allotment from the licence actually grew. After repeated notices from Fischer, the charity fund was once again bound to the 50% clause, after which the sum grew to 603 riksdaler in 1685 and to 733 riksdaler in 1686.⁴⁹ Only then, as the funds meant primarily for crown schools went into “surplus”, was it possible to provide more extensive support to the Latvian and Estonian peasant

⁴⁵ EAA (Estonian History Archives, Tartu) 278-1-X: 2, p. 110 (Fischer to Governor Erik Soop, 19.2.1694).

⁴⁶ Fischer addressed charity in its strictest form in his reform plan of 1675, proposing to establish a poorhouse or hospital in Riga, since the magistrate had no desire to look after the poor who had served the Crown. In the Diet of Livland in 1671, a proposal was made to establish schools, hospitals, poorhouses and nursing houses in Livland after the example of Amsterdam (Sonntag 1815: 90). At the time, Netherlands boasted the best system of charity schools (see Unger 1996). Also, Swedish town schools served an educational and disciplinary function (Sandin 1986).

⁴⁷ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 143, Fischer's petition, 1683.

⁴⁸ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 143, Fischer to the King 20.9.1683; SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Statskontorets arkiv. Huvudarkivet. G: f. 2. Personalstater; SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 344. Livlands generalguvernment. Stater; EAA (Estonian History Archives, Tartu) 278-1-XXII: 99–108.

⁴⁹ After 1685 there are no more entries for charity schools in the general budget of Livland. Instead, it was handled as extraordinary expense given monthly to Fischer and accounted for by Emanuel Reger, the secretary of the Superintendent General and the Church High Commission.

schools, to hire schoolmasters and buy books in the native languages (ABC-books, catechisms and hymnals).⁵⁰ This marked a new stage in the development of peasant schools in Livland.

The first peasant schools and preparation of schoolmasters in Livland

From 1682 onwards, Charles XI also allotted Fischer considerable sums to translate the Bible into Latvian and Estonian (7500 riksdaler in total). This enabled Fischer to start surrounding himself with earnest and educated men whom he could use both in schooling and in translating. This circle of colleagues and enthusiasts included Johann Ernst Glück and, later on, Bengt Gottfried Forselius.

Johann Ernst Glück⁵¹ (1654–1705) arrived in Livland at the age of 21. Born in Wettin near Halle, he was influenced by early pietism and modern ideas in pedagogics and linguistics (J. Á. Komensky *et al.*). In 1681, Glück became a garrison pastor in Daugavgrīva/Dünamünde, where he also started translating the Bible into Latvian. On 18 January 1683 Charles XI assigned Glück, at the request of Superintendent General Fischer, to work at the church of Alüksne/ Marienburg, which was one of the most lucrative pastor positions in the whole of Livland (Dunsdorfs 1979: 44–49, 146–148). Glück admits in his *curriculum vitae* (1699) that the schooling of peasant children was considered a ridiculous notion in Livland (*worüber man zu lachen und spotten pflegte*), whereas he felt that the catechism should not only be used in church but should also be introduced to peasant students. Alüksne was the first place in Latvia where schools were founded from 1683, although admittedly in straitened circumstances.⁵² One of the three schools was established in the Alüksne market town and the others near subordinate churches in Zeltiņi/Seltinghof and Ape/Hoppenhof. The schoolmasters were Johan Köper in Alüksne, Johann Baraeus in Zeltiņi and Johan

⁵⁰ Detailed information has survived in Riga and Stockholm about the resources, study books (ABC-books, catechisms and hymnals) and schoolmasters' salaries allotted to both town and country schools from Riga's charity fund. The same documents contain information about the translation and printing of the Bible. See LVVA (Latvian State History Archives, Riga) 4038 -2-732; SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Kammarkollegium till Kongl. Maj:t., 1694 Okt.–Dec.:55. The materials in Riga have been used by several researchers of school and book history, from K. G. Sonntag and to E. Dunsdorfs, who made probably the most thorough study of the history of the first Latvian Bible, which also included information found in Stockholm (Sonntag 1815, 1817; Dunsdorfs 1979). However, the sources still have a great research potential.

⁵¹ On Glück, see Sonntag 1811, Schoultz 1855, Hillner 1918, Koskull 1931, Zemzaris 1940, Pönicke 1970, Dunsdorfs 1979, Staris 1992 and 1993, Pöldvee 2004, Glück, Polanska 2005.

⁵² It is likely that the school in market town was opened first, instead of a simultaneous opening of three schools (Dunsdorfs 1979: 124; Pöldvee 2000: 210).

Krey in Ape. By 1684 and 1685 Glück could send boys educated in those schools to other parishes where pastors had also begun educating children, so that in the beginning, almost the entire Koknese/Kokenhusen district had schoolmasters from Alüksne. Since there were no schoolhouses at first, the pastors themselves housed the schools (Dunsdorfs 1979: 124, 144).

In the present context we are interested in two facts: Glück's schools were supported by Riga's charity fund, and the boys who learned to read in Alüksne went on to serve as schoolmasters in other parishes. This corresponds exactly to the goal set in Fischer's school proposal of 1675 of using charity schools to prepare parish clerks and rural schoolmasters. Schoolmasters in Alüksne were Germans, and taught German youths in summer and peasant children in winter, as Glück wrote in 1696.⁵³

The first wave of peasant schools, originating largely from Alüksne, can be observed in Latvian areas from the winter of 1684/1685. On 2 April 1685, Johann Fischer excitedly announced in his letter to Johannes Gezelius the Younger that the schools operating through the winter had yielded very good results, teaching reading to more than 200 boys and girls (Tengström 1833: 244). There is also information from 1685 on payments from the charity fund to the following schoolmasters in addition to the one in Alüksne: Johan Weller in Cēsis/Wenden, Johan Strauch in Bukulti/Neuermühlen and Gotthard Christian Raulin in Gulbene/Schwaneburg. In 1686, the name of a schoolmaster from Sigulda/Segewold, Christoffer Schippentau, appears. Three schoolmasters from Alüksne received a payment of 20 riksdaler per year (information from 1687/1688–1690), while the wages for others were smaller (Dunsdorfs 1979: 124–125). A sudden increase in school education in 1685–1686 is also hinted at by the number of books distributed to schools. Glück's involvement in the founding of new schools became even more active once he became provost of the district of Koknese in 1687.

Bengt Gottfried Forselius (*ca* 1660–1688) arrived at schooling via another path. His educational background was not in theology, but rather in the study of law, in Wittenberg. Also, while the clergyman Glück participated in the education of peasantry only as an organizer, Forselius also worked as a schoolmaster. There is no information indicating that Forselius met with Fischer or Glück before starting work as a schoolmaster. His involvement with the establishers of Estonian peasant schools and consequently in the debates surrounding the

⁵³ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 442, E. J. Glück to High Consistory of Livonia, 12.4.1696.

Bible's Estonian translation is more readily explained by his family background, as well as by his remarkable talent for organization and his linguistic skills.

The father of Bengt Gottfried Forselius was Johannes Forselius, who died in 1684. Johannes Forselius came from the town of Umeå in northern Sweden, was the head of Tallinn's/Reval's cathedral school and then pastor of the Harju-Madise/St. Matthias' parish in the province of Estland. Since there were many Swedes in Harju-Madise and the adjoining Risti/Kreutz parish, the pastor was required to have a grasp of Estonian, German and Swedish. The deacon of Risti church was also a Swede, Gabriel Herlin (1647–1709) from Kalmar, who became a son-in-law of Johannes Forselius. It was under his tutelage that Forselius started his career as a schoolmaster and taught 50 Swedish and Estonian boys in Risti's pastorate in the winter of 1683/1684. In Herlin's words, he and the schoolmaster did not even receive a chicken's egg for their teaching. When reporting on his work in the school some years later, Herlin wrote that "it is well known throughout the land, how here in my house, in Estland, the schooling of Estonian youths was started" (Wieselgren 1943: 68–69, 116). The establishment of new schools was not yet an official state policy in the province of Estland at the time. Completely out of the question was a funding system similar to that of Livland. Bengt Gottfried Forselius was, however, well acquainted with the situation in Livland, as his older brother Andreas (died 1678) was the pastor of Põltsamaa/Oberpahlen and his brother-in-law Reiner Broockmann the pastor of Laiuse/Lais. Both were provosts of the North Tartu/Dorpat district (*jenseits des Embachs*), and the latter was one of the most enthusiastic supporters of peasant education in Livland and ran a school by his church by the second half of 1670s (Vahre 2005).

The Forselius seminary is one of the most glorified phenomena in Estonian history, with its fairly definite canon created by Villem Reiman and Frederik Westling at the end of the 19th century. To Reiman, the founder and the principal mind behind the seminary was Bengt Gottfried Forselius (Reiman 1895), while to Westling it was Charles XI: "On his orders an institution was established in Piikopimõisa near Tartu in 1684, which knew no equal even in Sweden itself. Namely, a seminary to school peasant schoolteachers was founded, with B. G. Forselius as its head" (Westling 1896: 352). Westling's words seemed especially plausible because they were stated by a Swede, which is the reason they have been so enthusiastically repeated.

The cornerstone of the prevalent discourse is a letter from 1734 by Albrecht Sutor, the pastor of Kambja/Camby, which discusses a "public non-German school" (*eine publique unteutsche Schule*) or "seminary", founded on the orders of Charles XI in 1684 and having one Forselius as a teacher. With the help of the state, this school

educated 160 children, the best of whom were used as parish clerks and schoolmasters throughout the country, while the others were sent back home. At first the school operated in Piiskopimõisa/Bischoffshof and later moved to the outskirts of Tartu, to a large building in the so-called Ewerd Garden. A. Sutor presented this information 50 years later, in connection with his parish clerk Ignatsi Jaak, who studied in Tartu for two years and was one of the two boys accompanying B. G. Forselius on his trip to Stockholm to pay a visit to the king (Bunge 1845: 105–110).

The seminary has traditionally been viewed as an educational institution with a two-year course and one teacher, which operated for four years and closed down because of the death of Forselius in 1688.⁵⁴ This canonical understanding was left intact even by Greta Wieselgren's source publication, which presented much information contradicting the discourse (Wieselgren 1943, see also Wieselgren 1964–1966b). Polemical study of Forselius began only in 1984, when Helmut Piirimäe raised questions such as who established the seminary and what funds were used for maintenance, *etc* (Piirimäe 1984: 1993), to which Liivi Aarma (1994: 2001) and the author of this article (Põldvee 1996, 1998) have also tried to find the answers.

By now it has been clarified that the boys studying in the Forselius seminary⁵⁵ were provided for with grain from crown's storehouse in Tartu, paid for by Fischer from the charity fund of Riga in the amount of 107 riksdaler and 42 groshes (Põldvee 1998: 175–177, Põldvee 2000: 215–216). Also, Fischer is probably connected to the placing of Piiskopimõisa at Forselius' disposal. In addition to the bill for grain, there are two other Forselius seminary bills which were paid from the charity fund of Riga in 1686. 20 albertusdaler were allocated as payment to two assistant teachers who "read for youths in Estonian school near Tartu" in the winter of 1685. Both youngsters, Uustalu Bengt (swedish form: Bengt Adamson)⁵⁶ from Risti parish and Jõesuu Toomas from Harju-Madise, received 10 albertusdaler for their work. The other receipt, bearing the

⁵⁴ Forselius' canonized discourse has been especially popularised by a pedagogical scientist, Lembit Andresen, in his textbooks, where he stresses the influence of J. Á. Komensky on the views of Forselius. Andresen has published a facsimile edition of Forselius' letters complete with translations (Andresen 1991).

⁵⁵ Forselius school was not named a seminary in the 17th century documents, but referred to as "*die Estnische Schule bey Dorpt*", "*Bonde Skohlän I Dorpt*" *etc.* (Põldvee 1998: 177–178). The term "seminary" became widely use after the letter of A. Sutor (1734). Westling, following the example of the Forselius school, also referred to Glück's schools as seminaries (Westling 1901: 77). Latvian historians do not use the term "Glück's seminary".

⁵⁶ The son of the parish clerk of Risti Uustalu Adam.

signature of Forselius, lists various repair and maintenance expenses, 6 riksdaler, 3 silveröre and 2 copperöre in total.⁵⁷

In 1687–1688, the Forselius seminary no longer received any support from Riga's charity funds, which is understandable, as new schools were opened in several parishes from which Forselius' students had come (even 3 Estonian schools in Tartu), while the assistant teacher Uustalu Bengt went on to work as a schoolmaster in Sangaste/Theal-Fölk. During the autumn of 1686 and the following winter, Forselius was away from Tartu, first in Stockholm and then in Livland, visiting newly established peasant schools. All this leads to the conclusion that the Forselius seminary operated for only two years.⁵⁸

New information allows us to better position the Forselius seminary in the context of the era and compare it to Glück's schooling activities in Alüksne. Even Karl Gottlob Sonntag came to the conclusion that the initiative to promote general education came from Superintendent General Fischer and that Glück and Forselius were filling similar duties (Sonntag 1825: 15–16). Despite that, Forselius' services later tended to be held in higher regard than those of Glück. Lembit Andresen continues to insist that the schools spawned by Glück's three schools failed to lay the foundation of general education in Latvia (Andresen 1991: 16).

There was probably little difference in teaching content between the schools of Tartu and Alüksne. Teaching was centred on readings, the catechism and hymnals, while brighter students could learn writing and probably also a little calculus. Unlike the school in Alüksne, Tartu's seminary was not meant for just locals, but accepted boys from many parishes of both districts of Tartu (*diesseits und jenseits des Embachs*). Therefore, the Forselius school strove to form a tight supportive social network from the start. Still, educating future schoolmasters was not the sole purpose of the seminary, since only a relatively small minority of the students (about 25–30) became schoolmasters. What is remarkable, however, is the scope of the project, since several Forselius' students did not start working in their home parishes but found employment further away, even in the province of Estland. The other important difference lies in the method of teaching, which made the work of Forselius' students more efficient than that of Latvian schoolmasters, especially since in Latvia Germans were often preferred as schoolmasters.

⁵⁷ LVVA (Latvian State History Archives, Riga) 4038-2-732, pp. 36 f.–37.

⁵⁸ Among other things, Forselius sold the wooden boards used for school benches in the spring of 1686. LVVA (Latvian State History Archives, Riga) 4038-2-732, p. 37.

In relation to that, one has to consider Chilian Rauschert, who has been viewed as a link between the schooling work of Glück and that of Forselius, since before coming to live in Tartu he was the pastor and provost at Alüksne church. In Tartu, Rauschert became the vice-pastor of Mary's Church, which also included the congregation of the Swedish garrison (Raudsepp 1994, Vahtre 1995). After Rauschert moved on to Sangaste in 1685 and was appointed provost of the South Tartu district (*diesseits des Embachs*), he became especially active in promoting peasant education. In the autumn of 1686, a 15-year-old Bengt Adamson (Uustalu Bengt), who had assisted Forselius the previous winter in the Tartu seminary, became the schoolmaster of Sangaste (Põldvee 2001). In the spring, Rauschert took Bengt with him to Riga to demonstrate boy's abilities and achievements. In a letter to Forselius, Rauschert assured him that Bengt's students had developed over the winter just as much as Latvian children under German teachers in two years. Rauschert, fluent in Latvian, noticed this on his trip to Riga. According to him, the superintendent general had come to a similar conclusion that non-Germans, *i.e.*, Latvians, should replace the lazy and impatient German schoolmasters (Wieselgren 1943: 99).

As mentioned, Fischer was also, by a royal resolution of 1675, granted the right to use the charity fund of the Riga Licence to provide poor students with books. Receipts attesting to that survive from 1676. Records from the period 1685–1690 show the number of books delivered to peasant schools (*LandSkohlar*) by parish, while earlier records reveal information about the distribution of books in German, Swedish and Finnish to garrison schools and to poor students of the Riga Lycée. The last list also includes books in Latin, Greek, Hebrew and Syriac.⁵⁹

These documents reflect the general conditions of the beginning of Livland peasant schools and enable us to statistically compare the processes on the Estonian and Latvian side of Livland⁶⁰. Not all parishes in Livland yield information about the distribution of books, since schools had not yet been established in every part of the province. But that was not the sole reason. In the Estonian area of Livland, there were twice as many parishes with schools than the 14 to which, according to accounting

⁵⁹ LVVA (Latvian State History Archives, Riga) 4038-2-732. Secretary E. Reger's accounting was not always consistent and precise; some batches of books were released without receipts, *etc.*, which had already been pointed out to him by cameralist P. von Strokirch during an audit. Due to gaps and imprecisions in the documents, it is impossible to discern all the details of interest, which somewhat reduces the importance of statistical generalization of the material. These documents reflect only the production of the royal printshop in Riga.

⁶⁰ Aleksanders Salmiņš and Aleksejs Apīnis have referenced these materials from the Latvian aspect (Salmiņš 1980: 29, Salmiņš-Žukovs 1987, Apīnis 1977: 60, 68).

documents, books were sent. For example, according to incomplete information, there were 38 schools operating in 31 parishes during the winter of 1687/1688 (Naber 1989: 166). In Latvian areas, books were sent to 26 parishes⁶¹. Almost certain is the distribution of 1946 ABC-books, 1194 small catechisms and 183 hymnals in Estonian and 1254, 1105 and 412 respectively in Latvian from Riga⁶². Among the Estonian books, on 21 January 1688 the accounting materials record 600 small catechisms⁶³ for the province of Estland (Revals District), while on 30 June 1688, 60 small catechisms were released to Forselius and on 26 June 1689, 20 small catechisms to the Consistory of Saaremaa/Ösel⁶⁴. Cameralist P. von Strokirch mentions (see footnote 59), that charity schools and country schools were sent 4218 ABC-books and 2416 catechisms in total during the period 1682–1690, which lets us conclude that the majority of ABC-books (76%) and catechisms (95%) paid for with charity fund's money were in Estonian and Latvian. Latvian peasant schools already received charity fund books at the beginning of 1685 – Sigulda was given 10 ABC-books and Alüksne 26 catechisms. The rest of the books in the Latvian area distribute evenly and proportionally over the next years: ABC-books and catechisms in almost equal measure and hymnals in considerably lesser amount. For example, the schools in Alüksne received 432 ABC-books, 425 small catechisms and 159 hymnals in total during those years. On the Estonian side, the first datable entry is from 17 December 1685, which records the release of 12 hymnals to Marcus Schütz in Tartu. The Forselius seminary is not mentioned as the receiver of books. Larger amounts of books in Estonian are seen only in the winter of 1687/1688. The winter of 1689/1690 saw the distribution of as many as 889 Estonian ABC-books (over four times as many as in Latvian), while in the next winter, the number of Estonian ABC-books was over two times higher than of books in Latvian. Hence, the book shipments also reflect the earlier and more active beginning of Latvian peasant schools compared to the Estonian area of Livland, while

⁶¹ In the parishes of mixed Estonian-Latvian population, the documents are not always clear as to the language of the ABC-books. For example, of the shipment to Koivaliina (Gaujiena / Adsel) parish in 1690, 50 ABC-books out of 65 and 13 catechisms out of 28 were in Estonian. There is the same problem with German learning books for market town children of German descent, which, in some cases, might be included in the total amount of books sent to a parish. As a result, some of the numbers here differ from Salmiņš data on books in Latvian, although even these should not be considered conclusive.

⁶² According to Salmiņš, there were 1349 Latvian ABC-books, 1122 catechisms and 441 hymnals (Salmiņš 1980: 29).

⁶³ These are the ABC books/catechisms in the North Estonian language, printed in Riga in 1687, which used the new spelling system and the method of Forselius. These innovations disturbed the Consistory of Estonia to such an extent that they made a request to the *reduktion* commissioners to ban the book (see Annus 2000b: 106–107; Bibelkonferenzen 2003: 161–171).

⁶⁴ It is possible that the books released to Forselius and Saaremaa were the same ABC books/catechisms as mentioned in the previous footnote. In comparison, the books given to Karksi/Karkus parish on 2 October 1688 were separately distinguished as 50 ABC-books and 100 small catechisms.

later on, the total amount of Estonian ABC-books noticeably outweighs Latvian. At the same time, Latvian schools received over two times as many hymnals than Estonian schools. As the establishment of peasant schools became a general requirement, the duties of paying visitations to schools fell to provosts, who consequently also dealt with the ordering, keeping and distribution of larger book shipments. For 1687, E. Reger's accounting lists Bernhard Freyer, provost of Pärnu/Pernau district, with 300 ABC-books, and for 1689 and 1690, Ch. Rauschert, provost of the South Tartu district, with 500 and 200 ABC-books, accordingly. Latvian parishes did not receive such a large amount of books at once; only Alüksne, lying farther away, repeatedly received shipments of hundred books. In addition to distributing books for free, they were also sold. For example, Rauschert wrote to Forselius on 15 May 1688 that a tenant of Sangaste/Sagnitz manor, Gotthard Wilhelm Budberg, bought children catechisms and hymnals on the suggestion of the pastor, while peasants themselves obtained other books, so that students now also had more than 30 New Testaments in their possession (Wieselgren 1943: 110).

The *reduktion* of manors, the nobility and the school question in Livland, 1686–1687

In 1686, the central power took a more active part in the question of educating the peasants in Livland. This change coincides with the approval of a new Swedish Church Law, which several authors have considered to be the main driving force and catalyst in establishing schools in Livland. We have to remember, however, that the Swedish Church Law did not contain a single word on parish schools. In addition, the law took effect in Estland only in 1692 and in Livland in 1694. Therefore, it can only be viewed as having an indirect influence, forming a mental background. A more direct and practical connection is between the establishment of schools and the crown's wish to free peasants from serfdom, which was one intention of the *reduktion* (about *reduktion* see: Loit 1975; Upton 1998: ix, 51ff., 191ff.). In the words of Aleksander Loit: "What an extremely absurd idea: to offer peasants an educational programme of such ambition, which knew no equal in the entire Europe, Sweden included, and still keep them in serfdom" (Loit 1996: 14). Although Loit's assessment of the educational programme is exaggerated, one has to agree with the argument against serfdom. Alvin Isberg also characterised peasant schools as a political instrument, which was supposed to reduce the differences between estates and to raise the cultural level of peasantry in order to counterbalance the nobility. In addition, the schools were to teach the people the one and true religion approved by the state (Isberg 1974: 100).

The preparations for the *reduktion* in Livland were completed in 1684 and a widespread alienation of manors started, as a result of which almost 80% of the ploughland owned by the nobility became the property of the state (Vasar 1931,

Isberg 1953: 23). Since the *reduktion* of manors also concerned the churches through the right of patronage, the superintendent general was ordered to cooperate with the *reduktion* commissioners on the questions of schools and churches. In the first half of 1686, Charles XI gave an order⁶⁵ to establish a school at every church in Livland with the help of manors returned to the state. It is highly possible that this initiative was related to the appointment of Jacob Johann Hastfer as the new governor general for Livland in the summer of 1686. Hastfer was given extensive authority to expand the *reduktion*, conduct a land audit and in general break the nobility's resistance, which he resolutely proceeded to do (Isberg 1953: 54). The establishment of new schools, which up until then had largely depended on the enthusiasm of local pastors, could not become a general process without supportive economical conditions. The charity fund of Riga yielded barely enough money to print the necessary books and to pay the salaries of schoolmasters already operating in Livland. The state had no intention of bearing further expenses through the provincial budget, and the peasants themselves were so poor that they could not afford to school the children and pay the schoolmaster from their own recourses. Therefore, there was essentially no other way to achieve the goals set in the royal decree of 1686 than to charge the crown manors and, later, manors belonging to the nobility.

Despite all the difficulties, many parishes took steps to establish schools in the autumn of 1686. The most precise information comes from the Estonian part of Livland, where, according to Forselius, there were schools in 11 parishes during the winter of 1686/1687, almost all of them employing his own students as schoolmasters. Forselius announced to Johann Heinrich Gerth, Bishop of Estland: "Schoolrooms were found in old pastorates, parish clerk houses or drying barns (buildings where grain is threshed). The children received upkeep from their parents and partly from nobles. The children themselves acted as stove tenders and cooks and they received books on loan" (Wieselgren 1943: 94–95).

The establishment of schools becoming a state policy also meant it becoming a test of the nobility's loyalty. Individuals in high positions in the province's administration and the secular members of the Consistory were to set an example to others. Such an example was the parish of Sangaste, where the schools were supported by Friedrich von Plater, president of the High Consistory of Livland, his brother Rittmeister Fabian von Plater in Laatre/Fölk and Gotthard Wilhelm Budberg, Land Marshal and Commandant of Riga, although their manors were alienated. It was before the latter that the pastor Rauschert demonstrated the abilities of schoolmaster Bengt Adamson (Uustalu, Bengt)

⁶⁵ The original text of the order is as yet not found. It was also not present among the copies of royal letters in the Swedish State Archives (see Pöldvee 2000: 225).

while visiting Fischer in Riga – Budberg even had the boy sing, and later bought books for the children of Sangaste for the next winter. In the autumn of 1687, the *Landrat* Caspar von Ceumern, a member of the Livland *Reduktion* Commission since 1682, also took a schoolmaster into his manor at Kärstna/Kerstenhof, as did Caspar de Grave, the assessor for the High Court of Tartu, in Hummuli/Hummelshof (Wieselgren 1943: 98, 110).

On 12 September 1687 the Livland nobility, frustrated by the *reduktion*, assembled for the Diet in Riga. Although the atmosphere was belligerent, some time was also spent on church and school matters. Hastfer, who had been travelling around the province, wrote to the king that in his opinion “they build better stables in Sweden and taverns here, than churches and houses of God in many places around Livland”. Thus, Livland churches leave a “weak renown” on the Catholics living in the neighbourhood and travelling around the province. The governor general reported that, in some reduced manors, schools were already successfully operating and promised to ensure that they would be established in the rest as well.⁶⁶

Still, the Diet did not fully accept the governor general’s proposals. The proposal mentioned that Livland peasantry still lived “partly in heathen darkness and worship of false gods and partly in papal misbelief” and because of that, the king had, with great expense and effort, arranged for the Bible to be translated into Latvian and Estonian and ordered the establishment of a school in every town and parish. Thus, the nobility had to follow the example of the crown’s manors, where schools had already been started, and make it their principal aim to build or furnish a “comfortable schoolhouse” wherever possible and to allocate “some land” for the schoolmaster to live on, before the next winter. Nobles also had to stress to the peasants with all seriousness that they should send their children to school for winter.⁶⁷

However, the noblemen did not accept the request for a separate schoolmaster. Instead, every parish would have a parish clerk, who would also act as a schoolmaster and teach children to read, sing and pray. They agreed to building schoolhouses next to churches, but not to the salary paid to schoolteachers. The parish clerk had to make do with the existing parish clerk land and salary. The nobles agreed to provide new parish clerks, employed for a trial period, with the necessary livelihood only in parishes where there was no parish clerk land and parish clerk as yet (Schirren 1865: 89).

⁶⁶ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 89, J. J. Hastfer to Charles XI, 10.10.1687

⁶⁷ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 89, J. J. Hastfer’s proposals, 19.9.1687

Establishment of peasant schools in Livland, 1688–1689

The establishment of new schools depended largely on provosts, in addition to local pastors and nobles. Good examples of provosts working actively for the cause of Estonian schools were Chilian Rauschert and Reiner Broocmann. However, an especially outstanding example was Johann Ernst Glück, provost of Koknese since 1687, whose visitation protocols, unlike Forselius' reports on schools from 1687 and 1688 (Wieselgren 1943), have not yet been published or used thoroughly. On his visitations, the provost acquainted himself with the condition of the churches and schools, instructed the pastors and urged the peasants to send their children to school and the nobles to take care of the schools. The visitations also shed light on deficiencies, which were then reported to church officials as well as to the Church High Commission and High Consistory. Glück undertook his first visitation as a provost in the winter of 1687/1688. His one aim was to ascertain a possibility of land for schools or the existence of parish clerk land, and to organize the transport of logs for the construction over the winter. The most serious problem turned out to be with the land, since there was usually no free land near the pastorate, which, for supervisory purposes, was considered the best location for a schoolhouse.

In Lielvārde/Lennwarden the landlord proposed to relocate a peasant family living near the pastorate and to turn their buildings, which were in relatively good condition, into a schoolhouse. He ordered for the logs to be transported to the site over the winter, so as to begin construction before the work on the fields started and to finish it by St. Michael's Day. The schoolhouse was to be 4 fathoms in length. In Madliena/Sissegal, the schoolhouse was already built "up until the windows" when the landlord, Friedrich von Rosenthal, who erroneously considered those lands his own, had the building demolished one night and the logs scattered. In spite of that, it was decided to continue with the work, which meant that the peasants had to deliver the necessary material. Cesvaine/Sesswegen already had a schoolhouse, but it burned down, after which the children received their education in manor's drying barn, which caught fire in turn, but was saved. Locals wanted to restart the school and hoped that the schoolmaster would be sent back (from Alūksne? – A. P.).⁶⁸ A school in Lasdona/Lasdons with its 8 students operated in the pastorate and had a boy from Alūksne as a teacher (probably Johann Ogstoun). Gulbene's visitation protocol mentions that in that winter, education of peasant children began under the guidance of a boy sent from Alūksne, who ran the school in the pastorate and received special payment from church funds, while the local landlord supplied the firewood.⁶⁹

⁶⁸ E. Reger's accounting shows that in the autumn of 1687, the school at Cesvaine received 76 ABC-books and 76 small catechisms.

⁶⁹ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 442, the visitation protocol of Koknese's district 1687/88.

With regard to the payment of schoolmaster, several parishes pointed to the decision of the Diet that decreed that a schoolmaster must make do with the existing parish clerk's payment, which in Livland since olden times was one bushel of rye or barley from each farmstead. Still, the protocols leave the impression that in most of the cases, the discussion was about inviting or hiring a new teacher, not about the existing parish clerk. In a cover letter accompanying the visitation protocols, Glück asked the Church High Commission for a separate payment to several schoolmasters, probably from Riga's charity fund. The provost asked that pastors list one or two more capable children, boys or girls, from each family and give this list to the landlord before the beginning of school, who in turn should make sure that those children attended the lessons. The cover letter also contained a proposal to set up a unified system of registers in every parish, where each year, among other things, the names of schoolchildren would be entered.⁷⁰

Glück planned a new visitation before St. Michael's Day of 1688 in order to attract enough schoolchildren in the parishes and to check the readiness of schools. To that end, he applied for support from both the High Consistory and provincial administration, since travelling around the large district was expensive.⁷¹ The next quite thorough visitation records on the 23 parishes of the district date from March 1689.⁷² The protocol had answers to six questions: 1. Schoolmaster's name, 2. State of the schoolhouse, 3. Schoolmaster's payment, 4. Schoolchildren's numbers and names, 5. Evaluation of schoolchildren's knowledge, and 6. Manors and nobles who had acted against a school and had not yet sent children to study.

13 schoolmasters and 14 schools (among them the crown school of Koknese and peasant school of Liezere/Löseern, which had stopped working because of the death of the schoolmaster) were mentioned by name. There were close to 400 (396?) children in district's schools that winter, 7 of them (children of Germans and soldiers) in Koknese, while the rest were Latvian boys and girls whose names were listed by manors.⁷³ There were three schoolhouses in Alūksne parish, although the one in the market town

⁷⁰ The list of Sangaste's schoolchildren (247 names) has been analysed by Anu Raudsepp (Raudsepp 1994).

⁷¹ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 399, E. Glück to the High Consistory of Livonia, 5.5.1688. See also Zemzaris 1940: 113–114.

⁷² LVVA (Latvian State History Archives, Riga) 233-1-835, *Protocolla visitationis scholasticæ*, March 1689, pp. 343–356. The protocols have been used by Piirimäe (Piirimäe 1993b: 326, 333).

⁷³ Glück did not go to Piebalga, which had been visited by the Church High Commission, but he mentions around 20 students there. He also listed 29 children in Liezere from the previous two winters.

could no longer accommodate 94 students and had been moved to a building (Bet-hause), which was used to teach adults who had not yet been to Communion. Schoolhouses in Äpe and Zeltiņi were in good condition and housed 76 and 72 students that winter. Elsewhere, the situation was quite varied: one school was given a farmstead with buildings, in another place the construction or transport of logs was half-done, and in the third place the school was temporarily operating in an old pastorate or manor building. There were only a few parishes where nothing had been done. Arendt Rose, the schoolmaster of Lielvārde, lived and taught in a tavern, one mile from the church! Granted, he had just one student that winter, who was even sick with measles, but he had started to spell. According to the schoolmaster, the superintendent general had promised him a salary of 10 riksdaler from Riga, which would be of much use to him in his plight. The question of schoolmaster's fee was especially well taken care of in Alūksne. The livelihood of Johann Köper, the market town's schoolmaster, was arranged by Ökonomiestatthalter J. Sneckensköld personally. The schoolmaster had a peasant under corvée working for him, who tilled the small school landholding during the summer and brought children firewood in winter. The schoolmaster received 12 bushels of grain from Alūksne manor plus 9 bushels from his own field. He also received a payment of 15 daler, in schillings, from church's funds and "a nice sum" (20 riksdaler) from the charity fund of the superintendent general of Riga. Johann Krey in Äpe and Johann Baracus in Zeltiņi had more or less the same salary ensured to them. In Cesvaine, a new and solid schoolhouse had been built and schoolmaster Zacharias Boon's salary was also not to be ashamed of: 12 bushels of grain from the manor, school land with a peasant under corvée and 10 riksdaler from the church treasury. The schoolmaster of Bērzaune/Bersohn, Hans Hahnstein, had school land with buildings and appurtenances, but not a peasant under corvée. As a consequence, he had to hire a farm hand and received additional 10 daler in schillings from church funds. In return, he had to help out at services as a precentor. Every peasant had to bring one cartload of logs to the school. Wherever possible, Glück tried to ensure a proper payment to schoolmasters and not to settle for just grain from manors and peasants, which was hard to collect. In some places, when there seemed to be no other solutions, landlords or pastors housed the schoolmaster. For one such boy from Alūksne, Johann Ogstoun in Lasdona, Glück also organized 10 riksdaler in payment from Riga's charity fund, while in Vietalva/Fehteln, Krehtlina Simon, a schoolmaster sent from Alūksne, was housed in the manor, as were some of the local schoolchildren.

No part of Livland enjoyed better schooling conditions than the district of Koknese in the winter of 1688/1689. Even so, Glück mentioned in his letter to the High Consistory after his visitation that church and school affairs in his district were still in the early stages. The provost asked for help in dealing with the stiff-necked landlords he listed and for a decision on the schoolmasters' salaries, which were deficient almost everywhere. It turns out that Glück had, by himself, travelled through all his parishes two or three times and planned his next visitation for autumn, asking for Consistory assessors and a notary, who

could help in breaking the landlords' indifference. In addition, he wanted to pay closer attention to the pastors' ability to speak Latvian.⁷⁴

Glück's activities clearly show his aim of differentiating the functions of the parish clerk and the schoolmaster. In market towns, the schoolmasters worked all year, teaching German children in summer and Latvian children in winter. For a rural parish clerk, the added responsibilities of a schoolmaster tended to be too strenuous. A wider goal was to open more than one school in every parish, so all children could go to school close to their home. In Alüksne parish, Glück did open four more schools in addition to the three already existing in the 1690s, but their active period was cut short due to the imminent hard times. There were also problems with the salaries of three schoolmasters in Gulbene (Zemzaris 1940: 119–123, cf. Pönicke 1970: 109). In the Estonian areas of Livland, similar thoughts were expressed by Rauschert from Sangaste and by Friedrich Döpner, pastor of Audru/Audern, who announced to the Consistory that he was ready to open 8 new schools in 1689 if the parish could receive 10 riksdaler for the payment to schoolmaster. This would be a great relief to children, as they could eat and sleep at home (Köpp 1959: 148–149).⁷⁵

Since the landlords were usually in no hurry to erect new schoolhouses, the pastors, who were required by the church administration to run schools, found themselves in a difficult position. In addition, Superintendent General Fischer was concerned about the extensive size of some parishes. At the end of 1688, he proposed to the governor general that “now, as the royal *reduktion* business has reached its full effect through God's blessing”, they should continue dividing up the parishes and building new churches, as had been planned for a long time.⁷⁶ A placard issued by the governor general (*Placat wegen der Gottes-Häuser im*

⁷⁴ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II vol. 407, E. Glück to the High Consistory of Livonia, received on 1.6.1689. See also Zemzaris 1940: 117–119.

⁷⁵ In addition to the school by the church, there were two more schools on reduced lands in villages further away in Sangaste in 1695. In Audru, the construction of the schoolhouse had stalled, thus making it impossible to employ a schoolmaster or a parish clerk. However, schools were operated in three villages (SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Ekonomiståthållarens i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontor: 1, Protocol of Church Visitation 1695). The Estonian province has an example from Peetri parish (Pöldvee 1993b: 53), where there was no schoolhouse in 1693, but had three schools operating in villages.

⁷⁶ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II vol. 90, J. J. Hastfer to Charles XI 19.12.1688. Attached is Fischer's undated memorandum to the governor general. On 18 November 1687, the king had already ordered the allocation of funds for the repair of post-*reduktion* crown churches, but the Livland budget shows a corresponding sum (2400 silverdalers) only from 1690 onwards. SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Statskontorets arkiv, Personalstater 1690 ff.

Lande) on 27 April 1689 announced that the repairing and building of churches should be dealt with immediately. Although certain amount of state resources had been allocated and the king himself had promised to build churches in areas where, following the *reduktion*, he owned the right of patronage, the landowners also had to contribute according to the amount of ploughland they owned. In addition, all manors, whether in the crown's or the nobility's possession, must transport the designated amount of construction material to the designated location in the coming winter and build the schoolhouse (Liefvländische Landes-Ordnungen: 531–533). The placard inspired great hopes in Livland pastors, who had to make a list of necessary repairs and construction tasks and send it to the High Consistory.⁷⁷ Unfortunately, the placard made no mention of school lands, which was still an unsolved question in the majority of parishes, and therefore made it difficult to determine the site of construction. As a result, the High Consistory reminded the Livland Revision Commission of the king's order to allocate a quarter of the ploughland per school at every church, without which the building of schoolhouses, as ordered in the placard, would be in many places impossible.⁷⁸

Bengt Gottfried Forselius and the first peasant schools in the province of Estland

The highlights of Forselius' activities regarding school policy were his two visits to Stockholm. The first visit took place at the end of 1686, after the so-called First Estonian Bible Conference at the manor of Superintendent General Fischer in Liepa/Lindenhof. After the conference ended on 25 September, Forselius, accompanied by three pastors, headed for Riga in order to prepare the manuscript of an ABC-book and Luther's Little Catechism for printing. There is information on Forselius' activities in Stockholm in December, and he returned home at the beginning of 1687. The prime initiator of Forselius' visit was quite probably Fischer. In Stockholm, however, he was received by Gerth, Bishop of Estland, who was residing there and who took Forselius and two Estonian schoolboys, Ignatsi Jaak and Jüri, son of Pakri Hans, to an audience with Charles XI. The boys demonstrated their abilities to the king and received a gold ducat each as a reward. The objective of Forselius' trip to Stockholm has most often been thought to have arisen from a need to prove to the king the learning abilities of Estonian peasantry and to convince the bishop of Estland of the advantages of the new teaching method that had already been employed in Livland. However, given that Charles XI issued his order to establish schools in Livland before Forselius' visit to Stockholm, the first motive seems somewhat

⁷⁷ Such reports can be found: SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 401 and 442.

⁷⁸ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 383, the High Consistory of Livonia to the Royal Revision Commission 26.6.1689 (missive).

questionable. Rather, the aim was to demonstrate the results of the work in progress, to report problems and to influence the processes that had already been put into motion.

The historiography of the 18th century contains a story about two Latvian boys who allegedly went to Stockholm with Johann Fischer. Fischer examined their reading abilities and knowledge of catechism in front of the king, with such success that the king promised the schools, which had already been started, even more support. And after the boys returned, the whole Latvian youth heard through their brothers and sisters of the honour bestowed upon them by the King, and were encouraged to seek education. The schooling was especially successful in the Tartu district (Tetsch 1769: 109–110, Gadebusch 1782: 449). Oddly, this story has many similarities with the circumstances of Forselius' visit as detailed in the letter of A. Sutor, the pastor of Kambja (1734).⁷⁹ Most likely this was a mix-up, also indicated by the mention of Tartu district in the story of "Latvian boys".

Somewhat surprisingly, the direct results of Forselius' visit were felt not so much in the province of Livland as in Estland, where very little had been done in way of establishing schools. In the few parishes where the teaching of reading had started – Harju-Madise and Jõelähtme/Jegelecht, for example – it was done on the initiative of local pastors. The kind of continuous programme-based action evident in Livland since 1675 was missing in Estland, as was a financial source similar to the charity fund of Riga. In 1684, at the same time as important steps were taken to promote peasant schools in Livland, the Church of Estland received two devastating blows – the death of Bishop Jacob Hellwig and the destruction of the cathedral in Tallinn by fire. Restoration of the church consumed the funds which could have otherwise been used for the improvement of education. The new bishop, Johann Heinrich Gerth (1623–1696), born in Frankfurt-am-Main, had close ties with the Swedish Royal Court, being the father confessor of Hedvig Eleanora, the Queen Dowager. The Consistory lived in constant anticipation of the bishop's arrival in Tallinn, but Gerth's first and last visit to his diocese took place only in 1690. The absence of a leading church authority resulted in friction among the clergy, which hindered the advancement of both the schools and the Estonian written word.

There are two surviving letters written by Forselius to Bishop Gerth, with reports on the establishment of new schools (published Wieselgren 1943; Andresen 1991), the first one from 28 June 1687 and the second from August 1688. They are also of great interest with regard to school policy. In both letters,

⁷⁹ Ignatsi Jaak was a parish clerk and a schoolmaster in Kambja, which is the reason the pastor had his information from a direct source (see Bunge 1845: 105–110).

Forselius recollects his visit to Stockholm in 1686 and mentions how the bishop had to repeatedly ask for an audience before the king received them. Also, it was apparently Gerth who requested the king to cover Forselius' travelling expenses and to issue an order to build schoolhouses near the churches of Harju-Madise and Risti, *i.e.*, Forselius' home. This order of the king dated from 31 December 1686, and later became an important benchmark in the process of establishing new schools in the province of Estland (Wieselgren 1943: 92–93). There is no reason to assume that the bishop, or for that matter the king himself, unfamiliar with local circumstances, selected those two particular parish schools. On the other hand it is clear that the king only approved measures which coincided with wider political goals.

The order was sent to Adolf Tungal, Lord Lieutenant (*Statthalter*) of Estland. It started with a statement that there was not a single school in Estland where peasant children could educate themselves in reading and Christian learning. Thus, the king decided to have some schoolhouses built *here and there* around the country, starting at Harju-Madise and Risti, where the *reduktion* (emphasis by A. P.) was completed. The State Office (*Statskontoret*) was ordered to give 50 silverdalers from the profits of the crown manors of the parishes mentioned to the schoolmasters for housing expenses, which meant that the salary of two peasant schoolmasters appeared as a separate entry in the budget of the province. In Estland, the state had, up to that point, given funds only to the cathedral school and gymnasium in Tallinn.⁸⁰ This was an unprecedented development and could under no circumstances have been expanded to involve other peasant schools. Therefore, the order could not be used in a general context (compare Andresen 1991: 17), although it seemed to hint at a more far-reaching ambition. However, it demonstrated the salary level deemed suitable for a parish schoolteacher – 25 silverdaler *i.e.* 12 ½ riksdaler. Tungal also did not attach any wider significance to the king's order other than in the context of two parishes. The manors of Harju-Madise and Risti parishes were ordered by the lord lieutenant to use peasants in transporting the construction material to the sites during the winter and, in the spring, to build a schoolhouse with a small vestibule and two chambers, each 3 fathoms in length and width (Wieselgren 1943: 93–94).

Returning from Stockholm in the winter of 1687, Forselius embarked on a longer trip around Livland in order to visit parishes with schoolmasters from his seminary in Tartu and also to prepare for the opening of new schools. This bears similarities to provost visitations of Glück mentioned earlier. Forselius reported his findings from that visit in some detail to Bishop Gerth (although the

⁸⁰ SRA (Swedish National Archives, Stockholm), Statskontoret, personalstater 1687.

Estonian parishes of Livland province did not belong under his ecclesiastical jurisdiction) and also tried to mend relations between the bishop and Fischer, which were strained due to the views of the conservative wing of the Estland Consistory in the quarrel over the Bible translation and orthography. Forselius even directs (sic!) the bishop regarding his actions towards the schools and what to request from the king. He requests permission to find out which of the pastors would like to give their grain threshing rooms for school use. Establishment of a new school would also convince them of the superiority of the new reading method. "Other than that, Your Highness would have no other matters to attend to this year, than would that His Royal Majesty would grant payment for schoolmasters for two or even just for one winter, so that one could say: our merciful Majesty, and Highness, have started everywhere." If the bishop looked after the school in the future, matters in Estland and Livland could progress more quickly than in Sweden and Finland, where most of the people still lacked the ability to read – a fact which Forselius himself had noticed while passing through those lands (Wieselgren 1943: 96–97).

In April of 1687 Forselius was given 26 riksdaler from the charity fund of Riga as payment for three schoolmasters. However, this was a one-time endorsement.⁸¹ The proposal for the state to provide the payment for schoolmasters did not meet approval, but Forselius nevertheless continued his active operations in Estland. Fischer also continued funding Forselius' activities from Riga's charity fund, although these relatively small sums were probably for covering his traveling expenses, not for salary. There is no information about financial support from Bishop Gerth, and the travelling funds received from the king in Stockholm hardly sufficed for anything more than returning home.

What is clear, however, is that the activities of Forselius and Fischer had reached an area where the Consistory of Estland had been either passive or incompetent. Now, in addition to the question of the Bible translation into North Estonian, school education, the ABC-book and the new reading method also became issues in the power struggle among the factions of the clergy (see also Salu 1951b; Dunsdorfs 1979: 66; Aarma 1993; Paul 1999: 260; Bibelkonferenzen 2003). In the province of Estland, Forselius found sympathy and followers especially in the Järva district (Jerwen), where he sent three of his students for the winters of 1687 and 1688. Christian Kelch, the pastor of Järva-Jaani/St. Johannis, who had already run a school for two years using the old method, housed one of them.⁸² Forselius also managed to win over to his

⁸¹ LVVA (Latvian State History Archives, Riga) 4038-2-732, pp. 18 f.

⁸² Kelch, whose chronicles made the name of Forselius widely known, taught Forselius' nephews and nieces in Põltsamaa and Laiuse prior to becoming a pastor. Forselius gave the schoolmaster of Järva-Jaani 6 riksdaler from state's funds, to which the parish added

teaching method and the new spelling system Jeremias Rublach, the assistant provost of Järva district and the pastor of Järva-Madise/St. Matthias, as well as Johann Georg Deutenius, the pastor of Türi/Turgel, who also employed Forselius' students as schoolmasters. Simon Sletterus, the provost of Järva district, came from Småland, as did Forselius' brother-in-law Gabriel Herlin. Johann Matthäus Embken, the pastor of Vigala and the provost of Ranna-Lääne district (Strand Wiek), also employed one of the Forselius' students and had no qualms about moving into open opposition to J. E. Bender and A. Heidrich, the leaders of the conservative wing of the Estland Consistory in the questions of the new spelling system and teaching method. Schoolmasters sent by Forselius also found employment in Haljala/Haljall by pastor Joachim Balecke and in Jõe-lähtme by pastor Johann Wilcken. The latter had already provided some learning to children, but, upon hearing of the newer and faster method, took in a boy schooled by Forselius, under whose guidance the children learned to read perfectly in three months (Wieselgren 1943: 104).

The so-called Forselius' method of teaching to read still leaves researchers divided. One of the first clergymen in Estonia to realize the need to improve upon the existing teaching method was Reiner Broocmann, a brother-in-law of Forselius. In 1680, he wrote to Fischer in Riga that he was in desperate need of ABC-books, as there are new students coming to him every day. He sent Fischer, probably as an example, an ABC-book where there were "spaces between every syllable".⁸³ Similar text, broken down into syllables, can be found in an ABC-book published by Johannes Gezelius the Elder in the Finnish and Swedish languages (1666), the first text of which, the Pater Noster, displays small breaks between syllables (see Kotkaheimo 1989: 81). G. Herlin, another brother-in-law of Forselius, has asserted that naming letters as *ke, le, me, ne, re, se* instead of the usual *ka, el, em, en, er, es* was a joint innovation by himself and Forselius. Both of them favoured the two-letter spelling of longer vowels, based on the Swedish spelling system of the time, instead of the characteristically German *h*-extension (Wieselgren 1943: 104; Raag 1995). Johann Hornung's "Grammatica esthonica" (Hornung 1693), which completed the language renewal carried out by Forselius, started with similarly named consonants (*ke, le, me*). Opponents of Forselius wrote that "he [Forselius] has acquired his new way of reading and writing from his one-time teacher, who was nevertheless well aware that this kind of [teaching method] has been long discarded in Germany and even some of his own students have grown tired of it" (Wieselgren 1943: 83). At first, Forselius had his ABC-book printed in the old spelling system and even used it in teaching, but by the beginning of 1688, he had already changed the spelling of the book two or three times (Bibelkonferenzen 2003: 168–169). Written materials first mention Forselius' ABC-book in September 1685, as

further 4 riksdaler (Kelch 1695: 627, Winkler 1900: 114–115).

⁸³ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 397, R. Broocmann to Fischer 12.6.1680.

its printing was prepared in Tallinn (Pöldvee 1989: 609). Allegedly, the ABC-books of 1685 even had a foreword in Estonian (the book itself has been lost). According to Eberhard Gutsleff, Forselius' method and the new spelling system made "spelling and reading for poor children" considerably easier, since the German letters were rejected and there were no longer any missing or extra letters in a syllable, while the use of double vowels enabled one to write "as a peasant would speak" (Helle 1732: 28–31). In addition to the new names for letters and text broken into syllables, all capitals were replaced with minuscules. Learning started with small letters, which were visually easier to learn than the capital letters in German type, followed by exercise syllables and one-syllable words, *etc.* With the help of this new method, children mastered reading and the catechism in a single winter, while the older method required more time. The oldest surviving Forselius' ABC-books, an edition in North Estonian, printed in Riga in 1694 and a South Estonian one from 1698, are located in Lund (see facsimile in: Forseliuse aabitsad 2000). There are reprints even from the middle of the 18th century, preserved in Copenhagen. According to the linguist Paul Ariste, there were places in South Estonia where children were taught letters named *ke-le-me* even in 1930s (Wieselgren 1943: 78). The library of Tartu University holds a fragment of the earliest surviving ABC-book in Latvian, thought to have been compiled by Glück (Draviņš 1960). All text in this ABC-book is divided into syllables; however, methodically the book was not as innovative as that of Forselius. The same could be said about the two Latvian ABC-books from the end of the 17th century which are preserved in Lund and Copenhagen.

Peasant schools and the *Reduktion* Commission of Estland

The *reduktion* of manors started later in the province of Estland than in Livland. The *Reduktion* Commission was active from December 1685 to July 1688, and was led by two *reduktion* commissioners – Carl Bonde as the representative of central power and Hans Heinrich von Tiesenhausen, *Landrat* of Estland, as the representative of nobility's interests (Loit 1975: 114). Their instruction, issued in 1685, did not oblige the commission to deal with church and school matters, but since both the governor general and the bishop were absent from Estland at the time, the *reduktion* commissioners, as the highest local power, soon had to take those matters in hand as well.

Since the autumn on 1687, the Consistory of Estland had taken steps to recover the initiative ceded to Forselius and Fischer in school matters. Discovering that the king had issued some orders to the *Reduktion* Commission in regard to the schools, the Consistory expressed their hope in a brief to the bishop and to the Commission that the Commission would attend to the pressing issue of schools in the crown's and other parishes. The Commission should request from the king a general order to build schoolhouses and to grant a sufficient payment for

schoolmasters. Bishop Gerth presented these proposals to the king and simultaneously requested a decision in the matter of the written Estonian language.⁸⁴

In January 1688, Fischer sent 600 ABC books/catechisms, printed in Riga in the new (Forselius') spelling system⁸⁵, to be freely dispensed in the schools of Estland, which dealt a severe blow to the prestige of Estland Consistory, not to mention the interests of the printer in Tallinn. The Consistory considered the new booklet dangerous, labelling it "mumbling" (*mummelnde*) and the catechism "distorted" (*verstümmelte*). The commissioners were requested to reject the new spelling system and to ban books printed in that system. By the end of 1687, the Consistory had asked the Commission to stand as an arbitrator in the question of the new spelling. Of course, Bonde and von Tiesenhausen had little knowledge in the philological intricacies of the written Estonian language, which is why they asked both sides to present a reasoned case. The Estland Consistory hastened to create a so-called *medium*-spelling system, a compromise between the new and old systems. Forselius had become a very bothersome person for the Estland Consistory (Bibelkonferenzen 2003: 154–180).

A telling fact in this context is that in February 1688 Forselius sent one of his schoolmasters to Viimsi/Wiems manor in the parish of Jõelähtme, which was in the use of Carl Bonde himself.⁸⁶ At the same time, Forselius was preparing for another trip to Stockholm, in order to receive orders from the king which would put an end to the disputes over spelling systems and teaching methods and remove the obstacles from the establishment of new schools. During the first half of 1688, Forselius gathered opinions and reports from pastors who used the new method in their schools, and compiled a voluminous summary for the Bishop Gerth. While preparing for the trip, Forselius met with Superintendent General Fischer in Tartu and visited *Reduktion* Commissioner von Tiesenhausen in Rakvere/Wesenberg, who promised to speak for the schools and the new reading method in Stockholm. Presumably, he also made arrangements so that the schoolmasters teaching in Estland⁸⁷ would also receive their payment from Estland (Wieselgren 1964: 55). In fact, the *Reduktion* Commission ended its tenure in July 1688, while the new governor general, Axel Julius De la Gardie, arrived in Estland only in 1690.

⁸⁴ EAA (Estonian History Archives, Tartu) 1187-2-733, pp. 72 ff. (memorandum from the Consistory of Estonia to the *Reduktion* Commission; Gerth's memorandum to Charles XI, both undated).

⁸⁵ LVVA (Latvian State History Archives, Riga) 4038-2-732, pp. 27 f.

⁸⁶ It is worth mentioning that Peter Herlin, the brother of Forselius' brother-in-law Gabriel Herlin and the pastor of Vormsi/Worms, was the confessor of Carl Bonde.

⁸⁷ This probably refers to the schoolmasters sent from Livonia.

Forselius' second visit to Stockholm was endorsed by Fischer, who paid for his travelling expenses from Riga's charity fund⁸⁸ and gave him a letter in which he praised the work done in establishing new Estonian schools. On 17 September 1688, Charles XI authorized Forselius to establish peasant schools in Estland and Livland under the guidance and supervision of the bishop and the superintendent general respectively. The authorization included a status as a crown's official and a solid salary (200 riksdaler per year) for three years.⁸⁹ Unfortunately, Forselius was unable to enjoy the merits of this great recognition and opportunity as he drowned when the ship on which he was returning home sank in a storm. On 3 March 1689 the vacant post was given to Forselius' nephew, Johann Hornung, who titled himself as the Royal Inspector of Estonian Peasant Schools (*Königl. Inspecteur der Ehstländischen Landschulen*). The inspector's salary was funded from the profits of crown manors through the budget of the province of Livland.⁹⁰ Although the inspector was also authorized to operate in the province of Estland, there is no information of such activities; even Livland yields only indirect evidence. On the instructions of Fischer, Inspector Hornung engaged in compiling a North Estonian grammar, which was printed in Riga in 1693 and which completed the language renewal of Forselius.

Hornung did not operate in the Latvian areas of Livland, and there is no mention of a similar inspector for Latvian schools. This is a nuance vital for understanding school policy at the time – instead of a unification, we see solutions found on an *ad hoc* basis. It is likely that the position of inspector would not have been created had there not been a person such as Forselius. In the Latvian area of Livland, the initiative of Glück and other clergymen was probably sufficient. Thus, developments took a different turn even within a single province, depending on local situations and individuals.

In Sweden, there was no institution corresponding to inspector of peasant schools. An interesting parallel can be found in the institution of a unification inspector (*uniformitetsinspektör*) operating in Skåne during the same period, which was established within the framework of swedification carried out in the areas captured from Denmark. There are similarities in the activities of Knut Hahn, Bishop of Lund, and Johann Fischer, and of unification inspector Per Tingberg and Forselius. Swedish-language church service as well as ABC-books, catechisms and hymnals – printed in large quantities in Malmö – became major tools in the unification. Tingberg, who star-

⁸⁸ Forselius received Fischer's receipt for 26 riksdaler in Stockholm on 10 October 1688; LVVA (Latvian State History Archives, Riga) 4038-2-732, pp. 18f, 39f, 81.

⁸⁹ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Riksregistraturet, 17. IX 1688, pp. 88f–89. To the State Office of Charles XI.

⁹⁰ LVVA (Latvian State History Archives, Riga). 4038-2-732, pp. 18f, 40f, 81–81f; EAA (Estonian History Archives, Tartu) 278-2-XXII: 107, pp. 74 f., 385.

ted his work as an inspector at the beginning of 1686, was to travel around parishes and examine the quality of Swedish catechism teaching. He had an authority to issue fines in case of deficiencies, the third of which he would keep. The congregation was to use the funds from the fine for buying ABC-books and catechisms for children of poorer peasants. In 1687, several clergymen complained to Bishop Hahn that the inspector traveled around and, ignoring his instructions, issued fines to both guilty and innocent while regarding himself a more important person than pastors and parish clerks. More than 30 parish clerks were fired during Hahn's tenure as bishop, for several reasons, but primarily for opposing the unification. Active swedification aroused serious opposition, although it did also bring about an increase in literacy (see Bogren 1937; Fabricius 1958; Åberg 1994; Warne 1940: 200; Wentz 1980: 137, 202–203; Alenäs 2003).

On 26 October 1688, Gerth notified the Consistory of the authority granted to Forselius, stressing that the establishment of schools in the province of Estland must take place under the supervision of the bishop. However, Forselius first had to present his proposals to the governor general, who should shoulder some of the responsibility in the matter.⁹¹ The Consistory replied that “there has been no advancement in Forselius’ Estonian school matters (*Forselij Ehstnisches Schulwesen*) since he has not yet returned”. A letter from 29 December 1688 confirmed to the bishop that Forselius had perished and proposed to use the 400 silverdalers allocated for his salary for hiring parish schoolteachers (Wieselgren 1943: 89).

In January of 1689, the Consistory advised the governor general to consult with the nobility on the ways to continue establishing schools, building schoolhouses and ensuring permanent livelihood for schoolmasters.⁹² At the beginning of March, they complained to the bishop that the whole process could stall, as there were no schoolhouses, the schoolmasters lacked livelihood and salaries, in some places the peasants displayed reluctance by complaining over the shortage of food and clothes and explaining that the children were occupied with work either at home or elsewhere. The province was in dire need of a strict order from the king that schoolhouses should immediately be built in every parish and that every place should send at least a few students to school, all of which should apply especially to the lessees of the crown manors. Once again, they requested that the salary of the inspector be used for paying schoolmasters. The bishop relayed the request to the king with the explanation that instead of Forselius, “pastors themselves must now deal” with the establishment new schools.⁹³ This

⁹¹ EAA (Estonian History Archives, Tartu) 1187-2-372, pp. 351–352.

⁹² EAA (Estonian History Archives, Tartu) 1187-2-370¹, pp. 117 ff.

⁹³ EAA (Estonian History Archives, Tartu) 1187-2-373, p. 60 (the Consistory to Gerth 3.3.1689); SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II vol. 33, Gerth to

remark implies an attitude that Forselius was supposed to release pastors from additional responsibilities in relation to the establishment of schools. As we know, Hornung was appointed the inspector for Estonian schools in Livland and, apparently, Fischer did not even bother to notify Gerth.

The consolidation of peasant schools in Estland, 1689–1692

While the regulatory consolidation of peasant schools was completed in Livland with the placard of Governor General Hastfer of 27 April 1689, the situation in Estland was still unclear. Things got underway only in the summer of 1689 after a reminder from Bishop Gerth: since the King had decided to establish a school by every church as in Livland, it was necessary to allocate similar funds. As a result, the king sent a letter to Governor General Axel Julius De la Gardie on 8 August 1689, explaining how the schools were to be built in Livland and how in each parish the schoolmaster was to be allotted a quarter of the ploughland, while the *Reduktion* Commission had to facilitate this “without reducing Our [*i.e.*, the state’s] income”. The governor general was to investigate if the same order could be applied in the province of Estland and, if this were the case, act accordingly, and if not, present his own proposals.⁹⁴

Since the central power allowed the administration of Estland the possibility of not following Livland’s example, they were ready to take it. The stronger position of the Estland nobility and the lesser extent of the *reduktion* (the state had recovered 54% of the land) made the allocation of school lands questionable from the start. The governor general delegated school matters to Lord Lieutenant Adolf Tungal, who stated the opinion that the schools could be best established “without reducing anybody’s income” if the schoolmaster received the parish clerk land with accompanying duties “as is the custom elsewhere” and also assumed the responsibilities of the parish clerk. Since there was abundant parish clerk land by every church, one would only need an additional schoolroom by the parish clerk house. The lord lieutenant made no mention of the possibility of providing land or salary to the schoolmasters and indicated that in addition to the state’s interests, one should also consider the interests of the nobility. The justification “as is the custom elsewhere” probably refers to the Swedish Church Law as well as to the decision of Diet of Livland of 1687. The very next day, the disappointed Consistory dispatched a circular in which they asked every pastor to give an opinion on the proposals of the lord lieutenant.⁹⁵

the Royal Chancery Counsellor, 8.4.1689.

⁹⁴ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 265, an excerpt from Gerth’s petition, undated; Charles XI to A. J. De la Gardie, 8.8.1689.

⁹⁵ EAA (Estonian History Archives, Tartu) 1187-2-373, pp. 216–217 (Lord Lieutenant A. Tungal to Bishop and Consistory, 24.9.1689); EAA 1187-2-7, pp. 67 f. (protocol of Consistory, 25. IX 1689); EAA 1187-2-370¹, p. 142 f. (Consistory to provosts 25. IX

The pastors' replies shed light on the expectations and problems connected with the establishment of schools.⁹⁶ J. M. Embken, the provost of Ranna-Lääne district, mentioned Livland as an example where schoolmasters received payment from crown's finances and the nobles were ordered to build schoolhouses under the threat of penalties. Even if parishes in Estland had to make do without state funding, they still would have to build schoolhouses, as the parish clerk houses did not have enough space. Payments to schoolmasters would then be collected from the parish as an additional tax. One would expect difficulties in gathering students and collecting necessary material for heating and lighting. Chr. Kelch from Järva-Jaani proposed to sack the lazy, drunkard parish clerks and to employ able peasant boys as schoolmasters instead. For teaching, they should receive additional payment from the people. J. Wilcken from Jõelähtme opined that the parish should employ two or three students as travelling schoolmasters, who would teach reading in various villages for half a year at a time. If the aim were to teach more than just reading, the teaching should be left to Finnish students moving around the country, who could be hired for a simple livelihood. This way, the king's income would stay the same, as the people who profited from this arrangement would not refuse a small expense for this noble undertaking. Anton Heidrich, the provost of Lääne-Harju district (West-Harrien), proposed to call a meeting of the representatives of clergymen, province administration and nobility. Livland should serve as an example, but a countrywide collection could also be a solution. If every school would receive 8–10 riksdaler, which would enable the parish clerk-schoolmaster to employ a reading boy (Lehse-junge) to teach praying and to visit ailing people with the pastor, the parish clerk himself could concentrate on school matters. It would be even better if the state would additionally employ a deacon to run the school and fill in for the pastor when the need arose. A. Heidrich's letter also revealed that G. Herlin, the pastor of Harju-Madise, had made a proposal in Stockholm to start teaching, "in his own school and by his method", boys from other parishes as well. (It is possible that G. Herlin even intended to prepare new schoolmasters, since Harju-Madise had a spacious four-chamber schoolhouse, which knew no equal in Estland nor in Livland). Heidrich, a reknown opponent of Forselius, expressed his dismay that the proposal was made behind the back of the Consistory, nor was the teaching method⁹⁷ sufficiently tested to adopt it for general use. The responses revealed that many parish clerks were unable to teach reading or were burdened with other responsibilities; in addition, several parishes lacked parish clerks and parish clerk lands. The Consistory asked the Lord Lieutenant to first inspect the real situation of parish clerks, to expand Livland's orders to Estland and to start negotiations with the nobility, whose help was critical in successfully solving future problems.⁹⁸

1689).

⁹⁶ EAA (Estonian History Archives, Tartu) 1187-2-373, pp. 239 ff., 250 ff. (Provosts and pastors of Ranna-Lääne, Ida-Harju and Lääne-Harju and Järva districts to Consistory, September–October 1689); EAA 1187-2-374, pp. 91 ff.

⁹⁷ Herlin refers to the method which is today, and in this article, referred to as the Forselius method.

On 12 February 1690 there was an assembly of the Consistorial Convention, where one of the matters put to the vote was: can a parish clerk simultaneously be a schoolmaster? All those present answered negatively (Põldvee 1993a: 288). A solution, as all hoped, would come with the arrival of Bishop Gerth and with the Diet of nobles. Gerth's first and last visit to Estland lasted from 1 July to 17 October 1690. The main goal of his visit was to prepare for the implementation of Swedish Church Law in Estland (Isberg 1970: 156). The Diet of Estland discussed the school question in July 1690. Its decision was similar to the Livland nobility's decision of September 1687 – they agreed to the establishment of schools and were prepared to build a schoolroom (*Schulstube*) with windows, but the parish clerk would also serve as a schoolmaster. The parish clerk was not to be burdened with extraneous work and in places where the parish clerk was unable to teach, an able individual who would master both responsibilities would replace him. In case a church was lacking parish clerk land, the nobles themselves could decide where the schoolhouse should be situated (Gernet 1901: 57). The decision of the Diet failed to meet the expectations of clergymen on three counts: the nobles refused to employ separate schoolmasters, the parish clerks were not given an extra payment for their school work, and they did not allocate school lands which left the location of schoolhouses uncertain.

On 3 September 1690 the Consistory discussed school matters with the bishop, who had returned from his visitation trip. They decided that the schools should not be situated in parish clerk house, but by the pastorate, which would simplify the supervision of the school.⁹⁹ Also, a vote over the new reading method was carried out and, by the majority of 15 to 6, a decision was made to reject Forselius' "renewal of letters" (*Neuerung der Buchstaben*). The bishop's presence was supposed to give a special emphasis to the decision.¹⁰⁰ On 25–26 September 1690 a high-level conference took place in Tallinn over the matters of the Church Law, which was attended by the representatives of both the nobility and the clergy, the latter being led by the bishop himself. The nobles repeated the decision of the Diet, while the clergymen enumerated several reasons why the parish clerk's work as a schoolmaster would be obstructed. In

⁹⁸ EAA (Estonian History Archives, Tartu) 1187-2-370¹, pp. 145 ff. (Consistory to A. Tungal, 6.11.1689); EAA 1187-2-374, pp. 2–3 (A. Tungal to Consistory 7.1.1690).

⁹⁹ Since parish clerks lived often away from the parsonage, this meant a hidden request for a separate schoolhouse and schoolmaster.

¹⁰⁰ EAA (Estonian History Archives, Tartu) 1187-2-8, pp. 28 ff. (Protocol of Consistory, 3.9.1690); EAA 1187-2-374, pp. 251 ff. (Memorandum of Consistory in the matter of Church law, 10.9.1690).

the end, it was left for the king to decide which sections of the Church Law were applicable in Estland and which were not.¹⁰¹

In the winter of 1690/1691, several parishes began to transport logs for the schoolhouses, but in general there was no cause for the Consistory to be content with the situation. They asked the governor general to remind the nobles of their duties. A decision of the Diet of 5 March 1691 expressed disappointment: the work had begun “as much as possible” and the nobles plan “to follow Diet’s decision” – “without the reminders from the clergy” – in the future, as well. They asked the governor general to request the king that he establish the new learning method (*Neue Lehr Ahrt*) in the entire country, so that the children could learn reading in a quicker fashion.¹⁰² Of course, the nobles did not mean it as an expression of support for innovative pedagogical ideas; rather, the more effective method reduced the costs of running a school and allowed children back to work sooner.

The dispute between the Estland nobles and clergymen over the Swedish Church Law was only resolved on 30 November 1692 in Stockholm. In the questions of schoolhouse construction and parish clerks (§ 32–33), the decision was as follows: occupancy would be given to persons who could fulfil the duties of both the schoolmaster and the parish clerk, who would at the same time be guaranteed the parish clerk land. In the case of Estland, the Church Law was complemented with the requirement to build schoolhouses (schoolrooms).¹⁰³ However, since the size of parish clerk land and the procedure for allocating it was not specified, the establishment of a school now depended primarily on the church and, unlike in Livland, help from the state and from crown manors was moderate.¹⁰⁴

Still, the lack of a schoolhouse¹⁰⁵ was not as decisive an obstacle to spreading reading skills as the parish clerk’s occupation with other duties or his

¹⁰¹ EAA (Estonian History Archives, Tartu) 1187-2-733, pp. 82 ff. (The protocols of the Church Law Conference of Nobility and Clergy 1690); SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 33, Gerth’s report to Charles XI, undated (1690).

¹⁰² SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 14, A. J. De la Gardie’s memorandum, 4.2.1691; EAA (Estonian History Archives, Tartu) 854-2-A I 8, pp. 4 ff. (Recess of Diet, 5.3.1691).

¹⁰³ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II, vol. 34, Resolution of Charles XI, 30.11.1692; same in German: EAA (Estonian History Archives, Tartu) 1187-2-377, pp. 48 ff.

¹⁰⁴ On the founding of schools in Estland, see Liiv 1934, Pöldvee 1993a and 1993b, Pöldvee 1994.

¹⁰⁵ There are examples from several Estonian parishes where a schoolhouse was built, but teaching was not started or soon came to a halt.

unsuitability for a schoolmaster's job. Replacing unsuitable parish clerks proved an especially painful process in Estland,¹⁰⁶ while in Livland it was somewhat mitigated with the partition of school lands. The other aspect of the problem was the size of parishes. In some places, a solution was found with the help of village schools, while learning at home also began to spread. In July 1692 the Livland Consistory raised the question of creating the position of a chaplain or a deacon by every church. The deacon would be compensated with school lands, which meant that the deacon would also have the teaching duties. The clergymen, however, maintained the position that schooling demanded a separate individual and therefore was not suited for a deacon. They mentioned that most of the parishes had non-German schoolmasters who were able to teach more quickly than Germans, as the young peasants were at the same level as their teachers. Pastors from Tartu district were especially of the opinion that schoolmasters benefited peasants greatly and should not be replaced by deacons. Also, the meagre schoolmaster's fee would not attract a good deacon.¹⁰⁷

The reorganization of administration and the peasant schools of Livland, 1690–1695

In Livland, the *reduktion* was accompanied by a widespread reform in the administration of landholdings, which also affected the church and peasant schools. In 1681, a lord lieutenant of economic affairs (*Ökonomiestatthalter*) was appointed, whose chief responsibility was to administer the crown manors. After the *reduktion*, the province was divided into two economic administrative areas – Tartu-Pärnu and Riga-Cēsis, nominally the Estonian and Latvian districts. The king appointed Gustav Adolf Strömfelt as the lord lieutenant of economic affairs of the Estonian district and Michael von Strokirch as that of the Latvian district. A new instruction, ratified on 21 August 1691, gave the lord lieutenants some additional ecclesiastical duties, which were previously carried out by the chief church warden and the superintendent general. In the case of crown churches, the lord lieutenants were to have a similar involvement in hiring or sacking a schoolmaster as the superintendent general, provost or local pastor; additionally, they were required to look after churches and pastorate and

¹⁰⁶ For example, there was a clash in Simuna/St. Simon in 1691 over the old parish clerk, Elias Reinholdson, and the young schoolmaster, Herman who had been teaching children for three years under the pastor's guidance. When the old parish clerk was declared unsuitable for his position during a visitation, the church leaders tied the appointment of Herman as the new parish clerk to the condition that he must marry the old parish clerk's daughter. The young man replied that he would rather go to the army than marry the lewd daughter of a profane drunkard. EAA (Estonian History Archives, Tartu) 1187-2-375, pp. 63–64, 111–114.

¹⁰⁷ LVVA (Latvian State History Archives, Riga) 233-1-240, pp. 187 ff. (High Consistory of Livonia to J. J. Hastfer, July 1692).

school buildings (Blumfeldt 1955: 107; Buddenbrock 1821: 1135, 1223, 1307; Kibal 2000: 38–41). On 16 August 1693 Charles XI declared all rural churches to be crown churches. The nobles wishing to preserve the right of patronage were to prove it in writing over the period of the following six months.¹⁰⁸ And when the king abolished the autonomy of the Livland nobility on 20 December 1694, he also eliminated the position of the chief church warden.

The activities of the lord lieutenants of economic affairs reduced the power of the superintendent general and caused conflict, which can also be viewed as a struggle between the two approaches to church and school policy. The first was started by Fischer in 1675, while the other accompanied the *reduktion* and unification processes. Previously Fischer had enjoyed the long-time favour of the king and developed a well-functioning network of schools, which was now being forced into a strict bureaucratic framework.

Just before ratifying the instruction for the lord lieutenants, the king had complied with Fischer's request and granted school inspector Hornung a salary of 400 silverdalers for two more years.¹⁰⁹ The inspector did not operate in the Latvian region, and thus his area of responsibility was the district administered by Strömfelt. Since the construction and repairs of crown churches, for which Livland budget designated 2400 riksdaler, demanded a lot of time and attention, Strömfelt came to the idea of creating a separate position to deal with those matters, with an annual wage of 200 silverdalers. In March 1692, he made such a proposal to the governor general and repeated it a year later in a specified form with Michael von Storkirch. The lord lieutenants of economic affairs wished to appoint a church notary (*Kirchen Notarius*) to both districts, using funds budgeted for "a person who is to establish peasant schools in Livland". Establishment of schools presupposed an allocation of school lands and the construction of a schoolhouse on the one hand, which fell under the responsibilities of the lord lieutenants and had largely been completed, and teaching on the other hand, which depended on a pastor and the abilities of a schoolmaster. There was no need for a separate official, and the lord lieutenants had no knowledge of anybody doing sufficient work in founding new schools to be asking payment for it.¹¹⁰

¹⁰⁸ LVVA (Latvian State History Archives, Riga) 233-1-835 (Charles XI to J. J. Hastfer 16.8.1693, the list of regal pastorates attached).

¹⁰⁹ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II vol. 143, Fischer to Charles XI, undated (1691); SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Riksregistraturet, 11.7.1691, Resolution and letter of Charles XI (The title of the inspector is given: *Inspector über die Estnische Schulen in Ehst- und Liefland* and *Inspector öfwer Estnische Scholarne*).

¹¹⁰ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Ekonomiståthållarens i Dorpat (Pernau)

With the reduction of the responsibilities of the superintendent general, the central power also focused on the finances used for publishing the Bible and supporting schools in Livland (Dunsdorfs 1979: 84, 171). In order to dispel the accusations about misuse these finances, Fischer travelled to Sweden in the summer of 1694, taking Glück, who could give explanations in the matters of both the Bible translation and schools. This time, Fischer succeeded in gaining an audience with Charles XI and proposed, among other things, to open a Latin school in every district and with Glück's help start giving Lutheran education to Russian Old Believers living in Livland (Dunsdorfs 1979: 115–116, 145). Prior to that, Fisher had presented the king with a voluminous brief, which was characterized by his dissatisfaction with the planned changes in the church life of Livland and by sharp criticism of the actions of the lord lieutenants of economic affairs.¹¹¹

Fischer complained that the lord lieutenants left no say or responsibility in the churches' economic matters (*externa ecclesiae*) to the Consistory, and the churches were in worse shape than ever, although they could have been repaired with allocated funds. Schools faced a similar situation; in many places, even the construction was only half done. Fischer agreed that both districts should have a person (*Oeconomicus*) who dealt with the construction of schools, churches and pastorates, not subject to the lord lieutenants but to the Consistory. Fischer confirmed that in most of the places school lands were not allocated. In places where the school land did exist, it was in such a poor condition that the schoolmasters had to give up simply out of poverty. In churches where there was no proper school land, the schoolmaster should be given a nearby farmstead. This would bring the state no larger expense than the taxes of one or two years from the relocated farmer. According to Fischer, children's attendance in schools was generally not a problem, as many of them readily turned up by themselves. Still, many needed persuasion, in which the God-fearing manor lessees were of great help. Those lessees who turned down the help should be amply fined. Fischer's accusations found a fierce response by von Strokirch, who mentioned that he had heard nothing of the activities of the school inspector during his tenure, while the questions of schoolhouses and lands should be dealt under the jurisdiction of the lord lieutenants and not under the superintendent general. Michael von Strokirch did not completely deny the complaints over the state of schoolhouses, but argued that there were only few places where the houses had not yet been constructed. Most at fault was the disobedience and procrastination of the noblemen. School lands were allocated in far more than in $\frac{2}{3}$ of the crown's realm. If the schoolmaster was unable to make a living out of his land, his incompetence was partly to blame, as well as a habit to

G. A. Strömfelts kontor: 3 (Koncept), G. A. Strömfelt to J. J. Hastfer 31.3.1691; G. A. Strömfelt's memorandum 31.3.1693.

¹¹¹ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II vol. 143, Fischer's memorandum to Charles XI, July 1694.

personally tend to the land even though he could use a farmhand. Some schoolmasters had personally requested only an eighth of the ploughland with a peasant under *corvée*. A land problem existed only in places where the right of patronage belongs to the nobility.¹¹² Strömfelt from Tartu assured similarly that there were only a few churches in his district which lacked a schoolhouse and school land, and in those places, the nobility held the right of patronage.¹¹³

Based on the letters of the lord lieutenants, Governor General Hastfer, also in Stockholm at the time, compiled a report,¹¹⁴ which, in turn, was the basis of a royal resolution of 30 December 1694. The king ordered better information to be provided to the Consistory in the matters of church and school construction in the future, but left the administration to the lord lieutenants. The resolution repeated the demand to allocate land for schoolmasters, but rejected Fischer's proposal to relocate farmholders. In the matter of compulsory attendance, the resolution mirrored the opinion of Hastfer that the orders of the respective placard should be followed, but the pastors themselves should put more effort into spreading awareness among the parents, as a voluntary schooling was certainly more beneficial than keeping children at school by force (Buddenbrock 1821: 1307). The king's letter to Hastfer elucidates that schoolmasters should not tend to their land personally but spend their time on teaching children.¹¹⁵

While in Stockholm, Fischer had to testify before the Court of Finances (Kammarrätt) about the Bible translation (see Dunsdorfs 1979: 85–86) and school funds. According to Fischer, the money from the licence often failed to come in on time or in the full amount, as a consequence of which he had to make payments in parts or from his own personal funds in advance. Because of the continuous growth of the number of schools and students, it was difficult to predict expenditure. During his tenure, more than hundred schools had been established altogether, excluding those in Riga and Tartu, which is why some smaller payments had not been receipted. The court took into account Fischer's testimony that "only out of love for doing something good did I grapple such difficult organizing and frequent advance payments", as well as the large number of schools and personal funds spent by Fischer in their interests. The court inquired if the poor students and schoolboys were truly the children of the subjects of

¹¹² SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II vol. 143, M. Strokirch to Charles XI, 16.8.1694., with attachments A–F.

¹¹³ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II vol. 329, G. A. Strömfelt to J. J. Hastfer I. IX 1694. The letter had an attachment D with a report on schoolhouses and school lands, which has not survived.

¹¹⁴ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Livonica II vol. 143, J. J. Hastfer to Charles XI, 17.9.1694.

¹¹⁵ SRA (Swedish National Archives, Stockholm) Riksregistraturet, Charles XI to J. J. Hastfer, 30.9.1694.

Sweden and was it true that their parents were unable to provide for them. This referred to the German, Latvian and Estonian children learning for the money from the charity fund. Fischer replied that they were not just the king's subjects but "partly individuals who were used in the king's service in the rural areas. The king himself had expressed the wish to help if there was a good person afflicted with poverty". The court had to concede that although all Fischer's financial records were not sufficiently precise, he also had not received very precise orders on how to use the funds meant for establishing charity schools. At the same, in every issue Fischer had presented his motives and reasons which did not contradict the king's resolution of 1675. Taking into account the large number of schools and students and Fischer's personal resources he had spent on clothes and books for poor people, and his advance payment of as much as 844 riksdaler, which was discovered during preparatory investigation, the court proposed to the king to release Fischer of all charges. This did occur. For almost 20 years, Fischer had been allowed to act on his own initiative and to use the charity funds coming from the licence by his own judgement. Now the king stressed that "We were always of the opinion that these matters were for Us to decide" (Pöldvee 2000: 270–273).

In spite of his acquittal and some concessions in school matters, Fischer's most important proposals were rejected in Stockholm. One has to agree with the assessment of Alvin Isberg that Fischer's attempt to even partly fend off Swedish monarchy's reorganisation of the church life of Livland met with complete failure. The time when he was able to win great liberties by turning to Charles XI himself had passed.

The year 1694 marked the end of an era in the histories of the church and the school both in Livland and in Estland. Initiatives and decisions that determined the outlook of the peasant school were made and possibilities for development resolved. In 1695–1697, the local provinces were struck by a devastating famine, which developed the characteristics of a national catastrophe and had a grave effect on peasant schools as well. Nevertheless, the schools continued to operate in many parishes even during those difficult years. Especially in Livland, where church and school matters were placed in a more effective bureaucratic framework, many places only then started to measure out lands for schools. Johann Fischer left Livland in 1699 and a few years later became the superintendent general of Magdeburg. Erik Dahlberg, who was appointed the new governor general of Livland in 1696, took to improving the conditions of the schools with remarkable energy, but the imminent Great Northern War cut his work short.

In spite of everything, the establishment of peasant schools and the wider spread of reading and religious literature had set in motion irreversible processes that could not be undone even by the Russian times, which annulled many changes

made during the Swedish times and especially during the *reduktion*. The nobles began to demand back the school lands and the schoolmasters were forced to return to their homes, as the nobles still regarded them as serfs. Although the nobility restored its position in making decisions over church matters, the Swedish Church Law, with its requirement for peasants' education, remained in force in both Estland and Livland (until 1832). The founding of new schools restarted actively after the war, especially in connection with the spread of pietism, and home study in farmsteads also became increasingly popular. All this enabled the Baltic provinces to become the most literate area in Russian Empire.

II

Esten, Schweden und Deutsche im Kirchspiel St. Matthias und Kreuz im 17. Jahrhundert. – Forschungen zur baltischen Geschichte. Hrsg. von Mati Laur, Karsten Brüggemann. Bd. 2, 2007, lk 57–70.

Esten, Schweden und Deutsche im Kirchspiel St. Matthias und Kreuz im 17. Jahrhundert

VON AIVAR PÕLDVEE

Im Pfarrhof Kreuz eröffnete der schwedische Diakon Gabriel Herlin 1683 eine Schule, die in der estnischen Bildungsgeschichte wegweisend werden sollte und in der estnische und schwedische Kinder gemeinsam unterrichtet wurden. Ein Jahr später erhoben die schwedischen Bauern gegen Herlin beim König in Stockholm jedoch Klage. Bei der Durchsicht der Materialien der Sonderkommission¹ im Schwedischen Staatsarchiv², von der die bäuerlichen Klagen untersucht worden waren, sowie von Akten des Estländischen Konsistoriums³ schälte sich ein vielfältiges, zuweilen geradezu mikrohistorisches Bild der gesellschaftlichen Prozesse heraus, die von der Reformpolitik Karls XI. in Estland angestoßen worden waren.⁴

Nach der Überlieferung stammen die Schweden von den Rogö-Inseln zwar aus Dalarn, den historischen und etymologischen Angaben zufolge

¹ Vgl. KARIN ASKERGREN: Varuusaegsed identiteedid ja integratsiooniprotsessid Rootsi Läänemere-provintside [Frühneuzeitliche Identitäten und Integrationsprozesse in den schwedischen Ostseeprovinzen], in: Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil [Entwicklungsperspektiven der Ostseeprovinzen im Schwedischen Großreich im 16. und 17. Jahrhundert], hrsg. von ENN KÜNG, Tartu 2006 (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 12 [19]), S. 295-311.

² Svenska Riksarkivet (künftig: RA, Schwedisches Reichsarchiv, Stockholm), Livonica II, Vol. 498: 1. Baltiska kommissioner 1684–85 [Baltische Kommissionen 1684–85].

³ Eesti Ajalooarhiiv (künftig: EAA, Estnisches Historisches Archiv, Tartu), Bestand 1187, Findbuch 2, Akte 5, Bl. 9f-12; 1187-2-366, Bl. 68f.-70; 1187-2-369, Bl. 32-49f.; RA, Livonica II, Vol. 33.

⁴ Der vorliegende Artikel stützt sich auf die Ergebnisse der Monographie AIVAR PÕLDVEE: Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas [Die Klagen der Schweden von St. Matthias und Kreuz an Karl XI. 1684. Eine Zeit der Veränderungen im Kirchspiel St. Mathias und Kreuz], Keila 2001 (Harjumaa uurimusi, 4). Siehe auch: DERS.: Språk, identitet och de fria svenska bönderna i S:t Mathias och Kors socken på 1600-talet [Sprache, Identität und die freien schwedischen Bauern im Kirchspiel St. Matthias und Kreuz im 17. Jh.], in: Svenska språkets historia i Östersjöområdet [Geschichte der schwedischen Sprache im Ostseeraum], hrsg. von SVANTE LAGMAN, STIG ÖRJAN OLSSON, VIIVIKA VOODLA, Tartu 2002 (Studier i svenska språkets historia, 7; Nordistica Tartuensia, 7), S. 49-55.

ist jedoch eine Herkunft aus Nyland am wahrscheinlichsten.⁵ Den schwedischen Namen „Rogoy“ für Groß-Rogö finden wir in den historischen Quellen zum ersten Mal 1283, als der dänische König Erik Glipping die estnischen Besitztümer des Zisterzienserklosters von Dünamünde bestätigte, deren Zentrum die Kapelle – später das Kloster – in Padis war. Die Zisterzienser hatten sich aktiv an der Christianisierung der Esten zu Beginn des 13. Jahrhunderts beteiligt, wofür sie als Belohnung die genannten Gebiete erhielten. Der mächtige Vasall des dänischen Königs, Helmold von Lode, zu dessen Besitztum die Halbinsel Packerort zusammen mit Klein-Rogö gehörte, hegte 1296 den Plan, an der Bucht von Rogö die Stadt Lodenrod(h)e zu errichten. Von einer tatsächlichen Besiedlung des Gebiets durch die Deutschen kann man jedoch erst von dem Zeitpunkt an sprechen, als im 16. und 17. Jahrhundert zahlreiche Gutshöfe entstanden. Hier lebten eine zahlenmäßig kleine adlige Oberschicht und eine etwas zahlreichere Beamten- und Dienerschaft, die von den estnischen Bauern „Herren“ (estn. *saksad*) genannt wurden. Diese „Herren“ machten ungefähr ein Prozent der Landbevölkerung aus.⁶ Eine archetypische Gegenüberstellung kommt auch in der Bezeichnung zum Ausdruck, welche die Deutschen für die Esten prägten: „undeutsch“. Eine rein quantitativ kleine, geistig allerdings einflussreiche und durchaus ambivalente Standesgruppe bildeten die Geistlichen – im Mittelalter die Mönche und Priester, später die Pastoren in Kreuz und St. Matthias. Letztere waren Deutsche oder Schweden, doch mussten sie für die Erfüllung ihrer Amtspflichten alle drei örtlichen Sprachen beherrschen. Im 17. Jahrhundert wurde die Gemeinde Kreuz der Kirche St. Matthias angeschlossen, so dass in der ersten ein Pastor, in der zweiten ein Diakon seines jeweiligen Amtes waltete.

Ungefähr 99 % der Bevölkerung der Kirchspiele St. Matthias und Kreuz stellten aber die Dorfbewohner, die estnischen und schwedischen Bauern. Die Zahl der Schweden mochte sich auf knapp die Hälfte der Dorfbbevölkerung belaufen.⁷ Interessant für die Forschung ist dieses Gebiet aber vor allem durch seine große Vielfalt an rechtlichen und sozialen Verhältnissen, die sich auch in der Identität und der Mentalität der Menschen widerspiegelte. Der größte Teil der estnischen Bauern war im 16. und 17. Jahrhundert zu Leibeigenen geworden, d.h. die ethnische Zugehörigkeit bestimmte zumeist auch den sozialen Stand. Die Bezeichnung „Est- oder Livländischer Bauer“ bzw. „Este“ war zum Synonym für

⁵ GUNVOR KERKKONEN: *Västnyländsk kustbebyggelse under medeltiden* [Die Küstenbesiedlung von Västnyland im Mittelalter], Helsingfors 1945; DERS.: *Helsingin pitäjän keskiaika* [Das Kirchspiel Helsinki im Mittelalter], in: *Helsingin pitäjä* [Kirchspiel Helsinki], Bd. 1, Porvoo 1965, S. 1-178.

⁶ Vgl. HELDUR PALLI: *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712* [Die Geschichte der Bevölkerung Estlands bis 1712], Tallinn 1996 (Academia, 6).

⁷ Nach Angaben von Pastor Gabriel Herlin gab es in der Gemeinde Kreuz 154 schwedische Familien. EAA, 1187-2-369, Bl. 36f.

den „Leibeigenen“ geworden. Die schwedischen Bauern, die persönlich frei waren, wurden von den Deutschen als „Schweden“, nicht – wie die Esten – als „Undeutsche“ bezeichnet, obwohl auch sie keine Deutschen waren. Unter den schwedischen Bauern von St. Matthias und Kreuz sind wiederum folgende Gruppen zu unterscheiden:

- *die Schweden von Groß-Rogö*: Sie kauften die Insel 1345 dem Kloster Padis ab, was aufgrund des so genannten schwedischen Rechts (*jus svevicum*) mit einem schriftlichen Vertrag besiegelt wurde. Sie sind zu allen Zeiten diejenigen gewesen, die mit großem Selbstbewusstsein gegen jegliche Beschneidung ihrer Rechte Widerstand leisteten und als Klageführer in Stockholm auftraten, später auch in St. Petersburg. Die Insel gehörte dem Gutslehen zu Padis, kirchlich war sie ein Teil der Gemeinde Kreuz. Esten gab es weder auf Groß- noch auf Klein-Rogö.

- *die Schweden von Klein-Rogö*: Im Mittelalter gehörte die Insel dem Ordensgut zu Kegel, im 17. Jahrhundert dem Gutshof Padis. Im Gegensatz zur Nachbarinsel verfügten die Einwohner von Klein-Rogö über keine ihre Privilegien bestätigenden Schriftstücke, auf die sie beim Einbringen ihrer Rechte hätten zurückgreifen können. Darum hielten sie sich mit Protesten auch meist zurück – mit der Ausnahme des Jahres 1684.

- *die Schweden von Lahokull (schwed. Laydes)*: Wie die Schweden von Groß-Rogö kauften sie das Land im Jahr 1345 von einem Adligen aufgrund des „schwedischen Rechts“. Sie lebten gemeinsam mit Esten auf der Halbinsel Packerort. Das Dorf gehörte dem Gut Merremoio im Kirchspiel Kegel.

- *die übrigen schwedischen Bauern von anderen Gütern wie z.B. Kegel, Wichterpal oder Kreuz*: Ihrem Schicksal nach ähnelten sie den anderen Küstenschweden, die zwar keine schriftlich bestätigten Privilegien besaßen, in ihren kompakt besiedelten Regionen aber persönlich frei waren.⁸ Ihre Siedlungen sind im Gegensatz zu den „nichtfreien“ bzw. den „nicht-deutschen“ Ländereien als „freies“ Land bezeichnet worden. Aufgrund der estnischen Nachbarschaft waren sie vielerorts auf dem Weg zur Assimilation.

⁸ ALEKSANDER LOIT: De estlandssvenska böndernas rättsliga ställning under 1700- och 1800-talen [Die rechtliche Lage der estländischen Schweden im 18. und 19. Jahrhundert], in: Väst möter öst. Norden och Ryssland genom historien [Der Westen trifft den Osten. Der Norden und Russland durch die Geschichte], hrsg. von MAX ENGMAN, Stockholm 1996, S. 110-124; HELMUT PIIRIMÄE: Hur fria var de svenska bönderna i Estland under 1700-talet och i början av 1800-talet? / Kui vabad olid rootsi talupojad Eestis 18. sajandil – 19. sajandi algul? [Wie frei waren die schwedischen Bauern in Estland im 18. Jahrhundert und zu Beginn des 19. Jahrhunderts?], in: De skandinaviska länderna och Estland / Skandinaaviamaad ja Eesti / The Scandinavian Countries and Estonia. Proceedings of the International Conference dedicated to Prof. Stig Örjan Olsson on his 60th birthday in December 1999 at the University of Tartu, Estonia, hrsg. von STIG ÖRJAN OLSSON, JUHAN TULDAVA, [Tartu 2002], S. 63-98 (Nordistica Tartuensia, 5).



– Abb. 1. Die Kirchspiele Kreuz, St. Matthias und Kegel (teilweise). Ausschnitt aus einer Karte des Gouvernements Estland, ca. 1700. Quelle: RA, Kart- och plansamlingen.

Es gab Fälle, wo die Gutsbesitzer die z.B. während der Pest von 1657 menschenleer gewordenen Dörfer dem Erdboden gleich machten und den Boden ihrem Gutsbesitz zuschlagen ließen. Eine kleine Ausnahme bildeten die Schweden von Kirsal: Sie waren Freibauern (*Stadgabönder*), deren Privilegien sich auf einen Lehnsbrief von 1292 gründeten. Das Dorf gehörte zum Gutshof Kegel. Eine noch größere Ausnahme bildeten die estnischen Freibauern im Dorf Ochter. Ihr Urvater Ohtra Jürgen kämpfte während des Livländischen Krieges als Führer einer Bauernschar gegen die Russen und erhielt schon 1581 einen Lehnsbrief, dem zufolge er und seine Erben angesichts des treuen Dienstes für die schwedische Krone unter dem Schutz des Königs standen und ungestört das Land bewirtschaften durften.⁹ In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts war dieses Grundstück zwischen den Nachkommen von Ohtra Jürgen in vier Bauernhöfe aufgeteilt worden, die unter dem Gutshof Kegel das Dorf Ochter bildeten.

Wie bereits erwähnt, beruhte der rechtliche Status der Schweden von Lahokull¹⁰ auf dem Kaufvertrag von 1345. Dieser Vertrag war von den späteren Herrschern wiederholt bestätigt und die Dokumente

⁹ JAKOB KOIT: Estnische Bauern als Krieger während der Kämpfe in Livland 1558–1611, in: *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat IV* (1960–1964), Stockholm 1966, S. 22–60, hier S. 33; *Eesti ajalugu elulugudes. 101 tähtsat eestlast* [Estnische Geschichte in Biographien. 101 wichtige Esten], hrsg. von SULEV VAHTRE, Tallinn 1997, S. 28f.; PÖLDVEE, *Pakri rootslaste kaebused* (wie Anm. 4), S. 35f.

¹⁰ Zu den Ereignissen in Lahokull siehe näher: ARNOLD SOOM: *Laoküla rootsi päritoluga vabatalupoegade vabaduse kaotus 17. sajandil* [Der Freiheitsverlust der

von Geschlecht zu Geschlecht weitervererbt und behütet worden. Das „schwedische Recht“ war dabei kein fest umrissener juristischer Begriff, sondern verwies vielmehr auf eine Gewohnheit, die neben der Garantie der persönlichen Freiheit feste Abgabennormen, die Befreiung vom Frondienst und das Klagerecht umfasste. Aufgrund der zunehmenden kulturellen Assimilation der Schweden wurde dieses Fundament jedoch untergraben, denn es kam im 17. Jahrhundert vermehrt zum Sprachwechsel: Zwar trugen die Dorfbewohner noch schwedische Kleidung, doch sprach der Großteil von ihnen bereits Estnisch.

Obgleich die estnischen Schweden 1561 erstmals Untertanen des schwedischen Königs wurden, erfuhren sie vor allem im 17. Jahrhundert einen immer stärker werdenden feudalen Druck. Aus estnischer Sicht ist es paradox, dass in der Tradition der Estlandschweden die Erinnerung an die „gute alte Schwedenzeit“, die im estnischen historischen Gedächtnis einen festen Platz einnimmt, gar nicht existiert. 1627 richteten die Bauern von Lahokull einen Klagebrief an die königliche Kommission, die nach Reval gekommen war, um die Reformpolitik Gustavs II. Adolf durchzusetzen. Die Bauern stellten sich als „Besitzer“ von Lahokull vor und baten, sie als „schwedische Steuerbauern“ (*Swenske Skattebönder*) von der „estnischen Sklaverei und Leibeigenschaft“ (*Estiske Trälldom och Lijffegenskap*) zu befreien.

Während Gustav II. Adolf 1629 noch bestätigte, dass es in Lahokull und dem dazu gehörigen Pallas nach wie vor drei Haken Land gebe, verlangten die Gutsherren in der Mitte des Jahrhunderts bereits Abgaben und Fronarbeit auf der Grundlage von acht Haken, also fast das Dreifache. Aufgrund des Russisch-Schwedischen Kriegs, der 1656 begonnen hatte, und der 1657 ausgebrochenen Pest wurde die Situation nicht einfacher. Viele Bauernhöfe standen leer, wodurch der Gutsherr die Möglichkeit erhielt, Bauern umzusiedeln. Gegen den alten Brauch wurden in Lahokull estnische Bauern untergebracht, für die das „schwedische Recht“ nicht galt. Die Ungerechtigkeit des Gutsherrn bekam auch Tönnis Hansson (Peku Tönis) zu spüren. Der Bauernhof seiner Mutter war niedergedrückt und sie selbst des Dorfes verwiesen worden. Seine Cousine Gertrud wurde während der Pest zu einer Waise. Ihr Erbe hätte nun nach schwedischem Brauch in den Besitz Tönnis Hanssons übergehen sollen, der ihr Vormund wurde. Allerdings sah der Gutsherr Tönnis Johann Wartmann in dem Mädchen das letzte Glied des „estnischen Geschlechts“ (*Ontysck slecht*), weshalb er das Vieh des Bauernhofes in seinen Besitz nahm. Als das Mädchen die Tiere zurückverlangte, bekam sie vom Gutsherrn eine Tracht Prügel verabreicht. Daraufhin wandte sich Tönnis Hansson 1664 um Hilfe an den Gouverneur Bengt Horn. Dieser bestätigte ihm in einem Brief, dass er kein Leibeigener, sondern ein „freier schwedischer Bauer“ sei,

Lahokuller Freibauern schwedischer Herkunft im 17. Jahrhundert], in: Söna 1949, Nr. 6, S. 412-424.

weshalb der Gutsherr ihn in Ruhe lassen und den ganzen Besitz zurück-erstaten müsse. Doch als Tönnis Hanssons Frau mit diesem Brief zum Gutshaus kam, erging es ihr nicht besser als Gertrud, so dass sie im Backofen Zuflucht suchen musste. Der Brief des Gouverneurs hatte offensichtlich keinerlei Wirkung auf Wartmann gezeigt. Überdies gelang es ihm, die alten Dokumente von Lahokull, die den Bauern als Schutz dienten, in seine Hände zu bekommen. Den lästig gewordenen Tönnis Hansson verkaufte er kurzerhand an den Gutshof seines Schwiegervaters in Jerwen und setzte im Bauernhof Peku einen estnischen Bauern als Pächter ein, mit dem er nach Belieben umgehen konnte.

Im Sommer 1665 ging Tönnis Hansson zusammen mit einem Kameraden nach Stockholm. Die Vormundschaftsregierung von Karl XI. erteilte dem Gouverneur die Anordnung, in Lahokull Ermittlungen durchzuführen, woraufhin sowohl Wartmann als auch die Bauern vor dem *Riksråd* erscheinen sollten. Die Sache zog sich allerdings bis ins Frühjahr 1667 hin. Während der Ermittlungen in Lahokull stellte sich Wartmann auf den Standpunkt, er habe ja gar nicht gewusst, dass er mit seinen Bauern nicht so umspringen dürfe wie die anderen Adligen, die ihre „Leibeigenen genießen und gebrauchen“. Trotzdem musste sich Wartmann damit einverstanden erklären, dass Tönnis Hansson auf seinen Hof zurückkehren und seinen Besitz auf dem Gut in Empfang nehmen konnte. Im Juni 1667 schließlich trafen sich der Gutsherr Tönnis Johann Wartmann und die Bauern Tönnis Hansson und Jacob Bengtsson (Saare Bengti Jaak) vor dem *Riksråd* in Stockholm wieder. Das Protokoll der Sitzung enthüllt eine spannende Auseinandersetzung, aber auch die grobe Demagogie des Gutsherrn in Fragen der rechtlichen Kontinuität und der Herkunft der Einwohner von Lahokull.¹¹ Wartmann zufolge heiße das Dorf „Lahokull“, doch nannten es die Bauern jetzt „Layde“ – d.h. Laydes, wie im mittelalterlichen Kaufbrief –, das war zugleich die schwedische Form des Namens. Seiner Ansicht nach handele es sich bei den Bauern auch nicht um die Nachfolger des im Kaufbrief von 1345 erwähnten „Sigiböör“, denn tatsächlich seien sie aus Hapsal gekommen und der Brief selbst beziehe sich eigentlich auf ein Dorf auf der Insel Ösel. Überdies seien die Bauern so hinterlistig, dass sie selbst sich „andere Namen“ zugelegt hätten. Hinter dieser Beschwerde Wartmanns steckte der in den küstenschwedischen Gebieten verbreitete Gebrauch der Namen. Hier zirkulierten schwedische und estnische Eigennamen parallel, die schwedische Form nach dem Namen des Vaters, die estnische nach dem Namen des Bauernhofs; auch die Ortsnamen waren parallel in Gebrauch. Aus den Dokumenten geht hervor, dass sich die Bauern, nachdem sie sich in den Kontext des Streits vertieft hatten, bewusst auf ihre schwedischen Namen und ihre schwedische Her-

¹¹ RA, Rådsprotokoll 26.6.1667 (Sten Francs protokoll). Hieraus sind sämtliche Angaben zu dem Fall entnommen worden.

kunft beriefen. Die Wartmanns hingegen verwendeten konsequent estnische Namen. Sie weigerten sich obendrein provokativ, der Obrigkeit bei der Klärung des Falls beizustehen, indem sie behaupteten, die Kläger, die ja ihre schwedischen Namensformen benutzten, gar nicht zu kennen.

Dem *Riksråd* schien die ganze Angelegenheit eine „dunkle Sache“ zu sein. Mit einem Urteil zugunsten der Bauern fürchtete man einen gefährlichen Präzedenzfall zu schaffen. So ließ man in Lahokull eine Bodenrevision durchführen, um gerechte Abgabennormen festzulegen. Im Oktober 1667 traf eine neue Kommission ein, die auch Angaben zur Herkunft der Bauern verlangte. Auf die Frage, ob sie sich als gebürtige Schweden oder Esten betrachteten, antworteten die Bauerwirte von Pallas mit einer wohl etwas naiven Ehrlichkeit, dass sie „estnische Landbauern“ seien. Als aber die Männer von Lahokull gefragt wurden, ob sie sich nicht deshalb für Esten hielten, weil die meisten von ihnen kein Schwedisch sprachen, wurde Folgendes festgehalten: „Ihre Vorfahren waren von Schwedischer gebührt, Sie aber vff dem Lande in vndeutscher sprache gebohren vndt erzogen, erkennen u[nd] bekennen sich dennoch vor Schweden.“¹² Eine Klärung hatte die Landesrevision somit nicht erbracht und der Kampf ging weiter.

1679 nahm Leutnant Hans Heinrich Brümmer das Gut Merremois in Pacht, und auch er versuchte die Hartnäckigkeit von Tönnis Hansson zu brechen. Die unausweichliche Konfrontation fand in Lahokull auf dem Hof Tiila, einem Nachbargehöft von Peku, statt. Leutnant Brümmer wollte Tönnis Hansson mithilfe einer „spanischen Rohrpeitsche“ überzeugen, doch griff der Bauer nach ihr und ließ sich nicht auspeitschen. Darauf band man ihn in der Riege mit der Hand am Tragbalken fest und ließ ihn eine Stunde hängen, woraufhin sein Kopf dermaßen anschwell, dass er auf dem rechten Auge erblindete.

Ähnliche Geschichten gibt es viele zu erzählen. So weigerten sich die Schweden von Groß-Rogö, erhöhte Abgaben zu entrichten, woraufhin der Gutsherr Claes Ramm Bedienstete des Guts auf die Insel schickte, um seinen Forderungen mit Gewalt Nachdruck zu verleihen. Die Schweden suchten Schutz in Stockholm, wo sie klagten, dass sie „auf estnische Art mit Prügel und Schlägen angegriffen“ (*på Estnisch sädt medh hugg och slagb*) worden seien; ein Bauer sei erschlagen worden und der Gutsherr habe gedroht, die Bewohner von der Insel zu verbannen.¹³

Außer in den schwedischen Namen kommt die Identität der Bauern von Lahokull auch in den Selbstbezeichnungen zum Ausdruck, die in den Klagebriefen verwendet wurden. 1627 nannten sie sich zum Beispiel „schwedische Steuerbauern“ (*Swenske Skattebönder*) und „Männer schwe-

¹² RA, Livonica II, Vol. 485 und 498: 1.

¹³ Svenska Riksrådets protokoll [Protokoll des Schwedischen Reichsrats], Bd. VII. 1637–1639, Stockholm 1895 (Handlingar rörande Sveriges historia, III serien), S. 202.

dischen Geschlechts“ (*som Swenske Börda Män*), 1670 aber „Einwohner des schwedischen Reichs“ (*Sweriges Rijkets inbyggare*).¹⁴ Der Gutsvogt von Merremois, der übrigens selbst aus Lahokull stammte, verhöhnte die Männer seines Dorfes wiederum als „schwedische Schelme“ und „schwedische Bluthunde“.¹⁵ Die Mentalität der Bauern von Lahokull, ihr erhöhtes Ehrgefühl sowie eine schwankende Identität werden ebenfalls in einer kuriosen estnischsprachigen Aufforderung zum Duell deutlich,¹⁶ mit der Tönnis Jürgenson, ein aus Lahokull stammender Diener der Wartmanns vom Gut Merremois, 1679 den deutschen Adligen Jürgen von Höweln forderte, der die Hand gegen ihn erhoben hatte. Zu einem der Sekundanten war der uns schon bekannte Tönnis Hansson gebeten worden – auf der Einladung stand jedoch sein estnischer Name „pecko tönis“. Natürlich konnte ein solches, die Standesgrenzen missachtendes Duell nicht stattfinden, aber allein die estnischsprachige Forderung war schon eine schwere Beleidigung.¹⁷

Die 1680er Jahre brachten dem ganzen Schwedischen Reich umfangreiche Reformen, von denen die ganze Gesellschaft erschüttert wurde. Unter der Regierung Karls XI. wurde das Reich absolutistisch und bürokratischer als zuvor, und auch die politische Integration der Provinzen trat in eine neue Phase, da nun die Macht der lokalen Standeskorporationen beschnitten wurde, wovon auch der deutschbaltische Adel betroffen war. Gleichzeitig erwiesen Beamten- und Bauernschaft der neuen Politik ihre uneingeschränkte Loyalität, wofür sie ihrerseits vom Reich unterstützt und geschützt wurden. Den Höhepunkt der Veränderungen stellte in den baltischen Provinzen die so genannte große Reduktion von 1680 dar. Bereits im Jahr darauf wurden einige Güter in Livland und auf Ösel verstaatlicht, wobei der König zu verstehen gab, dass er die „elende Sklaverei und Leibeigenschaft“ auf den reduzierten Gütern abschaffen wolle, wobei die baltischen Kronsbauern „nicht anders als in Schweden“ behandelt werden sollten.¹⁸ Die Kirchspiele St. Matthias und Kreuz waren hiervon sehr direkt betroffen, denn hier hatte man es hauptsächlich mit ehemaligen Kronsländereien zu tun. Unter den Bauern, insbesondere unter den Schweden, wurden große Hoffnungen geschürt, wogegen die Gutsherren mit Unsicherheit und Trotz reagierten. Zusammen mit der Reduk-

¹⁴ Handlingar angående Svenska kolonier i Estland [Dokumente zu den schwedischen Kolonien in Estland], in: Handlingar rörande Skandinaviens historia [Dokumente zur skandinavischen Geschichte], Del 32, Stockholm 1851, S. 1-51, hier S. 9-11; RA, Livonica II, Vol. 498: 1.

¹⁵ RA, Livonica II, Vol. 498: 1; PÖLDVEE, Pakri rootslaste kaebused (wie Anm. 4), S. 73, 81.

¹⁶ EAA, 1-2-404, Bl. 31.

¹⁷ NIKOLAI TREUMUTH: Eestikeelne duellikutse aastast 1679 [Eine estnischsprachige Aufforderung zum Duell von 1679], in: Ajalooline Ajakiri 1930, Nr. 4, S. 231-233; PÖLDVEE, Pakri rootslaste kaebused (wie Anm. 4), S. 50-52.

¹⁸ Siehe ALEKSANDER LOIT: Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal [Das Ende der Leibeigenschaft in Estland zur Schwedenzeit], in: Kleio 1 (1996), S. 3-18.

tion wurde auch die Organisation von Armee und Flotte umgestaltet. Und da die schwedischen Bauern in Estland mit lauter Stimme die gleichen Rechte verlangten wie die Bauern in Schweden, reifte in Stockholm der Plan, als Gegenforderung von ihnen die gleichen Pflichten zu verlangen – was bedeutet hätte, nach dem Vorbild der Bauern in den schwedischen und finnischen Küstengebieten künftig Wehrdienst in der der Marine zu leisten (*båtsmanshållet*).¹⁹ Auf die Esten traf dies allerdings nicht zu.

Im Februar 1683 erteilte der König dem Gouverneur Robert Lichten die Anordnung, unter den estnischen und livländischen Küstenschweden Matrosen registrieren zu lassen (*Båtzmans Rotering och uthskrifning*), wobei ihnen versprochen werden sollte, dass sie von nun an nicht mehr als Leibeigene, wie es mancherorts bereits gängige Praxis geworden war, sondern als gebürtige Schweden (*intet som lifägne uthan som infödda Swenske*) angesehen werden würden. Für die Flotte sollte jeder fünfte möglichst taugliche und vorrangig unverheiratete Mann im Alter von 15 bis 50 Jahren gemustert werden. Den königlichen Beschluss sollten die Pastoren gemäß des Plakats des Gouverneurs vom 7. Mai 1684 von der Kanzel verkünden. Die Registrierungskommission nahm ihre Arbeit im Juni in Padis auf. Der Anfang war schwer, denn die schwedischen Bauern bestanden als Vorbedingung auf der Bestätigung ihrer Privilegien. Besonders beharrlich waren die Männer von Groß-Rogö, die sich weigerten, überhaupt zur Musterung zu erscheinen. Ende Juli, als sich herausstellte, dass von Groß-Rogö aus bereits drei Männer als Deputierte nach Stockholm entsandt worden waren, und der Widerstand drohte, sich auch auf andere Regionen auszuweiten, wurde eine militärische Strafoperation in Groß-Rogö in Erwägung gezogen – als Warnung für die anderen. Der Generaladmiral Hans Wachtmeister, der den Ernst der Lage erkannt hatte, wandte sich jedoch an den König mit der Empfehlung, die Bauern in Stockholm zu empfangen und ihre Privilegien zu bestätigen.²⁰ Aus den Dokumenten geht hervor, dass im Sommer 1684 außer den Männern von Groß-Rogö auch Deputierte aus Lahokull und Klein-Rogö zur selben Zeit in Stockholm weilten. Sie reichten bei der königlichen Kanzlei drei Bittschriften ein, die alle von einem Deutschen in Stockholm auf Deutsch verfasst worden waren, der jedoch

¹⁹ Zum Marinewehrdienst in Schweden siehe LARS ERICSON: Svenska knektar. In-delta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred. [Die schwedischen Rekruten. Soldaten, Ritter und Seeleute in Krieg und Frieden], Lund 1995; DERS.: Från offensiv till defensiv. Manskapsförsörjningen i den svenska armén och flottan under 1600-talet och det tidiga 1700-talet [Von der Offensive zur Defensive. Die Versorgung der schwedischen Armee und Flotte im 17. und Anfang des 18. Jahrhunderts], in: DERS.: Krig och krigsmakt under svensk stormaktstid [Krieg und Kriegsmacht in der schwedischen Großmachtzeit], Lund 2004, S. 17-40.

²⁰ Bei den älteren Autoren wie Arnold Soom, Jakob Koit oder Evald Blumfeldt gibt es keine Hinweise auf eine Verbindung der Protestaktionen von 1684 mit dem Versuch, den Marinedienst einzuführen. Zusammenfassend PÖLDVEE, Pakri rootsla-ste kaebused (wie Anm. 4), S. 61-68, Dokumente Nr. 4-10.

offensichtlich das Schwedisch der Kläger nicht so ganz verstanden hatte. Dabei wurde die Marinedienstpflicht nur in dem Klagebrief der Bauern von Groß-Rogö berührt, in den übrigen Bittschriften beschwerte man sich über die ungerechten Abgaben und die Gewalt der Gutsherren. Die Klagen wurden in der Hauptstadt höchst aufmerksam behandelt. Am 18. August unterschrieb Karl XI. schließlich drei Schutzbriefe²¹ für die Bauern von Lahokull, Groß-Rogö sowie Klein-Rogö und beauftragte den Statthalter von Estland, Johann Christoff Scheiding, mit der Bildung einer Kommission zur Untersuchung der Klagen.

Kehren wir nun zur eingangs erwähnten, ebenfalls 1684 eingereichten Klage der Schweden von Groß-Rogö gegen Pastor Gabriel Herlin zurück. Hierin hieß es, dass sie mit ihrem Herrn Pastor nicht zufrieden seien. Denn er predige auf Befehl der Obrigkeit nur auf dem für die Bauern unverständlichen Estnisch, obwohl er ein in Kalmar geborener Schwede sei. Auf Schwedisch predige er in ihrer Kapelle hingegen nur drei Mal im Jahr, nämlich dann, wenn er seine Abgaben einstreiche.²² Als man der Sache nachging, stellte man allerdings fest, dass es im Kirchspiel Kreuz schon seit längerer Zeit eine gewisse Rivalität zwischen Esten und Schweden gegeben hatte. 1661 hatte Gouverneur Bengt Horn auf die Klagen der Bauern von Groß-Rogö hin angeordnet, dass die Gottesdienste für die Schweden auf Schwedisch gehalten werden sollten, „damit diese Sprache auf keinerlei Weise vernachlässigt“ werde. 1671 wurde Gabriel Herlin zum Diakon von Kreuz ernannt, der im Gegensatz zur Tradition den Gottesdienst statt mit einer estnischen nun mit einer schwedischen Predigt begann, womit sich die Esten wiederum ganz und gar nicht abfinden wollten. Zwei estnische Kirchenvorsteher sollen sich daraufhin an Johannes Forselius, den Pastor von St. Matthias, mit der Drohung gewandt haben, dass sie mit ihrer Klage zum Bischof gingen, wenn er nicht für die Wiederherstellung der alten Ordnung Sorge trage. Offensichtlich blieb jedoch alles beim Alten. Wiederum zehn Jahre später spitzte sich die Lage nun aber derartig zu, dass Pastor Forselius beim Gutsherrn von Padis, Claes Ramm, Hilfe holen musste. Ein estnischer Bauer namens Manni Jörie (Jüri) habe „die ganze schwedische Nation“ mit kränkenden Worten dermaßen gescholten, dass man ihn dafür eigentlich im Schloss hätte bestrafen müssen. Nur aufgrund seines hohen Alters habe man Mitleid mit ihm walten lassen. Der Mann habe vom Diakon verlangt, zuerst auf Estnisch zu predigen, da die Esten näher an der Kirche lebten als die Schweden. Pastor Forselius bat den Gutsherrn, der zugleich Kirchenpatron war, Herlin zu überreden, den sonntäglichen Gottesdienst mit einer estnischen Predigt zu beginnen, um den Unmut zu besänftigen. Anderenfalls lauerten die estnischen Bauern dem Diakon noch in den Büschen auf, um ihm Schaden zuzufügen.²³

²¹ Ebenda, Dokument Nr. 14.

²² Ebenda, Dokument Nr. 12.

²³ Ebenda, Dokument Nr. 17.

Schließlich gab Herlin nach, doch ereilte ihn daraufhin der Gegenangriff der Schweden – aus Stockholm! Aus der dortigen Perspektive wurde die Angelegenheit tatsächlich in recht dramatischen Tönen gezeichnet: Ein schwedischer Pastor, der die schwedischen Bauern in Estland estonisiert... Es sei daran erinnert, das die Zentralmacht zur selben Zeit sich um die Schwedisierung (*försvenskningen*) der von Dänemark eroberten Provinzen bemühte, so wurden z.B. in den Kirchen von Skåne ab 1683 schwedische Predigten verlangt.²⁴ Der König teilte dem Estländischen Konsistorium mit, dass „solch eine vernunftwidrige und ungehörige Sache unbedingt geändert“ werden müsse, anderenfalls könne der Pastor seine Stellung verlieren.²⁵ Das Konsistorium untersuchte die gegen Herlin erhobenen Anklagen gründlich. Dabei stellte sich allerdings heraus, dass die Anklagen der Bauern von Groß-Rogö übertrieben waren. Vor allem der barsche Ton Herlins habe sie geärgert, als er von der Kanzel aus die Marinedienstpflicht verkündete. Unter dem Volk sei sogar ein naiv-monarchisches Gerücht im Umlauf gewesen, demzufolge die ganze Sache mit der Marinedienstpflicht ohne Wissen des Königs durch den Pastor Herlin und des aus Reval entsandten Kommissars eingefädelt worden war.

Am 30. September 1685 zog der *Riksråd* in Stockholm das Fazit aus der Arbeit der Kommission, von der die Lage der Estlandsschweden untersucht worden war.²⁶ Bei der Erklärung des rechtlichen Status der Bauern stellte der König fest, dass sie „obwohl sie Schweden sind“, nicht anders behandelt worden seien als die estnischen Bauern. Graf Johan Stenbock verwies auf die Privilegien, die die früheren schwedischen Könige bestätigt hatten, und machte auf den Widerspruch aufmerksam, dass sie „mitunter für Schweden, mitunter für Livländer“, also für Leibeigene gehalten werden. Als sich der König besann, die Bauern der Marinedienstpflicht zu unterwerfen, hielten diese es wiederum für geboten, unter dem „estnischen Recht“ (*Estnisk Rätt*), d.h. der Leibeigenschaft zu bleiben. Schließlich kam man zu dem Schluss, dass „diese Bauern ein freies Volk wie die Adelsbauern (*frälsebönder*) hier in Schweden“ seien. Wenn die Gutsherren sie unmäßig belasteten, hätten sie das Recht, ihre Stelle zu kündigen und sich nach Begleichung ihrer Schulden anderswo niederzulassen.²⁷

²⁴ Vgl. als neueste Untersuchung auf diesem Gebiet STIG ALENÄS: *Lojaliteten, prostarna, språket. Studier i den kyrkliga "försvenskningen" i Lunds stift under 1680-talet* [Die Loyalität, Pröpste und die Sprache. Forschungen über die „Schwedisierung“ des Stifts Lund in den 1680er Jahren], Lund 2003 (Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis, 46).

²⁵ PÖLDVEE, *Pakri rootslaste kaebused* (wie Anm. 4), Dokument Nr. 18.

²⁶ *Handlingar angående Svenska kolonier i Estland* (wie Anm. 14), S. 33-49. Teilweise ist dies auch ins Deutsche übersetzt: CARL RUSSWURM: *Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö*, Bd. I, Reval 1855, S. 213-216.

²⁷ *Handlingar angående Svenska kolonier i Estland* (wie Anm. 14), S. 51; RUSSWURM, *Eibofolke* (wie Anm. 26), S. 246f.

Abschließend sei die Frage erlaubt nach den tieferen Ursachen für die dargestellten Ereignisse. Handelte es sich hierbei lediglich um sozial und wirtschaftlich motivierte Konflikte oder kann man in ihnen auch ethnische Momente erkennen, wo sich hier doch Esten, Schweden und Deutsche gegenüberstanden? Oder sollten wir uns auf eine Erklärung beschränken, die mit den Gegenüberstellungen eigen/fremd, neu/alt und oben/unten operiert? In Lahokull haben wir einen Konflikt gesehen, in dem die Bauern schwedischer Abstammung, die kulturell jedoch schon weitgehend estonisiert waren, ihre schwedische Identität betonten, weil sie dies als ihren letzten Schutz gegen die Leibeigenschaft, d.h. eine Estonisierung auch auf sozialem und rechtlichem Gebiet ansahen. Als aber das Schwedischsein staatliche Zwänge wie die Marinedienstpflicht nach sich zu ziehen drohte, geriet diese Identität wieder ins Schwanken. In Kreuz wiederum kämpften die Esten jahrelang um einen estnischsprachigen Beginn des Gottesdienstes. Offensichtlich spielten hier aber auch soziale Nuancen eine Rolle. Denn solange in der Kirche die estnischsprachige Predigt dominierte, verstanden dies die Esten als eines der wenigen natürlichen Vorrechte, das ihnen vor den freien Schweden noch geblieben war. Als aber die Schweden, die sich wegen des langen Kirchenwegs oft zum Gottesdienst verspäteten oder bei schlechtem Wetter überhaupt nicht kamen – dies betraf natürlich vor allem die Inselbewohner –, eine Vorrangstellung einzunehmen begannen, wurden die Esten trotzig. Somit wäre eine Erklärung durch lediglich *eine* Ursache wie so oft eine Vereinfachung.

Können wir überhaupt von ethnischen Konflikten in der frühneuzeitlichen Gesellschaft sprechen? Nach tieferen ethnischen Auseinandersetzungen zu suchen wäre wohl übertrieben, doch finden sich Anzeichen für gewisse Reibereien mit ethnischer Färbung durchaus. Zum Beispiel bezeichneten schwedische Bauern von Dagö, als sie gegen die schwedischen Gutsherren prozessierten, die Esten verächtlich als „Sklaven und Knechte“, während sie sich selbst als „Freiherren“ sahen, für die es sich nicht einmal gezieme, „mit Esten aus einem Krug Bier zu trinken“. In Zukunft sollten ihrer Ansicht nach sie selbst zu den Herren dieses Landes werden und die estnischen Sklaven die Arbeit verrichten und die Abgaben leisten, die bislang den Schweden aufgebürdet worden waren.²⁸ Zwar haben die Esten, die ja demselben Bauernstand angehörten, die Küstenschweden sicherlich nicht als Eroberer angesehen. Doch ist es kaum auszuschließen, dass nach der Etablierung einer schwedischen Herrensicht der Zorn gegen die „Herren“ auch die Estlandschweden betroffen hätte. Deutlich wird in jedem Fall, dass eine ethnische und sprachliche Identität auch im 17. Jahrhundert kein unbekanntes Phänomen war.

²⁸ JAKOB KOIT: De svenska dagöböndernas kamp för sina fri- och rättigheter 1662–1685 [Schwedische Bauern auf Dagö im Kampf für die Freiheit und das Recht], in: Svio-Estonica X (1), Lund 1951, S. 50–153, hier S. 109.

SUMMARY

*Estonians, Swedes and Germans in
Harju-Madise and Risti parishes
during the 17th century*

The first records of Swedish settlement on the Isles of Pakri (Rõgo) and around the bay (Rogerwiek) date from the 13th century. As opposed to the neighbouring Estonian peasants, the Swedish maintained their personal independence. More secure than others' were the rights of the Swedes of Suur-Pakri (West Rogö) Island and Laoküla (Laydes, Lahokull), which were based on land-purchasing contracts derived from the so-called Swedish Right (*ius svecicum*). The situation changed in the 17th century when the landlords doubted the Swedish origin of the heavily assimilated Laoküla peasants and refused to admit their indigenous rights. The Laoküla Swedes repeatedly protested against this in Tallinn as well as in Stockholm. A remarkable insistence on Swedish identity became one of their key defensive tactics, for example the use of Swedish names in order to defend legal continuity reaching as far back as the treaty of 1345.

The reforms of Charles XI that intended to transform methods of governance and the army resulted in active social processes that affected even the Province of Estonia during the 1680s. The focus on the reduction (*reduktion*) of manors raised the question of freeing the state peasants from serfdom, and this in turn served to activate the Estonian peasants. The Swedes that were living on the Estonian isles and the coast were now to be conscripted into marine duty (*båtsmanshäll*) as was the rule in Swedish coastal areas. Recruitment started in 1684 on the territory of Padise manor, which also included the Isles of Pakri. The Swedish peasants, however, set a precondition to their obligation to marine duty: they wanted to have their old privileges confirmed by the king. In August 1684 the Swedes of Laoküla, Suur-Pakri and Väike-Pakri (East Rogö) sent their delegates jointly to Stockholm. Charles XI thus received three complaints. Of these the most far-reaching was one raised by the peasants of Suur-Pakri, because it even criticised the whole concept of marine duty. One of the most common complaints was directed against the local pastor, who according to the peasants did not read enough sermons in Swedish. On August 18 1684 the Swedes from both Pakri and Laoküla received a confirmation from Charles XI stating that they must not be treated as serfs or pay outrageously high taxes.

As complaints were also coming from elsewhere, the king set up a commission to investigate the problems of the Estonian Swedes. The voluminous and detailed proceedings of this commission operating in Tallinn have been used for this article. They demonstrate the Estonian Swedish

peasants' reactions to the reforms, as well as Swedish and Estonian linguistic and ethnic rivalries. In Risti congregation the quarrels developed over the question of which language the pastor should preach in first. In Harju-Madise County there were heated arguments as to whether the parson should be Estonian or Swedish. Although the conflicts described in this article had different reasons the way they displayed linguistic and ethnic factors of identity demonstrate that these had their own place in the early modern Estonian society.

Rektor ja pastor Johannes Forselius. Märkmeid eluloost, argielust ja pedagoogikast. –
Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil.
III. Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2009, lk 231–279.

Rektor ja pastor Johannes Forselius. Märkmeid eluloost, argielust ja pedagoogikast*

Aivar Põldvee

Johannes Forselius on pälvinud uurijate tähelepanu ligi kakssada aastat – kõigepealt kui eesti rahvakombeid kirjeldanud literaat,¹ seejärel «eesti rahvakooli isaks» nimetatud Bengt Gottfriedi isana² ning riivamisi ka tsensuuriuuringute raames.³ J. Forseliuse isikuartikli leiame nii entsüklopeediatest⁴ kui ka biograafilistest leksikonidest⁵ – õigupoolest ongi lühibiograafia temast kirjutatu puhul põhižanr, nii nagu biograafilised seigad on olnud peamiseks uurimisaineks. Kõige enam on neil teemadel kirjutanud Liivi Aarma, kelle artiklites leidub J. Forseliuse päritolu, karjääri ja perekonna kohta rohkesti vastakaid arva-

* Artikkel on valminud ETF-i grandi 7744 raames. Hindamatuks toeks Saksamaa ja Rootsi raamatukogude ning arhiivide külastamisel oli Sihtasutuse Archimedes Kristjan Jaagu stipendium. Autor tänab Lea Kõivu Tallinna Linnaarhiivist ja Sirje Annistit Eesti Ajaloomuuseumist digikoopiate saatmise eest, unustatud pole ka teisi abivalmis kolleege ja sõpru.

1. **Johann Friedrich von Recke, Karl Napiersky.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Estland und Kurland. Bd. 1. Mitau 1827, lk 597.
2. **W[illem] R[eiman].** Bengt Gottfried Forselius. – Eesti Üliõpuste Seltsi Album. Kolmas leht. Tartu 1895, lk 7–52, siin lk 8–13; sealsamas (lk 52) hüüatab Reiman, et tulev sugu nimetagu B. G. Forseliust «Eesti kirjakeele rajajaks ja Eesti rahvakooli isaks». J. Forseliuse staatus B. G. Forseliuse isana on korduvalt kõikuma löönud. Küsimuse kergitas **Helmut Piirimäe** (Kes asutas Forseliuse seminari? – Keel ja Kirjandus 1984, nr 12, lk 725–731, siin lk 726–727), kes sealsamas artiklis siiski oma kahtlustest loobus, kuid lisas siiski oletuse, et ehk oli tegemist poja-ga teisest abielust. Uue poleemika J. Forseliuse isaduse tuvastamisel algatas **Liivi Aarma** (Lisandusi Bengt Gottfried Forseliuse eluloole. – Õpetajate Leht 1989, 8. juuli; vt ka viide 6), millele vastas siinse artikli autor (**Aivar Põldvee**). Täpsustus Bengt Gottfried Forseliuse sünnipära asjus. – Õpetajate Leht 1989, 18. november). Senised faktid vaatas kriitiliselt üle **Ilje Piir** (Historiograafilisi märkmeid Eesti talurahvakooli alguse asjus. – Kleio 1992, nr 5/6, lk 16–20, siin lk 16–17) ega leidnud kahtlustustele põhjendust. Aarma jäi siiski aastateks versiooni juurde, et Harju-Madise ja Risti pastor J. Forselius võis olla hoopis B. G. Forseliuse «vanaisa ja kasuisa», «õige isa» aga oli Johannes Georgii Forselius (vt viide 7). Viimast püüdis Aarma samastada Johannes Forselius nooremaga (s.t Bengt Gottfriedi vennaga, *sic!*). Täna on Aarma sellest isearalikust kombinatsioonist loobunud.
3. **Herbert Salu.** Förbjuden estnisk litteratur under svensktiden. – Svio-estonica. Vol. X (Ny följd 1). Lund 1951, lk 169–203, siin lk 176–180; **Liivi Aarma.** Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil. – Uurimusi tsensuurist. Koostanud Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 4). Tallinn 1995, lk 8–66, siin lk 33–34.
4. Eesti entsüklopeedia. III. Tartu 1933–1934, veerg 122; Eesti entsüklopeedia. 14. Eesti elulood. Tallinn 2000, lk 65.
5. **Hugo Richard Paucker.** Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge. Reval 1849, lk 25, 68, 107; Eesti biograafiline leksikon. Toimetus: Arno Rafael Cederberg jt. Tartu 1926–1929, lk 88–89 (artikli autor Elmar Päss); Eesti teaduse biograafiline leksikon. 1. kd. Tallinn 2000, lk 273–274 (artikli autor Karl Martinson); **Martin Klöcker.** Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Teil 1. Darstellung. Tübingen 2005, lk 670–671.

musi.⁶ Kuna 17. sajandi teisel poolel elas Eesti- ja Liivimaal kokku vähemalt viis erinevat isikut, kelle nimi oli Johann(es) Forselius,⁷ siis pole ime, et neid on omavahel segi aetud.

Siinne artikkel sai alguse eesti kooliajaloo olulist rolli etendanud Bengt Gottfried Forseliuse perekondliku tausta ja vaimset kujunemist mõjutanud koduse miljöö uurimisest.⁸ Sellise sihiseade puhul ei võinud räähkepanuta jätta ka J. Forseliusele omistatud kirjatööd «Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche/ Weisen und Gewo[h]nheiten» («Lihtsate eestlaste ebausukombed, viisid ja harjumused»), mida on vaadeldud kui tunnistust Forseliuste pere talupojasõbralikust või estofiilsest hoiakust.⁹ Arhiivitöö käigus sai aga selgeks, et Recke-Napiersky leksikonis (1827) esitatud ja «Lihtsate eestlaste ebausukommete» uusväljaande kommentaaris (1848)¹⁰ postuleeritud versioon, nagu oleks Johann Wolfgang Boecler lasknud oma nime all trükkida J. Forseliuse koostatud algkäsi-kirja, on sündinud konsistoriumi protokollil vales tõlgendusest.¹¹ Nimetatud raamatuga

6. Vt Liivi Aarma. Kaks kanget sugulast. – Horisont 1993, nr 4, lk 33–34; Liivi Aarma. Villem Reimani kui Forseliuse uurija tähtsusest eesti kultuuri ajaloos. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 1994, nr 43/3, lk 303–319, siin lk 306–311; Liivi Aarma. Johann Hornungi grammatikast ning tema ja Bengt Gottfried Forseliuse koostööst. – Keel ja Kirjandus 1996, nr 6, lk 399–406, siin lk 402–404; Liivi Aarma. Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas 16. sajandi lõpus ja 17. sajandil. – Vana Tallinn VII (XI). Tallinn 1997, lk 36–56, siin lk 46–48; Liivi Aarma. Volksbildung und Buchproduktion in schwedischen Livland. Johann Fischer und Bengt Gottfried Forselius. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2001, Jg. 50, Heft 3, lk 389–414, siin lk 404, 412–414; Liivi Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. Tallinn 2007, lk 69–70.
7. Johannes Haquini Forselius (kellest on siinne artikkel), tema poeg (Johannes Forselius noorem) ja pojapoeg (Andreas poeg, Kolga-Jaani pastor). Juba nimetatud Johannes Georgii Forselius pärines teisest suguvõsast ja saabus Eestimaale Viiburist. Tema oli Toompea soome ja eesti koguduse pastor (1659 kuni surmani 1665), kelle pojad Johannes ja Samuel õppisid 1664. aastal Tallinna toomkoolis (EAA 1187-2-362, l. 157: toomkooli õpilaste nimekiri, 26.8.1664). Johannes Georgii Forseliuse kohta vt EAA 1187-2-361, l. 191: Bengt Horni vokatsioonikiri, 9.4.1659; H. R. Paucker. Ehstlands Geistlichkeit, lk 80–81; Matthias Akiander. Skolverket inom fornda Wiborgs och nuvarande Borgå stift. (Bidrag till kannedom af Finlands natur och folk, 9). Helsingfors 1866, lk 328; Gabriel Lagus. Ur Wiborgs historia. II. Wiborg 1893, lk 80. Vrd L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, lk 70.
8. Siinse artikli autoril on käsil doktoritöö B. G. Forseliusest. Historiograafilist ülevaadet tema kohta vt Aivar Põldvee. Konstrueeritud Forselius. Kroonikast Kalevipojani ja edasi. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2004–2005. Tartu 2006, lk 9–51.
9. Näiteks Jaan Jõgever kirjutab (J[aan] Jõgewer. Johann Forselius. – Forselius, Johann [p.o Boecler, Johann Wolfgang.] Eestlaste ebausukombed viisid ja harjumised. [Trükki toimetanud J. Jõgewer]. (Vanemad Eesti kirjandused. Eesti Kirjandus 1914, lisa). Tartu, [tsenseeritud 1915], lk 3–9, siin lk 3): «Kui me meeles peame, missuguse ennastalgava armastusega tema poeg Bengt Gottfried Forselius Eesti rahva hariduse tõstmiseks tööd tegi, siis tohiksime küll järeldada, et ta osa sellest armastusest isa majast isa käest pärinud on, tohiksime järeldada, et Johann Forseliuse majas eestlasi inimesteks peeti, mitte paljalt tööloomadeks.» Lembit Andresen lisab (Eesti kooli biograafiline leksikon. Koostanud Heino Rannap. Tallinn 1998, lk 42): «Isa huvi eestlaste kommete ja kultuuri vastu aitas [B. G. Forseliusel] luua sidemeid talurahvaga.» Sama mõtet on korranud ka H. Piirimäe jt.
10. K. Ed. Napiersky. Vorwort. – Scriptores rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland; in genauem Wiederabdrucke der besten, bereits gedruckten, aber selten gewordenen Ausgaben. Zweiter Band. Riga und Leipzig 1848, lk V–XXI, siin lk XX–XXI.
11. Vt A. Põldvee. «Lihtsate eestlaste ebausukombed» ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole. – Ajalookirjutaja aeg. Koostanud Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toi-

ei olnud J. Forseliusel üleüldse pistmist. Järelikult pole meil ka edaspidi J. Forseliusest eesti kirjandusloo, folkloristika või tsensuuriuuringute kontekstis kõnelemiseks mingit muud alust kui historiograafiline kurioosum või literatuurne marginaal.

Ometi ei saa me sellele loole siin veel punkti panna, sest mõtteliselt pjedestaalilt, millelt J. Forseliusest loodud kuju lahkuma pidi, ei pudenenud pühkimise käigus mitte ainult senitundmatut faktipuru, vaid ka uusi küsimusi. Kuna uurimisobjekt artikli kirjutamise käigus «deformeerus», muutusid ka mõned kavandatud kirjatöö rõhuasetused. Tähelepanuväärse literaadi asemel on meil nüüd tegemist «tavalisema» persooniga. Aga kuulsate isikute elulugude kõrval ongi uuemas historiograafias üha enam eluõigust võitmas argisemate tegelaste mikroajaloolised biograafiad, võrgustikubiograafiad ning prosopograafilised uurimused, mis püüavad tavalise ja tüüpilise kaudu esitada kollektiivset portreed mingi seisuse või eluala esindajatest.¹² Räägitakse koguni biograafia renessansist ja eluloost kui aktuaalsest ning uuenduslikust teaduslikust žanrist, mis näeb ajalugu dünaamilisemana ja mitmekesisemana kui determineeritud struktuuridest lähtuvad kirjeldused.¹³ Seega võib elulugu sisaldada palju rohkem «elu» kui kanooniline entsüklopeediaartiklit meenutav biograafia, erinedes sihilt ometi raamatulettidel vohavast elulookirjandusest. Sarnased tuuled puhuvad ka Eestis – nimetagem siin kogumikku «Kümme keskaegset tallinlast» kui näidet prosopograafiast või ajalookirjanduse aastapremia pälvinud Indrek Jürjo Hupeli-biograafiat, mis on ühtlasi uurimus Liivimaa valgustusest.¹⁴ Siinse kirjatöö püüab biograafiliste ja argieluliste detailide abil lisada värvi 17. sajandi pedagoogi ja pastori portreele. Laadilt ja allikate poolest võiks järgnevat enim võrrelda Sulev Vahre uurimus-

metised, 11). Tallinn 2008, lk 141–227, eriti 141–145, artiklis on ära toodud ka asjakohane kirjandus nii J. Forseliuse kui ka J. W. Boecleri kohta.

12. Vt näiteks teost «Barokiajastu inimene» (koostaja Rosario Villari, [Tallinn 2000]). Vaimulike kui seisuse kohta varauusajal vt **Gunnar Suolahti**. Finlands prästerskap på 1600- och 1700-talen. Helsingfors 1927; **Cecilia Ihse**. Präst, stånd och stat. Kung och kyrka i förhandling 1642–1686. Stockholm 2005; **Luise Schorn-Schütte**. «Das Predigtamt ist nicht ein hofe diener oder bauern knecht.» Überlegungen zu einer Sozialbiographie protestantischer Pfarrer in der Frühneuzeit. – Problems in the Historical Anthropology of Religion in Early Modern Europe. Ed. by Bob Scribner, Ronnie Po-Chia Hsia. (Wolfenbütteler Forschungen, 78). Wiesbaden 1997, lk 263–285.
13. Vt **Eva Österberg**. Historikern och vår kulturella mångfald. – Den mångfaldiga historien. Red. Roger Qvarsell, Bengt Sandin. Lund 2000, lk 11–30, siin lk 21–22. Ka Prantsuse ideeajaloolane François Dosse mainib, et biograafia on taas ausse tõstetud, kuid sootuks uues kuues: «Ajaloolised biograafiad ei kutsu enam akadeemiliste ajaloolaste seas esile põlgust, vaid on pigem muutunud metodoloogiliste uuenduste populaarseks tallermaaks.» Vt **Peter Burke** jt. Humanitaarteaduste olevik ja tulevik (küsitlenud Marek Tamm). – Keel ja Kirjandus 2008, nr 8–9, lk 735–746, siin lk 739.
14. **Tiina Kala, Juhan Kreem, Anu Mänd**. Kümme keskaegset tallinlast. Tallinn 2006; **Indrek Jürjo**. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn 2004.

tega Chilian Rauschertist ja Reiner Broocmannist¹⁵ ning Lea Kõivu käsitlusega Johannes Gutsloffist,¹⁶ kuigi J. Forseliuse tegevus kogudusevaimulikuna¹⁷ on siin kõrvale jäetud.

I Eluloolist

Nimi, sünniaeg ja päritolu

Johannes Haquini Forselius – nii seisab siinse loo peategelase latiniseeritud nimekuju Uppsala trükistel aastatest 1626 ja 1629 (tahvlid 1 ja 2). Baltisaksa leksikonidest on läinud liikvele poolenisti saksapärane nimekuju *Johann Forselius*, sõjaeelses Eestis aga peeti õigeks rootsipärasemat varianti *Johan Forselius*. Viimasel ajal on nende kõrvale ilmunud ebatäpne *Johann Haquinus Forselius*¹⁸ – justkui olnuks mehel kaks eesnime, kuigi Haquinuse ehk Håkani puhul on tegemist isanimega. Seega koduselt, enne ülikooliõpinguid, võis nimi kõlada *Johan Håkansson*. Meil oleks kõige enam põhjust eelistada nimekuju *Johannes Forselius*, nagu mees ise oma kirjadele alla kirjutas.

Ehkki Forseliuse täpne sünniaeg pole teada, on uuemas teatmekirjanduses kindistunud aastaarv 1607.¹⁹ Mida ütlevad arhiiviallikad? Juba 1670. aastatel vihjab Forselius kirjades üsna sagedasti oma kõrgele eale ning kurdab kehva tervise üle. Näiteks 1672. aasta märtsis ütleb ta enda kohta, et on «nüüd ligi 70-aastane vana mees», jaanuaris 1673 aga «70 aasta ümber vana ja elatanud mees», mainides mõlemal korral viletsat kuulmist ja haigeid jalgu.²⁰ Kui ta neli aastat hiljem, veebruaris 1677, ütleb end olevat «seitsmekümneaastane vaimulik mees»,²¹ siis pole seegi väljendus punktuaalne, vaid tähendab pigem

15. Sulev Vahtre. Chilian Rauscherti elutee ja elutöö. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 1–2, lk 29–40, 103–110; Sulev Vahtre. Aus dem Leben und Werk von Pastor Reiner Broocmann (ca. 1640–1704). – Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag. Hrsg. von Mati Laur und Enn Küng in Verbindung mit Stig Örjan Ohlsson, Tartu 2005, lk 224–247.

16. Lea Kõiv. Johannes Gutsloff pastorina Urvastes. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. II. Koostanud Enn Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 12 (19)). Tartu 2006, lk 200–240.

17. Suur osa vastavatest allikatest sai tuleroaks Harju-Madise kirikuarhiivi (aga ka toomkiriku) põlengutes, siiski võimaldaksid selle teema uurimist J. Forseliuse arvukad kirjad Eestimaa konsistooriumile ning muud konsistooriumi arhiivi materjalid, samuti Eestimaa kindralkubernerile saadetud supliigid.

18. Eesti teaduse biograafiline leksikon. 1. kd (artikli autor Karl Martinson), lk 273; L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, lk 69. Sama viga on korranud ka siinse artikli autor mõnes varasemas töös.

19. Teatmeteosed osutavad Aarma kirjatöödele, kus selline number esineb – esialgu (1993 jj) mõõndusega «umbes», alates 2001. aastast aga juba ilma. Täpseid allikaviiteid Aarma ei esita.

20. *Weil ich ein alter Mann numehr beij 70 Jahren bin, der wenig hören und gehen kan.* TLA 230-1-Bi 45, l. 24; J. Forseliuse supliik Tallinna raele, esitatud 15.3.1672. *Weil ich ein alter und betagter Mann umb 70 Jahr, der wenig hören vnd gehen kan.* Samas, l. 124; J. Forseliuse supliik Tallinna raele, esitatud 24.1.1673.

21. *ein siebenzigjähriger Geistlicher Mann.* Samas, l. 78; J. Forseliuse supliik Tallinna raele, esitatud 12.2.1677.

«seitsmekümnendates aastates». Nii et kui jääda 1607. aasta juurde, siis tuleks seda võtta umbkaudse määratlusena, sest viidatud allikate põhjal võiks sama hästi öelda umbes 1603. Ülikooliõpingute algus aastal 1624 (vt tagapool) osutab siiski pigem hilisemale kui varasemale numbrile.

Johannes Forseliuse päritolu kohta on esitatud erinevaid arvamusi. Määratlust *Bothniensis*²² on tõlgendatud nii Ida- kui ka Lääne-Botniaks, enamasti küll idapoolseks, s.t Soome alaks. Juba Villem Reiman oli arvamusel, et Soome on «Forseliuse pere kätiki», pere ise aga «Rootsi tõugu».²³ Ka Arno Rafael Cederberg oletas, et Forselius pärines Soomest,²⁴ kuid seadis selle lõpuks kahtluse alla,²⁵ viidates Johan Bergmanile, kelle järgi oli Forselius pärit Põhja-Rootsist (*norrlänning*).²⁶ Rahvuse poolest on Forseliust peetud enamasti soomerootslaseks,²⁷ aga ka soomlaseks.²⁸

Forseliuse rahvuse küsimus tuli Harju-Madisel jutuks pärast tema surma puhkenud vaidluses, kas uueks pastoriks peaks saama mõni rootslane või sakslane Gustav Johann(es) Laurentius. Viimase toetajad nimetasid siis kadunud pastorit «sündinud rootslaseks», lisades aga samas ilmselt alusetu süüdistuse, et Forselius pole «nende teada kunagi rootsi keeles jutlust pidanud ega selles keeles palumist ja laulmist harjutanud».²⁹

-
22. Kõige enam kasutatud allikatest esineb see Rootsis peetud disputatsioonide kataloogis ja Tartu ülikooli matriklis. Vt **Johan Hinric Lidén**. *Catalogus disputationum, in academiis et gymnasiis Sveciae*. Upsaliae 1778, lk 110; **Arvo Tering**. *Album academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710*. Tallinn 1984, lk 164 (nr 203).
23. **W. R[eimann]**. Bengt Gottfried Forselius, lk 9, 13. Forseliuste päritolu selgitamisel sai Reiman abi Axel August Boreniuselt, Soome Kirjanduse Seltsi ühelt juhtivalt tegelaselt ja rahvaluulekogujalt. Vt Boreniuse (A. B-s) artiklit Forseliustest ja Forsellidest Soomes (Biografinen nimikirja. Elämäkertoja Suomen entisiltä ja nykyajoilta. Helsinki 1878–1883, lk 214). Artiklis on mainitud *Pentti Juhana Forseliust* kui *Juhana Forseliuse* († 1684) oletatavat poega.
24. **Arno Rafael Cederberg**. Suomalainen aines Baltian kirkon ja koulun palveluksessa vuoden 1561:n jälkeen. – Suomen Sukututkimusseuran Vuosikirja, XXI. Helsinki 1937, lk 110–149, siin lk 128. Cederbergi juhtimisel koostati ka «Eesti biograafiline leksikon».
25. **Arno Rafael Cederberg**. Suomalaiset ja inkeriläiset ylioppilaat Tarton ja Tartun-Pärnunu yliopistossa v. 1632–1710. – Suomen Sukututkimusseuran Vuosikirja, XXIII. Helsinki 1939, lk 8–132, siin lk 41.
26. **J[ohan] Bergman**. Universitetet i Dorpat under svenska tiden. Gustav II Adolfs sista kulturskapelse. Ett bidrag till belysning av stormaktstidens kultursträvanden. Uppsala 1932, lk 183.
27. Vt näiteks **Lembit Andresen**. Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius. Tallinn [1991], lk 9; **Ilmar Talve**. Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu 2005, lk 144 (samas on Forseliust nimetatud ekslikult Harju-Jaani praostiks).
28. **Arthur Võõbus**. Studies in the History of the Estonian People. III. Stockholm 1974, lk 27; **Helmut Piirimäe**. The Cultural Interconnections of the Educational Activity of Bengt Gottfried Forselius. – Die schwedischen Ostsee-provinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmensia, 11). Uppsala 1993, lk 317–333, siin lk 322; **Eino Murtorinne**. Kirkolliset vaiheet. – Viro. Historia, kansa, kultuuri. Toimittanut Seppo Zetterberg. Helsinki 1995, lk 149.
29. *Denn ob gleich Herr Gabriel [Herlin] einwenden und vorgeben wil, Herr Magist[er] Gust[av] Johannes Laurentius könne in Schwedischer Sprache keine Predigt thun, so antworten wir hierauf, daß sein selbiger Herr Schwiegervater, der doch ein geborener Schwede war, ebenfals uners wissens niemahls einige Schwedische Predigt gethan, weder die Jugend in selbiger Sprache im Bethen und Singen exerciret*. EAA 1187-2-369, l. 156: Gertrud von Mohrenschildt jt

Harju-Madise ja Risti kihelkonnas elas arvukalt rootsi talupoegi (1684. aastal 154 peret), mistõttu sealsete vaimulikena olid eelistatud rootslased või vähemasti rootsi keelt oskavad isikud nagu ka Noarootsi, Vormsi ja Reigi koguduses. Rootsi keeles jutlustamist Risti kirikus mainib Forselius ühes oma kirjas selge sõnaga.³⁰ «Sündinud rootslaseks» on Forseliust nimetanud ka L. Aarma, kuid avaldanud hiljem ometi arvamust, et tõenäoliselt oli tegemist hoopis sakslasega, sest Tallinna Linnaarhiivis leidub arvukalt tema saksaakeelseid kirju.³¹ Selliseks arvamuseks alust andnud Forseliuse kirjad on adresseeritud Tallinna raele, kelle poole oli kõige asjakohasem pöörduda saksa keeles. Kuni Eestimaa piiskopiks oli rootslasest Joachim Jhering (srn 1657), kasutas Forselius kirjades konsistooriumile rootsi keelt, hiljem, Saksamaalt pärit piiskoppide ajal aga enamasti saksa keelt (vt viide 82). Nagu peagi selgub, kirjutas Forselius ka ladina, kreeka, heebrea, süüria ning kaldea keeles, millest ometigi ei peaks tegema rutakaid järeldusi tema rahvuse kohta.

Umeå

1629. aastal Uppsalas trükitud dedikatsiooniluuletuste³² tiitellehel (tahvel 1) osutab Forselius oma päritolule: *Vmo-Both[niensis]*³³ s.t Umeåst Botnias, täpsemalt Norrbottenis (praegune Västerbotten ehk Lääne-Botnia). Ladinapärase perekonnanimi *Forselius* viitab kosele (*fors* – rts kosk). Selline nimetuletus oli tol ajal tavapärase, mistõttu *fors*-tüvelisi perekonnanimesid, sh Forseliusi leidis mitmel pool Rootsis ja Soomes.³⁴ Lähim näide on Vantaa jõe kosk Helsingis (Helsingfors, enne linna asutamist Forsby), mille järgi sai nime soome kultuuriloo suurmees Sigfridus Aronus Forsius (ka Helsingforsius).³⁵ Rootsis mainitakse 17. sajandi algusest esmajoones kolme Fors(s)eliuste (hiljem Forsell, Forssell)

Eestimaa konsistooriumile, esitatud 6.5.1684. Vt ka Aivar Põldvee. Rahvaharidusest Harjumaa rootsi ajal (1561–1710). – Harju Muuseum 1989–1993. Artikleid ja aruandeid. Koostanud Aivar Põldvee. (Harjumaa uurimusi, 1). Keila 1994, lk 19–47, siin lk 29.

30. Vt Aivar Põldvee. Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas. (Harjumaa uurimusi, 4). Keila 2001, lk 98–105, 117.
31. Vrd L. Aarma. Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 36; L. Aarma. Volksbildung und Buchproduktion in schwedischen Livland, lk 412. Tänapäev on Aarma seda seisukohta korrigeerinud, vt L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, lk 69.
32. Trükise originaali otsimiseks nähtud vaeva eest on artikli autor tänu võlgu Ivan Boserupile ja Karen Skovgaard-Petersenile Kopenhaageni Kuninglikus Raamatukogus. Väljaande fotostaatkoopia leidub Uppsala ülikooli raamatukogus.
33. Siinkirjutaja tutvustas nimetatud tõsiasja 1992. aastal L. Aarmale, kes selle veidra viite toel ka publitseeris (vt L. Aarma. Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 45, 52, viide 30). Kurioosumina (Eesti entsüklopeedia. 14. Eesti elulood, lk 65) on esitatud kõrvuti Umeå Forseliuse sünnikohana ja tema arvatav soome päritolu.
34. Vt G. Suolahti. Finlands prästerskap på 1600- och 1700-talen, lk 14–15.
35. Vt Terhi Pursiainen. Sigfridus Aronus Forsius. Pohjoismaisen renessanssin astronomi ja luonnonfilosofi. Turkielma Forsiuksen luonnonfilosofisista katsomuksista, lähteistä ja vaikutteista. Helsinki 1997, lk 24.

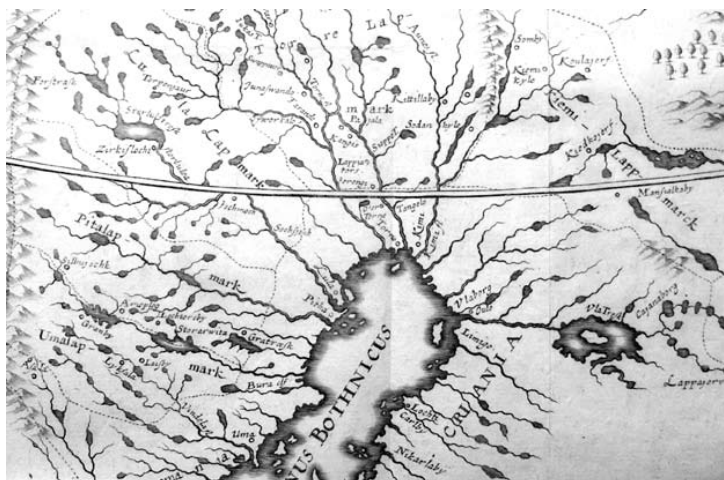
suguvõsa – üks pärineb Västergötlandi Forsi kihelkonnast, teine Forssa (Forsa) kihelkonnast Hälsinglandist ja kolmas arvatavasti Forshedast Smålandist.³⁶ Aga Forseliusi leiame ka Västerbottenist, Lapimaa servalt. Näiteks Umeå maakoguduse abiõpetaja (1616–1622) Petrus Petri, kelle perekonnanimi Forselius on arvatavasti tuletatud kärestikulise ja koskede-rohke Ume jõe ääres asuva Sörforsi küla nimest, või Umeå bürgermeister (1660–1663) Erik Jöransson Forsell, kes pärines Sörforsist veidi ülesvoolu asuvast Norrforsist.³⁷ Paraku ei leidu Rootsi genealoogilistes ja biograafilistes teatmeteostes andmeid ei Johannes Haquini Forseliuse ega tema isa Haquinuse (Håkani) kohta.³⁸ Visandame siiski mõned üldisemad jooned «meie» Forseliuste kodupaiga kohta.



Tahvel 1. Neljakeelse tänulauluga, mille lugupeetumatele, kuulsaimatele, haritumatele, õpetatuumatele ning kiriku ülimalt teenekatele meestele, pastoritele, jutlustajatele ja abiõpetajatele (kelle nimed on loetletud järgmisel leheküljel), oma metseeniisandatele, isadele, soosijatele ja heategijatele, keda tuleb igavesti austada ainukordses lugupidamises, tahtis käesoleva luuleharjutuse alandlikult ja kohusetundlikult pühitseda, pühendada ja üle anda Johannes Haquinuse poeg Forselius, Umeåst Botniast. Uppsala, Eschillius Matthie trükkikoda, aastal 1629 (Kopenhaageni Kuninglik Raamatukogu, kohaviit 189, – 443).

36. Svenskt biografiskt lexikon. Stockholm 1918– (edaspidi SBL), 16, lk 308–309 (Forsell (Forssell), släkt från Fors, artikli autor Sven Sandström); C[arl] W[ilhelm] Skarstedt. Göteborgs stifts herdaminne ur kyrkan och skolan. Göteborg 1885, lk 383; J[ohan] E[ric] Fant, A[ugust] T[heodor] Lästbom. Upsala ärkestifts herdaminne. Första delen. Upsala 1842, lk 385; Helsingin Yliopisto. Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852, 479. (<http://matrikkeli.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkiloid.php?id=479>) (20.4.2009).
37. Leonard Bygdén. Hernösands stifts herdaminne. Bidrag till kändedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbygning. Bd. I–IV. Uppsala, Stockholm 1923–1926, Bd. IV, lk 245, Bd. II, lk 347–349.
38. Genealoogiauurija Staffan Bengtsson teatas kirjas (29.11.2006) siinse artikli autorile, et ta pole Johan(nes) Haquini (Forseliuse) nime kohanud ka Umeå 17. sajandi kohturaamatutes, maksunimekirjades ega muudes dokumentides.

Tahvel 2. *Lapi alade kaart (detail)*. J. Schefferus, «Lappland» (1675).



Umeå kujunes linnaks just samal ajal, kui Forselius oletatavasti seal kandis üles kasvas. Esimese linnaõiguse andis Umeäle 1588. aastal kuningas Johan III, eesmärgiga võtta kontrolli alla kaubandus põhjaaladel ja Lapimaal. Kaupmehed ei ilmutanud aga erilist soovi uude linna elama asuda ning Umeå jäi kiratsema. Piirkond pälvis enam tähelepanu, kui 1609. aastal nimetati Rootsi peapiiskopiks Umeå lähedalt Baggböle külast pärit Petrus Königsson (Kenicius),³⁹ kes mh kroonis kuningas Gustav II Adolffi. Viimane andis 1622. aastal Umeäle uue linnaprivileegi, ja kui 1638. aastal moodustati Västerbotteni lään, sai 40 kodanikuga linnakesest läänikeskus. Kiriklikult kuulus Umeå kihelkond Uppsala peapiiskopkonda, alates 1647. aastast aga vast loodud Härnösandi piiskopkonda.⁴⁰ 1649. aastal moodustati Umeås eraldi linnakogudus ning 1652. aastal avati esimene kool – siis oli linnas üle 200 elaniku.⁴¹ Umeå (maa)koguduse moodustasid ümbruskonna talupojad ja kaupmehed, aga kiriku juurde kuulus ka Lycksele kabel, mis oli rajatud laplaste alale (Lappmark) vana turuplatsi juurde. Aastail 1606–1615 oli seal koguni omaette kirikuõpetajaga pastoraat.⁴² Võiks oletada, et Forseliuse ristis magister Petrus Olai Gestricius, kes oli Umeå pastor aastail 1594–1607, enne seda aga Gävle kooli rektor (1570) ning kirikuõpetaja Njurunda pastoraadis (1580) ja Medelpadi praost. Järgmised pastorid olid magister Johannes

39. P. Keniciuse laste õpetajaks oli Johannes Matthiae, kellest sai hiljem kuninganna Kristiina õpetaja ning Strängnäsi piiskop.

40. L. Aarma (Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, lk 69) lokaliseerib Forseliuse sünnikoha sel ajal veel olematu Härnösandi piiskopkonnaga.

41. Vt Birger Steckzén. Umeå stads historia 1588–1888. Umeå 1922.

42. L. Bygdén. Hernösands stifts herdaminne. Bd. IV, lk 245 jj.

Petri Blanchovius (1609–1612) ja magister Petrus Johannes Rudbeckius (1614–1619), kuulsas Västeråsi piiskopi ja Eestimaa kirikuvisitaatori vanem vend. Aastail 1619–1645 oli Umeå pastorina ametis Petrus Olai Gestriciuse poeg Olaus Petri Niurenius (snd u 1580 Njurundas; vt tagapool).⁴³ Viimase kahe käe all teenis kaplanina ülalnimetatud Petrus Petri Forselius, kellest sai Umeåst lõuna pool asuva naaberkihelkonna Nordmalingi pastor (1622–1658). Seda, kas tegemist oli Johannes Forseliuse sugulasega, võime vaid oletada.

Uppsala

Johannes Forseliuse õpingutest Uppsala ülikoolis kõnelevad vaid napid teated. See oli tõenäoliselt just tema, kes kanti 1624. aasta septembris matriklisse kui *Johan Haquini Upland*.⁴⁴ Üliõpilase natsioon määratleti stifti järgi ja Västerbotten kuulus tol ajal veel Uppsala peapiiskopkonda.⁴⁵ 17. juunil 1626 on Forselius pidanud ülikoolis dispuudi «Aistivast meelest» («De Anima Sentiente», vt tahvel 3) meditsiiniprofessor Johannes Chesnecopheruse (1581–1635)⁴⁶ eesistumisel. Trükitud disputatsioonile⁴⁷ on lisanud gratulatsiooni kreeka keele professor ja filosoofiateaduskonna dekaan magister Johannes Laurentii Stalenius,⁴⁸ Olaus Petri *Gevv.* (s.o Gävlest) ning Ericvs Benedicti Hamarinus⁴⁹ (arvatavasti samuti Gävlest).

43. L. Bygdén. Hernösands stifts herdaminne. Bd. IV, lk 211.

44. Uppsala universitets matrikel. Bd. 1. 1595–1700. Utgifven af Aksel Andersson, A. B. Carlsson, J. Sandström. Uppsala 1900–1911, lk 34. Samal ajal on matriklisse kantud ka *Laur[entius] Haquini* ja *Jonas Haquini*, mõlemad samuti päritoluviietega *Upland*. Neist viimane oli tõepoolest Upplandist pärit Jonas Haquini Rhezelius (vt viide 53), mis sunnib *Johan Haquini* matriklikirje puhul säilitama kriitikameelt. L. Aarma väitel (L. Aarma. Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 45, viide 29) olevat Forselius immatrikuleerimisel «end märkinud Botniast pärinevaks (*Botniensis*)». Nimetatud matriklileheküljelt (186) leiame aga hoopis Forseliuse 1665. aastal immatrikuleeritud poja Johannese (*Reval. Livonus*).

45. Vt Helsingin Yliopisto. Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852, U 5. (<http://matrikkeli.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkilo.php?id=U5>) (20.4.2009).

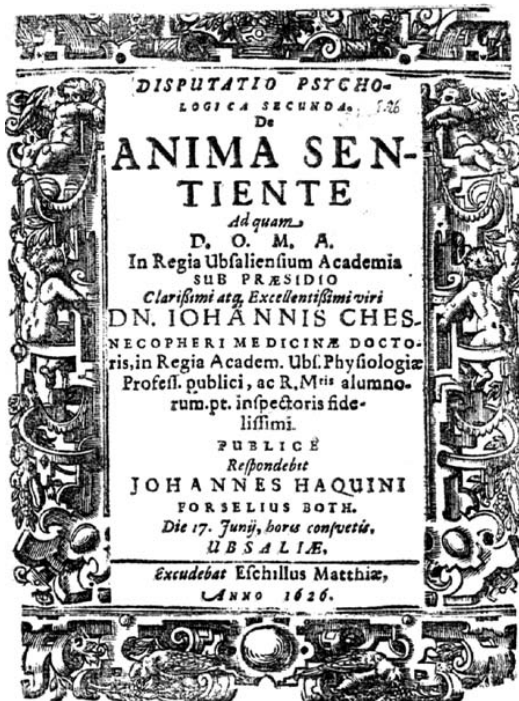
46. Tema kohta vt SBL, 8, lk 440–442 (artikli autor Tor Berg); Sten Lindroth. Svensk lärdomshistoria. Stormakstiden. Stockholm 1989, lk 387. 1627. aastal asus esmajoones loodusteaduslike huvidega Chesnecopheruse kõrval Uppsalas meditsiiniprofessorina ametisse Johannes Raicus (? –1631), kellest 1630. aastal sai Tartu gümnaasiumi esimene rektor.

47. Trükist säilitatakse Uppsala ülikooli raamatukogus. Artikli autor tänab Urban Örneholmi koopiade saatmise eest.

48. 28.2.1648 määras kuninganna Kristiina Johannes Stalenius Liivimaa superintendendiks, millises ametis täitis ta ka Tartu ülikooli prokantsleri ülesandeid. 28.8.1649 nimetati Stalenius aga Växjö piiskopiks. Vt Alvin Isberg. Livlands kyrkostyreelse 1622–1695. Reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis. (Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia, 12). Uppsala 1968, lk 63, 123–129; Tartu ülikooli ajalugu 1632–1982. 1. kd. 1632–1798. Koostanud Helmut Piirimäe. Tallinn 1982, lk 49.

49. Tema vend oli tõenäoliselt Samuel Benedicti Ham(m)arinus (snd Gävles Ovensjö, srn 1667), hilisem Stockholmii trivialekooli rektor, õukonnajutlustaja ja riigipäeva vaimulikeseisuse juht. Vt SBL, 18, lk 156–157 (artikli autor Bengt Hildebrand).

Tahvel 3. Teine psühholoogiaalane väitlus aistivast meelest, millele hakkab kuninglikus Uppsala akadeemias parima ja suurima Jumala endel, kuulsaima ja välja paistvaima mehe, meditsiinidoktori, Uppsala akadeemia avaliku füsioloogiaprofessori ning kuningliku majesteedi kasvandike praeguse ustavaima järelevaataja hr Johannes Chesnecopheruse eesistumisel avalikult respondeerima Johannes Haquinuse poeg Forselius, 17. juunikuu päeval tavalisel ajal. Uppsala. Trükkinnud Eschillus Matthiae aastal 1626 (Uppsala ülikooli raamatukogu).



Eespool juba mainitud 1629. aasta trükis kujutab endast tänuavaldust Forseliuse õpinguid toetanud vaimulikele, kelle nimed – nagu tiitellehel mainitud – peaks olema loetletud järgmisel leheküljel. Tegelikuses on aga tiitellehe pööre, mis võinuks anda nii olulist teavet Forseliuste tutvusringkonna ja ehk ka kodukandi kohta, tühi. Ühes tänuavaldusega on Forselius ilmselt tahtnud tõendada oma suurt usinust keelte õppimisel, sest trükise tekst on koostatud viies keeles – tiitel kreeka ja ladina, luuletus aga neljas versioonis: heebrea, süüria, ladina ja kaldea (aramea) keeles. Luuletuses osutab Forselius, et juba Piibel ütleb: tänamatu inimene eksleb sihitult ringi – seda kaalutledes oskan mina elu lõpuni olla teile, mu metseenid, tänulik, et te olite minu õpingute toetajad. Kirjutan teile luuletusi ja palvetan nii ööl kui päeval teie eest, et te võitleksite oma kogudustes põgudraakoni (s.o kuradi) vastu ja sõlmiksite jumaliku ettevõtmise löimi, selleks et teie kogudused kannaksid küpsed vilju. Teie elureeglikus olgu Jumala käsk ja lõpuks andku Jumal teile igavene elu. Sellise luuletuse andis mulle mu muusa, lugege seda heatahtlikult.⁵⁰ Pärast neid tänu- ja viisakusavaldusi, milles ei jää märkamata ortodokssele luterlusele omane retoorika, lahkus

50. Tekstidega tutvunud Urmas Nõmmik ja Amar Annus Tartu ülikooli usuteaduskonnast kinnitasid, et Forseliuse vanade keelte oskusa on olnud silmapaistvalt hea. (U. Nõmmiku kiri artikli autorile, 10.2.2007) Trükise tiitli

Forselius tõenäoliselt Uppsalast. Magistrikaadi ta seal ei kaitsnud, ehkki seda on mitmel pool väidetud.⁵¹

Uppsalast kaasa võetud vaimse pagasi ja eluhoiakute kohta saame teha vaid kaudseid oletusi akadeemia üldisema õhustiku ja professorite järgi.⁵² Võrdluseks võiks ehk nimetada kaastudengit Jonas Haquini Rhezeliust, kes immatrikuleeriti Forseliusega ühel ajal.⁵³ Rhezeliust sai 1630. aastal antikvaarsete huvidega Martinus Aschaneuse⁵⁴ õpilaseks, samuti sai ta koolitust kuulsalt ruunikirjade uurijalt ja esimeselt Rootsi riigiantikvaarilt Johannes Bureuselt.⁵⁵ Aschaneus osales teatavasti 1627. aastal sekretäri ja tõlgina Västeråsi piiskopi Johannes Rudbeckiuse Eestimaa kirikuvisitatsioonil. Aschaneuse visitatsiooni-märkmete seas on muu hulgas ka ärakirjad Laoküla, Suur-Pakri ja Ruhnu rootslaste keskaegsetest vabaduskirjadest.⁵⁶ Juhuse tahtel sai Forseliusest Laoküla ja Pakri saarte rootslaste hingekarjane.

Helsingi

Järgmised napid teated osutavad Forseliuse tegevusele Helsingis. Turu piiskop Isaacus Rothovius⁵⁷ ja toomkapiitel on pöördunud – arvatavasti 1634. aasta keskpaiku (kiri on dateerimata) – kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse poole ettepanekuga määrata Tallinna (toom)kooli rektoriks «õpetatud ja võimekas mees *Johannes Haquini* [Forselius],

tõlkis ja luuletuse sisukokkuvõtte tegi ladinakeelse versiooni põhjal Kristi Viiding. Artikli autor tänab lahke abi eest.

51. W. R[eiman]. Bengt Gottfried Forselius, lk 12. V. Reiman tugines ka siin Boreniuse andmetele (vt viide 23). L. Aarma (Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 45) on mõelnud välja Forseliuse «magistritöö publikatsiooni», millel olevat «täpsustus: Johannes Haquinus Forselius-Uma» ja lisab konstrueeritud viite: *Forselius, J. H. – U. Anima Sententia*. Uppsala, 1629 [sic!]; vt ka L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, lk 69. Vrd tahvel 1 ja 3.
52. Vt Arvo Tering. Uppsala ülikool ja Baltimaad XVII sajandil ja XVIII sajandi algul. – Keel ja Kirjandus 1992, nr 7–8, lk 430–437, 463–467.
53. Vt SBL, 30, lk 82–85 (artikli autor Ragnhild Boström).
54. Vt SBL, 2, lk 330–333 (artikli autor E. L. Vennberg).
55. Vt SBL, 6, lk 688–704 (artikli autor E. Vennberg); Tore Frängsmyr. Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. Del I. 1000–1809. Stockholm 2004, lk 82–85. Bureusel on suured teened riigarhiivi ja kuninga raamatukogu korraldajana ning eraldi tasub ära mainida tema ruunikirjas aabitsat (1611).
56. Stockholmi Kuninglik Raamatukogu, Handskrift Fb 9. Liber Coll[ectaneus].
57. Tema kohta vt Martti Parvio. Isaacus Rothovius, Turun piispa. (Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia, 60). Helsinki 1959.

kes on seni olnud Helsingis».⁵⁸ Ei ole teada, mis asjaoludel ja millal Johannes Haquini Forselius Helsingisse sattus, kuid mainitud on tema töötamist sealses koolis.⁵⁹

Tollane nn Vana-Helsingi (*Gammelstaden*) oli valdavalt rootsikeelne linnake Vantaa jõe suudmes. Kool tegutses seal juba linna asutamise ajal aastal 1550. Teadaolevate koolmeistrite hulgas aga Johannes Haquini ei leidu. Alates 1620. aastast oli kooli rektoriks Wittenbergis õppinud magister Michael Johannis Savonius, kes teenis kümnendi teisel poolel ka Helsingi kirikuõpetajana. 1630. aasta sügisel sai Savoniusest Tartus vast avatud gümnaasiumi retoorikaproffessor ning gümnaasiste ettevalmistava triviaalkooli rektor. Kui gümnaasium kasvas 1632. aastal *Academia Gustaviana*'ks, oli Savonius ülikooli esimene loogika- ja eetikaproffessor, hiljem lühikest aega (11.11.1634–4.2.1635) ka rektor.⁶⁰ Helsingisse jäi aga Savoniusest maha kogudus, kellega ta oli jõudnud leppimatult tülli pöörata, ning vakantse rektorikohaga õppeasutus, mille kohta Viiburi piiskopkonna vaimulikud 1631. aastal teatasid: «Kool Helsingis on maatasa tehtud ja peaaegu hävitatud (*Skolan i Helsingfors är tillinetjord och nästan ödelagd*).»⁶¹

Arvatavasti võttis Forselius üle Savoniusest vabaks jäänud rektoriameti – ning küllap pakkus avanenud tööpõld noorele mehele küllaga võimalust enesetõestuseks. Seda viimast peegeldavad ka Eestimaa piiskopi Joachim Jheringi sõnad (1638): «Johannes Forselius on teinud Helsingi koolis suurt tööd (*stoort arbete*).»⁶² Kindlasti ei jäänud Forseliuse tegevus märkamata piiskop Rothoviusel, kes teda Tallinnasse rektoriks soovitas. Kuninganna Kristiina eestkostevalitsus kiitis Rothoviuse ettepaneku heaks ja andis

58. *At then lärde och skickelige man Johannes Haquini som här til i Helsingfors haff:r varit, må till Råffuels schola bliffua förordnat, och ther Rectoratum antaga* (Karl Gabriel Leinberg. Handlingar rörande Finska kyrkan och presterskapet. Andra samlingen 1627–1651. Jyväskylä 1893, lk 66).

59. A. R. Cederberg (Suomalainen aines Baltian kirkon ja koulun palveluksessa, lk 128) mainis *Johannes Haquini* puhul Helsingis kooli teenistuses töötamist, kuid tema käsitluses olid *Johannes Haquini* ja *Johannes Forselius* erinevad isikud. Hiljem oletas ta siiski, et tegu on ühe ja sama mehega (Suomalaiset ja inkeriläiset ylioppilaat Tarton ja Tartun-Pärnun yliopistossa, lk 41). L. Aarma väitel (L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühelulood 1525–1885, lk 69) töötas Forselius «kodu õpetajana ja koolmeistrina Helsingis», ehkki tema viidatud allikad seda otseselt ei kinnita.

60. Per Wieselgren. Michael Savonius. (Historiska och litteraturhistoriska studier, 50). Helsingfors 1975, lk 199–259. Artiklis on kummutatud (lk 211–212) ka Eino E. Suolahti eksitav teade, et Savonius tegutses Helsingi kooli rektorina 1636. aastani, mil ta koos naisega Helsingi hospitali paigutati. Vt ka Simo Heininen. Savonius, Michael. – Suomen kansallisbiografia. 8. Helsinki 2006, lk 710–712 (autor tänab Kari Tarkiaist vihje eest).

61. Autor tänab Jorma Uimoneni, kelle kogutud andmed ja oletused aitasid lahendada Helsingi kooliga seotud küsimusi (Vantaa Linnamuuseumi direktori J. Uimoneni kiri ja koopiad artikli autorile, 21.10.1993). Siin esitatud kokkuvõtte põhineb järgmistel töödel: Torsten Hartman. Borgå stads historia. I. Borgå 1906; Bidrag till Helsingfors stads historia. V. Gamla Helsingfors 1550–1640. Saml. och utg. af P[etrus] Nordmann. Helsingfors 1908; Eino E. Suolahti. Vantaan Helsinki. – Helsingin kaupungin historia. I. Helsinki 1950; Armas Luukko. Suomen historia. VII. 1617–1721. Porvoo 1967. Vrd A. Põldvee. Rahvaharidusest Harjumaal rootsi ajal, lk 29.

62. SRA, Oxenstiernska samlingen. Brev till rikskanslern Axel Oxenstierna. Serie B. E 632: piiskop Jhering A. Oxenstiernale, 3.9.1638. Kirjale on viidanud A. Tering (Uppsala ülikool ja Baltimaad XVII sajandil ja XVIII sajandi algul, lk 463), kuid napisõnaliselt ja siinses kontekstis olulisi üksikasju esitamata. Vt täpsemalt viide 75.

18. detsembril 1634 volituse, mille alusel Johannes Haquini võis astuda Tallinnas koolmeistriametisse (rektorikohta ei mainita) «sama palga ja elatisega, mis tema eelkäijal».⁶³

Tallinna toomkooli rektor

Tallinna toomkooli ajaloo kohta Rootsi ajal tuleb meil põhjalikuma käsitluse puudumisel läbi ajada Gustav Oskar Fredrik Westlingi «Lisandustega», kus leidub ka õpetajate ja rektorite nimestik.⁶⁴ Püüame siin täpsustada kirjanduses Forseliuse rektoraadi kohta esinevaid teateid, milles puudub tänini selgus.⁶⁵ Kõigepealt tasub tähele panna asjaosalise enda sõnu: «Olen ka kuus aastat Toompeal rektor olnud ja selliseid isikuid (*Subjecta*) õpetanud, kellest kõigist enamasti kirikuõpetajad on saanud. Olen ka sealsamas olnud erakorraline pastor (*Extraordinarius*),⁶⁶ ja oleks ka korraliseks saanud, kui kadunud [Petrus] Turdinus

63. *Skolemästare Fullmacht för Johanne Haquini att wara Skolemästare I Räftele Och såsom hans störste ihåga näst then troheet han of och Sweriges Crono schijldig är att bewijsa der utbj skall bestää, att han med all flitj skall lära och underwijsa Vngdomen utj boklige konstet och andre Cristelige digder, som them i framtijdenn till gagn och wälfärdh lönda kann, och alldeles utbj samme Skolemästare Embette sigh så förhålla, som han derföre trijggeligen will och kan till swars stånda, när bescheedh ther om fordrat warder. Allissä unne och effterläthe wij honom samme Löhn och Vnderhåldh som hans Antecessor ther sammastädes för honom nuttitt hafuer, och till dett Embetett är förordnat.* SRA, Riksregistratur 18.12.1634, l. 1331p–1332; kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse volitus 18.12.1634. Sama volitust mainib ka Gustav Oskar Fredrik Westling (**Fredrik Westling**, Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloole. – Ajalooline Ajakiri 1923, nr 1–3, lk 1–11, 55–66, 99–104, siin lk 65), kuid ekslikult *Jonas Haquini* nimega, kelle ametjärglaseks Tallinna toomkooli rektorina ta pidas *Johan Forseliust*. Oigesti dateeris Forseliuse ametisseastumise L. Aarma (Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 45).

64. Esimese toomkooli ajaloo ja õpetajate nimekirja koostasid **Christian Eduard Pabst** ja **Friedrich Croessmann** (Beiträge zur Geschichte der Estländischen Ritter- und Domschule. Einladungsschrift zu der 550jährigen Jubelfeier der Domschule zu Reval am 19. und 20. Juni 1869. Reval 1869). G. O. F. Westling kogus paljudest sekundaarsetest allikatest, eriti Rootsi Riigiarhiivis, väärtuslikke lisaandmeid, mainides samas nimekirja ebatäielikkust ning osutades edasistele uurimisvõimalustele (vt **F. Westling**, Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloole, lk 1). Nimetatud artikkel on jäänud kahe silma vahele Erik Thomsonil (**Erik Thomson**, Geschichte der Domschule zu Reval 1319–1939. Würzburg 1969) ning viimati toomkoolis õpetanud literaatidest kirjutanud Martin Klökeril (**M. Klöker**, Literarisches Leben in Reval).

65. H. R. Pauckeri järgi (**H. R. Paucker**, Ehistlands Geistlichkeit, lk 68) oli Forselius augustist 1639 kuni augustini 1641 toomkooli õpetaja, õpetades teist klassi, samuti toomkooli rektor; sama kordavad **C. E. Pabst**, **F. Croessmann** (Beiträge zur Geschichte der Estländischen Ritter- und Domschule, lk 73); G. O. F. Westlingi järgi (**F. Westling**, Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloole, lk 65) on Forseliuse rektoriaega dateeritud aastatega 1638–1641. Dateering põhineb piiskop Jheringi kirjal 1.9.1638 kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, kus *Johan Forseliust* mainitakse kui rektorit. EBL (lk 88) dateerib: 1638 (1634?)–1641; E. Thomson ei maini Forseliust üldse. **L. Andresen** (Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius, lk 9) sõnab: «Noor magister [*sic!*] leidis töökoha Tallinnas»; **H. Piirimäe** (The Cultural Interconnections, lk 322) järgi oli Forselius toomkooli õpetaja 1639–1641. **M. Klökeri** arvates (**M. Klöker**, Literarisches Leben in Reval, Teil 1, lk 251, 670) oli Forselius «toomkooli õpetaja (2. klassis) ja rektor (asendajana?) augustist 1639 jaanuarini 1641»; L. Aarma järgi (**L. Aarma**, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, lk 69, 271) kestis Forseliuse rektoriaeg 1634–1639.

66. Gustav Carlblom (**G. Carlblom**, Prediger Matricul Estlands und der Stadt Reval. [Reval] 1794, lk 90) on nimetanud magister Forseliust kui *Collega des Bischofs* ja paigutanud ta toomkiriku saksa diakonite hulka. Siit pärineb ka H. R. Pauckeri (**H. R. Paucker**, Ehistlands Geistlichkeit, lk 68) ebamäärase sõnastuse ja dateeringuga teade (*Collega des Bischofs, Pastor extraordinarius*), millest **M. Klöker** (Literarisches Leben in Reval, Teil 1, lk 160, 670)

poleks kadunud piiskopi [Joachim Jheringi] tütreaga abiellunud.»⁶⁷ Kui me nüüd arvestame, et määramisotsus tehti Stockholmis 18. detsembril 1634, misjärel Forselius astus rektoriametisse millalgi 1635. aastal, siis saamegi kuus aastat kuni tema kinnitamiseni Harju-Madise ja Risti pastoriks, mis toimus 22. juulil 1641. Ordineerimisel on magister Johannes Forseliust tituleeritud kui «senine (*bishero gewesen*) ustav rektor meie toomkoolis ja meie konsistooriumi määratud liige ning õpetatud kolleeg».⁶⁸ Rektoriks ja konsistooriumi assessoriks on teda nimetatud ka Petrus Laurentius Schonbergiuse 13. jaanuaril 1641 Tartu ülikoolis peetud põllumajandusteemalise kõneharjutuse pühenduses.⁶⁹ Seega oli Forselius toomkooli rektor alates 1634/1635. aastast järjepidevalt kuni 1641. aastani. Kooliaeg kestis kuidas kunagi detsembri algusest kuni augusti lõpuni (või ka mardipäevast laurisapäevani), misjärel õpilased läksid kihelkondadesse annetusi korjama.

Sellesse muustrisse sobitub ka asjaolu, et 5. septembril 1636 immatrikuleerus Forselius Tartu ülikooli. Arvo Teringu järgi asi immatrikuleerumisega piirduski, kuid ometi on sel ajal lisandunud Forseliuse tiitlitele magistrikraad, mida kohtame esimest korda 1637. aasta maikuu.⁷⁰ Oma eelkäijana toomkooli rektoriametis on Forselius nimetanud magister Svenonist, kelle kohta seni igasugused andmed puuduvad. 1638. aastal õpetas Forselius kreeka ja ladina keelt, loogikat, ladina keeles luuletamist ja Matthias Hafenreferi «Loci theologici» järgi usuõpetust. Õppematerjali hulgas oli ka Jan Amos Komenský keeleõpik «Janua linguarum reserata» (algversioon ilmus 1631. aastal), mida rektor oma sõnul «kasutas (*practicerade*) nii palju kui võimalik».⁷¹ Tegemist on varaseima kirjaliku

on järeldanud, et Forselius oli toomkiriku saksa koguduse *pastor extraordinarius* aastail 1639–1641. Ülal esitatud kirjakoahas on silmas peetud erakorralist rootsi pastori kohta, mille seejärel täitis – juba korralisena – Petrus Turdinus. Saksa pastor oli toomkirikus aastail 1638–1641 Heinrich Stahli näol olemas.

67. EAA 1187-2-730, l. 286; J. Forselius piiskop Andreas Virginiusele ja konsistooriumile, dateerimata (enne 1665. aastat).
68. EAA 1187-2-368, l. 55–55p; J. Forseliuse ordineerimiskiri 22.7.1641 (koopia, 2.5.1684).
69. Vt M. Klöker. Literarisches Leben in Reval, Teil 2, nr 219 W4, lk 234–235; Tartu ülikooli ajalugu. 1. kd, lk 195.
70. A. Tering. Album academicum, lk 97, 164 (nr 203); Martti A. Sainio. Dissertationen und Orationen der Universität Dorpat 1632–1656. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria, 141). Stockholm 1978, lk 68. Lisaks Sueno Hagelsteniuse dissertatsioonile (mai 1637) leidub Tartu ülikooli trükistes pühendus Johannes Forseliusele Petrus Schonbergiusel (13.1.1641), Henricus Winteril (aprill 1646) ja Matthias Tempeliusel (29.7.1654). Vt Ene-Lille Jaanson. Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Tartu 2000, D151, D305, D503, D837. Vt ka M. Klöker. Literarisches Leben in Reval, Teil 2, nr 130 W10; vrd M. Klöker. Literarisches Leben in Reval, Teil 1, lk 160.
71. *The åbret som E Htt hijt kom, så taas iag icke allenast græcam [kustunud sõna] och auream januum Comenij, logicam, Prosodiam latinam och Haffenreferri locos communes ifrå begijnelsen in til statum restaurationis, menar iag the åbret inthet fäfang warit haf, practicerade och utbi janua Comenij, så mijckit mig möieligit war.* EAA 1187-2-350, l. 286–286p; J. Forselius piiskop Jheringile, 13.8.1642.

teatega Komenský õpiku kasutamisest Eestis, mis väärrib tõsist tähelepanu.⁷² Pöördume selle küsimuse juurde uuesti tagapool.

Uus Eestimaa piiskop Joachim Jhering⁷³ saabus Rootsist Tallinnasse 18. juulil 1638. Miskipärast polnud aga kuberner saanud asjakohast eelteadet ja seetõttu olid tegemata ettevalmistused piiskopi vääriliseks vastuvõtuks. Nõnda pidi piiskopihärra leppima õomajaga rektor Forseliuse juures, kes üüris Toompeal Reinholt Anrepi lese maja. Aga sellega päästis Forselius piiskopi täbarast olukorrast, ning see oli ka esimene asi, millest Jhering 1. septembril aruandes Rootsi valitsusele kirjutas. 15. augustil korraldas piiskop toomkoolis avaliku eksami. Õpilasi oli koolis umbes 50 ja nad oskasid neile esitatud küsimustele vastata. Piiskop mainib, et «kooli rektor magister Johannes Forselius on kõrgesti haritud mees (*vir solide doctus*), kes on püüdnud kõigest väest aidata paremale järjele kooli, mille ta oli eest leidnud hävingu äärel (*så gåth som ruineradt*), ja veel enamat pole ta suutnud korda saata, kuna ta on [koolis] üksi ilma ühegi kolleegita». Rektor on elanud suures vaesuses, kolinud Toompeal ühest majast teise ning maksnud ise üüri. Jheringi ettepanekul lasi kuberner toomkiriku valdustest eraldada koolmeistrimaja (*Scholemästare gårdh*), kuhu rektorihärra sisse kolis. Kuberneri käsul on juba valminud ilus palkidest koolimaja ning piiskop avaldab lootust, et nüüd leitakse «ka häid vahendeid» ja kool jõuab paremale järjele. Omaenda (s.t Forseliuse endise) elupaiga kohta kirjutas piiskop: «Mul on võimatu tuua oma peret sellesse viletsasse (*ohijggelige*) majja, kus ma hädapärast pean raske talve üle elama.»⁷⁴

Niisiis sattus Forselius üheks esimeseks uue piiskopi usaldusisikuks ja varsti ka lähemaks abiliseks nn korralise kolleegina (*ordinarie collega*), lisaks kaasnes rektoriameetiga konsistooriumi liikme koht. Juba 30. augustil võttis ta koos piiskopi ja Heinrich Stahliga osa kohtumisest Tallinna raehärradega, et saada selgust rae privileegide asjus. Et Tallinnasse toompraostiks kutsutud Stahlil oli jäänud vakantseks Kadrina pastori koht, siis nägi piiskop siin võimalust aidata omalt poolt kaasa Forseliuse karjäärile. Ootamata ära kohalike kirikupatroonide vastust, pöördus Jhering 3. septembril 1638 palvekirjaga Rootsi riigikantsleri Axel Oxenstierna poole, et saada toetust Forseliuse kandidatuurile. Jheringi sõnul on «praegune toomkooli rektor magister Johannes Forselius võimekas, anderikas ja kõrgesti haritud mees, [kes] on teinud suurt tööd Helsingi koolis ja mõne aasta siin toomkoolis, oskab nii saksa kui ka eesti keelt ja harjutab neis mõlemas keeles

72. Veel 1989. aastal võidi «Eesti kooli ajaloos» (1. kd) väita, et «Komenský raamatu «Janua linguarum» kasutamise kohta Eesti koolides [17. sajandil] pole andmeid», erandina mööndi Gezeliuse väljaande (1648) kasutamist Tartu ülikoolis kreeka keele õppevahendina. Vt Jaak Naber. Koolid Rootsi riiki ühendatud Eesti alal (17. sajandi teine veerand – 1710. aasta.) – Eesti kooli ajalugu. Kaugemast minevikust tänapäevani. 1. kd. 13. sajandist 1860. aastateni. Tegevtoimetaja Endel Laul. Tallinn 1989, lk 108–185, siin lk 147.

73. Tema tegevuse kohta vt Alvin Isberg. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700. (Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia, 16). Uppsala 1970, lk 95 jj.

74. SRA, Livonica II, vol. 32: piiskop Jheringi aruanne kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, 1.9.1638.

jutlustamist, ja on saanud siin Toompeal tunda palju häda ja vaesust». ⁷⁵ Uut kohta Forselius siiski ei saanud, Kadrinasse läks hoopis Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professor Reiner Brockmann (1609–1647), kellel olnud koguni neli pastorikohapakkumist. ⁷⁶ Meeste omavahelisi suhteid see ei varjutanud, nagu me võime järeltada nende laste vahel sõlmitud abieludest (vt tagapool). Forselius aga jätkas veel kolm talve rektorina, milleks teda motiveerisid nii piiskopi suured plaanid kui ka poole suurem palk. Senise 150 hõbetaalri asemel 1639. aastast alates 300 hõbetaalrit, millest osa moodustas konsistooriumi liikme tasu. ⁷⁷ Tollase tava kohaselt maksti pool palka viljas. Rektori elujärge parandas ka hüvitis majajüri katteks.

1639. aasta kevadel koostatud aruandes tunnistas piiskop, et tal olid toomkooli suhtes kõrgemad ootused. Puudustena torkas silma, et rektor õpetas üksinda napi palga eest ja aastaeksameid ei korraldatud, lisaks põhjustas õpilaste kihelkonnaskäimine rohkesti ekstsesse. Nüüd aga olevat lootust, et toomkoolist saab peagi üks õige triviaalkool (*en lofflig Trivial Schola*). ⁷⁸ Sellega ei tühista Jhering varem Forseliuse kohta öeldut, vaid osutab juba enne Tallinnasse saabumist tehtud ettepanekule, mille kohaselt pidi toomkoolist saama (Rootsi eeskujusid järgides) nii korralik kool, et seal võiks ette valmistada ka kirikuõpetajaid. Selleks tuli ametisse võtta vähemalt neli õpetajat: rektor, teoloogialektor ja kaks kolleegi. ⁷⁹ Niisugune pedagoogide koosseis vastas tollasele arusaamale heast triviaalkoolist. Lisagem, et Rootsis oli just alanud uue koolikorralduse ettevalmistamine ning haridusele puhusid soodsad tuuled – järgemööda avati uued gümnaasiumid Viiburis, Skaras, Stockholmis ja Växjös. ⁸⁰ Valitsus kiitis piiskop Jheringi ettepanekud heaks ning teoloogialektori ametikohale, millega kaasnes konsistooriumi liikme positsioon, määrati eespool juba nimetatud Petrus Turdinus, Tartu ülikooli juures likvideeritud triviaalkoo-

75. at Modernus Dn: Rector på Doomen Clariss: M: Johannes Forselius, *måthe* M: Stahlio succedera, *han är een skickeligh, wåhlbegåffuat och wåhllerdh Man, hafuer stoort arbete utståth widh Scholan i Hålsingfors och här i någre Åhr wijd Doomsckolan, är kunnogh både i Tijsche såsom och Estnische språcken, och öffuar sigh iåmpeligen i them bådum atw prædijka, och lijdit här på Doomen mijkie nõdh och fattigdom* (SRA, Oxenstiernska samlingen. Brev till rikskanslern Axel Oxenstierna. Serie B. E 632: piiskop Jhering A. Oxenstiernale, 3.9.1638). Kuuldused rektorikoha peatses vabanemisest olid laiemalt teada. Näiteks on seda kohta ihaldanud magister Nicolaus Olai *Calmariensis* (Kalmarist), Tartu triviaalkoolist vallandatud konrektor, hilisem toomkooli teoloogialektor ja rektor (EAA 1187-2-350, l. 39–39p; Harall Bengtsoni soovituskiri kuberner Philipp Scheidingile, 18.11.1638).

76. Vt Kaja Telschow. Curriculum vitae. – Reiner Brockmann. Teosed. Koostanud ja toimetanud Endel Priidel. Tartu 2000, lk 33–39.

77. SRA, Kammerkollegiet. Generalstatskontoret. Personalstater: 1638 (F 1 A: 3), 1639 (F1 A: 4).

78. SRA, Livonica II, vol. 32: piiskop Jhering kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, dateerimata (pärast maid 1639). Kirja toomkooli puudutav osa (IX punkt) on publitseritud, kuid dateeritud ekslikult 1638. aastaga. Vt Finlandssvenska och baltiska läroverk: urkunder, undersökningar och minnen. Utgivna av B. Rud. Hall. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria 1941, nr 62). Stockholm 1942, lk 166–167.

79. SRA, Livonica II, vol. 32: piiskop Jhering kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, 5.5.1638.

80. Triviaalkooli ja gümnaasiumi kohta Rootsis 17. sajandi esimesel poolel vt Wilhelm Sjöstrand. Pedagogikens historia II. Sverige och de nordiska grannländerna till början av 1700-talet. Lund 1958, lk 176–198.

li senine rektor, kelle sõbrad (Emajõe Muusad) 25. veebruaril 1639 Tartust heade soovidega teele saatsid. Tartust saabus Tallinna toomkooli veel kaks õpetajat alamate klasside jaoks.⁸¹

Forselius meenutas veel 1666. aastal, et «tema ajal» oli toomkoolis neli õpetajat. Kooli hea taseme kinnituseks loetles ta oma kunagisi õpilasi, kellest said pastoriks Jonas Henrici Rāpinas, vennad Ericus Langius Nissis ja Georgius Langius Põltsamaal, Simon Benedicti Pärnus, Matth[ias] Theodori, Joh[annes] Oldengreen ja Magnus Svenonis Rootsisis, Gothardus Marci ja Ericus Henrici leidsid aga Stockholmis teenistuse raamatupidajana.⁸² Forseliuse rektori ameti lõpuks oli seega toomkoolist kujunenud igati korralik õppeasutus, mille lõpetajad võisid astuda ülikooli ning pürgida väarikatesse ametitesse. Õigupoolest olidki Forseliuse ametiaastad, eriti sestpeale, kui piiskop Jhering kooli arengule uue hoo andis, toomkooli kõrgajaks 17. sajandil. Toomkooli edendamiseks üritas Jhering esialgu pakkuda teatud konkurentsi Tallinna gümnaasiumile, mille juhtimisest ta oli kõrvale tõrjutud. Veeretat i segi mõtet gümnaasium all-linnast Toompeale üle viia, aga juba 1643. aastal tõmmati toomkooli ambitsioone koomale ning kaotati teoloogialektorikoht.⁸³ Toomkool jätkas ometi hoopis teise koolina, kui see oli olnud enne Forseliust ja piiskop Jheringi saabumist.⁸⁴ Kui toomkiriku rootsi pastor Abraham Ruth kirjutas 1681. aastal märgukirjas kuningale toomkooli parematest päevadest, mis jäid katkueelsesse aega, siis nimetas ta otsesõnu auväärset vana meest rektor Johannes Forseliust, kes võib kinnitada,

81. F. Westling. Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloole, lk 3–5; J. Naber. Koolid Rootsi riiki ühendatud Eesti alal, lk 124–125; vrd Kaja Tiisel. Tallinna Toomkooli raamatukogu arengulugu ja koostis. – Vana Tallinn 11 (15). Tallinn 2001, lk 10–144, siin lk 26, 41. Petrus Turdinuse telesaatomisluuletuste kohta vt Kristi Viiding. Önnelik olgu su samm... Telesaatomisluuletused XVII sajandi Eesti kirjanduses. – Keel ja Kirjandus 2005, nr 5–6, lk 359–378, 455–474; M. Klöker. Literarisches Leben in Reval, Teil 2, nr 182.

82. EAA 1187-2-350, l. 297–299p; J. Forselius piiskop Johann Jacob Pfeiffle, 4.10.1666. Kirja lõpus vabandab J. Forselius uue piiskopi ees oma saksa keele pärast: *mit dienstwilliger Bitte, Sie mein Teutsche Sprache, so mit bebender Hand geschrieben, in besten interpretieren.*

83. Piiskop Jhering otsis visalt võimalusi teoloogiaõpetuse jätkamiseks ja pastorite koolitamiseks Tallinnas. Üheks ettepanekuks oli 12 stipendiaadiga *Collegium Theologicum* Toompeal, alternatiivina aga pakkus ta välja mõtte määrata rootsi pastoriks mees, kellest võiks ühtlasi saada gümnaasiumi teoloogiaprofessor. Sobivaks kandidaadiks oli Jheringi arvates Tallinnas kohta otsiv Petrus Schomerus (Tartust lahkunud astronoomia- ja füüsikaproffessor, kes oli ülikoolis omandanud litsentsiaadiastme ning õpetanud seal teise usuteadlase ametikohal; hiljem superintendent Kalmaris). (SRA, Livonica II, vol. 32: piiskop Jheringi märgukiri asekanstler Johan Oxenstiernale, 23.6.1640, punkt 5.) Ka hiljem rõhutas piiskop korduvalt, et toomkooli üks tähtsamaid ülesandeid on valmistada «kohalikke maalapsi (*eingeborene Landtkinder*), nagu pastorite ja teiste vabade inimeste lapsi» ette kiriku- ja kooliteenistuseks. (Vt näiteks SRA, Livonica II, vol. 32: piiskop Jheringi ettepanekud sinodile, 1.2.1641, punkt 12.) Vt ka F. Westling. Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloole, lk 9–10, 100–101.

84. Vrd F. Westling. Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloole, lk 5–6; J. Naber. Koolid Rootsi riiki ühendatud Eesti alal, lk 123–124.

et tol ajal sai toomkoolist nii hea hariduse, et sealt võis minna otse ülikooli või koguni kirikuõpetajaks.⁸⁵

Forselius ja Turdinus

Johannes Forseliuse paremaks tundmaõppimiseks tuleb juttu teha ka Petrus Turdinusest (10.4.1609–24.10.1653). Kõigepealt aga veel ühest segadusest. Turdinust on nimetatud Tallinna toomkooli rektoriks 1639–1641 – aastail, mis langevad osalt kokku Forseliuse ametiajaga.⁸⁶ Turdinuse eluloo jutustab Abraham Winckler 1653. aastal koostatud matusetrükises. Selle järgi määrati Turdinus 1635. aastal Tartu triviaalkooli konrektoriks ning 1637. aastal sai temast sealsamas rektor.⁸⁷ Kui ülikooli jurisdiktsiooni alla kuulunud triviaalkool allutati Liivimaa ülemkonsistooriumile, sündis sellest nii tõsine õiguslik konflikt, et ülemkonsistooriumilt vokatsiooni vastu võtnud Turdinus vallandati 1637. aasta juuli lõpul rektoriametist ja tema asemele määras ülikooli senat taas rektoriks Michael Johann Savoniuse. Tüli viis lõpuks kooli sulgemiseni.⁸⁸ A. Winckler kirjeldab sedagi, kuidas Turdinus kutsuti 1639. aastal Tallinna toomkooli teoloogialektoriks, kuid ei nime- ta teda seal rektorina. Samuti ei maini Turdinust rektorite seas G. O. F. Westling. Kuna pole teada ka ühtki algallikat, mis kinnitaks Turdinuse rektoriametit Tallinnas, tuleb järeldada, et tegemist on «rändava» eksiarvamusega, nagu neid ajaloo- ja teatmekirjanduses ikka ette tuleb.

85. ...at der sådan information är worden förhafid och sådana ingeniafundne, som intet allenast woro capable, straxt at reesa till Academien uthan och, kunde af dheer som der frenquenterade ibland finnas någre dugelige till PrästeEmbetet, som än gamble männ, och serdeles dän i Sabl: Hr Bisopens Jheringij tijdh, warande Rector, Mag. Joh: Forselius, ven:de Min: Senior weta betijga. SRA, Livonica II, vol. 259: A. Ruthi memoriaal (koopia, dateerimata). Eestimaa kubermanguvalitsuse fiskaali H. Schillingi kiri Karl XI-le (dateerimata, 1681). Lisa D.

86. Seda on maininud näiteks H. R. Paucker (Ehstlands Geistlichkeit, lk 76); C. E. Pabst ja F. Croessmann (Beiträge zur Geschichte der Estländischen Ritter- und Domschule, lk 73); E. Thomson (Geschichte der Domschule, lk 150–151); A. Tering (Album academicum, lk 134, nr 13); L. Aarma (Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, lk 271), samas on ekslikult nimetatud Turdinust toomkooli õpetajana juba 1637. M. Klöker (Literarisches Leben in Reval, Teil 1, lk 251 (viide 96), 670, 740–741) on püüdnud katumist lahendada oletusega, et Forselius oli Turdinuse asetäitja.

87. Abraham Winckler. Rechtmessiges Urtheil, Wie von allen frommen Christen, also insonderheit getrewer Lehrer und Prediger Christlichem Leben, seligen Abschiede und erfrewlichen Zustande nach demselben Dem H. M. Petro Turdino, Wolverdienten Pastori der löblichen Schwedischen Gemeine auff dem Dom zu Reval, dess Königl. Consistorij daselbst Adessori und Praeposito in Ostharrien, Zu letzten Ehren auss Collegialischer Freundschaft bey dessen Christlicher Leichbestattung Anno 1653 den 30 Novembr. der Volkreichen Versammlung fürgetragen dem Druck übergeben Durch M. Abraham Wincklern, Teutschen Pastorem, deß Königl. Consistorij Assessorem, und Praepositum in Westharrien. Gedruckt zu Reval bey Sel. Heinrich Westphals Gymnasij Buchdr. hinterlassener Widwen, (pagineerimata).

88. Frederik Puksov. Episoder ur skolväsendets historia i Tartu under den svenska tiden. – Svio-Estonica 1934. Tartu 1934, lk 20–28, siin lk 20–23; J. Naber. Koolid Rootsi riiki ühendatud Eesti alal, lk 124–125.

Turdinuse saabumine tõi aga toomkooli konkurentsi.⁸⁹ Kui seni oli Forselius koolis a ja o, kuuludes ühtlasi piiskop Jheringi lähikonda kui kolleeg, konsistooriumi assessor ja erakorraline pastor, siis nüüd seisis tema kõrval sarnase tausta ja positsiooniga andekas mees, kellele maksti sama palju palka kui rektorile ja kes tagatipuks suutis võita ka piiskopi tütre südame. Turdinus sai 25. septembril 1640 toomkiriku rootsi pastoriks⁹⁰ ning järgmisel sügisel, 19. oktoobril 1641, pidas ta Elsa Jheringiga pulmad.⁹¹ Forseliusele pakkus piiskop 1640. aastal Toompea eesti pastori kohta, mille täitmisega oli juba pikka aega raskusi, ühtlasi soovis Jhering, et Forselius jätkaks konsistooriumi liikmena. Taotluses asestantslerile kirjutas Jhering, et Forselius «on harjutanud eesti keeles jutlustamist ja on konsistooriumiasjades väga vilunud», rektori- ja teoloogialektori kohale oleks aga välja pakkuda sobivad isikud, kes võiksid auga ka konsistooriumi liikme ülesandeid täita.⁹² Paraku ei õnnestunud piiskopil lahendada palgaküsimust ja nii ei täitunud ka Forseliuse teistkordne lootus pastorikoht saada.⁹³ Pettumusenoot kõlas Forseliuse sõnades – õigupoolest küll rootsi pastori koha pärast – veel üle kahekümne aasta hiljemgi, nagu võisime eespool lugeda. Hinge kriipima oli jäänud muudki: «.... rääkimata sellest, et ma olen 22 aastat konsistooriumi kaasistuja (*Consistorialis*)⁹⁴ olnud, ja sain ainult sel ajal, kui ma kooli rektor olin, assessoraadi eest 100 riigitaalrit, kui ometi härrad pastorid seal ise samasuguse vaeva eest aastas 200 riigitaalrit on saanud.»⁹⁵

Petrus Turdinuse omaaegselt renomeest saame aimu, kui loeme *Academia Gustaviana*'le pühendatud lehekülgi Christian Kelchi kroonikas: «Esimene *studioosus*, esimene *deposiitor* ja esimene, kes võttis selles ülikoolis vastu *magistrikraadi*, oli Põhja-Botnia Umeå linnast pärit *Petrus Turdinus*, kes pärastpoole tegi Eestimaa hertsogkonnale mitmesugustes kooli- ja kirikuametites nii ustavat ja kasulikku tööd, et meil on siin põh-

89. See väljendus ka argiasjus, nagu näiteks lisasissetulek kihelkondadest. Forselius mainib, et käis 1639. aastal Soomes ning sel ajal olid H. Stahl ja P. Turdinus jätnud talle majaüüri katteks Hageri kihelkonna korjandustulu, mis olevat ülekohtuselt väike. EAA 1187-2-350, l. 286–286p; J. Forselius piiskop Jheringile, 13.8.1642.

90. SRA, Livonica II, vol. 32: piiskop Jhering kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, 7.5.1641. Valitsuse ametlik kinnitus järgnes 15.7.1641 (F. Westling. Mõned lisandused Tallinna doomkooli ajaloole, lk 101).

91. M. Klöker. Literarisches Leben in Reval, Teil 1, lk 162, 740–741; Teil 2, nr 208, 236, 237. A. Winckleri (A. Winckler. Rechtmessiges Urtheil) järgi teenis P. Turdinus teoloogialektori ametis kaks aastat, kuni temast 1641. aastal sai toomkiriku rootsi pastor, konsistooriumi liige ja piiskopi väimees.

92. SRA, Livonica II, vol. 32: piiskop Jheringi märgukiri asestantsler Johan Oxenstiernalle, 23.6.1640, punkt 6.

93. SRA, Livonica II, vol. 32: piiskop Jhering kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, 24.9.1640. 1641. aasta eelarves määrati eesti pastoreile ajutise abinõuna garnisonivaimuliku palk, 150 hõbetaalrit, mis oli poole väiksem nii rektori kui ka rootsi pastori palgast (SRA, Kammerkollegiet. Generalstatskontoret. Personalstater: 1641 (F 1 A: 6)). Tollane garnisonivaimulik ei olnud aga võimeline eesti pastori ja konsistooriumi liikme ülesandeid täitma. (SRA, Livonica II, vol. 32: piiskop Jhering kuninganna Kristiina eestkostevalitsusele, 7.5.1641).

94. Vrd H. R. Paucker. Ehstlands Geistlichkeit, lk 25.

95. EAA 1187-2-730, l. 285p; J. Forselius piiskop Andreas Virginiusele ja konsistooriumile, dateerimata (enne 1665. aastat).

just ka teda lugupidamisega meenutada.»⁹⁶ Tõepoolest – Forselius ja Turdinus olid ühe kandi mehed. Turdinuse isa oli Umeå raehärra Hans Christerson Trast (srn 1611), ema aga Umeå pastori Petrus Olai Gestriciuse (vt eespool) tütar. Njurunda pastoraadi järgi nime saanud Petrus Olai Gestriciuse pojad, Turdinuse onud – Olaus, Ericus, Nicolaus ja Johannes Niurenus – olid järgemööda Gävle kooli rektorid. Turdinus õppis kümme aastat Gävles oma onude Nicolause ja Johannese käe all ning seejärel neli aastat Uppsala ülikoolis.⁹⁷ Pole võimatu, et ka Forselius käis Gävle koolis ja sai õpetust Niureniustelt, küll aga õppisid noormehed koos Uppsalas (Turdinus 1625–1629, immatrikuleeritud 12.12.1627), kus juba kogenud studioosus Johannes võis pisut nooremale Petrusele autoriteediks olla. Katku hirmus Uppsalast lahkunud, viibis Turdinus aasta kodus ja siirdus sealt sugulaste ja sõprade toetusel Tartusse, kus temast sai (Winckleri sõnul) 1630. aastal avatud gümnaasiumi esimene õpilane. Gümnaasiumis esitas Turdinus 1631. aastal Uppsala ülikooli endise meditsiiniprofessori, Böömimaalt pärit Johannes Raicuse eesistumisel disputatsiooni, mis käsitles maa ja vee loomust Tartu ümbruses ja tegi muu hulgas juttu kasemahla kasutamist rahvameditsiinis. Ülikooli matriklisse kanti Turdinus 25. aprillil 1632, esimesel promotatsioonil 1634. aastal sai temast magister.⁹⁸

Turdinuse kõrval peame rääkima ka tema onust, juba mainitud Olaus Petri Niurenusest, Gävle kooli rektorist, kellest sai Umeå maakoguduse pastor (1619–1645) ning 1623. aastal praost. Praostiametis oli tema üheks ülesandeks kristluse kandepinna laiendamine laplaste seas ja sellesse misjonitöösse suhtus ta suure tõsidusega. Paljuski tänu Olaus Petri Niurenuse initsiatiivile pandi alus püsivale lapi kooliharidusele. Laplaste harimise vajadust selgitas ta riiginõunik Johan Skyttele, kui viimane 1629. aastal – teel kuberneriametisse Liivimaal – ka riigi põhjapiirkondi külastas. Kirjas valitsusele rõhutas Niurenus, et ükski «natsioon või rahvas terves ilmas pole kunagi jõudnud õige jumala ja õndsuse tundmiseni ilma õpetajateta oma laste seast ja ilma õpetuseta oma emakeeles [sõrendused – A. P.], millist armu pole laplastele veel kunagi osaks langenud». Sobilikuks kooli asukohaks pidas ta Lyckselet ning kooli inspektoriks, kes eksamineerib rektorit ja õpilasi, pakkus Niurenus iseennast. Skytte tutvustas plaani kuningale ning 20. juunil 1631 allkirjastas Gustav II Adolf Stettinis (Szczecinis) kooli asutamise korralduse, kooli ülalpidamiseks määrati Umeå kihelkonna kroonukümnis.⁹⁹ Uue õppeasutuse järjeleaitamiseks jagas Skytte heldekäeliselt annetusi ja viis oma varakate sõprade seas

96. Christian Kelch. Liivimaa ajalugu. Tlk Ivar Leimus. Tartu 2004, lk 409. Kelchi andmed ei ole päris täpsed. Ülikooli matriklisse kanti 20.4.1632 esimese tudengina Benedictus Bazius (Bengt Baaz). Vt Tartu ülikooli ajalugu. 1. kd, lk 41. Ilmselt on kroonikas peetud silmas õppimaasumist ülikoolile eelnenud akadeemilises gümnaasiumis. J. Forseliust Kelch ei maini, kuid teeb juttu tema pojast B. G. Forseliusest (lk 460).

97. A. Winckler. Rechtmessiges Urtheil, Sign. Diiij–Eiij p.

98. A. Tering. Album academicum, lk 134 (nr 13); L. Bygdén. Hernösands stifts herdaminne. Bd. IV, lk 211; M. Klöcker. Literarisches Leben in Reval, Teil 1, lk 740; Tartu ülikooli ajalugu 1632–1982. 1. kd, lk 195.

99. SRA, Riksregistratur 20.6.1631, *Fullmacht för Herr Johan Skytte att opprätta en Schola i Lapmarcken*; publitseeritud: Bror Rudolf Hall. Reformpedagogik i Gustav Adolfs anda. Rarissimi-skrifter m.m. av Gustav II Adolf,

läbi korjanduse, mistõttu seda kooli nimetatakse Skytte kooliks (*Skytteanska skolan*).¹⁰⁰ Lycksele kool alustas tegevust 1632. aastal ning jäi sajaks aastaks kogu Rootsi Lapimaa (Lappmark) ainsaks laplaste kooliks.¹⁰¹ 1632. aastal ilmus trükist Niureniuse rootsikeelne katekismus «Lapimaa noorsoole» ja aasta hiljem kooli tarbeks lõuna-lapimurdeline katekismus, mis keeleliselt esindas küll konarlikku misjonilingvistikat.¹⁰² Lisagem, et 1633. aastal alustas Uppsala ülikoolis õpinguid Andreas Petri Lundius, kellest sai esimene laplastest kirikuõpetaja (Arvidsjauris 1640), ka mõnest Lycksele kooli kasvandikust sai pastor, rohkem võrsus sealt aga köstreid ja tõlke.¹⁰³ Olaus Petri Niureniusel on ühe esimese laplaste uurijana-kirjeldajana oluline koht ka kultuuriloos.¹⁰⁴

Lycksele kool viib tahes-tahtmata mõtted 1684. aastal Tartus avatud õppeasutusele, mida eesti kultuuriloos tuntakse kui B. G. Forseliuse koolmeistrite seminari. J. Forseliusele oli Lycksele kool kindlasti hästi teada, kuid ilmselt oleks liialdus hakata siit otsima otsest eeskuju Tartu koolile, mille hingeks sai tema poeg. Kaudset ehk siiski. Küll aga sunnib Lycksele laplaste kool kainema pilguga lugema L. Anderseni palju korratud hinnangut, et Forseliuse seminar «oli üks esimesi kogu Rootsi riigis ja erakordne nähtus isegi Põhja-Euroopas».¹⁰⁵

Oxenstierna, Skytte, Ratke och Comenius. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria, 33). Lund 1932, lk 72–73. Koolihariduse alguse kohta Lapimaal vt sealsamas lk 11–12.

100. J. Skytte avas kooli ja pidas seda ülal ka oma Ingerimaa mõisas Tuutaris (Duderhofis), samuti avati tema initsiatiivil 1632. aastal vene kool Nyenis. Vt **Kyösti Väänänen**. Herdaminne för Ingermanland. 1. Lutherska stiftsstyrelsen, församlingarnas prästerskap och skollärare i Ingermanland under svenska tiden. Helsingfors 1987, lk 45–46.
101. **Abraham Roland Hasselhuhn**. Om Skytteanska scholan i Lycksele lappmark. Academisk afhandling år 1851. Utgiven med en efterskrift av Roger Jacobsson. Umeå 1988 (faksiimile).
102. **L. Bygdén**. Hernösands stifts herdaminne. Bd. IV, lk 214–216; SBL, 27, Stockholm, lk 81–83 (artikli autor Phebe Fjellström); **Sten Henrysson**. Samernas kristnande och undervisning. – Samer, präster och skolmästare. Ett kulturellt perspektiv på samernas och Övre Norrlands historia. Umeå 1993, lk 1–30; **Tuuli Forsgren**. Böcker och språk i sameundervisningen före 1850. Med facit i hand... – Samer, präster och skolmästare, lk 31–52.
103. **Sten Henrysson**. Samernas präster. – Samer, präster och skolmästare, lk 79–95.
104. Juba 1616. aastal tegi Niurenius koos oma äia, peapiiskop Kenicieusega kaasa visitatsioonireisi Soome Lapimaale, tema kirjapanekud sisaldavad väärtuslikke tähelepanekuid eriti Ume Lapimaa kohta. Niureniuse töö jäi kauaks käsikirja, kuid seda kasutas oma kuulsas «Lapponia» (1673/1674) koostamisel Johannes Schefferus (1621–1679), kelleni käsikirja jõudis Niureniuse poegade Zachariase ja Erik Plantini vahendusel, kelle uurimusi on samuti «Lapponias» kasutatud. Viimati nimetatute vend Olof õpetas Umeå linnakoolis ja teenis hiljem (1683–1689) kirikuõpetajana naaberkihelkonnas Nordmalingsis. Tema proua oli Brita Forselia, Umeå bürgermeisteri Erik Forselli tütar. Vt **Olaus Petri Niurenius**. Lappland eller beskrivning över den nordiska trakt, som lapparne bebo i de avlägsnaste delarne av Skandien eller Sverige, jämte svar på åtskilliga frågor rörande lapparne av E. Plantinus. (Bidrag till kännedom om de svenska landsmälen och svenskt folkliv, 17: 4). Uppsala 1905; **L. Bygdén**. Hernösands stifts herdaminne. Bd. II, lk 349; SBL, 27, lk 81–83. (Niurenius, Olaus Petri, artikli autor Phebe Fjellström). J. Schefferuse kohta vt SBL, 31, lk 508–520 (artikli autor Anders Burius).
105. **Lembit Andresen**. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu. I. Eellugu ja algus kuni Põhjasõjani. Tallinn 1997, lk 148. Vt ka **Aivar Põldvee**. Das Schulmeisterseminar von Forselius – eine unikale Schule im ganzen schwedischen Königreich? – Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil. Koostanud Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 7). Tallinn 1999, lk 155–183.

II Argiasjust, kinnisvarast ja perekonnast

Harju-Madise ja Risti pastor

Kui senine Harju-Madise ja Risti kirikuõpetaja Heinrich Göseken lahkus Kullamaale, avanes Forseliusel kauaoodatud võimalus astuda järgmine samm karjääriredelil, millega kerkis nii tema sotsiaalne staatus kui ka paranes majanduslik heaolu. Lasknud end «kõigis seal vajalikes keeltes» (s.o eesti, rootsi ja saksa keeles) ära kuulata ja pälvinud koguduse heakskiidu, kinnitasid kolm rootsi päritolu juhtivat vaimulikku – piiskop Jhering, P. Turdinus ja Nicolaus Olai *Calmariensis* (toomkooli teoloogialektor ja konsistoriumi liige) Forseliuse 22. juulil 1641 Harju-Madise ja Risti pastoriks.¹⁰⁶ Järgmisel päeval otsustati konsistoriumi istungil, et kuna õpetaja jagab end kahe kiriku vahel, peab ta saama abiliseks kaplani (*Cappelan*), kellele iga talupoeg maksab külimitu vilja.¹⁰⁷ Risti koguduse vaimuliku ülalpidamise küsimus lahendati lõplikult alles 20. mail 1649, kui Padise ja Vihterpalu mõisnikult Clas Rammilt osteti 240 riigitaalri eest üheadramaaline koht Arul diakoni elupaigaks. Konsistoriumi esindajana on Vihterpalus vormistatud lepingule alla kirjutanud Turdinus.¹⁰⁸

Forselius säilitas ka konsistoriumi assessori koha, mida ta küll kauge maa tagant ei saanud endise agarusega täita. Piiskop Jhering väljendas 1642. aasta sinodil tõsist muret, et konsistorium «seisab sel aastal nõrkadel jalgadel», kuna Stahl kutsuti Ingerimaa superintendendiks ja Forseliuse asemele pole leitud uut piiskopi kolleegi. Samal sinodil andis piiskop pastoritele teada, et on lasknud eestikeelse aabitsa trükkida, ning jagas juhtnõore, kuidas selle abil palumist ja, kus võimalik, ka lugemist (*wob möglich im Buchstaben*) õpetada.¹⁰⁹ Kuigi Forselius oli kogenud pedagoog, puuduvad andmed, et ta oleks kogudusevaimulikuna talurahva lugemaõpetamisele suuremat tähelepanu pööranud. Näiteks Risti kihelkonnas oskas 1671. aastal lugeda vaid üksainus vana naine¹¹⁰ ja vaevalt oli olukord Harju-Madiselgi parem. Värske pastorina on Forselius avaldanud ladinakeelse pühendusluuletuse (*STAHLIUS Esthoniae lumen transponere cepit*) Heinrich Stahli «Leyen Spiegeli» talveosas (1641). Luuleline pöördumine Stahli kui «Eestimaa valguse» poole ja palve jääda «armastusväärseks soosijaks», millega luuletus lõpeb, osutab Forseliuse heale

106. EAA 1187-2-369, l. 166: vokatsioonikirja koopia; EAA 1187-2-368, l. 55–55p: J. Forseliuse ordineerimiskiri 22.7.1641 (koopia, 2.5.1684). L. Aarma (Põhja-Eesti vaimulike lühilülood 1525–1885, lk 69) mainib ekslikult Forseliuse ametissekutsumist augustis 1641.

107. EAA 1187-2-369, l. 169: väljavõte konsistoriumi protokollist 23.6.1641, koopia.

108. EAA 1187-2-369, l. 248–248p: Aru maatüki ostu-müügileping, 20.5.1649, koopia.

109. SRA, Livonica II, vol. 32: piiskop Jheringi ettepanekud sinodile, 25.1.1642.

110. Vt A. Põldvee, Rahvaharidusest Harjumaal rootsi ajal (1561–1710), lk 29–30.

läbisaamisele mõjuka kolleegiga. Need napid värsiread jäävad Johannes Forseliuse ainsaks teadaolevaks kirjanduslikuks saavutuseks Eestis.

Forseliuste jõukusele pani ilmselt aluse kihelkonna kirikukoormistest ning kirikumõisa põllu- ja karjavirtsahvtist, eelkõige viljamüügist saadud sissetulek. Samas võiks arvata, et mingi (alg)kapital laekus pärandina, sest juba 1650. aastal oli Forseliusel võimalik välja laenata 400 riigitaalrit¹¹¹ ning raha väljalaenamine ja võlgade sissenõudmisega seotud protsessid saatsid teda kõrge vanuseni. Tavapärase maksutulude ja aktsidentside kõrval kuulus Harju-Madise kirikule üks adramaa põldu ning viis talupoega kokku ühe adramaaga, kes lisaks teopäevadele tasusid pastorile aastas ühtekokku 10–12 tündrit vilja.¹¹² Kõik see võimaldas pastoril oma mereäärses kirikumõisas suhteliselt hästi ära elada, suurt peret ülal pidada ning anda lastele parim haridus. Forselius ilmutas ka silmapaistvat ärivaistu, millega kaasnes imekspandav, kohati ehk isegi väiklane järjekindlus oma rahanduslike huvide kaitsmisel, nagu kinnitavad mahukad kohtutoimikud.¹¹³ Need üksikasjalikud dokumendid on väärt allikmaterjaliks 17. sajandi olustiku mikroajalooliseks uurimiseks, kuid siin on meil põhjust põgusalt peatuda vaid Forseliuse kinnisvaratehingutel, mis peegeldavad ehk kõige paremini tema ambitsioone ja rahalist suutlikkust.

Senises kirjanduses pole märgitud, et Forselius täitis ka Lääne-Harju praosti ülesandeid.¹¹⁴ Tema ametiaeg ei ole täpsemalt teada, kuid olemasolevates praostide nimekirjades¹¹⁵ on Abraham Winckleri ja Anton Heidrichi ametiaja, s.o 1657. ja 1674. aasta vahel lünk, kuhu peaks sobituma Forselius. Tema väärikat positsiooni vaimulike seas kinnitavad

111. Raha laenas kaupmees Jonas Boos majaostuks – maja ise (*Sehl. Jacobs Rohters Hausß*) jäi laenu tagatiseks kuni 1655. aastani. TLA 230-1-Bi 45, l. 150p; J. Forseliuse ja J. Boosi leping, lihavõtted 1650, koopia; samas, l. 160–161p, 176–177; J. Boosi ja J. Forseliuse kirjad raele, esitatud 5.7.1655; samas, l. 6–11; J. Forselius raele, lisad A–G, esitatud 9.7.1655; samas, l. 163–165; J. Forseliuse supliik raele, esitatud 30.7.1655; samas, l. 166–169p, 178–178p; J. Boos raele, lisad A–G, dateerimata (pärast 31.10.1655). Protsessimine kestis veel 1660. aastal. L. Aarma (Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 46) nimetab Boosi maja ekslikult Forseliuse Toompea majaks.

112. EAA 1187-2-371, l. 101–105; ettepanek Harju-Madise vakantsi täitmiseks, lisadega, esitatud 20.4.1687.

113. TLA 230-1-Bi 45 ja Bi 106; 230-3-604 ja 1423; 230-4-1-26; Fo. Kahte esimest toimikut on kasutanud L. Aarma (Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 46–48). Loetletud viis toimikut sisaldavad Forseliuse mitme erineva kohtuasja materjale (Jonas Boosi, Diedrich Hetlingi, Gideon Schmidt, Johan Martin Lutheri ja Heinrich von Glehni vastu; lisaks ka Forseliuse pärijate, sh poeg Andreas Forseliuse pärijate supliike ning ka mõningaid asjasse mittepuutuvaid pabereid), mis on korraldatud väga juhuslikult ja pealiskaudselt, nii et ühe ja sama protsessi dokumente võib leida erinevatest säilikutest. Vt ka Tallinna linnusekohtu toimikuid: EAA 2-2-327, 476, 497, 579 ja 661. Linnusekohtu protsesside seas on tähelepanuväärseim Forseliuse vaidlus 1672. aastal ooberst parun Otto Reinhold von Taubega ühe ritmeister Georg Bönhardti poolt laenu tagatiseks seatud maatüki asjus, mille tegelikult omanikuks oli nimetatud parun (säilik 497).

114. Praostiks tituleeritakse Forseliust tagantjärele veel 1676.–1678. aasta dokumentides. Vt näiteks TLA 230-1-Bi 45, l. 95, 127; väljavõtted raeprotokollist, 7.3.1676 ja 19.3.1678, koopiad.

115. Vt H. R. Paucker. Ehistlands Geistlichkeit, lk 42; Liivi Aarma. Põhja-Eesti kirikud, kogudused ja vaimulikud. Matriklid 1525–1885. Tallinn 2005, lk 17.

ka tiitlid *Ministerij Senior und Assessor Regij Consistorij Primarius* (pastorkonna vanem ja kuningliku konsistooriumi esimene kaasistuja).¹¹⁶

Forseliuse majad Tallinnas

Forseliuse maja Toompeal mainis esimest korda Helmut Piirimäe,¹¹⁷ hiljem on selle kohta vastuolulisi seisukohti esitanud Liivi Aarma,¹¹⁸ üsna täpse lokaliseeringu leiame Juhan Maistelt.¹¹⁹ Lugu sai alguse 17. juunil 1656. aastal, kui toomkirik andis «härä Benedicti [Rothovius] käes olnud maja kooli ja [Andreas Erici] Orsteniuse¹²⁰ elamu vahel» 400-riigitaalriise laenusumma eest aastaks Forseliusele pandiks.¹²¹ Et kirik ei suutnud võlga tasuda, avaldas Forselius soovi asuda ise elama «vanasse majja kooli ja rektori elukoha vahel». Konsistoorium tegi seepeale 3. oktoobril 1660 ettepaneku, et Forselius, tema abikaasa ja lapsed võiksid seal elada kuni surmani ilma maamaksuta, lapselapsed aga soovi korral väikese maamaksu eest.¹²² Maja lubatigi laenu ja nelja aastaga lisandunud intresside (määraga 6% aastas) vastu Forseliuste kasutusse. Valduse üleandmine jäi aga venima ja seetõttu pidi

116. EAA 1187-2-371, l. 292: Carolus Forselius piiskopile ja konsistooriumile, dateerimata (1686); Andreas Forseliuse matusestrukise (21.2.1678) *Personalia's* (Joachim Saleman. Sacrum Idyllion. Das Geistliche Hirten-Lied/ In einer Leich-Predigt über das sehlige Ableben Des Hn. Andreae Forselii/ Pastoris zu Ober-Pahlen/ und Prae-positi des Dorpatischen Districts disseits der Embeck. Als dessen entseelter Cörper den 21. Februarij des 1678sten Jahres zu Reval in der Haupt-Kirchen St. Olai der Erden einverleibet ward / Erkläret und auff Begehren zum Druck befördert von M. Joachimo Saleman, Pastore zu St. Olai, und Superintendente in Reval. Reval/ Gedruckt bey Christoff Brendeken/ Gymnas. Buchdrucker/ im Jahr Christi 1679) «des Königlichen Consistorii alhier zu Reval Assessor Primarius, wie auch des Land-Ministerii Senior». Vrd M. Klöker. Literarisches Leben in Reval, Teil 1, lk 670. Konsistooriumi assessoriks on J. Forselius ennast nimetanud 7.9.1671 (EAA 1-2-112, l. 395p), H. R. Pauckeri järgi (H. R. Paucker. Ehtslands Geistlichkeit, lk 25) aga nimetatakse teda konsistooriumi liikmena aastail 1677–1684. Neil aastail oli Forseliusel juba suuri raskusi käimisega, samuti valmistas talle vaeva kirjutamine, mistõttu andmeid tuleks täpsustada.

117. H. Piirimäe. Kes asutas Forseliuse seminari?, lk 727.

118. Esmalt tegi L. Aarma juttu 400 riigitaalri eest 30 aastaks üüritud [sõrendused A. P.] väikesest majast «Toompea kõrval all-linnas kirikuplatsil (ilmselt kusagil Kaarli kiriku lähedal)» (L. Aarma. Lisandusi Bengt Gottfried Forseliuse eluloole); seejärel Toompea majast, «mis ilmselt oli välja üüritud» (L. Aarma. Kaks kanget sugulast, lk 34); siis lisandus uus anakronistlik väide: «On teada, et Forseliusel oli maja Toompeal, Tõnismäe poolsel maa-alal, kusagil seal, kuhu ehitasid selle sajandi alguses venelased oma katedraali» (L. Aarma. Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 46). Ja veel üks versioon: «Juba enne 1663 on Johann Forselius sen. ostnud maja Tallinnas Toompeal, Tõnismäe servas Kaarli kiriku lähedal» (L. Aarma. Volksbildung und Buchproduktion in schwedischen Livland, lk 404). Olgu lisatud, et Karl XI järgi nime saanud Kaarli kirik chitati Tõnismäele alles 1670. aastal, ning täpsustagem, et Toompea majaga oli seotud kohtuasi Gideon Schmidt, mitte Jonas Boosi vastu, nagu väidab Aarma.

119. Juhan Maiste. Kirikumajad Toompeal. – Vana Tallinn V (IX). Tallinn 1995, lk 65–80, siin lk 70–71.

120. Mõlemad olid toomkooli õpetajad.

121. EAA 1187-2-361, l. 160: Abraham Winckleri kinnituskiri, 17.6.1656, koopia. Kirja pöördel nimetatakse maja rektori omaks.

122. EAA 1187-2-371, l. 294: väljavõte konsistooriumi protokollist, 3.10.1660, koopia.

Forselius piiskop Andreas Virginiusele «vana maja» asja meelde tuletama.¹²³ Forselius loodab, et konsistoorium pole unustanud, et ta võib majas takistamatult elada, kuni «teine maja ehitatakse», samuti teisi majutada, kuna kokkuleppes tingimusi ei seatud. Samas avaldab ta lootust, et konsistoorium langetab otsuse tema kasuks, sest just temal olevat selleks «kadunud konrektori orvuks jäänud tütre [Anna Elisabeth Höjeri] eestkostjana» ning toomkooli endise rektorina kõige rohkem õigust. Ühtlasi vihjab ta, et linnas on leida viis maja, mille võiks 400–500 riigitaalri eest päriks osta, liiati on konsistoorium müü-
 nud mõne aasta eest kaks korda suurema krundi ühele aadlimehele 600 riigitaalri eest, ja lõppude lõpuks võiks ta oma kapitali eest mujal saada 8% intresse.

Lepinguni jõuti 2. oktoobril 1663 – panditud «vana kirikumaja, ühes krundiga, kooli ja teiste kirikumajade vahel nurga peal» (praeguse Toom-Kooli 4 / Kiriku plats 5 hoone asukohal, vt tahvel 4)¹²⁴ loovutati 30 aastaks Forseliusele õigusega seda segamatult kasutada ja seal ehitada. Kui 30 aasta pärast tahab toomkirik panti tagasi saada, tuleb sellest võlausaldajale pool aastat ette teatada ning hüvitada nii võlg (intressita) kui ka vahepealsed ehituskulud erapooletu hinnangu alusel. Samuti jäi Forseliusele ja tema pärijatele ostueesõigus, kui kirik soovinuks krunti 30 aasta möödudes maha müüa.¹²⁵ Aastapäevad hiljem kurtis Forselius, kellel oli parasjagu käsil pastoraadihoone ehitus Harju-Madisel, et konsistooriumi üürilisena nüüd juba talle kuuluvas Toompea majas elanud kiviraidur ei ole ikka veel välja kolinud, pole elamise eest maksnud ning on tagatipuks võtnud maha maja katuse, mis seab hoone suurde ohtu.¹²⁶ Dokumentidest selgub, et Forseliused tegid maja «suurte kulutustega» korda, kuidas aga püsivalt Harju-Madisel elanud Forselius seda kasutas, ei ole teada. Peavarju Tallinnas vajas ta nii konsistooriumi liikmena kui ka muudeks asjaajamisteks, oma vajadused olid tema suurel perelgi. Ühe naabrina Toompeal on Forselius nimetanud kindralmajor Fabian Aderkast,¹²⁷ kelle maja asus üle tänava (praeguse Toom-Kooli 11 asukohal), sellest järgmine maja lossi poole oli Toomgildi hoone. Tollane puust toomkoolihoone asus Forseliuste maja taga, eesõuega vastu kirikuaeda. Kvar-

123. EAA 1187-2-730, l. 285–286: J. Forselius piiskop Virginiusele, dateerimata (enne 1665. aastat). Maja on nimetatud ka «kadunud proua Mageri majaks» (*Sehl. F. Magerschen Hauß*). Varem oli seal elanud toomkooli konrektor Georg Höjer, kes suri 1652. aastal. Viimase lesk, kapten Cristoffer Mageri tütar Anna Mager abiellus Petrus Wichoviusega – nad mõlemad surid 1657. aastal katku. Wichoviuse testamendis on öeldud, et maja jääb kirikule. G. Höjeri ja A. Mageri alaaline tütar Anna Elisabeth Höjer jäi võõrasvanaema, kapten C. Mageri (teise) abikaasa Anna Lange hooldada. Viimane suri 1660. aasta vaikselt nädalal, olles enne surma samuti kinnitanud, et maja jääb kirikule. TLA 230-1-Bi 106, l. 16–16p; P. Wichoviuse testament, 4.8.1657, koopia; TLA 230-3-604, l. 16, 22: väljavõte piiskop Virginiuse kirjust J. Forseliusele, 12.10.1660.

124. Krundi küljepikkused olid 24, 38½, 22½ ja 36½ Rootsi küünart (1 küünar = 59,38 cm). EAA 1-2-458, l. 119: J. Forseliuse krundi plaan, Samuel Waxelberg, 15.6.1686.

125. EAA 1187-2-370, l. 145: loovutus kiri, alla kirjutanud piiskop Virginius ja konsistooriumi *assessor primarius* Justus Henricus Oldekop, 2.10.1663, koopia (sama: EAA1187-2-371, l. 294p–295 ja EAA 1-2-458, l. 117–117p).

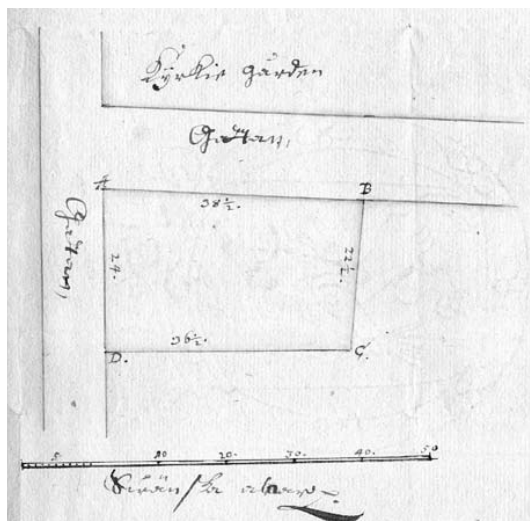
126. EAA 1187-2-361, l. 115–116p: J. Forselius konsistooriumile, 29.10.1664.

127. TLA 230-1-Bi 45, l. 78: J. Forselius Tallinna raele, esitatud 12.2.1677.

tali teises küljes (Rutu ja Toom-Kooli nurgal) üüris toomkirikult maja tallmeister Peter Brohmann, kelle juurest pääses 1684. aasta 6. juunil valla suur Toompea tulekahju,¹²⁸ ja nii oli Forseliuste maja ühes toomkooliga üks esimesi, mis maani maha põles.¹²⁹ J. Forseliuse silmad seda küll enam ei näinud.

Tahvel 4. *Johannes Forseliuse krundi plaan. Samuel Waxelberg, 15.6.1686* (EAA 1-2-458, l. 119).

Lisaks Toompea majale sattus Forseliuse kätte Tallinnas veel teinegi maja, Pikal tänaval Brookusmäel (*Sehl: Hans Olters Haus*).¹³⁰ Maja kuulus Johan Martin Lutherile, kes pantis selle 1664. aastal Forseliusele 700-riigitaalri-se võla tagatiseks, mille ta lubas aasta jooksul 8% intressimääraga ära maksta.¹³¹ Kui kümme aastat hiljem oli laen ikka tasumata ja lisandunud veel 200 riigitaalrit tasumata intresse, tuli rael 7. juulil 1674 otsus langetada. Forselius ei soovinud kasutada ostueesõigust, vaid võttis enda kanda ka teiste võlausaldajate nõuded. Raad jättis Lutherile kuus nädalat maja müügiks ja võlgade likvideerimiseks.¹³² Luther suri mõne aja pärast ja kindralkuberner Bengt Horni nõudel pikendas raad 29. juunil 1675 maja müügitähtaega veel aastaks.¹³³ Maja hinnati 2000 riigitaalrile, kuid lesk Catharina Glöij (Gloy) ei suutnud



128. SRA, Livonica II, vol. 498:2: Toompeal põlenud hoonete hindamisakt ja plaan, 27.2.1685; Abraham Ruthi ja Justus Blankenhageni märgukiri kuninglikule komisjonile toomkiriku ja -kooli hoonete ning kruntide asjus, dateerimata (arvatavasti 1685). Vt [Rudolf Winkler.] Der Brand des Doms zu Reval im Jahre 1684. Reval [s. a.].

129. 1686. aasta suvel tegid Forseliuse pärijad ettepaneku krunt võla katteks neile anda või asendada teise sama suure krundiga, kui aga kuninga korraldusel hakati samale krundile uut toomkooli hoonet ehitama, otsustasid pärijad 1687. aastal võla ja intressi põlengujärgsete aastate eest, mil nad maja kasutada ei saanud, sisse nõuda. EAA 1187-2-370, l. 146–147 (sama: EAA 1-2-458, l. 115–116): A. Ruth J. Forseliuse pärijate nimel konsistooriumile ning kindralkubernerile ja asehaldurile, juuni 1686; EAA 1187-2-371, l. 292–292p: Carolus Forselius J. Forseliuse pärijate nimel konsistooriumile, dateerimata (1687).

130. TLA 230-1-Bi 45, l. 126: väljavõte Tallinna pearaamatust, 25.10.1689; TLA 230-1-Bi 45, l. 181–182p: J. Forseliuse pärijate supliik Tallinna raele, esitatud 20.11.1700.

131. TLA 230-1-Bi 45, l. 121: J. M. Lutheri võlakiri, 6.5.1664, koopia.

132. TLA 230-1-Bi 45, l. 96: väljavõte raeprotokollist, 7.7.1674, koopia.

133. TLA 230-1-Bi 45, l. 96p: väljavõte raeprotokollist, 29.6.1675, koopia.

seada maha müüa, ja nii läks hoone juulis 1676 Forseliuse valdusse. Lutheri poeg jõudis enne seda majas toime panna põhjaliku rüüstamise,¹³⁴ mis nõudis Forseliuselt remondiks üle 40 riigitaalri. Seejärel renditi maja 85 riigitaalri eest aastas välja parun maanõunik ja kindralleitnant Jakob Meyendorff von Üxküllile, hiljem oli rentnikuks Johan Böhm 75 riigitaalri eest aastas.¹³⁵

Kirjeldatu kõneleb kindlasti üht-teist nii Forseliuse ühiskondliku staatuse kui ka jõukuse kohta, kuid samas ei või teha järeldust, et Forseliuste pere suples rahas. Vabad summad pandi kapitalina protsenti teenima, kinnisvara oli aga koormatud võlgade ja kohustustega. Näiteks võis pastorihärra küll oma prouale lubada pärlid, mis osteti 16. juulil 1652 kaupmees Hans Rodde käest 18 riigitaalri eest, kuid nende eest jäädi kaheks aastaks võlgu 120 naela head võid ja 3 riigitaalrit.¹³⁶ Suuri rahalisi väljaminekuid nõudsid ka poegade ülikooliõpingud, mida Forselius kurdab korduvalt oma kirjades raele, süüdistades üht või teist kaupmeest tema raha kinnihoidmises ja makseraskuste tekitamises. Kord on ta pidanud koguni ise 8% intressiga raha laenama, muidu oleks pojal jäänud Saksamaale ülikooli sõitmata.¹³⁷ Samas ajasid pojad isaga koos äri- ja kohtuasju ning said seeläbi hea elukooli ja laia tutvusringkonna.¹³⁸

Perekond

Mõne joone Forseliuse portreele saame lisada, kui heidame pilgu tema perekonnale. Forseliuse abikaasa oli Anna Falck,¹³⁹ rootslanna – ise kasutas ta nime *Anna Andres Dätter*¹⁴⁰ (s.o Anna Andresetütär) ning ka Padise ja Vihterpalu mõisnik Clas Ramm on teda nimeetanud sarnaselt *Anna Andres Tochter*.¹⁴¹ Anna Falcki päritolu pole õnnestunud välja selgi-

134. Kadunud oli kaks ust ja kaks akent, köögi seinapaneelid, kahhelahju uks, kambriukse lukk jm tarberauda, ülejäänud aknad ja kaks kahhelahju olid puruks pekstud.

135. TLA 230-1-Bi 45, l. 81–103, 112–112p, 136–136p, 180–184; J. Forseliuse supliigid raele, lisadega, esitatud 7.11.1676, 13.3.1677, 4.5.1677, 11.6.1677, 22.1.1678, 5.3.1678; TLA 230-3-1423, l. 4–4p; J. Forseliuse supliik raele, esitatud 12.7.1680, TLA 230-1-Bi 45, l. 127–130p; Carolus Forselius J. Forseliuse pärijate nimel raele, lisadega, veebruar 1687.

136. Lõpuks maksis nende eest Jonas Boos 6. septembril 1654. aastal 20 riigitaalrit. TLA 230-1-Bi 45, l. 178p; Hans Rodde seletuskiri, 30.10.1655, ja kviitung, 6.9.1654, koopiad.

137. TLA 230-1-Bi 45, l. 172p; J. Forselius Tallinna rae sekretärile, 3.8.1658.

138. Vrd L. Aarma. Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 46.

139. J. Salemann. Sacrum Idyllion, Personalia, (pagineerimata) sign F jj; Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Hrsg. von Martin Ottow und Wilhelm Lenz. Köln, Wien 1977, lk 226.

140. EAA 2-2-497, l. 11: Anna Andres Dätter Otto Reinhold Taubele, 19.5.1670.

141. EAA 1187-2-5168, l. 143: Clas Ramm on andnud pastoriprouale 1/2 adramaad, mida tõendas vastava kirjaga (*Offener Brief*), 28.1.1650.

tada, samuti on teadmata, kus ja millal ta Forseliusega abiellus.¹⁴² 31. detsembril 1637 on neil Tallinnas sündinud poeg Andreas (srn 12.1.1678). Arvatavasti vanaisalt nime pärinud Andreas alustas Forseliuste poegadest esimesena ülikooliõpinguid (immatrikuleeritud Tartu ülikooli 29.7.1652, Greifswaldis 30.9.1656 ja Rostockis detsembris 1658), mis lubaks pidada teda vanimaks pojaks. Andreasest sai pastor ja praost Põltsamaal, abielus oli ta Kadrina kirikuõpetaja Reiner Brockmanni tütre Anna Katarinaga.¹⁴³

Veidi pikemalt tuleb siin juttu teha Johannes Forselius nooremast, kelle ümber tekkinud segadust sai juba eespool mainitud.¹⁴⁴ Johannes Forselius noorem (nii nimetas ta end ka ise) õppis Rostocki ülikoolis (1661–1664) ja kaitses seal magistrikraadi,¹⁴⁵ tema dissertatsiooni üks eksemplar¹⁴⁶ kannab autori omakäelist pühendust¹⁴⁷ Stockholmi Jacobi kiriku pastorile Magnus Johannis Pontinusele.¹⁴⁸ 1664. aasta septembris sai noormees kuberner Bengt Hornilt soovitusel koduõpetajatööks kellegi tähtsa (*fürnehmen*) härra juures Rootsis ning reisimiseks (*peregriniren*) võõrastes maades.¹⁴⁹ 1665. aasta juulis immatrikuleerus Johannes Forselius noorem Uppsala ülikooli,¹⁵⁰ olles enne seda viibinud tõenäoliselt Stockholmis, millele viitab kurtmine kalli elu üle. Rootsis on ta tülitanud palvekirjadega Magnus Gabriel De la Gardied, et saada ühe vana võlakirja alusel kätte 117 riigitaalrit, mida oli hädasti vaja eesseisva promoveerumise tarvis.¹⁵¹ Seejärel Johannes Forselius noorema jäljed kaovad. Asjaolu, et Forseliuse mõlemad pastoriametisse pür-

142. L. Aarma (Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, lk 69–70) täpsemalt viitamata andmetel pärines Anna Falck Södermanlandist.

143. J. Salemann. *Sacrum Idyllion*; A. Tering. *Album academicum*, lk 271, nr 907; *Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918*, lk 226.

144. L. Aarma nimetab teadmata põhjusel Johannest pere vanimaks pojaks (L. Aarma. *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885*, lk 70).

145. Immatrikuleeritud augustis 1661 (*Joannes Forselius Revalia-Livonus*), magister 30.6.1664. *Die Matrikel der Universität Rostock*. III, Ost. 1611 – Mich. 1694. Hrsg. von Adolph Hofmeister. Rostock 1895, lk 213, 223.

146. In Nomine Jesu Christi, Dissertatio Ad Literas Ephesias Comburendas, Filios Sceva, & Astrologos Superstitiosos, invitans. Præsidi D. Joh. Quistorpio, Facultatis Theol. Seniore, nec non Past. S. Dominica. & Respondente Johanne Forselio Livono, Quæ in Auditorio Majori, Consentiente Rev. Facultate Theologicâ, habebitur. d. V. Martii. An: M.DC.LXIV. In Universitate Rostociensi. Typis Johannis Kilii, Acad. Typogr. (Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Bibl. Diez 4^o 2446 = VDI7 1:055775S).

147. *M. Reverendo Dn.o Magno Pontino, Holmiae Past. ad S. Jacob. Primario. mittit Auctor. In Stockholm.*

148. Magnus Johannis Pontinus (1623–1691) oli pärit Kalmari, 1662. aastal sai temast Jacobi ja Johannese koguduse pastor ja admiraliteedi superintendent, 1681. aastal Linköpingi piiskop. Vt *Svenskt biografiskt handlexikon*. Ny upplaga. Senare delen L–Ö. Stockholm 1906, lk 295–296.

149. EAA 1187-2-365, l. 168: J. Forselius (vanem) Justus Oldekopile ja konsistooriumile, 4.1.1665.

150. *M. Johannes Job. Forselius Reval. Livonus Rostochij promotus*. Vt Uppsala universitets matrikel. Bd. 1, lk 186.

151. Nõude aluseks oli kadunud Claus Martensi võlakiri Tallinna kodanikule Lucas Wendelandile 9. jaanuarist 1647, mis oli panditud J. Forselius vanemale ja esitati nüüd M. G. De la Gardiele kui Piirsalu mõisa omanikule. SRA, De la Gardieska samlingen. Skriver till M. G. De la Gardie. Ser. C: I. E 1441: J. Forselius noorem (*Johannes Forselius d. Jünger*) M. G. De la Gardiele, 30.5.1665, 1.6.1665, 24.7.1666.

ginud pojad, Andreas ja Johannes, õppisid usuteadust Rostockis, ei pruugi olla juhuslik, pigem võiks siin oletada isa suunavat kätt. Rostocki ülikooli usuteaduskond pakkus kõrgel tasemel haridust. Tooniandva luterliku ortodoksia kõrval tärkasid seal ka reformiideed, mida esindas näiteks Rostocki Maarja kiriku kuulus jutlustaja Heinrich Müller, kes oli 1655. aastast usuteaduskonnas kreeka keele professor ja 1662. aastast teoloogiaprofessor. Andrease õpetajate seas nimetatud doktor Johannes Quistorp noorem, reformiteoloog, kellelt sai mõjutusi ka Philipp Jakob Spener, oli 1664. aastal eesistujaks noorema venna Johannese juba viidatud dissertatsiooni esitamisel. Andrease võttis Rostockis kostile doktor Michael Cobabus,¹⁵² kelle juures õppis hiljem, enne Eesti- ja Liivimaale tulekut juhtumisi ka Christian Kelch.¹⁵³

Lisagem juba nimetatud Bengt Gottfried (sünd u 1660), kes saadeti Wittenbergi ülikooli (immatrikuleeritud 25.7.1679) õigusteadust õppima – võimalik, et isa rohketest kohtuasjadest inspireerituna –, ning seni mainimata pojad Carolus¹⁵⁴ ja Joachim,¹⁵⁵ kelle kohta leidub vaid nappe teateid. Kaudsed andmed osutavad, et Forseliuste peres võis olla veel ka poeg Niclas või Nicolai.¹⁵⁶ Üks poegadest, kes jõudis vaid mõne aasta gümnaasiumis õppida, suri 1659. aasta paiku.¹⁵⁷

Forseliuste tütardest on nimepidi teada kaks – Sophia, kes abiellus 28. juunil 1666 Tallinnas Laiuse pastori Reiner Broocmann (Brockmann) nooremaga,¹⁵⁸ ja Anna Elisabeth, kellest sai 5. oktoobril 1671 Risti diakoni ja pastori ametijärglase Gabriel Herlini

152. Andreas Forseliuse matuseetrükises (J. Saleman. Sacrum Idyllion, sign F ij) ekslikult *Colabus*.

153. Kelchi karjäär algas Liivimaal Andreas Forseliuse laste koduõpetajana Põltsamaal, misjärel ta õpetas ka Sophia Forseliuse ja Reiner Broocmanni lapsi Laiusel. Vt Rudolf Winkler. Beiträge zur Kenntniß des Chronisten Kelch und seiner Zeit. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. V. Reval 1900, lk 111–130, siin lk 112.

154. Carolus (Karl) Forselius on esindanud perekonda mitmesugustes isa pärandi asjus. L. Aarma viiteta teate järgi (L. Aarma. Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 48) kuulus Karl Forselius kantslistina «arvatavasti» Eestimaa redaktsioonikomisjoni koosseisu.

155. Joachim Forseliust mainis esimest korda L. Aarma (Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 46). Nimi esineb J. Forseliuse dateerimata kirjas raesekretär Friedrich Michaelile ja kaebuses J. Boosi vastu, esitatud 24.10.1659 (TLA 230-1-Bi 45, l. 45 ja 50p).

156. Säilinud on Forseliuste perekonda krediteerinud Tallinna kaupmehe (nime pole mainitud) arve (3.2.1673–2.8.1683, Eesti Ajaloomuuseum 116-1-298), mille tasumist nõuti J. Forseliuse pärijatelt. Kauba vastuvõtjatena on kirja pandud härra ja proua kõrval ka lapsed (*1 pabr hanschen durch sein eltestes Sohn || Durch die Jungffer 1 par perfermirte hanschen || sein Jüngster Sohn 4 ell schw: taffibandt || 1 schwartze hut für Mons: Carl || Durch Mons: bengt 24 Lobt sw. Seide || Durch Mons: Niclaj 3 Lobt braun seide etc*). Tiitel *Monsieur*, mida on kasutatud poegade Karli ja Bengti puhul, seisab ka nime *Niclaj* eest. Kauba järel on käinud ka keegi *Marri* ja *Tobmas*, ilmselt teenijarahva seast.

157. Seda mainib Forselius dateerimata kirjas (pärast 1658. aastat) raesekretär Friedrich Michaelile (TLA 230-1-Bi 45, l. 51).

158. Die evangelischen Prediger Livlands, lk 187. R. Broocmanni kohta vt S. Vahtrre. Aus dem Leben und Werk von Pastor Reiner Broocmann, lk 224–247; A. Põldvee. Laiendusi Laiuse haridusloole. – Põhjasõda, Karl XII ja Laiuse. Jõgeva 2002, lk 130–147.

proua, nagu tõendab pulmakutse.¹⁵⁹ Pidu peeti Toompeal kameriir Lars Petersohni (ka Pedersson, Peerson) majas. Anna Elisabeth suri ilmselt suhteliselt noorelt, sest hiljemalt 1684. aastal oli Herlin uuesti abiellunud, sedapuhku Heinrich Gösekeni lese Margaretha Judith Bergiga.¹⁶⁰ Pastoriprouadeks sai veel kaks Forseliuse tütar, kelle nimed on teadmata, ühe abikaasa oli toomkiriku rootsi koguduse õpetaja (1675–1693) Abraham Ruth¹⁶¹ ja teine abiellus Rakvere kirikuõpetaja Gottfried Hornungiga.¹⁶²

Kuna Forselius oli kogemustega kooliõpetaja, said tema lapsed esmase hariduse kodus isa käest. Andreas Forseliuse eluloos on kirjas, kuidas isa valmistas ta ette õpinguteks Tallinna gümnaasiumis, kus noormees õppis viis aastat.¹⁶³ 1646. aastal on Forselius soovitud üht oma poegadest saata toomkooli rektori Petrus Svenonis Lideniuse juurde õppima ja öömajale, aga kuna viimasel ei jätkunud majutusruumi, jäi plaan katki ning poisile tuli palgata eraõpetaja.¹⁶⁴ Koduõpetaja oli ka Bengt Gottfriedil (vt tagapool). Forselius õpetas ka tütreid ja nende kõrval õppis tema juhatusel 40 nädalat eestkostevalne Anna Elisabeth Höjer,¹⁶⁵ toomkooli konrektori Georg Höjeri orvuks jäänud tütar. Forselius ütleb, et «ta pole teda mitte ainult üles kasvatanud, vaid suure vaevaga talle kristlust, lugemist ja kir-

159. EAA 1-2-112, l. 395p: J. Forseliuse saadetud trükitud pulmakutse, 7.9.1671. Seni on Gabriel Herlini abikaasana alikalale viitamata ja ilmselt ekslikult mainitud Ingrid Forseliust (Baltisches Geschlechterbuch. Hrsg. von Bernhard Koerner, bearb. in Gemeinschaft mit Alexander von Pezold. Erster Band. (Deutsches Geschlechterbuch. Genealogisches Handbuch Bürgerlicher Familien, 79). Görlitz 1933, lk 129; Nils Herlin. Herlin. – Släktbok. Ny följd II. Utg. av Ingegard Lundén Cronström, Jarl Pousar. (Skrifter utgivna av svenska litteratursällskapet i Finland, 412). Helsingfors 1977, veerg 321–368, lk 343). L. Aarma (Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 48) on Ingrid Forseliuse ja Gabriel Herlini abiellumisajaks nimetanud 1673. aastat.

160. Vt A. Pöldvee. «Lihtsate eestlaste ebausukombed» ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek, lk 145. L. Aarma järgi (L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, lk 114) suri Anna Elisabeth Forselius 1689. aastal, mis on vaevalt usutav.

161. A. Ruth on J. Forseliust oma äiaiks nimetanud näiteks 22.8.1678 (EAA 1187-2-368, l. 8: väljavõte konsistooriumi protokollist). L. Aarma (Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 48) viiteta teate järgi oli tegemist «noorima tütrega».

162. Selle kultuurilooliselt huvipakkuva fakti, mis aitab selgitada B. G. Forseliuse ja Johann Hornungi suhteid, tuvastas L. Aarma (vt Kaks kange sugulast; Johann Hornungi grammatikast ning tema ja Bengt Gottfried Forseliuse koostööst). Aarma nimetab G. Hornungi abikaasat Forseliuse «pere vanimaks tütreks, ilmselt ema eesnimel Anna» (Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 48; Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, lk 125). Jääb selgusetuks, mille põhjal Aarma Forseliuste tütreid vanuse järgi ritta seab; samuti tundub väheusutav, et Anna Elisabethi kõrval oleks pandud veel teiselegi tütrele nimeks Anna. Aarma ennatlikud järeldused on teiste hulgas ajanud pea segi Cornelius Hasselblattil (Cornelius Hasselblatt. Geschichte der estnischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin, New York 2006, lk 131), kes ei suuda otsustada, kas B. G. Forselius oli J. Hornungi onu või nõbu.

163. J. Saleman. Sacrum Idyllion, sign F ij.

164. EAA 1187-2-352, l. 264p: J. Forselius konsistooriumile, 6.8.1646.

165. Anna Elisabeth Höjeri kohta leidub andmeid tema abikaasa Gideon Schmidt mahukas kohtuasjas Forseliuse vastu. Tüliküsimused võlgade ja pärandi asjus olid üleväl juba 1668. aastal, aktiivne kohtuvaidlus on toimunud 1671–1679, probleeme jätkus veel Forseliuse pärijatelegi 1687. aastal. Materjal sisaldab rikkalikult olustikulisi detaile alates 1650. aastatest ja väärrib eraldi käsitlemist (TLA 230-1-Bi 45; 230-1-Bi 106; 230-3-604; 230-4-1-26: Fo).

jutamist õpetanud, ausalt tema vara eest seisnud ja nagu isa tema eest hoolitsenud».¹⁶⁶ Peretütre nimekaim Anna Elisabeth kutsus oma eestkostjat «härra isaks».¹⁶⁷ Tüdruk elas Harju-Madise pastoraadis üle katkuaja (1657), viibides koos Forseliustega mõnda aega katkupaos saare peal (*auf der jnsull*),¹⁶⁸ ilmselt Väike-Pakril. Kaks korda on Forseliuse proua sõidutanud Anna Elisabethi Harju-Madisel Rakverre Gottfried Hornungi juurde, kus ta oli kolm aastat kostil ning harjutas lugemist, kirjutamist ja õmblemist.¹⁶⁹ 1666. aasta talvel on Harju-Madisel vanaisa Forseliuse juures viibinud üks Hornungi poegadest (Andreas või Johann), kelle käitumise ja soovide vastu isa kirjast huvi tundis.¹⁷⁰ Forseliuse poegade ülikooliõpingud ja karjäär panevad mõtlema kodust saadud eeskujule ja innustusele. Kodusele nõudlikkusele ja ehk ka teatud pedantsusele viitab poegade (eriti Bengt Gottfriedi ja Caroluse) kalligraafiline käekiri. Ka pastoritest väimehed Herlin ja Brockmann, kellel mõlemal on teeneid eesti haridus- ja kultuuriloos, heidavad Johannes Forseliusele teatud valgust. Igal juhul ei saa teda süüdistada avara vaimse silmapiiri ja hariduslembuse puudumises.

Forseliuse sugulaste kohta Rootsis andmed peaaegu puuduvad. Siiski leidub üks kiri, milles Forselius pettununa Tallinna rae kohtupidamises mainib hoiatavalt oma kantseleiametnikust vennapoega Stockholmis (*mein BruderSohn, der zu Stockholm Cantzlist ist*).¹⁷¹ Selle teate leidnud L. Aarma arvates oli vennapojaks kuningliku kantselei «kantzlist ja kopist» Samuel Olofsson Forselius, kelle juurde «Harju-Madise pastorgi on tihti sõitnud üle mere Stockholmis».¹⁷² Stockholmis-reiside kinnituseks ei esita Aarma ühtki tõendit ja neid pole leidnud ka siinkirjutaja, küll aga on ühes Forseliuse kohtuasjas jut-

166. TLA 230-1-Bi 45, l. 117: J. Forselius piiskopile ja konsistooriumile, esitatud 1.6.1670, koopia.

167. TLA 230-1-Bi 45, l. 110p: A. E. Höjer (*Heier*) J. Forseliusele, dateerimata, koopia.

168. TLA 230-3-604, l. 17: J. Forselius Tallinna raele, esitatud 12.9.1678.

169. TLA 230-1-Bi 45, l. 24: J. Forseliuse supliik Tallinna raele, esitatud 15.3.1672; TLA 230-1-Bi 45, l. 120: J. Forselius Tallinna raele, esitatud 24.1.1673. Ühe punktina nõudis Forselius Gideon Schmidtilt 8 riigitaalrit Anna Elisabethi õpetamise eest, tuues võrdluseks, et tema peab maksma gümnaasiumile eraõppe eest (*pro privat information*) aastaks 10 riigitaalrit ja veel 4 riigitaalrit kvartaliks; lisaks soovis ta, et Gideon Schmidt võtaks kolmeks aastaks kostile tema poja (Bengt Gottfriedi?), kes on nüüd sama vana kui Gideoni proua sel ajal, kui ta Hornungi juurde kolmeks aastaks kostile läks (TLA 230-1-Bi 45, l. 88p–89: J. Forseliuse supliik Tallinna raele, esitatud 3.4.1673, koopia). Lisagem, et kirjast J. Forseliusele (28.10.1664, TLA 230-4-I-26: Fo, l. 59) nimetab G. Hornung tütarlast koduselt ja eestipäraselt *Anna Lijsa*.

170. P.S. *Wie sich mein Sohn anstelle v. zu frieden gebe, auch was ihn etwa mangle, wolle mir der Hr. Vater mit neebsten auch unbeschweret avisiren*. TLA 230-1-Bi 106, l. 4: G. Hornung J. Forseliusele, 24.2.1666, koopia. Vrd L. Aarma. Johann Hornungi grammatikast, lk 402–404; L. Aarma. Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 48.

171. TLA 230-1-Bi 45, l. 45p: J. Forseliuse raesekretär Friedrich Michaelile (kohtuasjas kaupmees Diedrich Herlingiga), dateerimata.

172. Vt L. Aarma. Johann Hornungi grammatikast, lk 404; L. Aarma. Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas, lk 47.

tu kaupmees Jonas Boosi Stockholmi-reisist.¹⁷³ Vaevalt leidis ühel kihelkonnavaimulikul aega ja põhjust tihedateks merereisideks – kui mitte silmas pidada Harju-Madise koguduse juurde kuulunud Väike-Pakri külastamist. Äsja nimetatud Samuel Olofsson Fors(s)eliuse (Forselli)¹⁷⁴ isa oli magister Olaus Christierni Forsselius (rektor Göteborgis, srn 1672?) ja isaisa Christiernus Andreæ (kirikuõpetaja ning praost Forssas, srn 1623).¹⁷⁵ Kuna Olaus Christierni (Kristiani poeg) ja Johannes Haquini (Håkani poeg) ei saa olla vennad, tuleks kantsleiametnikust vennapoja küsimuses uuringuid jätkata.

Nii varanduslik seis kui ka perekondlikud sidemed osutavad, et Forselius suutis Eestimaal tõusta eliidi hulka – ja seda mitte üksnes vaimulikkonna kitsamas ringis. Väärikas oli ka tema viimne puhkepaik. 22. augustil 1678 edastas toomkoguduse rootsi pastor Abraham Ruth konsistooriumile oma äia nimel palve, et viimane kui kauaaegne *emeritus* võiks oma aastatepikkuse kooli- ja kirikuteenistuse eest saada toomkirikus tasuta matusekoha – mida talle ka lubati.¹⁷⁶ Toomkiriku näol oli tegemist kõige prestiižikama matusepaigaga kogu Eestimaal, mille eest aadlisuguvõsad maksid toomkirikule head hinda. Tõenäoliselt kartis Forselius sel ajal juba kõige halvemat, millele osutab asjaolu, et ta ei saanud «ihu- ja vanadusnõrkuse» tõttu osaleda isegi oma poja Andrease matustel Tallinnas Oleviste kirikus 21. veebruaril 1678.¹⁷⁷ Siiski jätkus tal elupäevi veel kuus aastat. Päris lõpu eel, 17. jaanuaril 1684, pöördus Forselius Ruthi vahendusel konsistooriumi poole palvega, et õigus tasuta matuseplatsile toomkirikus laieneks ka tema abikaasale, mille peale konsistoorium otsustas, et ka «abikaasa saab samale platsile sängitatud».¹⁷⁸ Forseliuse surm

173. TLA 230-1-Bi 45, l. 164 p, 167p, 178.

174. Kirjades Magnus Gabriel De la Gardiele (SRA, De la Gardieska samlingen. Skrivelser till M. G. De la Gardie. Ser. C: I. E 1411) kasutab ta nimekuju Samuel Forsell, ühest kirjast selgub ka kantsleis töötamise aeg (1662–6.12.1666). J. Forseliuse kohtuasi Diedrich Hetlingi vastu leidis lahenduse 18.3.1661, seega enne Samuel Forselli palkamist kantsleisse. TLA 230-4-I-26: Fo, l. 49: väljavõte kohtuotsusega raeprotokollist.

175. **Karl A. Haegermarck, Anders Grafe.** Olof Joh. Bromans Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Helsingland. Del II:a. Uppsala 1953, lk 257, 260; **C. W. Skarstedt.** Göteborgs stifts herdaminne, lk 383; [J. E. Fant, A. T. Låstbom]. Uppsala ärkestifts herdaminne, lk 385; Uppsala universitets matrikel. Bd. 1, lk 161.

176. EAA 1187-2-368, l. 8: väljavõte konsistooriumi protokollist, 22.8.1678. Juba 2.1.1676 väljendas J. Forselius kirjas piiskop Pfeiffile (EAA 1187-2-365, l. 166–165p) kartust, et ta võib surra enne kõnealuse aasta konsistoriaalkonvendi algust.

177. *der hochbetrübet Herr Vater aber hat wegen oblegender eigener Leibes und Alters Schwachheit (so durch diesen Todesfall nicht wenig gehäuffet worden) selber dieser Begräbnis beyzuwohnen nicht vermocht* (J. Saleman. Sacrum Idyllion).

178. EAA 1187-2-4, l. 4: konsistooriumi protokoll, 17.1.1684. **L. Aarma** (Volksbildung und Buchproduktion in schwedischen Livland, lk 413; Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885, lk 69) on sellest järeldanud, et Forseliuse abikaasa suri enne 17. jaanuari 1684. Kuna aga protokollis ei kasutata väljendit «kadunud abikaasa», siis abikaasa ilmselt veel elas. Ka siinkirjutaja on varem Anna Falcki surma ekslikult dateerinud (**A. Põldvee.** Rahvaharidusest Harjumaal Rootsi ajal, lk 29). Toomkiriku 17. sajandi meetrikad on alates 1666. aastast osaliselt säilinud (TLA 237-1-22), kuid andmed matuste kohta algavad alles 1689. aastast.

saabus talvise peetripäeva (25. jaanuar) paiku,¹⁷⁹ 28. jaanuaril 1684 on väimees Herlin üles kirjutanud kirikule kuulunud esemed, mis ta leidis «kadunud härra äia kambri». ¹⁸⁰

III Pedagoogilist. Johannes Forselius Tallinna 1630. aastate hariduselu taustal

Pöördume nüüd tagasi Forseliuse teate juurde, et ta toomkoolis õpetades «kasutas nii palju kui võimalik» Komenský ladina keele õpikut. Mida kõneleb see fakt Forseliuse ja toomkooli kohta? Kuidas jõudsid Komenský õpikud juba 1630. aastatel Tallinnasse ning kes, kus ja millal need õigupoolest esimesena kasutusele võttis? Mil moel asetub see kõik laiemasse Euroopa konteksti? Need on vaid mõned küsimused, mida see napp kirje tekitab. Komenský pedagoogiliste ideede retseptatsioon ja tema õpperaamatute kasutuselevõtt Eestis on teema, mis vajab kindlasti senisest põhjalikumalt uurimist. Tallinna ülikooli akadeemilise raamatukogu Baltika kogus leiduvatele varastele Komenský raamatutele 1630. aastatest juhtisid tähelepanu Liivi Aarma ja Lembit Andresen. Aarma hinnangul kinnitavad need raamatud, «et Komenský eesrindlikud ideed levisid Baltimaadel juba 1640. aastatel (sõrendus – A. P.) ning erilise hoo said sisse 1670.–1680. aastatel». ¹⁸¹ Andresen aga mainib, et need raamatud jõudsid Tallinnasse «koos gümnaasiumi avamisega» (s.o 1631). ¹⁸² Samas seoses nimetab Andresen gümnaasiumi esimest rektorit Sigismund Eveniust kui «W. Ratke õpilast [vrd allpool – A. P.] ja J. A. Komenský mõttekaaslast» ning Eveniuse «poolt kutsutud professoreid» (*sic!*) Timotheus Polust (vrd allpool) ja Gebhard Himselit kui tema koolitöö jätkajaid. ¹⁸³ Toomkooli tase ei küündinud Andreseni hinnangul triviaalkooli tasemeni ning rektor Forseliuse iseloomustuseks mainib ta: «Tundis hästi eesti ja rootsi keelt». ¹⁸⁴

179. Lääne-Harju praost Anton Heidrich meenutab 1685. aastal, et «kadunud vana pastor on Peetri-Pauli[päevast] [*sic!*] üle aasta surnud». EAA 1187-2-369, l. 158: A. Heidrich konsistooriumile, 9.4.1685. Järgmise Harju-Madise vaimuliku Gustav Johann Laurentiuse vokatsioonikirjas (5.6.1685, EAA 1187-2-369, l. 257–257p, koopia) on öeldud, et Forselius «kutsuti jaanuaris Anno 1684 öndsalt siit ilmast ära».

180. EAA 1187-2-371, l. 102p: Harju-Madise kiriku varade nimekiri, 28.1.1684.

181. Liivi Aarma. Jan Amos Komenský ja tema õpikud Eestis ja Baltimaadel. – Kooliraamatu arengust Eestis. 12.–14. märtsini 1992 Tartus toimunud Eesti kooliajaloo V konverentsi materjalid. Tartu 1996, lk 20–24.

182. L. Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu. I, lk 132. Vt ka Lembit Andresen, J. A. Comenius-Komenský ja Eesti. – Haridus 1992, nr 4, lk 54–55; Lembit Andresen. Comenius und Baltikum. – Studia Comeniana et historica. Musaeum Comenii Hunno Brodense 1997, XXVII, Heft 57–58, lk 293–297. Andreseni loenditest puudub Tallinnas leiduv «Janua linguarum reserata» 1634. aasta Leipzigi väljaanne.

183. L. Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu. I, lk 132. Andreseni väide, et just Tallinna gümnaasiumis algas Komenský ideede levik Eestis, tugineb üksnes Milada Blekastadi (Milada Blekastad. Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský. Oslo, Praha 1969, lk 211) kaudsel viitel Eveniuse ja Komenský kontaktide kohta.

184. Vt L. Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu. I, lk 109.

Sigismund Evenius

Sigismund Eveniuse (sünd 1585? Nauenis, srn 1639 Weimaris) tegevust Tallinnas ei ole eraldi uuritud. Senised gümnaasiumi ajalood¹⁸⁵ on lähtunud eksitavast eeldusest, et Evenius viibis Tallinnas vaid 1631. aasta sügiskuudel, mistõttu tema kohta kirjutatu piirdub põhiliselt fraasidega, et Evenius oli rektor «väga lühikest aega» ja läks «juba samal aastal» tagasi Saksamaale.¹⁸⁶ Kuna tegemist võiks olla võtmega siin tõstatatud probleemide lahendamiseks, tuleb Eveniusel ja tema Tallinna-perioodil veidi lähemalt peatuda.¹⁸⁷

Evenius on üks 17. sajandi silmapaistvatest pedagoogidest, kellest ei pääse üldjuhul mööda leksikonid ja üldkäsitlused, mis puudutavad kiriku-, kooli- või kitsamalt kooliraamatute ajalugu Saksamaal.¹⁸⁸ Eveniuse hea maine pedagoogina pärines Hallest, kus ta oli gümnaasiumi rektorina ametis alates 1613. aastast. Sarnaselt kuulsale pedagoogi Wolfgang Ratkega (ka Ratichius, 1571–1635)¹⁸⁹ pooldas ta emakeelse (loe: saksakeelse) hariduse suuremat osakaalu esimestel kooliaastatel, kuid oli siiski oma pedagoogilistelt vaadetelt iseseisev ning praktikuna oma kolleegist edukamgi. Eveniust võib küll teatud mõõndustega nimetada Ratke ideede pooldajaks, kuid kindlasti mitte sõna otseses tähenduses Ratke õpilaseks. Austuse ja sõprusega suhtus Evenius Ratkesse 1620. aastate hakuni, mil mehed sattusid tõsisesse konflikti Magdeburgi koolide reformimise ümber tekkinud intriigis. Raad eelistas Ratkele (peamiselt konfessionaalsetel põhjustel) Eveniust, kellest 1622. aastal sai ka Magdeburgi gümnaasiumi rektor.¹⁹⁰

185. **Gotthard von Hansen.** *Geschichtsblätter des Revalschen Gouvernements-Gymnasiums zu dessen 250-jährigem Jubiläum am 6. Juni 1881.* Reval 1881; Tallinna 1. Keskkool 1631–1981. NSV Liidu vanima keskkooli minevik ja tänapäev. Koostanud Endel Laul. Tallinn 1981. Vt ka **Jaak Naber.** Tallinna gümnaasiumi asutamine ja algus. – Keel ja Kirjandus 1981, nr 5, lk 257–272; **J. Naber.** Koolid Rootsi riiki ühendatud Eesti alal, lk 131. Viimati ilmunud Tallinna gümnaasiumi ajalugu (**Endel Laul** jt. *Gustav Adolfi Gümnaasium 375.* [Tallinn] 2006, lk 27–45) kordab kooli algaastate osas varem esitatut ja vaatab mööda uuemast kirjandusest.

186. Niimoodi esitab Eveniuse Tallinnas viibimist hilisemate dateeringute aluseks olnud *Lehrer-Album des Revalschen Gymnasiums 1631–1862.* Hrsg. von Alexander Julius Berting. Reval 1862, lk 5.

187. Ainus eraldi Eveniusele pühendatud monograafia jääb Tallinna-perioodi kohta napsionaliseks (**Ludolf Bremer.** *Sigismund Evenius (1585/89–1639).* Ein Pädagoge des 17. Jahrhunderts. Köln 2001, lk 95–96). Eveniusega seotud arhiividokumente refereerib Ernst Gierlich oma Tallinna-monograafias (**Ernst Gierlich.** *Reval 1621 bis 1645. Von der Eroberung Livlands durch Gustav Adolf bis zum Frieden von Brömsebro.* Bonn 1991, lk 357–359). Vt ka **M. Klöcker.** *Literarisches Leben in Reval, Teil 1,* lk 257–259, 666–667.

188. Saksa teatmeteostes ja kirjanduses nimetatakse Eveniust sageli ekslikult Tallinna asemel rektorina Riias. Viga on visa kaduma, ühe eksliku versioonina mainitakse Eveniuse koolitööd koguni mõlemas linnas (*Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon.* Begr. und hrsg. von Friedrich Wilhelm Bautz. Fortgef. von Traugott Bautz. Bd. 15, Ergänzungen II. Hamm 1999, veerg 543–545, artikli autor Walter Troxler).

189. **Uwe Kordes.** *Wolfgang Ratke (Ratichius, 1571–1635).* Gesellschaft, Religiosität und Gelehrtensamkeit im frühen 17. Jahrhundert. Heidelberg 1999.

190. Eveniuse ja Ratke suhete ning Magdeburgi konflikti kohta vt **L. Bremer.** *Sigismund Evenius (1585/89–1639),* lk 29–64; **U. Kordes.** *Wolfgang Ratke,* lk 86–92, 199.

1631. aasta kevadel uputasid keisri väed protestantliku Magdeburgi linna kaks kuud kestnud piiramise järel verre,¹⁹¹ kuid Eveniusel õnnestus lunaraha vastu pääseda ja Wittenbergi põgeneda. Seal jõudis temani kutse tulla vast avatud¹⁹² Tallinna gümnaasiumi rektoriks. Tallinna rae kutse (Johann Fonne ja raesekretär Bernhard von Rosenbachi nimel) jõudis Eveniuseni Gustav II Adolfi õuejutlustaja, pihhiisa ja välisuperintendendi Jacob Fabriciuse¹⁹³ vahendusel. Tallinnasse reisis Evenius Stralsundi kaudu ja jõudis pärale 17. septembril, pärast ohtuderohket merereisi. Evenius kutsus kaasa oma Magdeburgi õpilase, Wittenbergi ülikoolis õppinud David Galluse,¹⁹⁴ kellest sai gümnaasiumi kantor (1634–1649), ja tõenäoliselt saabus koos nendega ka Gebhard Himself, samuti Eveniuse kunagine õpilane Magdeburgist, tulevane Tallinna gümnaasiumi kirjutus- ja rehkendusmeister (1632) ning matemaatikaõpetaja (1634–1648). Tallinnas oli Evenius juba varem mõnevõrra tuntud – 1628. aastast õpetas Tallinna linnakoolis Timotheus Polus, Eveniuse õpilane Halle päevilt, kellest sai gümnaasiumi esimene poeesiaprofessor (1631–1642).¹⁹⁵ Tallinna hariduselu tulevikku nägi Evenius algusest peale tervikuna, käsitades linnakooli ja gümnaasiumi ühtluskoolina. Oma plaanidest (*etliche puncten wegen Verfassung des Gymnasiums und der particular schulen*) rääkis ta lähemalt 23. septembril 1631 bürgermeister Georg von Wangersenile, kes kandis need järgmisel päeval raele ette. Raad otsustas, et Eveniuse õppeviisi (*Methodus docendi*) tuleb kasutusele võtta nii gümnaasiumis kui ka linnakoolis, mistõttu gümnaasiumi rektor sai volitused ka linnakooli inspekteerimiseks.¹⁹⁶ See, mida Evenius Tallinnas korda saata jõudis, vajab alles lähemat uurimist, kuid juba praegu on selge, et tema kohalviibimine kestis mõnevõrra kauem kui seni arvatud paar-kolm kuud.

Eveniuse Tallinnast lahkumise põhjused ei ole täpselt teada. Mitmes 18. sajandi teoses mainitakse, et talle ei sobinud põhjamine mereäärne kliima ja see sundinudki teda lahkuma. Tagasiteel olevat torm pühkinud merre Eveniuse reisikasti hulga käsikirjaliste

191. Magdeburgis oli u 20 000 elanikku ja 10 000 sõjapõgenikku, kellest 10. mai tapatalgu ja tulekahju käigus hukkus kaks kolmandikku. Magdeburgi piiramise ja selle sõjandusliku tähenduse kohta vt Lars Ericson Wolke, Göran Larsson, Nils Eric Willstrand. Trettioåriga kriget. Europa i brand 1618–1648. Lund 2006, lk 200–225.

192. Gümnaasiumi asutamisirik allkirjastati 16.2.1631, pidulik avamine toimus 6.6.1631 ja kuninglik kinnitus saadi 13.8.1631. Vt G. von Hansen. Geschichtsblätter des Revalschen Gouvernements-Gymnasiums, lk 3–5.

193. Jacob Fabricius (1593–1654), teoloogiadoktor, oli enne Rootsi kuninga teenistusse astumist Pommeri hertsogi õuejutlustaja, pärast Gustav II Adolfi surma aga Taga-Pommeri superintendent, Stettini Maarja kiriku pastor ja gümnaasiumi professor. Fabricius oli oma reformiteoloogiliste vaadete tõttu autoriteediks ka Komenskýle. Vt tema kohta SBL, 14, lk 722–727 (artikli autor Bengt Hildebrand).

194. Gallus õppis Eveniust ja tema perekonda lähemalt tundma, kui sai Magdeburgis õppides kolm ja pool aastat nende majas ulualust. Galluse käsikirjalisest eluloost pärinevad ka andmed Eveniuse Tallinnasse kutsumise ja reisimise kohta. Vt TLA 230-1-Ak 9a, l. 7p–8. *Anotationes David Gallus 1634–1659*.

195. M. Klöcker. Literarisches Leben in Reval, Teil 1, lk 258; Galluse, Himselfi ja Poluse kohta vt sealsamas lk 671–672, 681–682, 715–717; vt ka Lehrer-Album des Revalschen Gymnasiums 1631–1862, lk 5–10.

196. TLA 230-1-Ab 47, l. 158; Tallinna rae protokoll, 24.9.1631.

raamatutega, mida õpetlane elu lõpuni kahetsenud.¹⁹⁷ Teistel andmetel juhtunud see seik aga saabumisreisi ajal.¹⁹⁸ Päris kindlasti ei lahkunud Evenius Tallinnast 1631. aasta lõpul – dokumendid kinnitavad, et ta viibis siin veel 1632. aasta aprillis, nagu tähelepanelikum lugeja võinuks märgata juba Ernst Gierlichi ülevaatest.¹⁹⁹ 20. aprillil 1632 kandis raesekretär Bernhard zur Bech raehärradele ette, et ta on käinud eelmisel päeval härra magister Eveniuse juures. Külaskäigu põhjuseks oli kuuludus, et rektor katseb ilma raehärrade ja skolarhide teadmata ette võtta reisi [Magdeburgi] ning oma loengud sel ajal ära jätta.²⁰⁰ 25. ja 26. aprillil külastas Eveniust Kloostri tänaval (*Closterweg*) bürgermeister von Wangersen, kellele rektor kurtis, et ta pole ikka veel saanud ametlikku kutsekirja (*vocation*). 27. aprillil loeti raele ette Eveniuse 80-punktiline reformikava nõudmiste ja ettepanekutega Tallinna koolielu põhjalikuks ümberkorraldamiseks. Kui küsiti, kas rektor on valmis ka mõnest punktist taganema, oli vastus eitav. Gierlichi hinnangul ei jäänud rael seepeale muud üle kui Evenius ametist vabastada. Samuti osutab Gierlich Eveniuse konfliktile Petrus Gottscheniusega (Götschen) kui ühele võimalikule lahkumise põhjusele.²⁰¹ Gottschenius oli gümnaasiumi asutamiseürikus määratud rektoriks, kuid Eveniuse ametisseastumise järel tegutses ta kreeka keele professorina.

Eveniuse reformikava pealkirjaga «Requisita Generalia Gymnasii» on tänaseni säilinud.²⁰² Dokumendi esimesed seitse punkti on kantud küsimusest, millist kooli linn üleüldse soovib. Evenius tahaks näha väga tõsist ja andunud (*rechter ernst und affection*) suhtumist ühes küllaldase rahalise toetusega, kõigepealt aga kindlat otsust, kas ikka tahetakse gümnaasiumi ja kui kõrgele see mõte küünib (3. *Eine gewisse resolution, ob man Gymnasium wolle stiften unnd wie hoch manß gedencke zubringen*). Evenius soovib esitatud kava heakskiitmise korral selle kinnitust avaliku kirja ja pitseriga, vajalike tööde lõpuleviimiseks kindlaid tähtaegu ning rektorile ainujuhtimist ilma igasuguse vastuvaidlemiseta (absoluta directio, *ohn einige einrede*). Gümnaasiumi rektori üldjuhtimisele tuleb allutada nii linnakool kui ka tütarlastekool, kõik nurgakoolid peavad aga ukсед sulgema. Linnakoolis, mille üheks ülesandeks on õpilaste gümnaasiumiks ettevalmistamine, peab hakkama lisaks rektorile õpetama neli tublit kolleegi. Eraldi punktis (16) nõuti, et kõik

197. Vt L. Bremer. Sigismund Evenius (1585/89–1639), lk 95–96, kus on viidatud ka varasem kirjandus.

198. Ludolf Bremer. Sigismund Evenius. Versuch einer Lebensbeschreibung. Bad Harzburg 1988, lk 75.

199. E. Gierlich. Reval 1621 bis 1645, lk 357–359. Gierlich refereerib küll Tallinna Linnaarhiivis leiduvaid Eveniust puudutavaid materjale, kuid jätab teemaga seonduva problematiseerimata – ta ei osuta varasemate autorite eksistustele ega kommentaari neid ning Eveniuse kohta Saksamaal ilmunud kirjandust ei kasuta.

200. TLA 230-1-Ab 47, l. 255: raeprotokoll, 20.4.1632; TLA 230-1-Bp 5, l. 17–17p: rae gümnaasiarhid maanõunikule (kontsept), 19.4.1632. Kirjas teatatakse maanõunikule ka konfliktist Eveniuse ja Petrus Gottscheniuse vahel. Vrd E. Gierlich. Reval 1621 bis 1645, lk 357–358.

201. TLA 230-1-Ab 47, l. 259: raeprotokoll, 27.4.1632, Gierlichil ekslikult dateeritud (ilmselt trükivea tõttu) 27.4.1631, vt E. Gierlich. Reval 1621 bis 1645, lk 357–359.

202. TLA 230-1-Bp 5, l. 55–56p: «Requisita Generalia Gymnasii», dateerimata ja ilma nimeta. Vrd E. Gierlich. Reval 1621 bis 1645, lk 358–359.

koolikõlbulikud lapsed linnas ja maal (siin ei ole mõeldud talulapsi) tuleb kooli sundida (*Die ein wenig erwachsene und zur schulen tüchtige Kinder in der Stadt und auf dem Lande alle zur Schulen gezwungen werden*). Linnakool peab õpetama lastele jumalakartlikkust ja usutõdesid ning andma teadmisi keeltest ja kunstidest. Lugemine ja kirjutamine saab selgeks poole aastaga, ilukirjaga tuleb jätkata teiste harjutuste kõrval veel aasta jooksul. Omaette kooliaasta nähakse ette nn kunstide ehk rehkenduse, laulmise, maa- ja taevateaduse ning looduse õppimiseks, veel üks aasta kulub aga «saksa donatuse (*deutschen donat*) ja grammatika» selgitamisele, kõiksugu lihtsatele õpetustele ning kõne ja kirja harjutamisele. Seejärel võib linnakooli lõpetanud õpilane astuda gümnaasiumisse. Gümnaasiumis tuleb rektori kõrval ametisse võtta kaheksa professorit, kes õpetavad järgemööda aasta kaupa 1. ladina keelt, 2. loogikat, 3. retoorikat, 4. kreeka keelt, 5. teoreetilist filosoofiat, 6. praktilist filosoofiat, 7. heebrea keelt ja 8. teoloogiat.

Kirjeldatud õppekava sarnanes põhijoontes koolireformile, millest Evenius juhindus juba Halles ja Magdeburgis, ühtlasi võiks selles näha püüdu konkureerida Tartu akadeemilise gümnaasiumiga, millest juba samal aastal sai ülikool. Eveniuse 1618. aastal Halles koostatud «Formul und Abriß»²⁰³ jagas kooli kümneks klassiks (lisaks 11. ja 12. klass õigus- ja arstiteaduse aluste õppijatele), kusjuures kolmanda aasta pidi sisustama *Schola Artium Germanica* neile, kes valmistuvad ilmalikeks ametiteks, nagu käsitöö vms. Selles «kunstide klassis» õpetati saksa keeles aritmeetikat, geometriat, maamõõtmist, muusikat, optikat ehk nägemiskunsti, astronoomiat, geograafiat, füüsikat, eetikat ehk kombekunsti ja ajalugu. Samalad kunstide tsükkel, mis sarnaneb keskajast tuntud seitsmele vabale kunstile, läbiti hiljem juba kõrgemal tasemel ladina keeles *Schola Latina Philosophica* raames 7. klassis.²⁰⁴ Viimasele vastas Eveniuse Tallinna kavas teoreetilise ja praktilise filosoofia kursused gümnaasiumi 5. ja 6. klassis.²⁰⁵ Tallinnas esitatud ettepanekute üksikasjalikum võrdlus Eveniuse varasemate kavadega aitaks selgitada tema pedagoogiliste vaadete arengut ja pakuku kindlasti laiemat huvi.

Eveniuse 80 punktis Tallinna raele ei puudunud ka hoolekandelised nõuded, nagu linnakoolis vaestele lastele tasuta toidu, riiete ja raamatute tagamine ning stipendiumid vaestele gümnaasiumiõpilastele. Et kaheksale professorile tööd anda, pidi Tallinna

203. **Sigismund Evenius**. Formul und Abriß, wie eine christliche und evangelische Schule wohl und richtig anzustellen sei, auf daß die liebe Jugend in und zu allen Ständen bequemlich erzogen und mit großem ungezweifelten Nutz zu den hohen Schulen abgefertigt könne werden. verfasst durch M. Sigismundum Evenium rectorem zu Halle, 1618. – Programm der lateinischen Hauptschule in Halle für das Schuljahr 1861. Hrsg. August Friedrich Eckstein. Analekten, Teil III. Halle 1862, lk 24–48.

204. Halle koolireformi kohta vt L. **Bremer**. Sigismund Evenius (1585/89–1639), lk 121–147; vrd **Klaus Schaller**. Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert. Heidelberg 1962, lk 477–478.

205. Teoreetiliseks ja praktiliseks filosoofiaks jagab Evenius «kunstid» ka oma suuremas õppemeetodit käsitlevas töös (**Sigismund Evenius**. Methodi linguarum artiumque compendiosioris scholasticae demonstrata veritas Wittebergae 1621 (ilmunud ka Halles 1620 ja Magdeburgis 1622), ptk IX).

gümnaasium hakkama õpetama poisse «[omalt] maalt ja Saksamaalt» ning ühtlasi kandma hoolt võõraste koolipoiste eest. Õppetöös pidid üheskoos ja vahetagemiseta osalema nii aadlike, jõukate linnakodanike kui ka lihtrahva lapsed. Kindlad nõudmised esitas Evenius ka loengusaalide, kolleegide eluhoonete ja palga ning trükikoja, raamatupoe ja raamatukogu sisseeadmise kohta. Koolile tuli hankida tubli ja heleda kõlaga «kooli- ja tunnikell» ning «matemaatilised instrumendid». Lisaks soovis Evenius endale kui rektorile gümnaasiumi trükikoja toodangu tsenseerimise õigust, vabastust jooksvalt õppetööst jpm.

Eveniuse nõudmised ja ettepanekud peegeldavad nii tema esmaseid kogemusi rektoriametis kui ka koolile, professuurile ja õpilastele seatud kõrgeid sihte. Ehk oligi osa nõudmisi esitatud Tallinna oludes sihilikult ebareaalsena – kui ettepanekud, mida on võimatu heaks kiita – ja nõnda sai Evenius väärikust kaotamata avada lahkumiseks ukse. Rektori õhutatud akadeemiline idealism riivas raehärrade ja vaimulike eneseuhkust ning tekitas linna väljakujunenud seisuslikus hierarhias tõsise järellainetuse. 10. juulil 1632 otsustas raad gümnaasiumi ümber nimetada linnakooliks, sest sõna gümnaasium olevat põhjustanud suurt korralagedust ja ebaviisakust – kooli kolleegid tahtnud olla järsku kõrged professorid ja koolipoisid akadeemia kodanikud. Peagi sellest alandavast otsusest siiski loobuti.²⁰⁶ Hoolimata sellest, et Evenius viibis Tallinnas vähem kui aasta²⁰⁷ ning tema plaanid jäid esialgu suures osas paberile, andis ta ometi gümnaasiumile ja linna haridus-elule vaimse impulsi,²⁰⁸ mis kestis veel aastakümneid ega jätnud ilmselt puudutamata ka toomkooli. Usutavasti jätkas Evenius Saksamaale naastes suhtlemist Poluse, Himseli, Gal-luse ja võib-olla ka teiste Tallinna ametikaaslastega, kuid see küsimus alles ootab uurimist. Eveniust kui suurt autoriteeti (*vir clarissimus in rebus Theologicis exercitissimus*) ja innustajat nimetab oma suure usuteadusliku kirjatöö pühenduses Tallinna Oleviste kiriku pastor ja kooliinspektor Ludwig Dunte (1597–1639), 17. sajandi esimese poole Eestimaa silmapaistvaim teoloog.²⁰⁹

206. Vt G. Hansen. *Geschichtsblätter des Revalschen Gouvernements*, lk 9–10; Jaan Jensen. Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasium 1631–1931. [Tallinn] 1931, lk 12.

207. Sarnaselt hindas Eveniuse Tallinnas viibimise aega ka Johann Rudolf Brehm (u 1650–1730), gümnaasiumi retoorika- ja ajaloo professor ning rektor, kelle koostatud gümnaasiumi kroonika (1710, Eesti Ajaloomuuseum 279-1-2, l. 4) järgi «viis saatust ta [Eveniuse] vaevu aasta möödudes tagasi Saksamaale» (*quem autem fata anno vix exacto in Germaniam retraxerunt*). Autor tänab Kristi Viidingut tõlkeabi eest.

208. Kirjas uuele rektorikandidaadile Heinrich Vulpiusele (6.7.1632) selgitas raad, et Evenius, kes Tallinnas kooliasjad heale järjele aitas (*vollkommen eingerichtet*) lahkus omal soovil ja erilise põhjusega, kuna ta polevat vist mõne oma kolleegiga läbi saanud või korraldamise ja õpetamisega tegelda tahtnud (*nur daß er sich vielleicht mit einem oder andern seiner collegen nicht begeben können oder daß er legendo et docendo nicht praestiren wollen, was er andern zu thun angemuthet*). Mahakriipsutatud lõigus on veel mainitud, et Evenius oli Tallinnas viibides juba mõtetega Saksamaal. TLA 230-1-Bp 5, l. 20–21: raad H. Vulpiusele, 6.7.1632 (kontsept). Vt ka E. Gierlich. *Reval 1621 bis 1645*, lk 357–359.

209. Ludovicus Dunte. *Decisiones Mille et sex Casuum Conscientiae E Diversis Theologorum Scriptis collectae, contractae, et in brevitatem redactae, ac iuxta ordinem Locorum Theologicorum positae*. Das ist Kurtze und rich-

«Janua linguarum reserata» Tallinnas

Eveniuse ja Komenský suhetele pööras esimesena tõsisemat tähelepanu Ján Rodomil Kvačala, kes oli ajaloolise usuteaduse professor Tartu ülikoolis (1893–1918).²¹⁰ Juba Magdeburgi päevil oli Evenius Komenskýle suureks autoriteediks ning temas on nähtud ka silda Komenský ja Ratke pedagoogiliste ideede vahel – Ratke endaga ei kohtunud Komenský kunagi. Komenský «Janua linguarum reserata» otseseks eeskujuks oli iiri päritolu jesuiidi William Bathe'i (ka Guillaume Bateus) «Janua Linguarum», mis ilmus Salamancas 1611. aastal ning hiljem mitmel pool mujal Euroopas.²¹¹ Selle raamatu Straßburgi väljaandest (1624) leiame Timotheus Poluse (vt eespool) pühendusluuletuse tõlkija Isaak Habrechtile.²¹² Ka Evenius oli Magdeburgis 1628. aastal koostanud kreeka ja heebrea keele õpetamiseks oma *Janua*'d. Nendel polnud küll Bathe'i ja hilisema Komenský õpikuga muud sarnast kui vaid nimi, aga Kvačala arvates olid Eveniuse *Janua*'d Komenskýl võrdluseks olemas. Kirjas Eveniusele (arvatavasti 1630. aastast) väljendab Komenský endast veidi vana, kuid juba väga kogunud pedagoogi suhtes suurt respekti ning tänab teda nõuande eest mitte avaldada kirjatöid enne nende põhjalikku äraproovimist. Jutt on teosest «Janua linguarum reserata» – süstematiseeritud ja klasside kaupa õpetatavast entsüklopeediast (nii Komenský seda kirjas nimetaski) –, mille kallal ta parasjagu töötas, pidades tagasihoidlikult oma õpiku eesmärgiks üksnes ladina keele meetodikat, «kõrgemad» sihid jätkas ta oma sõnul meelsasti Eveniusele ja teistele.²¹³ Komenskýl olid nimelt käsil ka kosmograafia,

tige erörterung EinTausend und Sechs Gewissens Fragen, auff vielerley, in Theologischen Schulen Predigtampte, und Consistorien furfallenden Sachen und Zutragenden wichtigen fallen. Auß vielen, Hochgelährter Theologen Schrifften, Consilien, Belehrungen, Urtheilen, und Abscheiden. Zusammen gezogen, und nach einem richtigen Methodo der Artikeln unser Christlichen Lehre ordentlich verfasst. Lübeck 1643; Dedicatio (pagineerimata, sign b).

210. Vt **Johannes Kvačala**. Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland bis zum Ausgange des XVII. Jahrhunderts. Bd. 1. Texte. Bd. 2. Historischer Überblick, Bibliographie, Namen- und Sachregister. (Monumenta Germaniae paedagogica, 26, 32). Berlin 1903–1904. Teoses Eveniuse Tallinna-perioodi ei mainita. Seda, et Evenius õpetas pärast Magdeburgi hävitamist «mõne kuu» Tallinnas, on nimetatud artiklis: **J[an] Kvačala**. Komenkého reforma v Nemecku v XVII. století. – Slovesných Pohl'adov 1904, XXIV, nr 3, lk 190–199, siin lk 192–193.
211. Vt lähemalt **Seán P. Ó Mathúna**. William Bathe, S.J., 1564–1614. A pioneer in linguistics. (Studies in the History of the Language Sciences, 37). [s. L.] 1986; **Klaus Schaller**. Die «Janua linguarum reserata» des Comenius – Bekanntes, Unbekanntes, Vergessenes. – Zwanzig Jahre Comeniusforschung in Bochum: gesammelte Beiträge. Hrsg. von Klaus Schaller. Sankt Augustin 1990, lk 143–156.
212. [**William Bathe**.] Inua Linguarum Quadrilinguis, Latina, Germanica, Gallica, Hispanica. Sive Modus Ad Integritatem Linguarum Compendio Cognoscendam Maxime accommodatus Vierfache spraachen Thür/ Lati-nisch/ Teutsch/ Frantzösisch/ und Spanisch; Oder ein Newe vortheilige Weiß/ allerhand spraachen auff das aller leichtest zu erlernen / [Isaac Habrechtus]. Argentinae. Sumptibus Erhardi Zetzneri: Bibliopolæ. Anno MCDXXIV.
213. **J. Kvačala**. Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland, Bd. 1, lk 12–13; Bd. 2, lk 19–20.

geograafia ja ajaloo õpperaamatud, mille puhul ta lootis Eveniuse koostööle.²¹⁴ Heitlikud aastad, mis järgnesid Magdeburgist põgenemisele, ei pakkunud aga Eveniusele ilmselt võimalust süveneda. Tallinnas viibimisele järgnenud lühiajalised «peatused» rektoriametis Halberstadtis (1632) ja Regensburgis (1633)²¹⁵ viitavad sellele, et Evenius otsis tõsisemat väljakutset, mis vastaks nii tema võimetele kui ka ambitsioonidele. 1634. aasta septembris saigi temast Ernst Vaga (Ernst der Fromme) kutsel kiriku- ja koolinõunik Weimaris, kus ta pani aluse kogu Saksamaal väljapaistvale haridustegevusele ning osales ühe algatajana nn Weimari piibliväljaande ettevalmistamisel.²¹⁶

Meid huvitab kõige enam «*Janua linguarum reserata*» kui Komenský läbimurde-teos. Selle esmatrükk ilmus ladinakeelsena 1631. aasta kevadel Lesznos (Lissas), juba samal aastal avaldati raamat Londonis, Leipzigis ilmus esimene väljaanne 1632. aastal ja sellele järgnes sealsamas ridamisi uusi erinevatest trükikodadest, raamatu andsid välja ka Gdański (Danzigi) kaks trükikalit (1633, 1634, 1635, 1637) jne.²¹⁷ Enamasti avaldati *Janua* kakskeelsena, kuid rohkesti leidis ka väljaandeid, kus ladina keele kõrval oli kahes kuni neljas keeles paralleeltekst. Raamatu arvukad väljaanded ja lai levik tulenesid kindlasti selle kiirest kasutuselevõtust koolides, kuigi 1630. aastatest on vastavaid andmeid veel napilt.²¹⁸ Üks esimesi, kes Saksamaal Komenský *Janua*'ga katsetas, oli Evenius. 8. detsembril 1634 teavitas ta Schleusingeni gümnaasiumi rektorit Andreas Reyherit²¹⁹ Saksi-Gotha hertsos-

214. M. Blekastad. Comenius, lk 211.

215. Halberstadtis olevat Evenius Bremeri teatel ametisse astunud juba 1632. aasta veebruaris, mis ei saa olla tõsi. Bikonfessionaalses Regensburgis, kus Evenius sai rektoriks 1633. aasta septembris, nägi tema kava ette katoliiklike ja luterlike laste ühise usuõpetuse esimestel kooliaastatel. Põhiosas kordasid Eveniuse ettepanekud Regensburgis tema varasemaid reforme, ühtsesse koolisüsteemi olid hõlmatud ka külakoolid. Vt L. Bremer. Sigismund Evenius (1585/89–1639), lk 96–102.

216. Samas, lk 102–119. Üksikasjalikku dokumentaalmaterjalil põhinevat käsitlust Saksi-Gotha hariduselu reformimise kohta vt Veronika Albrecht-Birkner. Reformation des Lebens. Die Reformen Herzog Ernsts des Frommen von Sachsen-Gotha und ihre Auswirkungen auf Frömmigkeit, Schule und Alltag im ländlichen Raum (1640–1675). Leipzig 2002. (Eveniuse tegevuse kohta enne Weimari asumist esitab Albrecht-Birkner vananenud andmeid (lk 113–117), mainides sealjuures samuti Tallinna asemel Riit. Bremeri ja Kvačala töid ei ole raamatu kirjutamisel kasutatud.) Vt ka Andreas Klinger. Der Gothaer Fürstenstaat. Herrschaft, Konfession und Dynastie unter Herzog Ernst dem Frommen. Husum 2002, lk 212–247; Ernst der Fromme (1601–1675). Staatsmann und Reformier. Wissenschaftliche Beiträge und Katalog zur Ausstellung. Hrsg. von Roswitha Jacobsen und Hans-Jörg Ruge. Bucha bei Jena 2002.

217. Vt Tšehhi Vabariigi Teaduste Akadeemia internetiväljaannet: *Bibliography of the Works of J. A. Comenius Printed Before 1800 (J. A. Comenius – Own Printed Works Index by Place of Printing)*: <http://www.lib.cas.cz/kvo/bibliografie-komensky/spisy-podle-mist-tisku-en.html> (23.11.2008); Aksel Andersson. Svensk Comenius-bibliografi. 1. *Janua linguarum och Panegyricus Carolo Gustavo*. Uppsala 1898, lk 24–35.

218. Komenský meetodi leviku kohta Saksamaal vt J. Kvačala. Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland, Bd. 2; K. Schaller. Die Pädagogik des Johann Amos Comenius, lk 373–378.

219. Reyher tegeles juba 1633. aastal Leipzigis *Janua* tõlkimisega kreeka keelde. 1641. aastal sai temast Gotha gümnaasiumi rektor, sisuliselt jätkas ta selles ametis Eveniuse alustatud haridusreformi. Gothas andis Reyher 1643. aastal välja ümbertöötatud kujul Komenský *Janua*. Vt V. Albrecht-Birkner. Reformation des Lebens, lk 439 jj; Theodor Ballauff, Klaus Schaller. Pädagogik. Eine Geschichte der Bildung und Erziehung. Bd. II. Vom 16. bis zum 19.

giriigi koolides Komenský meetodil ladina keele õpetamisel saavutatud edust. Mõni aeg hiljem, 1635. aasta 27. märtsi kirjas, mainib Evenius, et *Janua*'t on kasutatud üheksa kuud ning selle ajaga on selgunud ka mõned puudused.²²⁰ Kirjas esitatud üksikasjad lubavad järeldada, et Komenský õpiku kasutamisel saadud kogemused olid Eveniuse jaoks värsked, teisisõnu – *Janua*'t prooviti seal esimest aastat. Eveniusel endal oli käsil didaktiliste piltidega usuõpetuse raamat, mis ilmus 1636. aastal Jenas pealkirjaga «Christliche/ Gottselige Bilder Schule» (uustrükid Nürnbergis 1637, 1666, 1670, 1673). Seda raamatut peetakse Komenský teose «Orbis sensualium pictus» (1658) üheks eelkäijaks.²²¹

Tallinnaga seoses peame ometigi tõdema, et Evenius lahkus siit enne, kui Komenskýst sai laiemalt tuntud nimi ja autoriteet pedagoogikas. Komenský õpikud jõudsid Tallinna tõenäoliselt alles pärast Eveniuse lahkumist.²²² «Janua linguarum reserata» varasematest trükkidest on Tallinnas säilinud üks Georg Rhete Gdański väljaande eksemplar 1633. aastast ning kaks Gottfried Grosse trükitud eksemplari Leipzigit – üks 1633. ja teine 1634. aastast. Säilinud on ka üks eksemplar teosest «Januae Lingvarum reseratae Vestibulum» Leipzigi trükkalilt Michael Rehfeldilt 1635. aastast. Andreseni väide (loe: oletus), et tegemist on gümnaasiumis kasutatud õpikutega, kõlab küll usutavalt, kuid ei tugine provenientsiuuringutel. Gümnaasiumi rektori Heinrich Vulpiuse (ametis 5. novembrist 1632) 1635. aasta õppekavas on õpikud klasside kaupa üles loetud, kuid Komenský raamatuid nende seas ei nimetata.²²³ Õpikute ajaloo uurimise teeb keerukaks tõsiasi, et tarberaamatutena need lihtsalt «loeti ära», mistõttu üksnes säilinud eksemplari põhjal, nende saatust selgitamata, saaks teha kaks vastandlikku järeldust: a) õpikuid on säilinud, kuna neid oli kasutusel rohkesti; b) raamatud on alles, sest neid hoiti kapis.²²⁴

Jahrhundert. Freiburg, München 1969, lk 216–223, 270–271; J. Kvačala. Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland, Bd. 1, lk 33–34; Bd. 2, lk 60–61; K. Schaller. Die Pädagogik des Johann Amos Comenius, lk 414–426.

220. J. Kvačala. Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland, Bd. 1, lk 52–54.

221. Vt Ingrid Hruby. Sigismund Evenius, Christliche/ Gottselige Bilder Schule. – Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur. Von 1750 bis 1800. Hrsg. von Theodor Brüggemann in Zusammenarbeit mit Hans-Heino Ewers. Stuttgart 1982, veerg 433–453; K. Schaller. Die Pädagogik des Johann Amos Comenius, lk 333–335; Herbert von Hintzenstern. Die «Bilderschule» des Sigismund Evenius. Zur Geschichte kirchlichen Schrifttums in Thüringen. – Domine, dirige me in verbo tuo! Herr, leite mich nach Deinem Wort! Festschrift zum 70. Geburtstag von Landesbischof D. Moritz Mitzenheim. Berlin 1961, lk 210–222.

222. Varasem Tallinnas säilinud Komenský raamat on «Grammatica Latina novâ Methodo» (Leszno 1631).

223. Heinrich Vulpus. Methodica paedias isagoge, pro felici successu Gymnasii Revaliensis, Delineata a M. Henrico Vulpio, Lemgovia-Westphalo, rectore & inspectore, et autoritate praedictorum Dnn. patronorum, 4. Maij, anni decurrentis, publicata, typisque Christophori Reusneri, senior. gymnas. typographi, excusa. Revaliae, mense Decemb. anno M.DC.XXXV. Reval 1635, lk 7–11.

224. Paljud Tallinna ülikooli akadeemilise raamatukogu Baltika kogus säilitatavad 17. sajandi esimese poole raamatud pärinevad Oleviste kiriku raamatukogust, mis sai suurt täiendust 1657. aasta katku järel pärandite või annetuste kaudu. Pisteline tutvumine vastavate nimekirjadega Tallinna Linnaarhiivis kinnitab, et neis esineb ka *Janua* eksemplare (Triin Partsi andmed). Osa Baltika kogus säilinud Komenský õpikuid on üllatavalt heas seisukorras, teised aga kannavad selgeid märke intensiivsest kasutamisest. Mõnes *Janua* köites leidub omanike-kasutajate tehtud

Üsna põhjendatult võiks siiski arvata, et Komenský õpikuid kasutati Tallinnas hiljemalt 1630. aastate teisest poolest ja mitte ainult gümnaasiumis ning toomkoolis, vaid küllap ka linnakoolis. Gümnaasiumi 1648. aasta õppekavas kajastuvad juba nii *Vestibulum* kui ka *Janua*'d (kreeka keelse puhul on märgitud, et tegemist on Gezeliuse väljaandega) ning toomkooli rektori Petrus Svenonis Lideniuse eksamikokkuvõttes 30. augustist 1650 on kirjas, et *Janua* ja *Vestibulum* olid kasutusel mõlemas klassis, kusjuures *Janua* järgi õpiti nii ladina kui ka kreeka keelt.²²⁵

Mõneti üllatavaid tulemusi pakub Komenský varaste kooliraamatute leidumuse võrdlus Eestis (Tallinnas) ja Rootsis. Rootsit mainitakse nn komenoloogias kui üht esimest riiki, kus juba 1630. aastate lõpul lausa valitsuse tasemel (Axel Oxenstierna ja Johan Skytte) Komenský pedagoogiliste uuenduste vastu huvi tundma hakati. «Kohustusliku» näitena esineb teade, et kuninganna Kristiina (snd 1626) õppis 1635. aastal *Janua* järgi Johannes Matthiae juhatusel ladina keelt. Tähelepanuväärne on Komenský viibimine Rootsis 1642. ja 1646. aastal ning eluperiood Rootsi teenistuses Elblāgis (Elbingis) 1642–1648.²²⁶ 1630. aastate esimese poole Komenský õpikuid leidub ometigi Eestis mainimisväärselt rohkem kui Rootsi raamatukogudes (vt tabel). Varaseim Rootsis säilinud *Janua* on 1636. aastal Stockholmis Hinrich Käyseri trükitud ladina-saksakeelne väljaanne (teine trükk 1638). Nende järgi õpetati Stockholmi Püha Gertrudi saksa koguduse koolis jt Rootsimaa saksakeelsetes koolides ja kodudes.²²⁷ Rootsi keelde tõlkis «Janua linguarum

kirjeid ja tüüpilisi koolipoisikrikseldusi (eriti Stockholmi väljaanne, 1641), mis väärriks lisaks päritoluküsimusele lähemat uurimist kui näited omaaegsest raamatukultuurist ja koolielust.

225. TLA 230-1-Bp 5, l. 94: Tallinna gümnaasiumi õppekava, 6.2.1648; EAA 1187-2-353, l. 281–285; M. Petrus Lidenius, *Nachricht vom gehaltenen Examine gehalten den 30. Augusti 1650*.
226. Komenský sidemete kohta Rootsis vt **Milada Blekastad**. Introduction. – Comenius' självbibliografi. Comenius about himself. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria, 131). Stockholm 1975, lk 11–30; **M. Blekastad**. Comenius, lk 344–354, 425–428; Johann Amos Comenius. Leben, Werk und Wirken, Autobiographische Texte und Notizen. Hrsg. von Gerhard Michel und Jürgen Beer. Sankt Augustin 1992, lk 57–103; **W. Sjöstrand**. Pedagogikens historia II, lk 189–190, 197.
227. Theodoricus Garlipi väljaandel 1636. aastal ilmunud *Janua*'s on pühendus kaupmees Hermann Kampenhausenile, kes oli sel aastal Stockholmi saksa kiriku eestseisja. Püha Gertrudi pastor oli siis Hieronymus Flecht ja kooli rektor Peter Pasch (nimetatud 1630, elas veel 1641). Vt **Johann Georg Rüdling**. Det i flor stående Stockholm, eller Korteligen författad beskrifning öfwer den nu för tiden widt-berömda kongl. swenska residence- hufwud- och handels-staden Stockholm, alt ifrån desz begynnelse in til närwarande tid, vtur åtskilliga: tro-wärdiga historieböcker och gamla monumenter, med flit och mycken möda sammandragen, samt dem, som älskare äro af historier och antiquiteter, til dienst vtgifwen af Johann George Rüdling. Med kongl. maj:ts allernädigste privilegio.: Stockholm, med Joh. Laur. Horrns, kongl. antiq. archiv. boktr. bekostnad vplagd, anno 1731, lk 78; **Johann Georg Rüdling**. Supplement til Thet i flor stående Stockholm, eller: grundelig tilökning på then vnder förestående titul, af thetta wärckets auctore, anno 1731. vtgifne historiska beskrifning öfwer thenna widt berömda kongl. swenska residence- och hufwud : staden Stockholm, vtur tro-wärdiga vnderättelser och gamla monumenter, med flit och mycken mödo sammandragen, och them, som älskare äro af historien och antiquiteter, til dienst vtgifwen af Johann Georg Rüdling Med kongl. maj:ts: allernädigste-förnyade privilegio. Stockholm, vplagd med Joh. Laur. Horrns, kongl. ant. arch. boktr. bekostnad, 1740, lk 100–101, 108–110.

reserata» Ericus Johannis Schroderus (1609–1639),²²⁸ raamat ilmus pärast tõlkija surma 1640. aastal ladina-saksa-rootsikeelsena²²⁹ ja selle 1641. aasta väljaande üks eksemplar on säilinud ka Tallinnas. Kas Forselius kasutas 1638. aastal toomkoolis Stockholmis või kuski Saksamaal trükitud väljaannet, võime vaid oletada, samuti pole täpsemalt teada, millal *Janua* toomkooli jõudis. Tõenäoliselt oli Forseliuse kasutatud õpik ladina-saksa paralleeltekstiga, õpilastest rääkis aga suur osa rootsi keelt. Forseliuse fraasi, et ta kasutas õpikut «nii palju kui võimalik», ei tuleks arvatavasti siiski tõlgendada mitte raamatu kasutamise igal võimalusel, vaid pigem õpiti sellest võimalust mööda.

Tabel. *Varased Komenský kooliraamatud Eestis ja Rootsis.*²³⁰

Tallinn			Rootsi		
1631	«Grammatica Latina novâ Methodo» (Leszno: <i>s.t.n.</i>)	1			
1633	«Physicae ad lumen divinum reformatae synopsis» (Leipzig: Grosse)	1	1633	«Physicae ad lumen divinum reformatae synopsis» (Leipzig: Grosse)	1
1633	«Janua linguarum reserata» (Gdańsk: Rhete)	1			
1633	«Janua linguarum reserata» (Leipzig: Grosse)	1			
1634	«Janua linguarum reserata» (Leipzig: Grosse)	1			
1635	«Januae Lingvarum reseratae Vestibulum» (Leipzig: Rehefeld)	1			

228. Vt Ericus Johannis Schroderuse kohta: SBL, 31, lk 616–619 (artikli autor Eva Odelman). Mitte segi ajada Johan Skytte venna Ericus Benedicti Schroderusega, kes avaldas Ratke pedagoogikat tutvustava raamatu «Berättelse om Wolfgangi Ratichii Didactica eller lärekonst» (1614) ja tõlkis rootsi keelde Komenský «Informatorium maternum eller Moder-schola» (1642). Vt Ericus Benedicti Schroderuse kohta: SBL, 31, lk 612–616 (artikli autor Anders Burius).

229. Rootsikeelne tiitel: «Johannis Amos Comenii Vpläste gyllene tungomåls dör/ eller alle språks och wettskapers örtgårdh».

230. Kõik tabelis nimetatud Eestis leiduvad raamatud asuvad Tallinna ülikooli akadeemilise raamatukogu Baltika osakonnas. Andmed Rootsis trükitud Komenský raamatute kohta pärinevad trükis avaldatud bibliograafiatest (A. Andersson. Svensk Comenius-bibliografi; Isak Collijn. Sveriges bibliografi 1600-talet. Bd. 1. Uppsala 1942–1944, veerg 179–183; mõlemas on registreeritud ka Tallinnas leiduv 1641. aasta eksemplar), Kuningliku Raamatukogu ja Uppsala ülikooli raamatukogu sedelkataloogidest ning elektroonilisest kataloogist LIBRIS (<http://libris.kb.se/>, 20.4.2009). Mujal ilmunud väljaannete puhul on tuginetud Kuningliku Raamatukogu ja Uppsala ülikooli raamatukogu sedelkataloogidele ning LIBRIS'ele. Viimane kajastab siiski vaid Rootsi ülikoolide jt tähtsamate raamatukogude andmeid; sealjuures tuleb möönda, et kõik meid huvitavad raamatud ei pruugi olla LIBRIS'es kirjeldatud. Nii on see näiteks Uppsala ülikooli raamatukogu puhul. Sealsete andmete täpsustamise eest tänab autor vanemate trükiste osakonna juhatajat Laila Österlundit.

Rektor ja pastor Johannes Forselius

			1636	«Janua linguarum reserata» (Stockholm: Käyser)	5
			1638 / trükiti 1639	«Janua linguarum reserata» (Stockholm: Käyser)	4
			1639	«Januae Lingvarum reseratae Vestibulum» (Stockholm: Käyser)	1
			1640	«Janua linguarum reserata / Vpläste gyllene tungomåls dör» (Stockholm: Käyser)	11
			1640	«Janua aurea reserata qvartor lingvarvum» (Leyden: <i>s.t.n.</i>)	1
1641	«Janua linguarum reserata / Vpläste gyllene tungomåls dör» (Stockholm: Käyser)	1	1641	«Janua linguarum reserata / Vpläste gyllene tungomåls dör» (Stockholm: Käyser)	4

Esialgse järelalusena saame öelda, et Komenský 1630. aastate õpikute leidumus ja kasutamine Tallinnas torkab silma nii Rootsi kui ka Saksamaa taustal ning lubab öelda, et teedrajav pedagoogiline mõte astus siin ühte sammu protestantliku Euroopa uuenusmeelsemate hariduskeskustega. 1640. aastateks oli Komenský õppemeetod end juba laiemalt tõestanud ning muutus keelte õpetamisel tooniandvaks.²³¹ Eestis ilmus *Janua* esimest korda 1648. aastal Tartus – ülikooli heebrea ja kreeka keele professori Johannes Gezeliuse väljaandel kreekakeelse paralleeltekstiga. Tartus innustusid Komenský hariduslikest, teaduslikest ja maailmaparanduslikest ideedest lisaks Gezeliusele ülikooliprofessorid Friedrich Menius²³² ja Heinrich Hein, viimane oli ka Ratke lähedane sõber,²³³ ning õuekohtu assessor Georg Stiernhielm.²³⁴ Gezelius ja Hein osalesid 1645. aastal Toruńis (Thornis) katoliiklaste, luterlaste ja kalvinistide kollokviumil ning kohtusid seal Komenskýga isiklikult.²³⁵

231. L. Andreseni andmeil (L. Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu I, lk 132) avaldas 1640. aastate alguses Riia trükkal Gerhard Schröder *Janua* kolmes trükis. Andresen ei viita, kust see teave pärineb. Veebiväljaandes «Bibliography of the Works of J. A. Comenius Printed Before 1800» (23.11.2008) neid Schröderi trükke registreeritud ei ole.

232. Sten Lindroth nimetab Meniust «Komenský õpetuse entusiastlikuks heeroldiks». Vt Sten Lindroth. Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt. Uppsala 1943, lk 399–401.

233. Vt U. Kordes. Wolfgang Ratke, lk 89.

234. Vt Erland Sellberg. Stiernhielms världsbild. – Stiernhielm 400 år. Föredrag vid internationellt symposium i Tartu 1998. Redaktörer: Stig Örjan Ohlsson och Bernt Olsson. (Nordistica Tartuensia, 4). Stockholm 2000, lk 137–158; S. Lindroth. Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt, lk 469–484.

235. M. Blekastad. Comenius, lk 211, 281, 405, 409–410, 419, 513; Pentti Laasonen. Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia. (Suomen kirkohistoriallisen seuran toimituksia, 103). Helsinki 1977, lk 21; Donald

Bengt Gottfried Forseliust on Lembit Andresen oma paljudes kirjatöodes esitanud kui Komenský pedagoogiliste ideede kohandajat Eesti oludele ning Komenský õpemeetodi juurutajat eesti talurahvakoolis.²³⁶ Uudne asjaolu, et juba Johannes Forselius kasutas Komenský õpikut toomkoolis, lubab oletada, et tema oma lapsed said varakult aimu, mis on *Vestibulum* ja *Janua*, ning Bengt Gottfriedil kui ühel noorematest poegadest (snd u 1660) võis koduseks pildi- ja õpperaamatuks olla Komenský «Orbis sensualium pictus» (1658).²³⁷ Kuid hoolimata sellest, et Komenský õpikud ja ideed said 17. sajandi pedagoogide jaoks üsna kiiresti n-ö loomulikuks (ehkki mitte ainuvalitsevaks) fooniks, ei võimalda siin esitatud mõttekäigud üheselt järeldada, et B. G. Forseliuse keeleuueendus ja aabits lähtusid otseselt Komenskýst. Omaaegsed oponendid Eestimaa konsistooriumist on B. G. Forseliuse kohta väitnud, et «oma uue lugemis- ja kirjaviisi on ta saanud ühelt oma kunagiselt [kodu]õpetajalt, kes ometi hästi teadis, et seesinane on Saksamaal ammu kõrvalle heidetud, ja isegi mõned tema [B. G. Forseliuse] õpilased peavad seda vastikuks». ²³⁸ Pole põhjust arvata, et tollased enamasti Saksamaal koolitatud vaimulikud, kes arvatavasti ka ise olid Komenský raamatuist keeli õppinud, oleks tema meetodit vananenuks nimetanud. Pigem tuleks B. G. Forseliuse uuenduste puhul märgata Komenský kõrval ka teisi võimalikke inspiratsiooniallikaid, nagu 16. sajandi saksa pedagoogi Valentin Ickelsameri häälikumeetod, mille sarnasust Forseliuse omaga pole varem märgatud. Ickelsameri meetodit 17. sajandil enam laiemalt ei kasutatud, kuid samas polnud see ka täielikult unustatud. B. G. Forseliuse aabitsa ja uue kirjaviisi mõjutajana on osutatud rootsi kirjakeele reformimise katsetele 17. sajandil, aga tähele tasuks panna ka samalaadseid uuenduspüüdlusi Saksamaal.²³⁹

R. Dickson. The Tessera of Antilia. Utopian Brotherhoods & Secret Societies in the Early Seventeenth Century. Leiden *etc.* 1998, lk 84, 114–144, 218–226; J. V. Andreae Christianopolis. Introduced and translated by Edward H. Thompson. (Archives internationales d'histoire des idées, 162). Dordrecht 1999, lk 292–293, 302.

236. Vt näiteks L. Andresen. Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius, lk 140–141, 152–158; Eesti kooli biograafiline leksikon, lk 42.
237. August Westrén-Dolli andmeil (August Westrén-Doll. Livländische Landgemeinden zu Ende der schwedischen Zeit. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1927. Dorpat 1928, lk 7–30, siin lk 29) õpetas Põltsamaa saksa koolis koolmeister Stephanus Schalck edasijõudnud lapsi «Orbis sensualium pictuse» järgi (teade pärineb 1680. aastast). Meenutagem, et Põltsamaa pastor ja seega ka sealse kooli järelevaataja oli praost Andreas Forselius (srn 1678).
238. *Seine Neue Lesz- und Schreib-art hat er von einem seiner Vormaligen Praeceptoren, der doch wohl wusste, dasz dergleichen in deutschland längst verworfen und selbst etliche seine Discipel einen Eckel dafür gehabt.* Grete Wieselgren. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. Lund 1943, lk 83. Väljavõte pärineb Eestimaa konsistooriumi kirjast reduktsioonikomissaridele, mis anti üle 1688. aasta jaanuaris (EAA 1187-2-4949, l. 66p). Tsitaadis mainitud meetodit on Komenskýga seostanud ka Arvo Tering (Uut Bengt Gottfried Forseliuse õpingute kohta. – Keel ja Kirjandus 1981, nr 11, lk 681–683, siin lk 681).
239. Vt Raimo Raag. Keelevaidlused Läänemere ida- ja läänekaldal 17. sajandi lõpus. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajalooost. Toimetanud Jaak Peebo. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, 1). Tartu 1995, lk 145–163; A. Põldvee. Eesti «tähesõja» taust ja retoorika. – Keel ja Kirjandus 2009, nr 8–9, lk 642–667, siin lk 654–660.

Kokkuvõte

Johannes Haquini Forseliuse kui literaadi ja pastori biograafia on juba ligi kaks sajandit mahtunud mitmesuguste leksikonide kaante vahele. Esmase ja peamise põhjuse andis selleks Johann Wolfgang Boecleri raamat eestlaste ebausukommetest, mille autoriks peeti kuni viimase ajani ekslikult Forseliust. Teine huvilaine kerkis 19. sajandi lõpul, kui Johannes Forseliuse poeg Bengt Gottfried sattus talurahvakoolide rajaja ning kirjakeele uuendajana eesti rahvusliku ajalookirjutuse valgusvihku. Uus vaatevinkel muutis oluliseks Forseliuste perekonnaga seotud küsimused, nagu näiteks päritolu, millele uurijad on aja jooksul erinevaid vastuseid pakkunud, pidades Johannes Forseliust soomlaseks, soomerootslaseks, sakslaseks või rootslaseks. Kuigi esimene põhjus Forseliuse tähtsustamiseks on nüüd ära langenud, jääb teine endiselt aktuaalseks ja pakub võimalusi Bengt Gottfried Forseliuse kujunemise selgitamiseks tema kasvukeskkonna ja vaimsete mõjutajate kaudu. Pedagoogist ja vaimulikust isal oli selles kahtlemata keskne roll.

Siinne artikkel on järjekordne kinnitus tuntud tõsiasjale, et biograafilistele küsimustele keskendatud uurimistöö mitte üksnes ei aita korrastada või täpsustada fakte, vaid võib esile tuua senitundmatuid seiku, millel on ka laiem tähendus. Forseliuse Umeå-päritolu toob Eesti ajaloo konteksti esimese laplaste kooli, mis avati Johan Skytte toetusel Umeå lähedal Lyckseles 1632. aastal. Umeåst oli pärit ka teine silmapaistev pedagoog ja vaimulik Petrus Turdinus, Tartu trivialekooli rektor ning seejärel teoloogialektorina Forseliuse kolleeg ja konkurent Tallinna toomkoolis ning toomkirikus. Nad mõlemad õppisid Uppsala ülikoolis ning nende pedagoogiline tegevus asetub Rootsi riigi haridus- ja kirikupoliitika laiemasse raami. Artiklis on täpsustatud Forseliuse tegevus Helsingi koolis ning Forseliuse ja Turdinuse roll nii Tallinna toomkoolis kui ka uue piiskopi Joachim Jheringi lähemate abilistena. Kui senised uurijad on pidanud toomkooli taset 17. sajandil tagasihoidlikuks (erandiks G. O. F. Westling, kelle algallikaile tuginev käsitlus on nüansseeritum), siis nüüd võib öelda, et Forseliuse rektoraadi ajal (1634/35–1641), eriti piiskop Jheringi initsiatiivil alates 1638. aastast, tõsis Tallinna toomkool mõneks ajaks heal tasemel õppeasutuseks, mis avas tee nii ülikooli kui ka väärikatesse ametitesse, sh kirikuõpetajaks. Juba 1638. aastal kasutas Forselius ladina keele õpetamisel Jan Amos Komenský keeleõpikut «Janua linguarum reserata». Tegemist on varaseima kirjaliku teatega Komenský õpiku kasutamisest Eestis, mis väärrib tõsist tähelepanu ja tõstatab küsimuse, kuidas jõudsid tolle aja uusimad pedagoogilised ideed nii kiiresti Tallinnasse.

Neil aastail Tallinnas aset leidnud pedagoogiline pööre oli tõenäoliselt kõige enam seotud gümnaasiumi esimese rektori Sigismund Eveniusega. Evenius oli silmapaistev saksa pedagoog, kelle tegevusele Tallinnas on seni teenimatult vähe tähelepanu pööratud. Evenius viibis Tallinnas seni arvatud 1631. aasta sügiskuude asemel tunduvalt kauem (vähemalt 1632. aasta kevadeni) ning püüdis siin teha ümberkorraldusi, mis olid talle varem toonud tunnustust rektoriametis Halles ja Magdeburgis. Tallinnast lahkumise järel

tegi Evenius sedavõrd hiilgava ja tulemusliku karjääri Saksi-Gotha kiriku- ja koolinõunikuna, et anakronistlikult võiks tema Tallinnast lahkumist pidada Eestimaa hariduselu suureks käestlastud võimaluseks. Eelkõige praktikuna silma paistnud Eveniust kõrvutatakse 17. sajandi suurte pedagoogide Wolfgang Ratke ja J. A. Komenskýga. Viimane pidas oma pedagoogikarjääri alguses Eveniust suureks autoriteediks. Eveniuse ja tema õpilaste Timotheus Poluse, Gebhard Himseli ja David Galluse tegevus Tallinna gümnaasiumis vajab selles kontekstis värske pilguga uurimist. Juba praegu võib kinnitada, et gümnaasium astus algusest peale (või alguses eriti) ühte jalga saksa koolihariduse parimate eeskujudega. Omaette probleemiks, mis ootab süvendatud käsitlemist, on Komenský õpikute varajaste (1630. aastate) eksemplaride üllatavalt rohke leidumine Tallinnas. Lisandunud fakt, et «Janua linguarum reserata» oli toomkoolis kasutusel juba 1638. aastal, annab edasistele uuringutele uue pidepunkti.

Kultuurimõjude ja ideede kiire leviku heaks näiteks on Martin Opitzi luuleuendus (peateos «Buch von der Deutschen Poeterey», 1624), mis võeti Tallinnas omaks peaaegu otsekohe. Ehk võikski Eveniuse Tallinna-aastat võrrelda jäljega, mille jätsid siinsele kirjanduselule kuulsal luuletaja Paul Flemingi kaks lühiajalist, kuid inspireerivat peatust Tallinnas (1635–1636 ja 1639). Nende mõlemaga kokku puutunud *poeta laureatus* Timotheus Polus ühendaski endas nii moodsa luuletaja kui ka pedagoogi. Gümnaasiumi pöördelist rolli õpetlaskultuuri kujunemises rõhutab ka Martin Klöker, kelle laiaulatuslikul materjalil tuginevad uurimistulemused kinnitavad, et sestpeale ei saa Tallinna enam kuidagi «kirjanduslikult provintslikuks» nimetada.²⁴⁰ Sama kehtib gümnaasiumi ja Tallinna kohta hariduslikult.

Johannes Forseliuse elukäik peegeldab selgesti ka üldisemat kultuurilist arengut 17. sajandil, milles Vene-Rootsi sõda 1656–1658 ning 1657. aasta katk põhjustasid nii tõsise katkestuse, et sellest toibuti alles põlvkond hiljem. Katku suri piiskop Jhering, raske tagasilöögi said kõik Tallinna koolid ning peatus Tallinna kolinud *Academia Gustaviana* tegevus. Suur suremus, mis puudutas raskelt ka vaimulikkonda, tõi kaasa rohkesti eestkostete- ja pärandiküsimusi, majanduslik viletsus aga pakkus võimalusi varadega spekulatsiooniks. Forseliuse kohtuasjad ning kirjad konsistooriumile lubavad heita pilku pastori ning tema perekonna argipäeva. Forselius paistab nende allikate valguses ettevõtliku ja visalt oma õigust nõudva mehena, kes luges hoolikalt raha ja otsis võimalusi seda kasvatada, sh kinnisvaratehingute abil. Vaimulikuna saavutas ta kõrge positsiooni, täites piiskop Jheringi kolleegi, konsistooriumi liikme ja praosti kohustusi, ühtlasi kaasnes soliidse staatuse ja rahakotiga tõus tollase Eestimaa ühiskonna eliidi sekka – nii kõrgele kui ühele provintsipäritolu rootslasest pastorile saavutatav. Sellisena esindab Forselius vaimulikkonna jõukamat osa, mis positsiooni ja heaolu poolest erines oluliselt neist paljudest kihelkonnavaimulikest, kelle elu möödus kestvas kitsikuses. Oma poegadele andis Forselius parima võimaliku hariduse ning tütardele leidis väärikad abikaasad. Toomkooli tegusa rektorina

240. M. Klöker. Literarisches Leben in Reval, Teil 1, lk 563, 570.

ning pikaajalise kogudusevaimulikuna Harju-Madisel ja Ristil on Forseliusel kindel koht eesti kultuuriloos, tema koolimehest poeg Bengt Gottfried üksnes lisab isale kustumatut sära. Forseliuste suguvõsa võib võrrelda teiste pastoriperedega, nagu näiteks Brockmannid-Broocmannid, Gösekenid, Gutsloffid-Gutsleffid ja Virginiused- Verginid, kellest jäi 17. sajandi Eesti- ja Liivimaa kultuurilukku sügav jälg. Kahtlemata leidub nendegi puhul rohkesti ainet edaspidiseks biograafiliseks ja prosopograafiliseks uurimistööks.

Vodja, Greifswald, Stockholm, Uppsala, 2007 – aprill 2009

Rector and pastor Johannes Forselius: Notes on his biography, everyday life and pedagogy

Johannes Haquini Forselius (ca 1607–1684) has a place in Estonian cultural history for two reasons. First, until recently he was wrongly thought to have been the author of a book actually written by Johann Wolfgang Boecler that depicts the superstitious ways of the Estonians. Second, he is also connected to the country through his son, Bengt Gottfried Forselius, who was the founder of peasant schools for Estonians and played an important part in renewing the Estonian literary language. This study begins with the biography of Johannes Forselius and concludes with a discussion of circumstances with broad cultural significance. Forselius was from Umeå in Sweden, and he represents the connection between Estonia and the first school founded anywhere for Sami children, established in Lycksele in 1632. The article clarifies Forselius's work and activities at the Helsinki (Gammelstaden) school and his role both at the Tallinn cathedral school and as a close assistant to bishop Joachim Jhering. During his time as rector (1634/5–1641) the cathedral school became a respected institution, opening the way for its students to university and to esteemed positions, such as parsons. As early as 1638 Forselius was using Comenius's textbook *Janua linguarum reserata* in his teaching of Latin, which is the earliest known instance of the use of this book in Estonia.

In 1630s Tallinn witnessed a pedagogical turning point primarily related to the establishment of a secondary school (*Gymnasium zu Reval*) in 1631 and its first rector, Sigismund Evenius. Evenius is likened to great 17th century teachers as Wolfgang Ratke and Comenius, but his activities in Tallinn have drawn very little attention to date. Evenius remained in Tallinn not until the autumn of 1631, as previously believed, but at least until spring 1632, and he attempted to carry out the same kind of arrangements here for which he had been previously recognised as a rector in Halle and Magdeburg. After leaving Tallinn, he became a Saxe-Gotha church and school adviser in Weimar. The activities of Evenius and his students Timotheus Polus, Gebhard Himself, and David Gallus at Tallinn's secondary school require further research, but even now it is safe to say that the school was comparable to the best examples of German education. Innovative ideas influenced also Forselius and the Tallinn cathedral school.

Forselius's court cases and his letters to the consistory give us a glimpse into the everyday life of the pastor and his family. He was an enterprising and headstrong man who kept a careful count of his money and searched for ways to make it grow, including through property transactions. As a clergyman he attained high status, fulfilling obligations as a colleague to the bishop, as a member of the consistory, and as a dean. He gave his sons the best possible education and found worthy suitors among the clergy for his daughters. As the rector of the cathedral school and as the leader of the Harju-Madise and Risti congregations (St Matthias and Kreuz) for many years, Johannes Forselius plays an important part in the cultural history of Estonia.

IV

Eesti „tähesõja” taust ja retoorika. – Keel ja Kirjandus 2009, 8–9, lk 642–667.

EESTI „TÄHESÕJA” TAUST JA RETOORIKA*

AIVAR PÕLDVEE

Buchstaben Krieg

Aastal 1691, kui põhjaeestikeelse Piibli väljaandmine oli lõpututesse vaidlustesse takerdunud, kirjutas Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer Rootsi kuningale Anton Heidrichi kohta: „Kõigepealt alustas tema tähesõda (*Buchstaben Krieg*) ja tahtis, et eesti sõnu kirjutataks mitte soome keele, millest eesti keel põlvneb, vaid saksa keele järgi [sõrendused – A. P.]. Sel viisil peaks eesti keel joonduma saksa dialekti järgi ja talupojad peaks kõigepealt temalt oma emakeelt õppima.”¹ Keila pastor ja Lääne-Harju praost Heidrich korrigeeris Tallinnas ilmunud eestikeelseid raamatuid ja kirjaviisitüli tegi temast uuendusmeelsete silmis vaenlase koondkuju. Fischer nimetas tsiteeritud kirjas Heidrichi arvamust õigusega „absurdseks” ning täpsustas, et „dispuut nimetatud praostiga” algas kolm aastat pärast Wastse Testamendi (1686) ilmumist. Õigupoolest on juttu juba Liepa piiblikonverentsil puhkenud vaidlusest, mis ajas lõhki põhjaeesti kirjakeele, nii et edaspidi trükiti tallinnakeelseid raamatuid Tallinnas ühes ja Riias teises ortograafias. Intrüigid viisid eksituseni, mistõttu kuningas pani keelu alla ja käskis konfiskeerida põhjaeestikeelse Uue Testamendi eksemplareid (mis polnud veel trükitud ilmunud), Liivimaa kuberner Erik Soop aga kohaldas käsu Wastsele Testamendile (vt Salu 1965). Seda arusaamatust üritaski Fischer kõnealuses kirjas klaarida. Tüli tegelikuks vallandajaks oli Bengt Gottfried Forseliuse (u 1660–1688) uuendatud kirjaviisiga põhjaeestikeelne aabits. Sellest väikesest raamatust sai alguse nii „tähesõda” kui ka siinne uurimus. „Tähesõjana” käsitan piiblitõlkest ja talurahvakoolist ajendatud ortograafiatüli aastatel 1685–1699, mil intensiivsete otsingute ja vaidluste tulemusel muutus kaks korda tallinna kirjakeel ja viimasest lähtunud uuenduste mõjul ka tartu kirjakeel.

Seda, et keel võib põhjustada suuri pahandusi või et keele pärast saadakse sõjas surmaga, teame juba Piiblist – Paabeli torn (1Ms 11) ja *šibbolet* (Km 12) on hoiatavad näited. *Šibbolet*’ile viitab Heinrich Göseken (1660/1977: 7), selgitades, kuidas saksa keelt õppinud eesti talumehed on raskustes hääldeamisega ja ütlevad „*Schöpffer/Schuld* asemel *Sepper/Suld*”. Allegoorilisest keelesõjast jutustab esimesena itaallane Andrea Guarna oma laialt tuntuks saanud raamatus „*Grammaticale bellum Nominis et Verbi*” (1511). Sellest on inspireeritud ka Justus Georg Schotteliuse 1673. aastal anonüümselt ilmunud mõistujutt raskete tagajärgedeni viinud keelekorraldusest

* Artikkel valmis ETF-i grandii 6945 raames ja tänu Kristjan Jaagu stipendiumile, mis tegi võimalikuks uurimistöo Greifswaldis, Stockholmis ja Uppsalas. Autori eriline tänu kuulub Anders ja Kajsa Wejrydile inspireeriva töötoa eest ning professor Raimo Raagile heade nõuannete ja abi eest kirjanduse hankimisel.

¹ J. Fischer Karl XI-le, 15. X 1691 (RA, Livonica II: 143). Tsiteeritud lõigu on saksa keeles publitseerinud Herbert Salu (1965: 42).

„Horrendum bellum grammaticale Teutonum antiquissimorum” ehk „Der schreckliche Sprachkrieg” (vt ka Fonsén 2006). Sõjakas retoorika pole tundmatu ka eesti keele uurimise ja korraldamise ajaloos, piisab kui meenutada pealkirju „Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel” (Kask 1958), „Võitlus parandatud kirjaviisi eest” (Andresen 1991: 25), „Sõda tallinna ja tartu keele vahel” (Laanekask 1993) või „Keelesõda annab keelekorraldusele uue suuna” (Raag 2008: 261).

Õhtumaades kerkis kirjakeelte ühtlustamise vajadus seoses trükisõna levikuga ning üheks kõige mõjukamaks normiloojaks said piiblitõlked. Rahvuskeelne Piibel oli saavutus, mis ühelt poolt kinnitas keele kultuurilist küpsust, teiselt poolt aga kandus jumalik aupaiste üle pühakirja ortograafia- le, mis sai eeskujuks nii teistele trükiväljaannetele kui ka murrete ja häälduse „puhastajatele” ja „ühtlustajatele”. Rootsikeelne nn Gustav Vasa Piibel ilmus 1541. aastal ja toimus ühtlustatud ortograafiaga järeltrükkide kaudu kirjakeele normeeringuna nõnda hästi, et esimene rootsi keele grammatika trükiti alles 1696. aastal (vt Bergman 1988: 86–133). Soomekeelne Uus Testament (1548) edestas esimest soome grammatikat (1649) saja aastaga, enne grammatikat jõuti veel täispiibelgi (1642) avaldada (vt Ikola 1992). Paljud vanad kirjakeeled said oma grammatika hiljem kui näiteks tupi keel (1595), mille esimeseks harijaks oli jesuiidist misjonär José de Anchieta. Põhjaeesti Uut Testamenti (1715) ennetas koguni kolm keeleõpetust ja ka lõunaeesti keel oli „vaadeldud” ammu enne Wastset Testamenti. Piibli ja kirikuraamatute normeering kirjaviisi tekitas olukorra, kus mis tahes ortograafiauendust võidi hakata tõlgendama kui mitte just pühadusetootusena, siis vähemalt sammuna, mis kaugendab lugejaid harjumuspärasest kirjavarast. Seetõttu pole sugugi juhuslik, et esimene kirglik debatt eesti kirjakeele küsimuses puhkes piiblitõlke ühtlustamise käigus 1686. aastal.

Pärast Gutenbergi pole „tähesõjad” enam lokaalsed, vaid suurde sõtta kistakse kõik paigad, kuhu jõuab trükisõna. Eesti „tähesõja” kõige kokkuvõtlikum kirjeldus mahub sõna *täht* kahte kirjepilti: *Techt* (Stahl) ja *täht* (Forse- lius). Nende vahel seisavad Gutsblaffi *Techt : Tähe* ja Wastse Testamendi *Tächt : Tähe*. Tänapäevase eesti kirjaviisi looja Eduard Ahrens (1845/2003: 48) kirjutab: „Kõige ägedamat vastuseisu on alati äratanud ortograafilised uuendused, sest silm on tundlikum kui kõrv ja tajub sõnade võõrast kuju solvangu- na.” Isiklike kogemuste põhjal pakkus Ahrens välja hästi läbikaalutud lahenduse: „Reform peaks algama lasteraamatutest, ABC-raamatust ja katekismusest, edasi tuleks lauluraamat ja lõpuks Piibel.” Täpselt nõnda Eesti- ja Liivimaal XVII sajandi lõpul toimuski.

Siinne artikkel vaatlleb Eesti keelevaidlusi ajaloolises perspektiivis ja ideeajaloolises kontekstis, püüdes pakkuda mõnd koordinaati Euroopa keele- teadusliku mõtlemise tandrill.² Nende orientiirideta ei ole võimalik mõista „tähesõja” strateegiat ja retoorikat, mida kajastab Riia, Tallinna ja Stockholmi osapooltest säilinud mahukas kirjavahetus. Kohati on allikmaterjalid nii

² Eesti vanema kirjakeele ja kirjanduse uurimise kitsaskohtadele on osutanud mitu autorit (Paul 2001; Ross 2002a; Habicht 2003a), nähes edasiminekuvõimalusi interdistsiplinaarses koostöös ning laiema tausta valgustamises. Eeldused senisest sügavamaks analüüsiks ja uuel tasemel üldistusteks on loonud vanema kirjakeele korpus ning materjalide publitseerimine-digiteerimine. Arnold Kase õpik „Eesti kirjakeele ajaloo” (1970) on küll ajaproovile vastu pidanud, kuid aeg ise on edasi läinud ja peale on kasvanud kaks põlvkonda keeleteadlasi, kellelt võiks oodata uut üldkäsitlust.

detailsed, et võime täht-tähelt ja sõna-sõnalt jälgida omaaegset dialoogi.³ Artikkel toetub keeleajaloo uurimise traditsioonile, mille löid Paul Ariste, Uku Masing ja Huno Rätsep ning mida on jätkanud Raimo Raag, Marju Lepajõe, Kristiina Ross jt.

1. „Tähesõja” kaks anomaaliat

Eesti kirjakeele ajalugu tugineb Arnold Kase (1970: 21) periodiseeringul, mille järgi kahe vanema ajajärgu piiriks on 1686. aasta. Põhijoontes sama kor-
dab Heli Laanekask (2004: 27–31).⁴ Sümboolseks piiritulbaks seavad nii Kask kui Laanekask Liepas (*Lindenhofis*) 27. augustist 25. septembrini 1686 toimunud piiblikonverentsi, mida võib pidada ka esimeseks põhjaeesti keele konverentsiks. Just Liepas, Liivimaa kindralsuperintendent Fischeri laua-
mõisas väljus ortograafiauuendus n-ö rahuaja staadiumist ja sai alguse avalik keeledebat, mille käigus kujundati uueks normiks eeskätt Forseliuse ettepanekutest lähtunud kirjaviis. Kask nimetas uue ajajärgu võõrapäras-
tühtlase märkimisviisiga kirikukirjanduse keelt (nn vana kirjakeelt) lihtsus-
tavalt ja veidi eksitavalt „XVIII sajandi keeleks”, kuid tema jaotuse tugevaks
küljeks on keelearenduse sihtrühma selge eristamine. Varem peamiselt saks-
lastest pastoreile määratud kirjakeel orienteerus nüüd peamiselt maarahva-
le. Senine periodiseering, mis räägib justkui ühest abstraktselt eesti kirjakee-
lest, pole siiski piisavalt täpne ja nüansseeritud. Jaotus ei arvesta „tähesõja”
ajajärgu kiireid muutusi ning tollase kahe kirjakeele – põhja- ja lõunaeesti
ehk tallinna ja tartu keele tegelikke vahekordi.

Liepa konverentsi ajaks oli valminud lõunaestikeelne Wastne Testament, mille ühe eksemplari andsid Eestimaa delegaadid 21. oktoobril 1686 Toompeal konsistooriumile üle, jagades samas kolleegidele selgitusi „Riia poolt” tehtud uuendusettepanekute kohta, millega „meie ja Saaremaa omad” nõus ei olnud. Üle anti ka „uue kirjaviisi täielik kava”, mille „üliõpilane Forselius oli herra kindralsuperintendendi heakskiidul konverentsil suuliselt ette kandnud” (PK 2003: 79). Pangem tähele, et Wastne Testament ja Forseliuse ettepanekud esindasid kahte erinevat ortograafiat, mille kõige silmatorkavamaks lahknevuseks oli pikkade vokaalide märkimine. Esimene järgis Stahli, teine aga heitis kõrvale saksapärase pikendus-*h*. Olukord polnud mitte üksnes kahe-
mõtteline, vaid ka pretseedenditu: trükivärv Wastse Testamendi lehtedel ei jõudnud veel kuivada, kui selle väljaandjad asusid põhjaestikeelse tõlke redigeerimisel toetama radikaalset uuendust ning loobusid mõne aja pärast ka ise Wastse Testamendi ortograafiast. Mujal tehtud piiblitõlgetega võrrel-
des tundub see arutu ja raiskava sammuna. Tõsi küll, neil aastail trükitud läti Piibel (1689–1694, Uus Testament 1685), mille valmimist saatsid samuti keelevaidlused, sisaldab mitut erinevat kirjaviisi (vt Dunsdorfs 1979). Ometi on fakt, et Wastsest Testamendist ei saanud kirjaviisi normijat, vaid hoopis ühe traditsiooni uhke lõpp. Miks?

Vokaalide kvantiteedi märkimist XVI–XVII sajandil on kõige põhjalikumalt uurinud Mihkel Toomse, kelle hinnangul pööras XVII sajandi lõpul

³ Oluline osa Eesti Ajalooarhiivis leiduvatest „tähesõja” allikmaterjalidest on publitseeritud (vt PK 2003).

⁴ Vana kirjakeele periodiseerimise kohta vt Habicht 2003a: 136–138.

uuendatud ortograafia kõrvale pikaajaliselt traditsiooniliselt arenguteelt. Pikkade vokaalide kirjutamine kinnises silbis kahe- ja lahtises silbis ühekordselt oli Toomse sõnul eesti kirjakeelele võõras XVI sajandi süsteem, mis „valitseva tendentsi järgi oleks nähtavasti surnud loomulikku ja tarvilikku surma, kui Hornung [loe: Forselius] poleks seda maksma pannud” (Toomse 1940: siin 76). Kuidas? Mis väega võis üks mees uue ortograafiana maksma panna vana ja võõrapärase kirjaviisi, mille sobivus eesti keelele seati poolteist sajandit hiljem nii tõsise kahtluse alla, et tänapäeval me tunneme seda jälle vana ja võõrapärase kirjaviisina? Hilisemad keeleajaloo uurijad pole Toomse järeldusele tähelepanu pööranud või on jätnud selle kommenteerimata (vt näiteks Habicht 2003b: 187). Nõnda on Forseliuse XVII sajandi uuendus jätkuvalt ühe seletuse järgi võõras XVI sajandi märkimisviis, teise järgi aga võõrapärane XVIII sajandi kirjakeel. Ehkki vokaalide märkimine oli „tähesõja” keskseid tüliküsimusi, puudutame seda siin vaid sissejuhatavalt ja pühendamisega artikli täheruumi vaatlustele, mis peaks selgitama, kas need anomaaliad olid tulnukad „kaugest galaktikast” või leidub asjale maisemaid seletusi.

2. Kirjakeele mitu teed

Veidi lihtsustades võiks öelda, et ajalugu pakkus eesti kirjakeelele XVI–XVII sajandil kahte arengusuunda – saksapärasest ja soome- ehk eestipärasest. Lõuna-Eestis tegutsenud jesuiitide ortograafia lähtus ladina keele kõrval kohaliku rahva kõnekeelest, nii palju kui selle üle on saadud otsustada „Agenda Parva” (1622) üsna napi teksti põhjal. Arnold Kase (1970: 58–60) hinnangul on see „kirjutatud võrdlemisi heas lõuna-eesti keeles; ei ole märgata seda rusuvat võõrapärasuse mõju, mis iseloomustab samaaegseid põhja-eesti tekste”. Pikad vokaalid on sageli märgitud kahe tähega ning ülipika vokaali märkimiseks on lisatud tähele „katus” (*maâ, saâb, vêel*), sõnavara on lõunaeestiline ning sama eripära kajastub ka lausestuses. Poola ortograafia mõjuga on seletatud *e* märkimist *ie*-ga (*miele-ga, tiêeb, miehes*). Võimalik, et siin tuleks näha hoopis soome mõju. Mikael Agricola vormis soome kirjakeele juba 1540. aastatel, tema „Abckiria” ilmus 1543. ja Se Wsi Testamenti 1548. aastal (vt Heininen 1992). Vaevalt oli eesti ja soome keele sarnasus teadmata jesuiitidel, kes tegelesid tõlkeprobleemidega mitmes maailma nurgas, ja süstemaatilisel. 1579. aastal andsid jesuiidid Olmützi (Olomouci) seminari soomlasest õpilasele Olaus Sundergelteusele ülesande koostada soome keele õpik, mille abil saaks tõlkida soome keelde katoliikliku katekismuse (Vihonen 1978: 28).

Adrian Virginus (Vergin) kiitis „Tarto-Ma Kele Kässi Ramatu” (1691) eesõnas eestikeelseid „paavstlikke raamatuid”, mida Liivimaal tema ajal veel ümberkirjutatult või trükistena leidis, ja mis „rootsi, iseäranis aga soome keelega kokku passivad”. Braunsbergis (Braniewos) „eelmisel sajandil ühes paavstliku lauluraamatuga trükitud *Catechismus Romano-Catholicus* on nii puhtas ja tõelises eesti keeles, et praegugi ei oskaks ükski sündinud eestlane seda kenamalt rääkida ja keele omapära (*idiotismos lingvæ*) täpsemalt tähele panna”. Virginus kirjutas nõnda raamatus, milles võeti kasutusele Forseliuse kirjaviis. Seetõttu põimis ta jutu sisse „mungad”, kes võtsid kohalikke talupoisse kloostritesse ja koolitasid neist õpetajad, kes võisid siis paavstlikku õpetust oma emakeeles ette kanda. Ka välismaalt pärit mungad õppisid

maakeele palju õigemini selgeks, „kuna nende juures oli kogu aeg selliseid [eestlasi], ja küsisid nendelt, kes midagi muud peale eesti emakeele ei mõistnud. Nõnda kui mõne aasta eest oli ühes koguduses Tartu lähedal veel üks vana talupoeg, kes sel viisil munkade juures ladina keelt õppis.” Virginiuse sõnul iseloomustas nende vanade raamatute kirjaviisi *Ehstnische Elegantz* ja *genius lingvæ*, mis teinud lugemise kergeks ja meeldivaks (Virginus 1691/1983: 136). Tuleb aga rõhutada, et kui Virginus 1683. aasta detsembris Riias Wastse Testamendi tõlkimise ja lõunaeesti kirjaviisi ühtlustamisega algust tegi, ei olnud tema arusaamine eesti ortograafiast veel sugugi nii selge.

Põhjaeesti kirjakeel kujunes välja saksapärasuse kütkes, millisena Heinrich Stahl selle ka fikseeris. Alternatiiv võinuks ehk kujuneda Hans Susi tõlketööst, kui katkusurm 1549. aastal poleks seda varakult katkestanud. Ometigi aimub veel Georg Mülleri ja Stahli XVII sajandi tekstidestki jälgi mingist eestipärasemast põhjaeesti kirjakeelest, mis on ajendanud Kristiina Rossi küsima: „Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks” (Ross 1999; vt ka Masing 1999a). Stahl püstitas endale esimese eesti keeleõpiku ja sõnaraamatuga („Anführung zu der Esthnischen Sprach”, 1637) siinses kultuuri- loos püsiva aujärje, aga seda kirglikumalt on tema kirjaviisi rünnatud. Virginius võrdles lõunaeesti käsiraamatu eessõnas (1695) Stahli kirjaviisis ilmunud põhjaeesti käsiraamatut räpase talliga (Stahl > *Stall*), Ahrensi arvates kohtles aga Stahl „eesti keelt nimme ja täie teadmisega jöhkralt; pimedast vihast mittedaksa keele vastu muutis ta selle mitte-eesti keeleks”. „Stahl ei patustanud mitte teadmatuses, vaid põhimõtte pärast” ja hävitas eesti keele elava organismi „inimsööjaliku julmusega” (Ahrens 1845/2003: 27–31). Kui jätta emotsioonid kõrvale, siis põhimõtte osas oli Ahrensil õigus. Ainult et Stahli põhimõtteks ei olnud mitte pime viha, vaid eeskätt tollane keeleõpetuse traditsioon (vt Rätsep 1987) ja läbikaalutud arvestamine peamise sihtgrupiga. Sakslastest vaimulike, mõisavanemate ja pereisade ning gümnaasiumis või ülikoolis pastori ameti poole pürgivate noorte jaoks oli see kasutajasõbralik õigekiri.⁵

Kuna eestlaste seas oli lugemisoskus haruldane, siis pidi eestikeelne kirjasõna vastama saksa soost ettelugeja arusaamisele hääldeusest, ning mida täpsemalt see sobis harjumuspärase saksa ortograafiaga, seda eestipärasemalt võis loota etteloeu kõlavat. Kirjaviis on ju ikkagi vaid tööriist ja seda ei tohi segi ajada keeleoskusega. Stahl mainis keeleõpiku eessõnas, et ta on küllaldaselt arvesse võtnud talupoja keelepruuki, aga ta teab sedagi, et Eestimaal leidub mitu murret, mistõttu ei saa valeks pidada, kui ühes kohas üht- ja teises kohas teistmoodi räägitakse. Pole ka põhjust arvata, et Tallinnas sündinud Stahl ei tundnud soome keelt sel määral, et mõista selle sarnasust eesti keelega. Tollases mitmekeelses Tallinnas (vt Ariste 1966; Johansen, zur Mühlen 1973: 101–106, 360 jj) võis soome ja ka rootsi keelt kuulda ehk rohkemgi kui tänapäeval. Lisaks põliste ülemerkontaktidele tõi Rootsi võim Tallinna garnisoni, mis koosnes suuremalt jaolt soomlastest, kes kõik mõistnud või rääkinud eesti keelt.⁶ Viimane tähelepanek pärineb Rootsist saabunud piiskop Joachim Jheringilt, mehelt, kes tegi Stahlist toompraosti ja lasi 1641. aastal trükkida eestikeelse aabitsa (pole säilinud), mille lugemisosaks sai Stahli „Hand- vnd Haußbuchist” võetud Lutheri väike katekismus (Köpp

⁵ Neid sihtrühmi nimetab Stahl oma „Hand- vnd Haußbuchi” esimese osa (1632) eessõnas.

⁶ Piiskop J. Jhering eestkostevalitsusele [1639] (RA, Livonica II: 32).

1959: 42). Jheringi aabitsa mõju jäi tagasihoidlikuks ning eesti õigekiri muutus tüliõunaks alles 1680. aastatel, kui lugemaõpetamine tõusis tõsisemalt päevakorda. Kuid ka siis võinuks minna kõik teisiti. Näiteks läti kirjakeeles loobuti *h*-tähest vokaali pikendusena alles XX sajandil, ehkki juba Jānis Reiters (Johannes Reuter, u 1632–1697) kirjutas soome ortograafia eeskujul pikki vokaale kahe tähega (vt Reiters 1975; Rūķe-Draviņa 1977: 50, 104).

Soome keele eripära kirjeldas esmakordselt Rootsi kartograaf Andreas Bureus 1626. aastal, osutades, et selles keeles puudub *f*-täht ning ükski sõna ei alga *b*-, *d*- või *g*-tähega ega kahe kaashäälikuga. Seetõttu on soomlased andetud muid keeli õppima, kui seda viga lapsest peale hoolega ei parandata. Bureus luges üles ka kõik Eesti- ja Liivimaal kõneldud keeled, sh liivi keele, „mis on säilinud vaid kuskil külades” (Bure 1626/1985: 61–62, 74–75). Bureuse kirjeldus sai 1630. aastatel üle Euroopa tuntuks ja sellele tõi täiendust Michael Olai Wexioniuse (Gyldenstolpe) teos „*Epitome descriptionis Suecicæ, Gothicæ, Fennicæ*” (1650, ptk VI–XI; vt ka Ariste 1975).⁷ Wexionius selgitas soome, eesti ja läti keelesugulust ning võrdles Stahli „*Anführungi*” abil põhjalikult eesti ja soome keele sõnavara ning grammatikat. Michael Wexioniuse noorem vend Olaus õpetas aastatel 1652–1656 Tartu ülikoolis ajalugu ja retoorikat.

3. Häälduślähedase kirjaviisi poole

Keeleküsimustega tegeleti XVI–XVII sajandil kõikjal Euroopas elavalt ja üha mitmekesisemalt (vt Burke 2004). Laias laastus võib rahvuskeelte tõusuga kaasnenud keeleuuringutes eristada kolme üksteisega põimunud diskursust: kultuurpatriotilist, metafüüsilist ja pedagoogilist (vt Klein 1992; Gardt 1994 ja 1999: 45–52). XVII sajandi eesti grammatikad, kui neid üldse nõnda nimetada, olid sisuliselt võõrkeeleõpikud iseõppijale – mis seob neid misjonilivistikaga (vt Lepajõe 1999: 374–376). Metafüüsika ja keelemüstikaga puudus argisel eesti keeletööl otsene side ning ka kultuurpatriotismist saab siinmail rääkida vaid ühenduses sakslaste ning rootslastega. Patriotismi luuleliseks kajastuseks on Reiner Brockmanni tuntud read: „andere mögn ein anders treiben / ich hab’ wollen Estnisch schreiben...” (vt Alttoa, Valmet 1973: 23–24; Valmet 2000). Saksamaal kasutati samalaadset retoorikat saksa keele õilistamiseks ladina keele arvelt. Sellest vaatevinklist on raske vastu vaielda Gero von Wilperti iroonilisele teesile, mis käsitab XVII sajandi eesti ja läti kirjasaõna eesti- ja läतिकeelse saksa kirjandusena Balti ruumis (Wilpert 2005: 84–87). Seni pole küll tulnud mõttele nimetada näiteks Martin Gilläuse või Forseliuse tekste eestikeelseks rootsi kirjanduseks. Kindlasti tundsid XVII sajandi keelemehed oma eestikeelsete kirjatööde üle siiralt uhkust ja nende teiskeelsus ei kahanda kuidagi tehtu väärtust (vt Ross 2002b). Eestikeelsete riimis ja rütmis kirikulaulude üle võisid 1656. aasta lauluraamatu autorid lausa juubeldada, nii et ühes pühendusluuletuses nimetatakse Georg Salemanni koguni Saalomoniks, Salemann ise aga kiitleb teose eessõnas, et raa-

⁷ Raamat ilmus ladinakeelsena Wittenbergis (1631) ja Leidenis (1631 ja 1633) ning saksaakeelsena Leipzigin (1632) ja Rintelnis (1634 ja 1639). TLÜ akadeemilises raamatukogus on säilinud Henricus Soteruse täiendustega Leideni väljaanne (1631), samuti Wexioniuse „*Epitome*”.

matut võiks kasutada ka soomlased, „kes sellele keelele sugulased ja osalt suutelised seda lugema” (vt Masing 1999b: 75–76).⁸

Lihtne põhimõte, et häälikud ja tähed võiksid olla üksüheses vastavuses, läbib ortograafiauendajate püüdlusi vist kõigi keelte puhul, mis kasutavad tähestikkirja. Varauusajal võib sellises vastavuse taotluses näha kajastust Aristotelese nn semantilisest kolmnurgast („De interpretatione”, I ptk), mis – lihtsustatult – räägib sellest, et asjade ja mõtete väljenduseks on hääldatud sõnad, mille sümboliks on omakorda kirjutatud sõnad. Teine antiikautor, keda seoses korrektse hääldamise ja lugemaõpetamisega sageli tsiteeriti, oli Quintilianus („Institutiones oratoriae”, XII rmt). Nende ideedest tulenes põhjendatud soov, et kiri annaks võimalikult täpselt edasi kõnet ja tähed omakorda häälikuid.⁹ Saksa tähestikku ja häälikuid analüüsis esimesena põhjalikult koolmeister Valentin Ickelsamer („Ain Teutsche Grammatica”, 1534/1971). Tema üksikasjalikud hääldamisjuhised kuuluvad artikulaatorse foneetika eellukku (Gardt 1999: 56–61) ning Ickelsameri õpetamisviisi peetakse häälikumeetodi üheks varasemaks ja järjekindlamaks rakenduseks (Schaller 1962: 339; Pohl 1971). Ickelsamer tõi välja kõik olulisemad saksa häälikusüsteemi ja tähestiku vastuolud ning näitas, kuidas mõne hääliku puhul sobiks paremini kreeka või heebrea täht või kus peaks õigekiri loobuma tarbetutest tähtedest, mida tegelikult ei hääldata.

Eesti tähestiku puhastamine võõrtähtedest, mille viis lõpule Forselius, haakub hästi nii tollaste puristlike taotlustega kui ka üle Euroopa levinud suundumusega häälduspärasema kirjaviisi poole. Kirja konservatiivse iseloomu tõttu tehtud eksisammudel võib olla saatuslik tagajärg nii keelele kui ühiskonnale, nagu seda illustreerivad Valter Tauli arvates inglise ja prantsuse keel: „Lõhe keele ja kirja vahel tähendab et keeletarvitaja peab õppima kaks keelt, kõneldava ja kirjutatava keele, mis on tarbetu jõukulu. [...] Järelikult *ideaalne alfabeetne ortograafia on printsüübis foneemiline*” (Tauli 1968: 160–161). Keeleajaloolased nendivad samuti, et inglise kirjaviisi on jätkuvalt halb, kuid XVI sajandil, kui tehti katseid ortograafiat muuta, oli lugu topelthalb, sest puudus üldiselt aktsepteeritud süsteem: „Lühidalt, see polnud ei foneetiline ega fikseeritud” (Croll Baugh, Cable 1993: 203). Üsna sarnaselt kulges samal ajal prantsuse kirjakeele areng (vt Rickard 1993).

Inglise juhtum. Tänapäeval *lingua franca*’ks muutunud inglise keele ajalugu pakub eesti „tähesõjale” üllatavaid võrdlusmomente (Jones 1953: 142–166; Barber 1997: 42–102). 1540. aastail algatasid John Cheke ja Thomas Smith terve sajandi väldanud liikumise, mille sihiks oli hääldusel põhinev lihtsustatud ja ühtlane kirjaviis. Cheke tahtis puhastada kirjakeele tähtedest, mida ei hääldata, kasutas y-i asemel i-d ning kirjutas pikki vokaale kahe tähega. Ta proovis oma kirjaviisi Uut Testamenti tõlkides ja pruukis sealjuures peamiselt kõnekeele sõnu. Smithi lähtekohaks oli võrdlus, et kiri on kõne või hääle kujutis, nii nagu maal kujutab keha või nägu. Igal tähel on algupärane loomus, mille rikkumiseks tuleb pidada tähtede kirjutamist, kui

⁸ Arvatavasti vihjati sellega, et eesti lauluraamat esindab kõrgemat luulekunsti kui soomlaste „Yxi Vähä Suomenkielinen Virsikirja” (1639).

⁹ Sarnase mõttekäigu leiame Rootsi literaadi Samuel Columbuse traktaadist, mis valmis 1678. a paiku Pariisis: „Kõne on mõtte, mõte asja, kiri nii mõtte kui kõne kujutis. Seega, mida lähem on mõte asjale, kõne mõttele, kiri kõnele, seda täiuslikum see ju on” (Columbus 1963: 45).

neid ei hääldata või kui nendega väljendatakse loomuvastaseid hääli. Kuna ladina tähestikul põhinev ortograafia ei vasta hääldusele, tuleks loobuda *c*- ja *q*-tähest, lisada aga tarvilikud tähed kreeka ja anglosaksi tähestikust ning mõni ka ise leiutada; häälikupikkust võiks aga märkida tsirkumfleksi, kriipsu või kahe täpiga vokaali kohal. Kõige süstemaatilisemalt esitas foneetilise kirjaviisi taotluse John Hart („An Orthographie”, 1569). Harti järgi kuritarvitati kirjakeeles tähti häälikute suhtes kas kahandavalt, raisates, anastades või ümber paigutades (*diminution, superfluity, usurpation, misplacing*); ta loobus suurtähtedest, kõrvaldas alfabeedist *y*-, *w*- ja *c*-tähe, lisas viis-kuus uut ning märkis pikki vokaale punktiga tähe all. Laensõnade puhul ei pidanud ta vajalikuks järgida nende algkuju, kuna ortograafia ülesanne on osutada sõna hääldusele, mitte etümoloogiale. Uus kirjaviis aidanuks Harti hinnangul vähendada raamatute trükkimiseks vajaliku paberi kogust veerandi võrra ning seda olnuks lihtsam õppida ja lugeda. Oma sõnade kinnituseks koostas Hart häälikumeetodil aabitsa (Hart 1570/1955).

Koolmeister Claude Holybandi sõnul oli Inglismaal 1576. aastaks tõusnud „suur tüli” põlisel moel kirjutajate ja nende vahel, kes tahtsid palju üleliigseid tähti kõrvale heita, mistõttu ta esines kompromisettepanekuga jääda vana kirjaviisi juurde, kuid varustada üleliigsed tähed „spetsiaalse märgiga”.¹⁰ Smithist ja Hartist hoogu saanud William Bullokar disainis aga seniseid tähti kombineerides ja diakriitiliste märkidega varustades 41-tähelise¹¹ foneetilise alfabeedi. Ortograafiat parandades pidas ta silmas ka reeglipärast silbitamist ning katsetas „õiget kirjaviisi” edukalt omaenda laste peal (Bullokar 1580/1968). Radikaalsetest reformijatest oli tulemuslikem traditsioonilist ortograafiat ja mõõdukat ühtlustamist pooldanud pedagoog Richard Mulcaster, kelle tegevust toetas ka kuninganna Elizabeth I. Mulcaster väitis, et sama tähestik võib teenida kõiki keeli, sest kõigil inimestel on ühesugused kõneorganid. Inglise keel oli aga tema arvates saavutanud sellise kõrguse nagu kreeka keel Demostenese ja ladina keel Cicero ajal. Vaidlused siiski ei lõppenud ja pole lõppenud tänaseni (Howatt 1984: 92; Doval Suárez 1996). Ehkki XVI sajandi Inglismaa keeletüvil puudus eesti „tähesõjaga” otsene seos, mängiti seal läbi ligilähedaselt sama stsenaarium, isegi vaidlustes kasutatud argumendid olid sarnased.

4. Tartuga seotud keeleuurijad

Ehkki XVII sajandi eesti grammatikad lähtusid õpetuslikust ülesandest, ei tähenda see, et neil puudus kokkupuude tollase keeleteadusega. Kõik neli keeleõpiku autorit olid sakslastest kirikuõpetajad, kelle keeleteaduslik mõtlemine pärines eeskätt Saksamaa ülikoolidest.¹² Teoloogilise hariduse vunda-

¹⁰ Eesti nn meediumkirjaviisi keskne kompromiss oli saksapärase pikendus-*h* läbi-kriipsutamine, mis tähendas spetsiaalse trükitüübi valmistamist.

¹¹ Bullokari tähestikuga sarnaneb liivi keele 45-täheline alfabeet, mis kujundati läti ja eesti tähestiku eeskujul.

¹² Heinrich Stahl (u 1600–1657) sündis Tallinnas ja õppis Rostockis; Johannes Gutsloff (?–1657) sündis Taga-Pommeris Daberis ja õppis Greifswaldis, Leipzgis ning (vähemasti immatrikuleerus) Tartus; Heinrich Göseken (u 1612–1681) sündis Hannoveris ja õppis Rostockis ja Königsbergis; Johann Hornung (u 1660–u 1715) sündis arvatavasti Rakveres ning õppis Wittenbergis ja Kielis.

mendi moodustasid vanad piiblikeeled, mis andsid võrdlusaluse ka eesti keele kirjeldamiseks. Euroopa keeleteadusesse sügavama jälje jätnud keeleteadlased olid enamasti universaalõpetlased või literaadid, kelle huvi- ja elusfäärist moodustas filoloogia vaid ühe segmendi. Eesti grammatikuid oleks selles kontekstis palju teadlasteks nimetada, kui mitte teha mööndust Gutschlaffi ja Gösekeni puhul.¹³ Marju Lepajõe väide, et „teisi nii hea filoloogilise ettevalmistusega mehi nagu J. Gutschlaff oma Leipzigi haridusega siia peaaegu ei sattunudki”, on väike liialdus, kuid järeldusega, et „XVII sajandi määrav roll eesti kultuuriloos nõuab sügavat mõtestamist” (Lepajõe 1999: 371), saab üksnes nõustuda.

Keeleteadusega haakus lähemalt neli Tartuga seotud rootslast: Georg Stiernhielm (1598–1672), Bengt Skytte (1614–1683), Johannes Gezelius (1615–1690) ja Urban Hiärne (1641–1724). Kultuuride, keelte ja konfessioonide lõikumispunktina¹⁴ pakkus Tartu – vaatamata sellele, et ülikoolis eesti keelt ei õpetatud – võrdlevateks uuringuteks suurepäraselt materjali, mida neel meie kultuuriloos seni vääriliselt hindamata õpetlased ka kasutasid. Esimene oli Tartus õuekohtu assessor, alamkonsistoriumi eesistuja, Liivimaa ülemkonsistoriumi liige ja Vasula mõisnik; teine (Johan Skytte poeg) ülikooli kantsler ja nominaalselt ka Eestimaa kuberner; kolmas ülikooli vanade keelte professor ja seejärel Liivimaa superintendent; neljas korraks üliõpilane ja hiljem kindralkubeneri ihuarst Riias.

Stiernhielmi nime saadab tavaliselt tiitel „Rootsi luulekunsti isa” (vt Wieselgren 1948), aga teda on nimetatud ka XVII–XVIII sajandi „Rootsi õigekirjavaidluse vaimseks isaks” (Raag 1995: 156). Üle kümne aasta Saksamaal ja Hollandis viibinud Stiernhielm järgis sealseid suundumusi ka oma töödes (vt Blume 2000). Keelepurismi vaimus tegeles ta rootsi grammatikaterminoloogia loomisega ning mitmes kirjatöös keelte põlvnemise ja sugulusega. Stiernhielmi on inspireerinud eelkõige kaks hollandlast: Antwerpeni arst Johann Goropius Becanus (1518–1572) ja Leideni ülikooli professor Joseph Justus Scaliger (1540–1609). Becanuse arvates põlvnes hollandi (saksa) keel sküüdi algkeelest, ja kuna nende esiisad ei osalenud Paabeli torni ehitamisel, jäi ka nende keel segamata ja algseks. Scaliger aga esitas käsituse Euroopa üheteistkümnest peakeelest (*linguae matrices*), mis pole omavahel sugulased. Liigituse aluseks sai sõna *Jumal*, mille järgi eristuvad neli suuremat keelt – ladina (*Deus*), kreeka (*Θεός*), germaani (*Gott*), slaavi (*Bog*) – ning seitse väiksemat: albaania, tatari, ungari, soome-lapi, iiri, vanabriti ja kantaabria (vt Borst 1995: 1212–1222; 1334–1337; Dekker 1999: 46–52). Scaligeri nimekirja üllatas ja pahandas paljusid: heebrea keel taandus Paabeli algkeele staatusest, suured Euroopa kultuurkeeled ei osutunud peakeelteks, küll aga kerkisid nende kõrvale väikesed ja vähetuntud.

¹³ Gutschlaffi puhul tuleb meenutada tema ebausuvastast traktaati „Kurtzer Bericht vnd Unterricht” (1644). Gösekeni terminiloome pakub mh vaste saksa sõnale *Sternkunst* (astronoomia) – *tehti moistusse kunst* (Göseken 1660/1977: 395). Ka pärast „Manuductio” ilmumist jätkas Göseken oma entsüklopeedilise sihiga sõnaraamatu täiendamist ning parandas selle ühes muude käsikirjadega väimees Johann Wolfgang Boeclerile. Boecler viis lõpule ja avaldas äia alustatud uurimuse eestlaste ebausukommetest (mille autoriks on ekslikult peetud Johannes Forseliust), sõnaraamat jäi aga ilmumata (vt Põldvee 2008).

¹⁴ Aastail 1629–1632 resideeris Tartus Liivi-, Ingerimaa ja Käkisalmi provintsidest moodustatud haldusüksuse kindralkuberner Johan Skytte, seejärel viidi administratiivkeskus Riiga.

Stiernhielmi arvates polnud alg- ja peakeelte küsimus piisavalt selge, kuid ta jagas seisukohta, et keeled muutuvad ajas, mistõttu pole põhjust arvata, et Paabelis oleks kunagi kõlanud ladina, prantsuse, itaalia või hispaania keel. Heebrea keelgi on vaid üks kadunud algkeele murre nagu sküüdi-gooti keel, millest omakorda põlvnevad Skandinaavia keeled. Stiernhielmi patriootiline siht oligi seada rootsi keel geneetiliselt heebrea keele kõrvale. Rootsi ja saksa keel on aga „ühe sküüdi ema tütre”, ehkki viimasele paistab valgus pigem Põhjast. Järgmise ahvatleva ülesandena tundus teise Rootsi suurriigis kõneldud keelerühma (soome, lapi, eesti) seostamine ungari keelega, mida Scaligeri järgi peeti eraldiseisvaks peakeeleks.¹⁵ Wulfila gooti evangeliumi eessõnas (1671) kirjutab Stiernhielm, et ta on leidnud Molnári ungari sõnaraamatust¹⁶ õige palju soome keelega ühiseid sõnu. Tema hinnangul oli soome keeles säilinud ka rohkesti kreeka sõnu, mis sundis oletama, et soomlased pärinevad mõne Musta mere äärse kreeka koloonia segatud rahvast. Soome keele dialektid on eesti ja lapi (publitseeritud, Ohlsson 2000: 200–202). Käsikirjades „De linguis in genere” ja „Specimen linguæ et philologiæ finnicæ” (dateerimata) selgitab aga Stiernhielm, et eesti keel on sündinud sarmaatia, kreeka ja keldi keele segunemisel ning Põhjamaadesse rändamise käigus on sellest murretena eraldunud soome ja lapi keel (vt Setälä 1891: 41, 46–47). 1669. aasta lõpul valiti Stiernhielm Inglise teadusseltsi *The Royal Society* liikmeks.

Stiernhielmi õpilaseks võib pidada polüglotist riiginõunikku Bengt Skyttet (vt Grape 1921; Stipa 1990: 140–142), kes oma arvukatel reisidel sõlmis kokku imekspandava vaimse võrgustiku Komenskýst Leibnizini, kuid jõudis tegeleda ka teoreetiliste uuringutega. Selsamal 1650. aastal, kui ilmus Wexioniuse „Epitome”, kirjutab Skytte Turu ülikooli kantsler Per Brahele, et seal sed professorid võiks koostada soome sõnaraamatu, milles tuleks tähele panna ka teisi soome keele dialekte või eellasi, nagu eesti, karjala, lapi ja teised. Just 1650. aastatel suhtlesid Skytte ja Stiernhielm eriti tihedalt, näiteks mais 1656 kirjutab Skytte Stiernhielmile, kuidas ta õpib poola ja läti keelt, et paremini mõista kreeka ja ladina keelt. Samas soovitas ta Stiernhielmil viia oma pere ja raamatud sõjaohu eest varju. Läks siiski nii, et venelased põletasid Vasula ning vaesunud õpetlane leidis ulualuse ühes Skytte majas Upplandis. Soome ja ungari keelesuguluse asja selgitas Skytte 1667. aastal Leibnizile ning Skyttet teadis selles küsimuses soovitada Martin Fogeliusele soome keele vastu huvi tundnud Toskaana prints Cosimo.¹⁷ Fogelius (1634–1675) oli Hamburgist pärit arst, kes asus Cosimo innustusel keeli uurima ning põhjendas soome ja ungari keelesuguluse teaduslikult käsikirjas „De Lingua Fin-

¹⁵ XVII sajandi varane fennougristika vajab senisest põhjalikumalt algallikatele tuginevat uurimist. Teerajajaks oli selles vallas Eemil Nestor Setälä (1891), kelle sümpaatia kuulus Martin Fogeliusele; Günter Johannes Stipa (1990: 140) arvates jagavad soome-ungari keelesuguluse avastamise „aupärga” Skytte, Stiernhielm ja Fogelius; värskeim lisandus pärineb Daniel Droixhelt (2007: 192–198), kelle arutlus lähtub Leibnizist. Eesti autoritest oli vist Gustav Suits (1940: 377) esimene, kes mainis, et Stiernhielm avastas ise-iseisvalt eesti, soome, lapi ja ungari keele suguluse.

¹⁶ Albert Szenci Molnár (1574–1634), „Dictionarium Latinoungaricum” ja „Dictionarium Ungaricolatinum” (1604).

¹⁷ Toskaana suurhertsog (1670–1723) Cosimo III de’ Medici oli nii kirglik keelt huviline, et tellis Firenze keelejuhtideks Peeter I-lt paar samojeedi, Poola kuningalt paar kalmõkki ja Taani kuningalt paar gröönimaalast (Huldén 1985: 120–121, 132).

nica observationes” (1669). 1673. aastaks oli ta jõudnud järeldusele, et samasse rühma kuulub ka liivi keel.¹⁸

1667. aastal asutati Rootsis Antikviteetidekolleegium, mille juhiks sai Stiernhielm. Kolleegiumi esmaseks ülesandeks määras valitsus „meie vana rootsi ja gooti keele ja murde” kui kõigi teiste kunstide alustala täieliku sõnaraamatu koostamise. Kolleegiumi üheks liikmeks kutsuti Schefferus, kirjutaja ülesandeid täitis Samuel Columbus (vt Danielson 1976: 14–17), tõusev täht rootsi keeleteaduses. Laplaste kohta üle Euroopa tuntuks saanud raamatu („Lapponia”, 1673) avaldanud Schefferusega oli kirjavahetuses ka Thomas Hiärne, kes 21. septembril 1673 Lihulast saadetud kirjas küsis professori arvamust eestlaste päritolu kohta. Hiärne ise kinnitas, et „soome ja eesti keele vahel on väiksem erinevus kui ülem- ja alamsaksa keele vahel”.¹⁹ Oma kroonikas mainib Hiärne, et soomlased ja eestlased on olnud üks rahvas (Hiärne 1835: 27). Rahvuslikus mõttes eesti keelepatriotismist ei saanud poliitiliste olude tõttu XVII sajandil veel juttugi olla, kuid estofilia võrseid võime juba aimata, näiteks kui lugeda Forseliusele saadetud aruandeid eesti koolide kohta. Ükski XVII sajandi eesti grammatika eesti keele päritolust ja sugulaskesketest ei räägi. Õigupoolest jõuti grammatikažanris selleni alles 1780. aastal, kui August Wilhelm Hupel poole suuga mainis, et „eesti keel näib soome keele öde olevat, sest tal on sellega palju ühiseid sõnu ja reegleid” (Hupel 1780: 4).

Johannes Gezelius vanemat (vt Laasonen 1977) võib pidada silmapaistvaimaks Academia Gustavianas õpetanud lingvistiks. Ta avaldas Tartus 1648. aastal uues kreekakeelses tõlkes Jan Amos Komenský „Janua lingvarum reserata aurea” (1631), mis võeti kohe kasutusele ka Tallinna gümnaasiumis ja toomkoolis (Põldvee 2009). Gezeliuse „Grammatica Græca” (1647) sai samuti väga hinnatud õppevahendiks – see ilmus kümnetes trükkides kuni 1813. aastani. Gezelius koostas ka saksa keele grammatika („Grammaticæ germanicæ synopsis”, 1667) ning hariduse edendamise eest Turu piiskopina nimetatakse teda „Soome rahvahariduse isaks”. Gezeliuse Tartus sündinud poeg Johannes (1647–1718), kes oli heades suhetes ja kirjavahetuses Johann Fischeriga, sai hiilgava hariduse, täiendades end pärast Turu ülikooli Uppsala, Oxfordi, Cambridge’i, Baseli, Strassburgi, Jena, Erfurdi, Leipzigi ja Greifswaldi ülikoolis ning õppides heebrea keelt Hamburgis Esdras Edzardi juures. Frankfurdis Maini ääres sõlmis ta sidemed Philipp Jakob Speneriga (Wallmann 1992: 56, 63). Selline ettevalmistus oli vajalik Piibli tõlkimiseks algkeeltest rootsi keelde, millega isa ja poeg Gezeliused 1675. aastal algust tegid (vt Hietanen 1992). Edzardi juures täiendas end ka Johann Ernst Glück (1654–1705, ise ta kirjutas Glück), kes Fischeri käe all läti piiblit tõlkis (Glück, Polanska 2005: 12).

Urban Hiärne, „meie” Thomase noorem vend, kuulub rootsi keeleteaduse tippude hulka. Ingerimaalt pastoriperest pärit Hiärne teaduskarjäär sai teoks eelkõige tänu Liivimaa kindralkuberner Clas Tottile. Lahkudes 1669. aastal Poolast, kus ta viibis saadik Totti kaaskonnas kuningavalimistel, võttis Hiärne Riia asemel omatahtsi suuna Londonisse ja oli mõne aja pärast juba *Royal Society* liige. Hiärne sügavama huvi keeleteaduse, eriti foneetika vastu äratasid kahe nimeka inglise õpetlase, John Wallise ja John Wilkinsi tööd. Londonist reisis Hiärne Prantsusmaale ja pühendus seal meditsiinidoktori

¹⁸ M. Fogelius J. Schefferusele 23. XI 1672; 14. V 1673 (UUB, G 260 b).

¹⁹ T. Hiärne J. Schefferusele 21. IX 1673 (UUB, G 260 c), vt ka Lotman 2008: 126.

kraadi kaitsmise kõrvalt rääkiva pea projektile, mis kujutas endast Descartes'i vaimus foneetilisel ja anatoomilisel analüüsil põhinevat kõnesünteesimasinat (vt Ohlsson 1992: 51–77; 1997: XXXVII–LIV). Hiärne keealased traktaadid („Ortographia Svecana”, u 1717) ja („Oförgripelige Tankar”, 1719, käsikiri)²⁰ on kirja pandud poleemikas uue rootsi kirjaviisi vastu, mille eestkõnelejaks oli Jesper Swedberg. Vaidluse keskmes oli küsimus pikkade vokaalide märkimises topeltvokaalidega, millest Swedberg soovitas loobuda. Sellega mitte nõustunud Hiärne argumentatsioon (vt Ohlsson 1992: 164–172) tugines heal foneetikatundmisel ja põhimõttel, et täht ja häälik peavad olema vastavuses. Tema arvates puudus vajadus muuta kirjaviisi sel moel, et vana võhiklikkus asendatakse uue rumalusega. Kõige täiuslikumalt hooldatud ja reeglipärasemaks keeleks Euroopas pidas ta hollandi keelt. Hiärne pärandit põhjalikult uurinud Stig Örjan Ohlssoni sõnul leidsid need argumentid hea pinnase Läänemere idakaldal, sest nii soome kui ka eesti keele ortograafia areng viis vokaali- ja konsonandipikkuse relevantse märkimiseni (Ohlsson 2008: 70, 76).

Küsimusele, kas Rootsi õpetlaste ideed ja sealsed keelevaidlused (vt Raag 1995; vrd Aarma 1996: 405–406) mõjutasid kuidagi ka Forseliust, pole lihtne vastata. Samuel Columbuse keealane traktaat (1963) jäi käsikirja ning Hiärne oma ilmus trükkis aastaid pärast Forseliuse surma, tõsisem arutelu rootsi kirjaviisi ühtlustamise üle aga algas kantseleikolleegiumis alles 1691. aastal (vt Hernlund 1883; Bergman 1988: 94–95). „Õhus hõljuvate mõtetena” võisid kirjeldatud ideed jõuda uuendusmeelsete kirjameesteni Eesti- ja Liivimaal, kus Rootsi keelemõtte konteksti kuuluvad ka Käina pastor Gilläus ning Risti diakon ning Harju-Madise ja Risti pastor Herlin. Medelpadist pärit ning Uppsalas ja Tartus õppinud Martin Gilläus (Gelaeus; † 1686) on eelkõige tuntud 1656. aasta lauluraamatus ilmunud tõlgete („Ma tulen taevast ülevalt” jt) poolest, mille juures Gustav Suits (1940: 371) tundis koguni Stahli-perioodile erandlikku lüürika hõngu. Gilläust pahandas Johann Engelhard Benderi halvustav hoiak nimetatud lauluraamatu suhtes ja see sundis teda 1670. aastal kirjas piiskop Johann Jakob Pfeiffile selgitama põhjalikumalt oma vaateid eesti kirjakeelele. Gilläuse tähelepanekuist ilmneb eesti keele omapära hea mõistmine ning käimasoleva piiblitõlke kohta, mille mõte pidi järgima Lutheri teksti, ütleb ta: „Grammatiliste konstruktsioonide ja kõnekäändude suhtes konsulteeritagu soome Piiblit ja järgitagu nii palju, kui iganes annab, sest soome keel ja eesti keel on sugulaskeeled. Ma tean, et hr. Gösekeniusel on soome Piibel, kahtlemata ka hr. Benderusel ja teistel.” Uku Masing nägi Gilläuses Forseliuse ja Virginiuse reformitaotluste eelkäijat, kes pidas oluliseks pikkade vokaalide õiget märkimist. Paraku ei jätkunud Gilläusel tahtmist tuuleveskitega võidelda: „Ortograafiast oleks küll palju manitseda, kuid pelgan end sellega vihaluseks teha, seepärast jätan kõik sellega.”²¹ Samas kirjas mainis Gilläus, et tal on Käinas 50 lugeda oskajat, ning palus uue lauluraamatu juurde trükkida ka aabitsa, mida tal pole rahvale pakkuda (vt Masing 1999c: 92, 96, 99).

Gabriel Herlin (1647–1709) oli pärit Kalmarist ja õppinud Uppsalas ülikoolis, Risti diakonina sai temast pastor Johannes Forseliuse väimees, hil-

²⁰ Esimese teose foneetikat puudutava osa (lk 1–60) on avaldatud faksimilena, teine on täielikult publitseeritud (Ohlsson 1997 ja Hiärne 1991).

²¹ Gilläust pidas autoriteetseks keelemeheks Heidrich, nimetades teda ühes reas Stahli, Salemanni, Brockmanni ja Gösekeniga, kellele Forselius end Heidrichi arvates vastandas (PK 2003: 181–182).

jem aga äia ametijärglane Harju-Madisel. Pealehakkamist ja võitlusvaimu oli Herlinil palju rohkem kui Gilläusel. Tema käe all algas Bengt Gottfried Forseliuse koolmeistrikarjäär. Forselius „õpetas raamatust lugemist 50 rootsi ja eesti poisile” 1683/84. aasta talvel Risti kirikumõisas Arul (Wieselgren 1943: 68, 104). „Tähesõja” vaidlustes mainis Herlin, et rootsi Piiblis on pikad vokaalid kahekordselt märgitud ja nõnda on see „kõigis rootsi raamatutes ja plakaites” (Wieselgren 1943: 68, 104). Just seetõttu tundus rootslastele saksa pikendus-*h* eesti ortograafias tarbetu ja eksitav. XVI sajandi saksa ortograafiast mõjutatud Gustav Vasa Piiblis kirjutati pikad vokaalid kinnises silbis topelt (*book*) ja lahtises ühekordselt (*boken*), täpselt nii nagu Forseliuse kirjaviisis (vt ka Bergman 1988: 91). Risti kooliga seoses meenutas Herlin: „Mis vaeva ma ise olen *h*-tähega näinud, et ei saanud muudmoodi edasi, kui me kriipsutasime need tähed maha, et poistel oleks veidi hõlpsam lugeda.”²² Kui uskuda Herlini enese sõnu, võime teda pidada Forseliuse keeleuenduse kaasautoriks (Pöldvee 1989: 606). Ehk isegi sel määral, et edaspidi peaksime Forseliuse-Hornungi kirjaviisi asemel rääkima Forseliuse-Herlini kirjaviisist. Aga üks olnud ka Johannes Forseliuse tütrepoeg Johann Hornung ema poolt rootslane.²³ Lisagem, et Herlin oli üks 1699. aastal trükitud põhjaeestikeelse „Kässi-Ramatu” (ER 2000: nr 83) korrigeerijatest. See oli aga esimene uues kirjaviisis raamat, mis trükiti Tallinnas.

5. Uued tuuled Saksamaalt

Tuuled eesti õigekirja arengus pöördusid, kui Liivimaa uueks kirikujuhiks saabus Johann Fischer (1636–1705). Fischeri kutsus 1673. aastal Riiga kindralkuberner Clas Tott – ja see oli kaalutletud, ehkki Rootsi ortodoksset luterlust silmas pidades riskantne samm (vt Wallmann 1992: 54–56). Kveekerluses kahtlustatud Fischer oli varem superintendent Sulzbachis, mida valitses religiooniküsimustes erakordselt tolerantne ning kunsti- ja teadusmetseenina tuntud pfalzkrähv Christian August (vt Jaitner 1988; Wappmann 1998). Valitseja soosingul saabus Sulzbachi hulgaliselt sisserändajaid Madalmaadest ning juute, 1669. aastal asutati linnas heebrea trükikoda. Teadusharrastuste keskpunktis oli õue- ja kantseleinõunik Christian Knorr von Rosenroth ning värvikaim tegelane Hispaania Madalmaadest pärit Franciscus Mercurius van Helmont, keda eelnimetatuga sidus suur huvi heebrea keele ja kabala vastu. Sulzbachis ilmus van Helmonti kuulus töö („Kurtzer Entwurff des Eigentlichen Natur-Alphabets der heiligen Sprache”, 1667) heebrea tähestikus ja keeles peituva jumaliku tarkuse kohta, mille väljaselgitamine võiks avada tee juutide, katoliiklaste ja protestantide leppimisele (vt Coudert 1999: eriti 58–75). Raamatu eessõnas esitas Knorr von Rosenroth ettepaneku asutada Sulzbachis vanade keelte, eeskätt heebrea keele uurimiseks teadusselts, mille eeskujuks oleks *Royal Society*, *Fruchtbringende Gesellschaft* jt. Knorr von Rosenroth ise kuulus Philipp von Zeseni ühingusse *Deutschgesinnete Genossenschaft*. Fischer ja Knorr von Rosenroth olid ühealised ning mõlemad saabu-

²² EAA, f 1187, n 2, s 4949, l 52–52 p; publitseeritud (Wieselgren 1943: 104); fotokopia (PK 2003: 97–98).

²³ Forseliuse ja Hornungi suguluse tuvastas Liivi Aarma (1996). Teiste „huvitavate” väidete puhul tema artiklis Hornungi ja Forseliuse koostööst tuleks tõe huvides pöörduda algallikate poole.

sid Sulzbachi 1666. aastal, esimene Hamburgist ja teine Amsterdamist. Uues elukohas said neist lähedased sõbrad (vt Wappmann 1993). Fischer oli õppinud Rostocki, Helmstedti, Altorfi ja Leideni ülikoolis, neist viimane oli kuldaja Hollandi vaimuelu (vt Frijhoff, Spies 1999: 227 jj), sh keeleteaduse keskpunkt. Pastorikandidaadina tõlkis Fischer 1660. aastal saksa keelde inglise puritaani Richard Baxteri mahuka teose „A Treatise of Self-Denyall”, mis ilmus Hamburgis 1665. aastal (vt Damrau 2006: 136–157).

Niisiis oli Fischeril esmaklassiline haridus, keelteoskus, arvestatav tõlkimiskogemus, tutvus silmapaistvate hebreistidega – rääkimata säravast suhtlusringkonnast, millele 1673. aasta suvel, enne Liivimaale jõudmist lisandus pietismi suurkuju Philipp Jakob Spener (Wallmann 1992: 53–59). 1675. aastal avati Riias Fischeri algatusel kuninglik lütseum, mille rektoriks sai Johann Georg Kretschmann, endine Sulzbachi ladinakooli rektor (Wappmann 1998: 213–214). Ja kui viimane Saksamaale tagasi pöördus, võttis lütseumi juhtimise üle senine Stockholmi saksa kooli rektor Johann Uppendorff, kes oli kõrgelt hinnatud orientalist (Berti 2005: 117). Tavaliste keelte ja ainetes kõrval õpetati lütseumis ka heebrea, süüria ja kopti keelt, „nii et need, kes sellest koolist tulid, ei vajanud keeltes enam mingit õpetust” (Moller 1755: 49). Riia lütseumis sai kõva põhja alla Adrian Virginus, kes sealt küll rektori sõjaväelise distsipliini eest Tallinna gümnaasiumi „põgenes”.²⁴ Riias sai Fischeri üheks tähtsamaks ülesandeks läti ja eesti piiblitõlke jätkamine, milleks superintendent Gezelius oli 1662. aastal valitsuselt korralduse taotlenud, kuid mis tema Turu piiskopiks määramise järel soiku jäi. 1664. aastal, enne ärasõitu andis Gezelius aru, et läti keelde tõlkimine on käimas, aga eestikeelse tõlkega on raskusi, „sest selles keeles on mitu õige suure erinevusega murret” (Dunsdorfs 1979: 10–11, 19–20). Strateegia, mida Fischer rakendas nii läti kui ka eesti piibli tõlkimisel, meenutab viisi, kuidas valmistati ette kalvinistide De Statenbijbel (1637) Madalmaades. Sealne tõlge otsustati teha algkeeltest ning sellises kirjakeeles, millest iga inimene võiks aru saada. Tõlkijad ja korrektorid erinevatest provintsidest ja murdealadelt töötasid käsikäes ning 1628. aastal sõlmiti hääletamise teel kirjaviisi, sõnavara jm küsimustes kokkulepe (Bakker, Dibbets 1977: 45; Vries 1993: 83 jj). Sarnaselt valmis ka soome Piibel (1642), mille tõlkekomitee järgis Rootsi valitsuse soovitusi kasutada võimalikult head, puhast ja ühtlast soome keelt, mida üle kogu maa mõistetakse. Soome tõlget, mis tehti heebrea ja kreeka algteksti ning ladina, saksa ja rootsi Piibli abil, hinnatakse omal ajal hästi õnnestunuks (Ikola 1992: 52).

Elav arutlusaine oli Saksamaal alg- ja peakeelte küsimus: patriootilist unistust ürgvanast, väärikast ja võrastest mõjudest puhastatud emakeelest täiendas soov tõestada keele sobilikkust ka kõige kõrgemaks luulekunstiks. Keeletöö edendamiseks asutati prestiižikaid ühinguid, millega liitusid paljud võimukandjadki (vt Gardt 1999: 103–119). Neid suundumusi esindasid kõige selgemalt Martin Opitz, Georg Philipp Harsdörffer, Christian Guientz, Philipp von Zesen ja eriti Justus Georg Schottelius. Schotteliuse (1612–1676) keeleteaduslik peatöö („Ausführliche Arbeit von der teutschen Hauptsprache”, 1663) on ühtlasi ülistuskõne põlisele saksa peakeelele – ülemlaksa keelele, mida omakorda kõige „puhtamalt” räägiti Meissenis. Sealtkandist oli pärit

²⁴ Curriculum Vitae Adriani Verginii, 09. 04. 1706 (LVVA, f 214, n 6, s 144a/12, l 320–340). Täna Kai Tafenaud, kes selle olulise dokumendi leidis ning lahkesti kasutada andis. Vt ka CV Verginii 1858.

Martin Luther ja nii kõlas ka tema tõlgitud Piiblis see kõige puhtam saksa keel – nõnda puhas nagu kreeka keel kunagi Attikas (Meisseni keele filoloogiliste, sotsiaalsete ja ideoloogiliste aspektide kohta vt Polenz 1994: 135–156).

Valdavalt saksa mõjusfääris kujunenud eesti keele ajalukku jätsid jälje ka kaks juhukülast – Paul Fleming ja Philipp von Zesen (1619–1689). Flemingita ei saa läbi luulest kõneldes, aga siin võime ta kõrvale jätta. Aja-järgu olulisemate saksa kirjanike ja keeleuendajate hulka kuuluv Zesen saabus Tallinna 1654. aasta suvel, et kohtuda tollase Eestimaa kubernerihrahv Heinrich von Thurniga, kes oli Zeseni asutatud *Deutschgesinnete Genossenschaft*'i liige. Tallinnast lahkus Zesen skandaaliga ja 1656. aasta veebruaris oli ta jälle Hollandis, kus veetis kokku üle 25 aasta oma elust, leides sealt inspiratsiooni ka oma keeleuendustele. Martin Klöker on leidnud Zeseni kirjaviiisi mõjusid Tallinnas Matthäus Willebrandi ja Johann Sebastian Markardi luuletustes, kuid ei sõanda ilma põhjalikuma uurimistööta väita, kas need tulenesid otsekontaktist või olid kaudsed (Klöker 2005: 466–475; Wilpert 2005: 91; vt ka Ingen 1970).

Zeseni kirjaviiisi laiem levik algas pärast tema keelealase töö „Hooch-Deutsche Sprach-übung” (1643) ning romaani „Adriatische Rosemund” (1645) ilmumist. 1648. aastal sai Zesenist auväärseima Saksa keeleühingu *Fruchtbringende Gesellschaft* liige. Zeseni kirjaviiisi eeskujuks oli Meisseni kui „kõige puhtama ülemsaksa peakeele” hääldus. Hääldus oligi suurte murderinevustega Saksamaal keerulisem probleem kui ortograafia, nii et vaatamata põhimõttele „Räägi, nagu kirjutad!” lahkesid kõne- ja kirjakeel piirkonniti märgatavalt. Lisaks Meisseni hääldusele lähtus Zeseni kirjaviiis etümoloogiast, tavast ja saksa keele „loomuses” peituvast Aadama keelest, mis tuli hilisemate kihtide alt välja puhastada. Ülearused võõrad tähed *c, q, x, y, z* tuleks kõrvale jätta ja õige tähestik näeks välja „*a b v w / f p / g j h k : e / i : d t : u : l m n r : s o*” (teoses „Rosenmând”, 1651). *Z*-tähest ta siiski ei loobunud ja soovitas võõrnimesid nagu *Cicero* kirjutada *Zizero* jne. Suurtähtede kasutamisel järgis Zesen tol ajal juba taandumas olnud traditsiooni, mis pani versaali vaid lause algusesse ning pärisnimede ja sisu poolest tähtsamate nimisõnade ette. Zesen eksperimenteeris innukalt ja tema ortograafia muutus teoseti – tänapäeva mõistes foneetilisemalt morfeemilisema poole –, kuid iseloomulikuna võib välja tuua pikkade vokaalide kirjutamise topelt või tsirkumfleksi abil, loobumise pikendus-*e*-st (*die* > *di*, *liebe* > *libe*), *ck* asendamise *k*- või *kk*-ga, *v* ja *ph* asendamise *f*-iga (*volck* > *folk*, *Philip* > *Filip*), *x, y, q, th* kirjutamine *ks, i, kw* ja *t* ning sage *ä, ö, ü* kasutamine *e* ja *i* asemel (vt Schielein 2002). Muidugi tekitas see Saksamaal palju paksu verd, nii et otsa lõppes ka sõprus Schotteliusega, kelle arvates oli Zesen keelesolkija ja tema kirjaviiis kakograafia (Fonsén 2006: 274–275).

Kõige selgema, kuid seni tähele panemata Zeseni mõju Eestimaal leiame Leipzigist pärit Christoph Blume (1625–1669) töödes. Esmajoones avaldus see tema saksa keeles, aga puutumata ei jäänud ka eesti ortograafia. Blume avaldas 1662. aastal eesti keeles Matthäus Judexi katekismuse „Das Kleine Corpus Doctrinæ” (1564),²⁵ mille eessõnas on mainitud ka *Fruchtbringende Gesellschaft*'i ja vaidlust saksa õigekirja üle. Blume osutab, et saksa

²⁵ Judexi õpetuskogu võeti esmalt kasutusele Mecklenburgi koolides, arvukate tõlgete ja väljaannete läbi sai sellest üks kõige levinum katehheetiline käsiraamat varauusajal Lutheri väikese katekismuse kõrval. Keele otstarbe kohta ütleb raamat: „Keel on meile andut/ et meije JUmmla öikete woime nink peame tunnistama” (Judex, Blume 1662: 27).

õigekiri nõuab veel palju vaeva, mis tuleb sellest, et „igatiüks oma isamaa keelt parimaks arvab ja oma harjumuse või õieti öelda suva järgi kasutab”, samuti ei lase vana ortograafia end unustada. Eesti keele puhul peab Blume asja hõlpsamaks, kuna see on väiksem ja kirjavara poolest mitte nii vana kui „tihedalt raudpuuri pressitud saksa keel”, mistõttu tema, „ehkki küll ülemsakslane ehk meissenlane (*Meißner*)” sõandab juhatust anda, et keelt on lihtsam õppida, „kui ortograafiat hääldamise ehk väljaütlemise kohaselt kirjutatakse”.

Blume õigekirja- ja hääldusjuhendid kümnel leheküljel (*Judex*, Blume 1662) on kõige mahukam eesti häälduse kirjeldus XVII sajandist. Sealjuures pidas Hageri pastorina teeninud ja Gutslaffi lesega abiellunud Blume vajalikuks rõhutada, et tema lähtub Harju murdest. Blume järgi jaguneb ortograafia kaheks: tähetundmiseks (*Buch-Staben Erkändnis*) ühes nende õige kokkuseadmisega ja häälduseks (*Pronunciation oder Aus-Rede*). Blume lähtekohaks on Gösekeni „Anführung”, millest ta kõigepealt soovib lugeda *q*- ja *v*-tähe väljajätmise kohta, ise aga kriipsutab tähestikust maha *y*-i; *f* olevat aga Harju murdes olemas, kuigi mõnikord kasutatakse selle asemel *w*-d (*Steffan > Tewan*). Kui Göseken soovitas, et pikki vokaale võiks märkida pikendus-*h* asemel kahekordselt (*Maa, Tee, Sijl*), siis paistab, et Blumel aitas küsimuse lahendada lihtne eluproosa. Umbes nagu Gutslaffil, kes jätnuks *f*-tähe välja, „kui asi oleks trükikojast puutumata” (Gutslaff 1648/1998: 32–33).²⁶ „Diftongi *ee*” puhul kirjutab Blume, et „see diftong” tuleks õigupoolest „ühe säherduse rõhuga (*accentu*) tähistada, et seda kaheks *e*-ks ei loetaks, aga kuna trükikojas säherdust rõhku pole [---], siis sai soovitatud kahte ülapunktikest nagu (*èè*)”, aga seegi jäi ära. Nõnda lepib ka Blume harjumuspärase pikendus-*h*-ga (*Ahst / Sihl / Hohl*) – „ja pole vaja mingeid topeltvokaale”, sest kui neid ei varustata tsirkumfleksiga, võidakse need (näiteks *Soo*) lugeda pigem kaheku ühesilbilisteks. Ka pika vokaali ühekordne kirjutamine ainsuse nimetavas sõna lõpus (*Suh > Su*) „ei kahjustaks hääldust”, aga kuna teistes käänetes järgneb vokaalile kaashäälik, siis tuleks jääda pikendus-*h* juurde. Kaasütlevat käänat märgib ta aga topeltvokaaliga (*kaa*). Võrdluseks, Gutslaff kasutas pikkade vokaalide märkimiseks nii pikendus-*h*-d, tsirkumfleksi kui ka akuuti (*mah, kël, sàma*) (Gutslaff 1648/1998: 37 jj). Blume eesti keelt on põhjalikult kirjeldatud (Saareste 1956; Lill 1988), lisagem siin, et ta ei pidanud õigeks viisi, kuidas Göseken kirjutas eesti keele kohta *öhistnische Sprache*. Blume kirjutas ikka *eestnische Sprache* ja *Eeste*.

6. „Tähesõja” retoorika

Peakeeled. Liepas esitatud ortograafiauenduse kava arutas Eestimaa konsistorium 12. jaanuaril 1687. Protokollist loeme: „Prantslased, rootslased ja ka osa sakslastest hääldavad ja kirjutavad erinevalt. [---] Nõndasamuti peab ka eesti õigekirjas jääma ja sedaviisi harjub ka talupoja keel palju õigemini rääkima, selle asemel et [nad] oma rikutud ja vale kõnelemisega keelt edaspidi ja rumalalt solgivad” (PK 2003: 88–101). Kui sellist juttu räägiti omakeskis, siis reduktsioonikomissaridele, rootslasest Carl Bondele ja maanõunik

²⁶ Lätis põrkusid Riia vaimulike ja trükkali vastuseisule Glücki ettepanekud kirjaväsi uuendada (vt Rūķe-Draviņa 1977: 69).

Hans Heinrich von Tiesenhausele, keda kuningas oli volitanud kõrgeimate kohalike võimukandjatena ortograafiatulis vahekohtunikeks, seletati tasakaalukamalt: ehkki Forselius väidab, et eesti kirjaviis peab järgima soome ja rootsi Piiblit, ei taha kuningas rahvaid ja keeli segada. „Rootsi ja saksa keel on peakeeled, soome keelt on ainult rootsi keele ja eesti keelt eeskätt saksa keele abil täiustatud. Samuti on sellest [keelest] eestlased õige palju saksa sõnu saanud; ja nõnda on soomlased saanud ka oma kirjaviisi rootslastelt, eestlased aga järgivad sakslasi.” Miks peaks eesti Piibel ja raamatud soome keele järgi joonduma, kui kuningas ise on käskinud, et see peab saksa omaga kokku langema – „ja [kuningas] ei taha, et sakslased peaks hakkama [hääldus]vigu tegema”. Konsistooriumi direktor Väike-Maarja pastor Bender selgitas kirjas piiskopile (19. XI 1687), et Uus Testament tuleb tingimata trükida Tallinnas, „sest see on nagu Ateena ennevanasti Kreekas, kus keel [oli] kõige peenem ja puhtam” (PK 2003: 149–150). Samuti kinnitati konsistooriumis (16. III 1689), et „eesti keele kodupaik on Eestimaa”, s.t mitte Liivimaa (PK 2003: 238, 243).

Terve mõistus ja prantsuse poisike. Fischeri seisukohad (29. VIII 1687) olid järgmised: 1. parim kirjaviis on selline, mille abil õpilane vastavalt kogemusele kõige paremini lugema õpib; 2. tähed, mida kohalik elanik (*ein indigena*) hääldada ei oska, ei kuulu ka selle keele alfabeeti, mida tõestavad ka teised keeled; 3. sõnade käänamist-pöörmist, konstruktsioone, väljendeid jm „pean mina õppima kohalikult rahvalt, mitte nemad minult”. Fischer lisab võrdluseks, et kui tema läheks Prantsusmaale keelt õppima ja leiaks eest sakslase, kes on seal 50 aastat elanud ja oskab prantsuse keelt, siis puhkeks selle sakslase ja noore prantslase vahel, kes pole kuulnud midagi peale oma emakeele, „tüli, kumb õigesti või valesti räägib. Ja mõistus õpetab mind siin uskuma pigem sündinud, ehkki noort prantslast kui vana sakslast” (PK 2003: 137–138). Mõistuse argumenti rõhutas ka Forselius kirjas piiskopile (28. VI 1687): „Jumal on andnud mulle seesuguse pea, et ma (ilma kiitlemata) suudaksin asjad hästi läbi mõelda; tahaksin kõik ajaliku sinnapaika jätta ja teenida oma eluaja väsimatu vaevanägemise ning usinusega suurt Jumalat. Lõpuks, kas mina ka kõigest tõtt olen kirjutanud, seda näitab aeg” (Wieselgren 1943: 97; Andresen 1991: 52–53). Prantsusmaale viitamine polnud samuti juhus. Louis XIV ajal oli Prantsusmaast saanud Euroopa juhtiv jõud ning Rootsi liitlane, aga veel olulisemaks tuleb pidada Prantsusmaad moe määräjana – ja see kehtib ka kunstide ning teaduste, sh keeleteaduse puhul. Prestiizikat prantsuse keelt õpiti võõrkeelena üha enam ja seda tegid ka sakslased, nurisemata, et prantsuse hääldus ei sobi kokku neile suupärase saksa kirjaviisiga. Selle kaardi tõi mängu ka Adrian Virginius, mainides, et uut eesti kirjaviisi on lihtsam õppida kui saksa või prantsuse keelt, tuleb vaid endale kohe alguses ortograafia ja „tähtede vägi” selgeks teha (Virginius 1691/1983). Forseliuski mainib (28. VI 1687), et prantsuse Piiblis seisab Peetruse asemel *Piere* ja pole mingit probleemi (Wieselgren 1943: 95; Andresen 1991: 48–49).

„Kui keegi tuleks Meissenist”. Eestimaa konsistooriumi istungil (12. I 1687) oli teatavaks saanud kuninga korraldus (9. XII 1686; PK 2003: 83), mis ütles, et Piibel tuleb (põhja)eesti keelde tõlkida Lutheri saksakeelsest versioonist. Konsistoorium luges seda suureks võiduks ja tõlgendas ortograafiauuen-

duse tagasilükkamisena. Forselius pidi sellise tõlgenduse paikapidamatust selgitama Stockholmis resideerunud piiskop Johann Heinrich Gerthile veel 1688. aastal oma teisel Rootsisis käigul, osutades, et kõnealuses kuninga reskriptis „ei ole peetud silmas ortograafiat ega lugemismeetodit” (Wieselgren 1943: 105; Andresen 1991: 54–55). Nimetatud istungi protokoll saadeti tutvumiseks pastoraatidesse ja Risti kiriku juures Arul lisas Gabriel Herlin sellele 16. märtsil eriarvamuse: „Kuna ma leian siit hoopis muud ettepanekud, kui minu härra naisevend Benedictus Gotfried Forselius mulle on selgitanud ja oma arvamust tugevate argumentidega põhjendanud. [...] Kui keegi tuleks Meissenist ja soovitaks sedasama, mis minu härra naisevend Forselius ette pani, siis oleks kõik hästi.” Nõnda ei võinud uuenduste kaasautor Herlin konsistooriumi ettepanekuid heaks kiita „ei minu kõigearmulisema kuninga ja kogu Rootsi natsiooni ega ka mitte oma südametunnistuse poolest”.²⁷

Meisseni argument kõlas „tähesõja” päevil Eestimaal korduvalt. Arvata vasti peeti ühena silmas Blumet, aga küllap ka Anton Heidrichit, kes oli küll sündinud Tallinnas, aga kelle saksa kirjaviis (*di, wi, bekwehm, gedrukket* jne) järgis paradoksaalsel kombel Zeseni uuendusi ja mõjus koguni vabameelselt. Eesti kirjaviisi asjus Heidrich nii tolerantne polnud ja hoiatas konsistooriumi esindajana reduktsioonikomissare kahes kirjaviisis raamatute eest: „Kuna just samasuguseid uuendusi esitati juba ammu õpetatud meeste poolt saksa keele kohta, aga nüüd [on need kirjas] nimetatud ja muudelgi põhjustel kõigjal tagasi lükatud” (PK 2003: 165).

„Tähesõda” kajastavates kirjades ja protokollides kohtame ikka ja jälle fraasi Forseliuse „lugemis- ja kirjaviis” (s.t õpetamismeetod ja ortograafia). Mõlemad justkui lahutamatuks koos, ehkki oponentid püüdsid neid lahku lüüa, osutades et Forselius alustas õpetamist vanas ortograafias (mida kasutas ka tema „õnnis isa”) ning õpetamise käigus tegi tema kirjaviisi läbi mitu muutust. Reduktsioonikomissaridele kinnitasid Eestimaa konsistooriumi esindajad, et neil pole midagi Forseliuse kui koolmeistri vastu, küll aga peaks ta vastava eruditsiooni puudumise tõttu jätma kirjaviisi rahule. Tiesenhausele ja Bondele selgitati, et „oma uue lugemis- ja kirjaviisi (*leß- und Schreibart*) on ta saanud ühelt oma kunagiselt [kodu]õpetajalt (*Praeceptor*), kes ometi hästi teadis, et seesinane on Saksamaal ammu kõrvale heidetud, ja isegi mõned tema [Forseliuse] õpilased peavad seda vastikuks”.²⁸

Paneme tähele, et taas on jutt Saksamaast ja mingist justkui igane-nud meetodist. Pole teada, kes oli see koduõpetaja, aga kindlasti ei saanud noore Bengti (saksa keeles) lugema õpetamine Harju-Madise pastoraadis toimuda tema isa heakskiiduta. Rootsist pärit Johannes Forselius oli enne pastoriks saamist tegutsenud koolmeistrina Helsingis ning rektorina Tallinna toomkoolis, kus ta juba 1638. aastal kasutas Komenský uuenduslikku ladinakeele õpikut „Janua lingvarum reserata” (vt Pöldvee 2009). Komenský õpiviisi kohta poleks saanud Eestimaa vaimulikud kuidagi öelda, et see on „Saksamaal ammu kõrvale heidetud”. Sama kehtib XVII sajandi keeleuudenduse kohta, mida Heidrich jt järgisid. Küll aga võidi konsistooriumis silmas pidada Valentin Ickelsamerit ja tema jüngreid. Ickelsameri häälikumeetodit

²⁷ EAA, f 1187, n 2, s 4949, l 52–52p; publitseeritud (Wieselgren 1943: 104); fotokoopia (PK 2003: 97–98).

²⁸ Eestimaa konsistoorium reduktsioonikomissaridele, 2. I 1688, kontsept (EAA, f 1187, n 2, s 4949, l 66p); tsiteeritud lõik publitseeritud (Wieselgren 1943: 83).

Saksamaal tõepoolest (laiemalt) enam ei kasutatud, kuid Lutheri-aegse keelemehena oli ta jätkuvalt hinnatud – Ickelsamerit tsiteeris ja kasutas ka Schottelius (1641; 1663/1967). Häälikumeetodil põhinev õpetamismeetod sil-lutas teed foneetilisele ortograafiale, mis oleks ka mõistusjärane selgitus artikli alguses osutatud Toomse seisukohale Forseliuse kirjaviisist kui vana-nenud ja ebaloomulikust XVI sajandi süsteemist. Nende oletuste toestamine nõuab Forseliuse aabitsa, õpetamismeetodi ning kirjaviisi põhjalikumat ana-lüüsi. Iseäranis seetõttu, et Forseliuse aabits on ka võti, mis aitab lahti muu-kida „tähesõja” teise anomaalia – loobumise Wastse Testamendi ortograafiast lõunaeesti keeles. Need arutlused ei mahu aga enam selle artikli raamidesse.

Kokkuvõtteks

Eesti kirjakeele ajalugu XVII sajandil on uuritud peamiselt vana kirjakeele tekstide põhjal ning kohalikus kontekstis. Vaatevälja avardamine võimaldab näha eesti kirjakeelt üldisemates seostes ning Euroopa ideevoolude ja keele-korralduse loomuliku osana. Kuna eesti keele harimisega tegelesid eelkõige saksa ja rootsi päritolu vaimulikud, mõjutasid ka keeleuudendust enim just saksa ja rootsi mõttemallid. Häälduspärasema kirjaviisi taotluste kauge paralleeli leiame XVI sajandi Inglismaalt, mitme sinise uuendusidee puhul tuleb aga tähele panna Madalmaid. Panoraamne vaade lisab väärtuslikku tea-vet ometi vaid kohalikke olusid kõnetades. Eesti „tähesõda” kajastavad arhiivimaterjalid pakuvad mõndagi selle dialoogi uurimiseks, ühtlasi laiub siin avar põld keeleteadlaste ja ajaloolaste edasiseks koostööks.

Oluliseks keelte ja ideede kohtumispaigaks oli ülikoolilinn Tartu. Ehkki sel ajal ülikoolis veel eesti keelt ei õpetatud ega uuritud, lõimiti sinne väike akadeemia tihedalt Euroopa õpetlaste vabariigiga, ja seda ka keeleteaduse vallas. Mitu Tartu ja selle emaulikooli Uppsalaga seotud rootsi õpetlast juh-tis tähelepanu eesti ja soome keelesugulusele ning Georg Stiernhielm ja Bengt Skytte jõudsid koguni ungari keelesugulusele. Algallikate uurimine peaks näitama, kas meil võib olla põhjust rääkida veel ühest „Tartu koolkon-nast” – varase fennougristika Tartu koolkonnast. Samuti on vara vastata küsi-musele, kas Eestimaa juhtivate sakslastest keeleteadlaste „pimedus” eesti–soo-me keelesuguluse asjus oli tahtlik või koguni ideoloogiline. Küll aga osutab soome sugulaste taasavastamine Hupeli jt poolt sajand hiljem kultuurilisele katkestusele, mille jätsid Põhjasõda ning ülikooli sulgemine. Kindlalt võib väi-ta, et Rootsi ja Soome taustaga õpetlastel ja vaimulikel oli eesti keele suhtes teine mõõdupuu kui sakslastel, kelle käes püsis seni eesti kirja- ja kirikukee-le kujundamise jäme ots. Kakskeelse talurahvakooli kaudu jõudsid 1683/84. aastal keeleuudendusele rootslased Gabriel Herlin ja Bengt Gottfried Forselius.

1685/86. aastal puhkenud „tähesõjas” kasutatud retoorika haakub keele-debatiga mujal Euroopas. Näiteks peakeele mõistet, mida üldiselt pruugiti keelte põlvnemisest kõneldes geneetilise algkeele tähenduses, tõlgendasid Stahl saksapäraselt ortograafiat kaitsnud Eestimaa pastorid normatiivsena. Selle mõtteviisi taga seisis Saksamaal levinud seisukoht ülemsaksa peakee-lest, mille eeskujud peaksid järgima teised murded. Moodsama keeleteaduse ratsionaalseid tendentse võime märgata Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischeri, aga ka Adrian Virginiuse ja Forseliuse juures. Lisaks soome

ja rootsi mõjudele toitsid eesti keeleuundust Saksamaa reformikatsed, mille värvikaim esindaja oli Philipp von Zesen. Tema hääldusest lähtuva ortograafia puhul tuleb taas osutada Hollandi eeskujudele, mida hindas kõrgelt ka üks juhtivaid Rootsi keelemehi Urban Hiärne. Zeseni uuendusi järgis Hageri pastor Christoph Blume, kelle eesti ortograafias võib leida jooni Meisseni keelepruugist. Kõigi nende uuenduste juured paistavad aga olevat XVI sajandis, ulatudes tollaste (alam)saksa kirjaviisi variantideni.

Kui Stahli kirjaviisi võime iseloomustada ülemsaksa eeskujul sakslase poolt sakslasele meisterdatud tööriistana, siis Forseliuse kirjaviisi kujundas rootslane iseennast ja eestlasi silmas pidades. See jäi küll mõneti võõrapäraseks, kuid osutus eriti lugemaõpetamisel senisest tunduvalt efektiivsemaks ja pidas vastu kuni Ahrensi soome keelest lähtunud reformini. Võrreldes suuremate Euroopa kirjakeeltega, mille ortograafiat üritati XVI–XVII sajandil samuti häälduspärasemaks muuta, esindas eesti „tähesõda” üsna sarnaseid taotlusi, peamiseks erinevuseks oli aga asjaolu, et siin õnnestus uuendus läbi viia. See kogemus on jätkuvalt aktuaalne ja võiks pälvida ka laiemat tähelepanu.

Arhiivimaterjalid

EAA = Eesti Ajalooarhiiv, Tartu

f 1187 Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistoorium

LVVA = Latvijas Valsts Vēstures Arhivs (Läti Riiklik Ajalooarhiiv), Riia

233 Vidzemes konsistorija

RA = Riksarkivet (Rootsi Riigiarhiiv), Stockholm

Livonica II

UUB = Uppsala universitetsbibliotek (Uppsala Ülikooli raamatukogu), Uppsala

G 260 Professor Johannes Scheffers brevvexling

Kirjandus ja publitseeritud allikad

A a r m a, Liivi 1996. Johann Hornungi grammatikast ning tema ja Bengt Gottfried Forseliuse koostööst. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 399–406.

A h r e n s, Eduard 1845/2003. Johann Hornung, meie eesti kirikukeele looja. Rõhutu au jaluleseadmiseks. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost ja toim K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 25–73.

A h r e n s, Eduard 1853/2003. Eesti keele Tallinna murde grammatika. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 75–429.

A l t t o a, Villem, V a l m e t, Aino 1973. 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule. Tallinn: Eesti Raamat.

A n d r e s e n, Lembit 1991. Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius. Tallinn: Eesti Raamat.

A r i s t e, Paul 1966. Georg Mülleri mitmekeelsusest. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 351–355.

A r i s t e, Paul 1975. Michael Wexionius ja tema „Epitome”. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 89–92.

- Bakker, Dirk Miente, Dibbets, Gerardus Rutgerus Wilhelmus (red.) 1977. *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Den Bosch: Malmberg.
- Barber, Charles 1997. *Early modern English*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bergman, Gösta 1988. *Kortfattad svensk språkhistoria*. Stockholm: Prisma.
- Berti, Silvia 2005. *Erudition and Religion in the Judeo-Christian Encounter. The Significance of the Karaite Myth in Seventeenth-Century Europe*. – *Hebraic Political Studies*, nr 1, lk 110–120.
- Blume, Herbert 2000. *Rötter och stamord. Stiernhielms och samtida tyska språklärdas tankar om ordens byggnad*. – *Stiernhielm 400 år. Föredrag vid internationellt symposium i Tartu 1998*. Red. S. Ö. Ohlsson, B. Olsson. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 219–229.
- Borst, Arno 1995. *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*. Bd. III/1. München: Deutsche Taschenbuch-Verlag.
- Bullockar, William 1580/1968. *The amendment of orthographie for English speech*. London 1580. Amsterdam–New York: Da Capo Press.
- Bure, Anders 1626/1985. *Pohjoismaiden kuvaus v. 1626*. Suomennos T. Pekkanen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Burke, Peter 2004. *Languages and communities in early modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Columbus, Samuel 1963. *En svensk ordeskötsel*. Utg. av S. Boström. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Couder, Allison 1999. *The impact of the Kabbalah in the seventeenth century. The life and thought of Francis Mercury van Helmont (1614–1698)*. Leiden: Brill.
- Crollbaugh, Albert, Cable, Thomas 1993. *A History of the English Language*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- CV Verginii 1858 = *Curriculum vitae Adriani Verginii Pastoris in Odenpee descriptum Dörpati ao. 1706. 9. Apr.* – *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands*. Bd. IX. Riga: Frantzen, lk 118–125.
- Damrau, Peter 2006. *The reception of English Puritan literature in Germany*. London: Maney Publishers.
- Danielson, Sylvia 1976. *Samuel Columbus' språkprogram i En svensk ordeskötsel*. Umeå: Universitetsbiblioteket.
- Decker, Cornelis 1999. *The origins of old Germanic studies in the Low Countries*. Leiden [etc.]: Brill.
- Doval Suárez, Susana 1996. *The English Spelling Reform in the Light of the Works of Richard Mulcaster and John Hart*. – *Sederi VII*, lk 127–141.
- Droixhe, Daniel 2007. *Souvenirs de Babel. La reconstruction de l'histoire des langues de la Renaissance aux Lumières*. Bruxelles: Académie royale de langue et de littérature françaises de Belgique.
- Dunsdorfs, Edgars 1979. *Pirmās latviešu bībeles vēsture*. Minneapolis: Latviešu ev.-lut. baznīca Amerikā.
- ER 2000 = *Eestikeelne raamat 1525–1850*. Toim E. Annus. Tallinn: Eesti TA Kirjastus.
- Fonsén, Tuomo 2006. *Kunstlōbliche Sprachverfassung unter den Teutschen. Studien zum Horrendum Bellum Grammaticale des Justus Georg Schottelius (1673)*. Frankfurt am Main [etc.]: Peter Lang.

- Frijhoff, Willem, Spies, Marijke 1999. Nederlandse cultuur in Europese context. 1, 1650. Bevochten eendracht. Den Haag: Sdu.
- Gardt, Andreas 1994. Sprachreflexion in Barock und Frühaufklärung. Entwürfe von Böhme bis Leibniz. Berlin [etc.]: de Gruyter.
- Gardt, Andreas 1999. Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland. Vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Berlin [etc.]: de Gruyter.
- Glück, Helmut, Polanska, Ineta 2005. Johann Ernst Glück (1654–1705). Pastor, Philologe, Volksaufklärer im Baltikum und in Russland. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gräpe, Anders 1921. Riksråd – språkforskare. Med anledning av ett par nyfunna brottstycken av Bengt Skyttes etymologiska verk. – Uppsala universitets biblioteks minnesskrift 1621–1921. Uppsala: Almqvist & Wiksell, lk 329–372.
- Gutslaff, Johannes 1648/1998. Observationes grammaticae circa linguam esthonicam = Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tlk ja koost M. Lepajõe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Göseken, Heinrich 1660/1977. Manuctio ad linguam Oesthonicam. Anführung zur Östnischen Sprache. Hrsg. von H. Haarmann. Hamburg: Buske.
- Habicht, Külli 2003a. Vana kirjakeele uurimine. – Eesti keele uurimise analüüs. Koost M. Ereht. (Emakeele Seltsi Aastaraamat 48.) Tallinn: Emakeele Selts, lk 135–165.
- Habicht, Külli 2003b. Vana kirjakeele uurimisest Tartu ülikoolis. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet: 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu Ülikoolis. Juubelikogumik. Koost V.-L. Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 171–210.
- Hart, John 1570/1955. John Hart's Works on English orthography and pronunciation. 1551, 1569, 1570. I osa. Ed. by B. Danielsson. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Heininen, Simo 1992. Mikael Agricolasta vuoden 1642 raamattuun. – Biblia 350. Suomalainen Raamattu ja Suomen kulttuuri. Toim. J. Nuorteva. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 11–19.
- Hernlund, Hugo 1883. Förslag och åtgärder till svenska skriftspråkets reglerande 1691–1739 jämte en inledande öfversigt af svenska språkets ställning under den föregående tiden. Bidrag till modersmålets historia. Stockholm: Norstedt.
- Hietanen, Heimo 1992. Gezeliusten raamattuteos (1711–1728). – Biblia 350. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 42–47.
- Hiärne, Thomas 1835. Thomae Hiärns Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte. Hrsg. von C. E. Napiersky. Riga–Dorpat–Leipzig: Frantzen.
- Hiärne, Urban 1991. Urban Hiärnes Oförgriipelige tanckar [---] angående thet swenska språkets rätta skrijf-arth. Utg. av S. Ö. Ohlsson. Lund: Ambla.
- Howatt, Anthony Philip Reid 1984. A history of English language teaching. Oxford: Oxford University Press.
- Huldén, Anders 1985. Martin Fogelius – hamburgaren som upptäckte fennougristiken. – Historiska och litteraturhistoriska studier 60. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, lk 109–140.
- Hupel, August Wilhelm 1780. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Hartknoch.
- Ikola, Osmo 1992. Raamatun vaikutus kirjasuomeen. – Biblia 350. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 51–59.

- Ingen, Ferdinand van 1970. Philipp von Zesen. Stuttgart: Metzler.
- Jaitner, Klaus 1988. Der Pfalz-Sulzbacher Hof in der europäischen Ideengeschichte des 17. Jahrhunderts. – Wolfenbütteler Beiträge. Aus den Schätzen der Herzog August Bibliothek. Bd. 8. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, lk 273–394.
- Johansen, Paul, von zur Mühlen, Heinz 1973. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln–Wien: Böhlau.
- Jones, Richard Foster 1953. The triumph of the English language. A survey of opinions concerning the vernacular from the introduction of printing to the Restoration. Stanford: Oxford University Press.
- Judex, Matthäus, Blume, Christoph 1662. MATTHÆ kleines Corpus Doctrinæ. Reval: In Verlegung des Autoris.
- Kask, Arnold 1958. Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 2.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold 1970. Eesti kirjakeele ajaloost 1. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Klein, Wolf Peter 1992. Am Anfang war das Wort. Theorie- und wissenschaftsgeschichtliche Elemente frühneuzeitlichen Sprachbewusstseins. Berlin: Akademie.
- Klöcker, Martin 2005. Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen des Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Bd. I. Tübingen: Niemeyer.
- Kõpp, Johan 1959. Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat.
- Lanekas, Heli 1993. Sõda Tallinna ja Tartu keele vahel ning selle kajastusi eesti trükiseis. – Keelereform ja raamat. Koost H. Vihma. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 54–61.
- Lanekas, Heli 2004. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lasonen, Pentti 1977. Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Lepajõe, Marju 1999. 350 aastat Johannes Gutsaffi grammatikat. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 369–377.
- Lill, Anne 1988. Christoph Blume ja XVII sajandi eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 7–17, 90–102.
- Lotman, Piret 2008. Thomas Hiärne – nimi Rootsi Läänemereprovintside varasest ajalookirjutusest. – Ajalookirjutaja aeg. Koost P. Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 114–140.
- Masing, Uku 1999a. Hans Susi 1551. a. tõlkest. – U. Masing, Eesti vanema kirjakeele lood. Koost A. Lääts. Tartu: Ilmamaa, lk 7–23.
- Masing, Uku 1999b. Kolme sajandi eest värsistatud lauluraamatust. – U. Masing, Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu: Ilmamaa, lk 59–90.
- Masing, Uku. 1999c. Martin Gilläuse „Ehstnische Sprachbemerkungen”. – U. Masing, Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu: Ilmamaa, lk 91–99.
- Moller, Arvid 1755. Fata Dorpati. Den i förra tiden namnkunniga Lifländiska Staden Dorpts Öde. Wästerås: Hornn.
- Ohlsson, Stig Örjan 1992. Språkforskaren Urban Hiärne. Jämförande studier mot europeisk och skandinavisk bakgrund. Lund: Ambla.

- Ohlsson, Stig Örjan 1997. *Urban Hiärne and Cartesian phonetics*. Lund: Ambla.
- Ohlsson, Stig Örjan 2000. *Stiernhielms språkvetenskapliga terminologie*. – *Stiernhielm 400 år*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 199–217.
- Ohlsson, Stig Örjan 2008. *Hiärne och hans vänner. Något om hur han själv såg på saken 1717–1720*. – *Den otidsenlige Urban Hiärne. Föredrag från det internationella Hiärne-symposiet i Saadjärve, 31. augusti–4. september 2005*. Red. S. Ö. Ohlsson, S. Tomingas-Joandi. Tartu: Nordistica Tartuensia, lk 65–82.
- Paul, Toomas 2001. *Rootsi aja kirjandusloo uurimisest*. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 46*. Tartu: Emakeele Selts, lk 224–241.
- PK 2003 = *Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690)*. Allikapublikatsioon = *Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten. Quellen zur Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Revalenische (1686–1690)*. Koost. L. Pahtma, K. Tafenu. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Pohl, Karl 1971. *Ickelsamers Beitrag zur Begründung des Erstleseunterrichts*. – *Die rechte weis auf kürztist lesen zu lernen*. *Ain Teutsche Grammatica*. Hrsg. von K. Pohl. Stuttgart: Klett, lk V–XXIV.
- Polenz, Peter von 1994. *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart*. Bd. II. 17. und 18. Jahrhundert. Berlin–New York: de Gruyter.
- Põldvee, Aivar 1989. *Paar rännakut eesti kirjandusloo koituhämaruses*. – *Keel ja Kirjandus*, nr 9–10, lk 552–557, 604–611.
- Põldvee, Aivar 2008. „Lihtsate eestlaste ebausukombed” ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommee ajaloole. – *Ajalookirjutaja aeg*. Koost P. Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 141–227.
- Põldvee, Aivar 2009. *Rektor ja pastor Johannes Forselius. Märkmeid eluloost, argielust ja pedagoogikast*. – *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. III (ilmumas).
- Raag, Raimo 1995. *Keelevaidlused Läänemere ida- ja läänekaldal 17. sajandi lõpus*. – *Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost*. Toim J. Peebo. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 145–163.
- Raag, Raimo 2008. *Talurahva keelest riigikeeleks*. Tartu: Atlex.
- Reiters, Jānis 1975. *Tulkojuma paraugs. 1675. gadā Rigā iznākušo latviešu bibeles tekstu faksimiliespiedums*. Ar Benjami Jēgera apceri = *Johannes Reuter. Eine Übersetzungsprobe. Faksimiledruck der im Jahre 1675 in Riga erschienenen lettischen Bibeltexte. Mit einer Abhandlung von B. Jēgers*. Stockholm: Daugava.
- Rickard, Peter 1993. *A History of the French Language*. London: Routledge.
- Ross, Kristiina 1999. *Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks*. – *Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära*. (Collegium litterarum 11.) Tallinn: Underi ja Tuulase Kirjanduskeskus, lk 9–30.
- Ross, Kristiina 2002a. *Arnold Kask ja kirjakeele ajaloo tulevik*. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 788–792.
- Ross, Kristiina 2002b. *Baltisaksa pastorid ja eesti keel*. – *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 225–230.
- Rūķe-Draviņa, Velta 1977. *The standardization process in Latvian. 16th century to the present*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

- Rätsep, Huno 1987. Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 709–715.
- Saareste, Andrus 1956. Christoph Blume keelest. – Virittäjä, nr 3, lk 275–292.
- Salu, Herbert 1965. Olematu raamatu konfiskeerimine. – Tuul üle mere ja muud lühiuuringusi eesti kirjandusest. Stockholm: Vaba Eesti, lk 32–45.
- Schaller, Klaus 1962. Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Schielein, Chrystèle 2002. Philipp von Zesen. Orthographiereformer mit niederländischen Vorbildern? Erlangen–Nürnberg: Universität Nürnberg.
- Schottelius, Justus Georg 1641. Teutsche Sprachkunst. Braunschweig: Gruber.
- Schottelius, Justus Georg 1663/1967. Ausführliche Arbeit von der teutschen HauptSprache. Hrsg. von W. Hecht. Tübingen: Niemeyer.
- Setälä, Emil Nestor 1891. Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Stipa, Günter Johannes 1990. Finnisch-ugrische Sprachforschung. Von der Renaissance bis zum Neopositivismus. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- Suits, Gustav 1940. Kirjandus Rootsi ajal. – Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 357–380.
- Taulli, Valter 1968. Keelekorralduse alused. Stockholm: Vaba Eesti.
- Toomse, Mihkel 1940. Esimese piiblitõlke vokaalide kvantiteedi märkimine ja tee selleni. – Piibli keelest. Kahesaja-aastast eestikeelset piiblit mälestades. Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, lk 68–84.
- Valmet, Aino 2000. Reiner Brockmanni eestikeelsete juhulaulude keeletarvitus. – Reiner Brockmann. Teosed. Koost E. Priidel. Tartu: Ilmamaa, lk 49–52.
- Virginus [Vergin,] Adrian 1691/1983. Vanhan etelävirolaisen käsikirjan esipuhe (publitseerinud O. Ikola). – Sananjalka 25, lk 133–142.
- Vihonen, Sakari 1978. Suomen kielen oppikirja 1600-luvulla. Kieliopillinen ajattelu 1600-luvun suomen kielen oppikirjoissa. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Vries, Jan W. de 1993. Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands. Amsterdam: Prometheus.
- Wallmann, Johannes 1992. Beziehungen des frühen Pietismus zum Baltikum und Finland. – Der Pietismus in seiner europäischen und aussereuropäischen Ausstrahlung. Red. Johannes Wallmann, Pentti Laasonen. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, lk 49–87.
- Wappmann, Volker 1993. Knorrs von Rosenroth Sultzbacher Freundeskreis. – Zeitschrift der Christian Knorrs von Rosenroth Gesellschaft „Morgen Glanz“, nr 3, lk 19–69.
- Wappmann, Volker 1998. Durchbruch zur Toleranz. Die Religionspolitik des Pfalzgrafen Christian August von Sulzbach 1622–1708. Neustadt a. d. Aisch: Degener.
- Wieselgren, Greta 1943. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. Lund: Gleerup.
- Wieselgren, Per 1948. Georg Stiernhielm. Stockholm: Natur och Kultur.
- Wilpert, Gero von 2005. Deutschbaltische Literaturgeschichte. München: Beck.

The Estonian „Spelling War”: Background and Rhetoric

Keywords: Estonian language, language history, language contacts, history of ideas, 17th century

The reform of literary Estonian (in two varieties) at the end of the 17th century was most influenced by the linguistic ideas and prejudices dominating in Germany and Sweden. A distant parallel to the Estonian aspirations for a more phonetic orthography can be found in the 16th-century England; the origins of some innovative ideas can be traced to the Netherlands. The University of Tartu served as a meeting place of the relevant ideas and languages, even though Estonian did not belong to the subjects taught there at the time. More than one Swedish scholar connected with Tartu pointed out the affinity between Estonian and Finnish – and even Hungarian. The scholars with a Swedish or Finnish background had a different yardstick for Estonian than the German clergymen who had set the then current norms of literary and ecclesiastical usage. Bengt Gottfried Forselius, an ethnic Swede, came to feel the necessity for a language reform due to his experience of the local bilingual (Swedish-Estonian) peasant school in 1683/84. His ABC-book launched a violent linguistic debate called the war of orthographies. The rhetoric of that „war” echoes the linguistic debates in other parts of Europe. The local German pastors interpreted the main language not as the genetically original language, but as the normative one. The belief that Estonian should take after German is a repercussion of the idea (Justus Georg Schottelius a.o.) of High German as a main language. The Estonian spelling reform was also influenced by attempts to reform literary German (Philipp von Zesen a.o.). In Livonia the rational tendencies of linguistics were supported by the General Superintendent Johann Fischer, who administered Bible translation into the local languages. Although it was the ABC-book by Forselius that induced the linguistic debates in Estonia, the true reason behind the „spelling war” was the spelling system to be used in the Bible. The resulting orthography was current until the mid-19th century.

*Aivar Põldvee (b. 1962), MA, University of Tartu, PhD student,
aivarpoldvee@hotmail.ee*

V

Bengt Gottfried Forselius ja tähed. Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õppeviisi mõistmiseks. – Keel ja Kirjandus 2010, 5–6, lk 331–352, 419–429.

BENGT GOTTFRIED FORSELIUS JA TÄHED

Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õppeviisi mõistmiseks*

AIVAR PÖLDVEE

*Hoolega riisume rehaga sambla ära,
kaabime ettevaatlikult prügi ja rooste maha,
seame ajaloo-uuri ja teravad klaasid silmi ette
ja katsugem poolkustunud kirjamärkisid tunnistada.*

Villem Reiman (1895: 8)

Teleskoop ja mikroskoop avasid XVII sajandil inimsilmale makro- ja mikromaailma seninägematud avarused.¹ Optika põhiseadusi tunti juba hellenismiajastul, aga selgelt sõnastas need Isaac Newton, kes teatavasti ehitas ka esimese peegelteleskoobi (1668). Teleskoopi esitleti kolm aastat hiljem teadusseltsis The Royal Society, mille liikmeskonda kuulusid teiste seas Urban Hiärne ja Georg Stiernhielm, Rootsi õpetlased, kes on jätnud mainimisväärse panuse ka keeleteadusesse. Tartus tegutsenud Stiernhielm oli sealjuures üks soome, eesti ja ungari keelesuguluse avastajaid, aga ta uuris oma koduobservatooriumis ka taevatähti, ja anekdoot räägib, kuidas ta mikroskoobi abil demonstreeris ülikooli teoloogiaprofessorile Andreas Virginiusele kratiti (*spiritus familiaris*). Tartus käisid jutud, et Stiernhielm teeb karjääri üleloomulike jõudude abil, ja nende kummutamiseks seadis ta siis mikroskoobi alla – täi... (Columbus 1935: 13). Optikast ja keeleteadusest innustus ka Benjamin Franklin, kes leiutas bifokaalsed prillid ja inglise keele jaoks foneetilise alfabeedi, millest oli kõrvaldatud võõrtähed *c, j, q, w, x, y* ning kuhu oli lisatud kuus uut (*sh* η ja ümberkeeratud *h*). Tema uus kirjaviis (1768) nägi ette pikkade vokaalide kirjutamist kahe tähega (vt Franklin 1987: 626–632). Franklini juhtum näitab ühtlasi, kuidas teaduse ja leiutamise ajalugu on unustamise ja taasavastamise ajalugu, kus uus ja vana tähendavad sageli vastupidist. See paradoks on olulisel määral seotud kirja ning institutsionaalse kirjasõna konservatiivse iseloomuga, mistõttu vaimuvalgus ei levi sirgjooneliselt ning selle nähtuse kirjeldamiseks tuleb optika seaduste asemel appi võtta retoorikast ja keeleteadusest pärit termin *paradigma*. Siinne artikkel täiendab ülevaadet eesti „tähesõja” taustast ja retoorikast (Pöldvee 2009a), kuid sedapuhku on observatsioonid teostatud pikksilma asemel luubiga.

* Autor tänab Kai Tafenaud ja Kristiina Rossi heade nõuannete eest. Kristjan Jaagu stipendium tegi võimalikuks uurimistöö Greifswaldis ja Uppsalas.

¹ Sissejuhatuseks varauusaja optiliste instrumentide ajalukku ja historiograafiasse vt L'Estrange Turner 1980. Heliotsentrilise maailmasüsteemi retseptiooni Baltimail on uurinud Arvo Tering (2006).

1. Probleem ja uurimisseis

Küsimusel on kaks otsa, millest esimene puudutab lugemaõpetamise meetodit, teine aga ortograafiat. Bengt Gottfried Forseliust (u 1660–1688) peetakse õigustatult eesti kirjaviisi uuendajaks, tema töö tulemust nimetatakse tänaseni vanaks kirjaviisiks. Forseliuse aabitsas said kokku õpetamismeetod ja ortograafia, mida iseloomustab sihtrühma – harimata eesti talulapsi – arvestav lihtsuse ja häälduspärasuse põhimõte. Täpselt nii mõistsid seda uuendust tema nooremad kaasaegsed. Christian Hoppius (1715) mainib, et Forselius on mitu kirjatähte² eestikeelsest aabitsast välja jätnud ning ortograafias palju muutnud”, selleks et talurahvas võiks kergemini lugema õppida. Sedasama õpetamise ja ortograafia suhet rõhutab Eberhard Gutsleff (1732: A30a–A31a): „Aidates väsimatu usinusega eesti koole paremale järjele seada, muretsetes see tubli mees iseäranis ka selle eest, kuidas luua kõige lihtsam talupoegade hääldust järgiv kirjaviis.... Ta märkas kõigepealt, et täpse (*accuraten*) kirjaviisi korral võib selles mõned saksa tähed [*c, f, ff, q, β, v, x, y, z*] kõrvale heita.... ja lugemine on märgatavalt lihtsamaks tehtud ja ühtlasi nii kindlale põhjale seatud, et üheski silbis ei ole ühtegi tähte üle ega puudu.” Gutsleff ütleb selge sõnaga, et Johann Hornungi „Grammatica Esthonica” (1693) tugines Forseliuse põhimõtetele (*Forselii principiis*).

Kui keeleteaduses on vaidlus XVII sajandi lõpu kirjaviisiuuendajate üle vaibunud³ ning Forseliuse panus võimalust mööda kirjeldatud (Kask 1958: 10–13; 1970: I, 65–71; Alvre 1983; Kingisepp 2000), siis pedagoogika- ja aabitsauurijate poolel valitseb raskesti kirjeldatav segadus. Debati algatas Keele ja Kirjanduse veergudel Edgar Oissar (1969), kelle järel võtsid sõna Hans Treumann (1970), Villem Altko (1971), Lembit Andresen (1983), Endel Annus (1989; vt ka ER 2000), Liivi Aarma (1993b; 1996b) jt. Oissar kirjeldas Forseliuse aabitsat kui katset parandada veerimismeetodit.⁴ Andresen pööras selle järelduse pahupidi, nähes tema enda sõnul juba esimesel pilgul, et kirjeldatud aabitsast ei õpetatud häälikumeetodil, mistõttu see polegi Forseliuse aabits, vaid mingi vana või Riia aabitsa uustrükk, milles puudub meetodiline järjekindlus (Andresen 1983: 500 [= 2004; 2009]). Järeldus, et Forselius kui oma ajajärgu harituim koolimees nii saamatult aabitsat poleks koostanud, esineb ka Andreseni aabitsamonograafias (1993: 20–36) ja püsib häirimatult tänaseni. Andreseni seisukohad kummutas Annus (1989: 558–559) ja sama kordas Aarma (1993b: 34–41), lisades, et Forseliuse aabitsad tõusevad omaaegsel taustal esile kui eriliselt progressiivsed väljaanded. Iseenda väitest hoolimata ei meeldinud Aarmale siiski Forseliuse põhjاءeesti aabitsa uuenduslik ülesehitus – esilehel pole tavapärasest tähestikku – ning selle „vea” ja Riia trükkali „praagi” parandamiseks tuli võtta kätte käärnid. Nõn-

² Siin ja edaspidi artikli autori sõrendus, kui ei ole märgitud teisiti.

³ Eesti kirjakeele kujunemislöö historiograafiat mõjutas tugevasti Eduard Ahrens, kes halvustas Stahli, ülistas Hornungit kui meie eesti kirikukeele loojat ning Forseliuse kohta ütles, et keele heaks ei teinud ta midagi, mitte kõige vähematki (Ahrens 1845: 43–46). Hornungi aujürg püsis ometi nii hiilgav, et Herbert Salu (1949) pidi asja veel kord ette võtma, et näidata, kuidas Ahrens püstitas monumendi tundmatule.

⁴ E. Oissari põhjalikus käsikirjas „Eesti aabitsa arengulugu” (1971) avaldatud õpetamismeetodite tutvustus võimaldanuks ka järeldust, et Forseliuse aabits esindas häälikumeetodit.

da sündis vigane faksiimileväljaanne (B. G. Forseliuse aabitsad 2000).⁵ Õppeviisi kohta märgib Aarma (2009: 14) õigesti, et tegemist oli häälikukeskse meetodiga, kuid kordab ometi Andreseni järel: „Paraku selline eesrindlik õppeviis ei leidnud kõlapinda.” Viimane väide ei pea siiski paika, sest Forseliuse aabitsat kasutati ja trükiti ka XVIII sajandil.

Selle kaose juures võib mõista, miks keele- ja kirjandusteadlased kasutavad eufemisme, nagu *Forseliusele omistatud aabitsad, arvatavad uustrükiid* jne. Vastamata on ka küsimus, mis vägi sündis Eestimaa pastoreid otsima 1688. aastal ortograafiaküsimuses kompromissi ning miks heideti lõunaeesti keelealal 1690. aastal kõrvale alles äsja ilmunud Wastse Testamendi (1686) kirjaviiis. Inspireerituna Geoffrey Padley seisukohast, et grammatiline traditsioon peegeldab paratamatult kultuuritraditsiooni, jõudis Marju Lepajõe järeldusele, et ilma grammatikakirjanduse ja keeleõpetuse ajaloota ei saa olla geneetiliselt põhjendatud keeleteaduse ajalugu (1998: 285, 298). Siin näib peituvat ka selgitus, kuidas on võimalik, et isegi akadeemilistes sfäärides ringlevad eesti ortograafiareformi vallandanud aabitsa kohta seisukohad, mis jäävad teadusest niisama kaugele kui tähtkujude järgi ennustamine astronoomiast.

Teerajajad. Teedrajava Forseliuse-uurimuse avaldas Villem Reiman, käsitledes muuhulgas üksikasjalikult Forseliuse keelereformi (Eestimaa konsistooriumi 1687. aasta 12. jaanuari protokoll ja vahelmise kirjaviisi kava põhjal). Reiman mainis Gutsblaffi ja Gösekeni samasuunalisi ettepanekuid ning sedagi, et Forselius andis tähtedele uued nimed *le, me, ne*. Artikkel lõpeb rõhutusega, et mitte Hornung, vaid Forselius on mees, „keda tulev sugu *E e s t i k i r j a k e e l e* [sõrendus V. R.] rajajaks.... nimetagu” (Reiman 1895: 17–23, 39, 52). Samal aastal tegi Martin Lipp Forseliuse teemal esimese kokkuvõtte, kasutades Reimani, Fredrik Westlingi (1892) jt töid. Forseliuse õpetamismeetodi kohta järeldas Lipp: „Siin see võti ongi tähtsa saladuse juure: viimastest nimedest [*le, me, ne*] oli kergem tähtede hääle juure saada.... tema õpetusviis ei olnud täht-veerimine, vaid hääletamine (*Lautirmethode*). See on ainus loomulik lugemise õpetamise viis.... Tähe nimed *le, me* j.n.e. pole nüüdki veel Eestis koguniste kadunud.⁶ Eesti emad nimelt tarvitavad neid mitmel pool” (Lipp 1895: 234).

1928. aastal leidis Jānis Zēvers Lundi ülikooli raamatukogust kaks anonüümset eestikeelset aabitsat (tallinnakeelne 1694. ja tartukeelne 1698. aastast). Aabitsaid uuris Albert (Andrus) Saareste, jõudes järeldusele, et neis esinevad kõik need keelelised, ortograafilised ja teatavad stiililisedki uuendused, mida me tunneme Forseliuse uuendustena, ning oletas, et tallinnakeelse aabitsa kohandas tartukeelseks Adrian Virginius.⁷ Saareste avaldas ka Ees-

⁵ Koostaja näpunäidetel (vt Aarma 2000) on pagineerimata faksiimiles osa tallinnakeelse aabitsa lehekülgi, sh dateeringuga leheküljed, tartukeelse omadega ära vahetatud. Aabitsate ülesehituse probleemi lahendas H. Treumann (1970: 542), aga seda pole tahetud tunnistada. Eksitada on end lasknud ka E. Annus, kes L. Aarma järgi väidab, et 1694. aasta aabitsa esilehekülj on ekslikult trükitud lk-le 20 ja et koondköite ette on ekslikult köidetud 1698. aasta aabitsa kukepildiga viimane leht (ER 2000: nr 69). Siinkirjutaja tutvus originaalidega 1. XI 1993 Tallinnas (vt Pöldvee 2006a: 12–16).

⁶ Sellise õppeviisi säilimist kinnitas G. Wieselgrenile, kes samuti nägi neis tähenimedes häälikumeetodit (*Lautmethode*), Paul Ariste (Wieselgren 1943: 78, viide 39).

⁷ Tartukeelne aabits erineb tallinnakeelsest sisu, ülesehituse ja ortograafia poolest üsna vähe. Kasutusel on *z*-täht (*zirp*), näitesõnade ja harjutuste valik ei ole päris sama ning

timaa konsistooriumi protokoll (12. I 1687) ning mõlema aabitsa teksti (Saareste 1929a; 1929b: 62–65; Saareste, Cederberg 1925–1931: 238–246). Olulisemad Forseliusega seotud dokumendid ühes rohkelt uudseid seisukohti sisaldava uurimusliku saatesõnaga publitseeris Greta Wieselgren (1943). Osa neist allikatest andis uuesti välja Lembit Andresen (1991).⁸ Suur abi on olnud retrospektiivsest rahvusbibliograafiast (ER 2000) ning eraldi vajavad esiletõstmist Eesti Ajalooarhiivi allikapublikatsioon (PK 2003) ning Eesti Keele Instituudi jt avaldatud faksiimiletrüki, mis teevad kättesaadavaks keelevaidluste ja piiblitõlke ajaloo materjalid. See on kõige napim ülevaade tödest, millele tuginedes sõnandab siinne uurimus pöörata tähtede poole ajaloolase pilgu.

2. Rekonstruktsioon

Tuntud materjal. Forseliuse kirjaviisi uurimine on küllaltki keerukas ülesanne. Me ei saa rääkida tema grammatikast nii nagu näiteks Stahli puhul. Rekonstrueerimisel tuleb läbi ajada mõttekaaslaste toetusavaldustega ning vastaspoole kriitikaga,⁹ mis mõlemad on katkendlikud ja tendentslikud, ning aabitsa järeltrükkidega, mis pärinevad ajast, kui Forseliust enam polnud, aga Hornungi grammatika (1693) oli juba ilmunud. Väidetavalt Forseliuse enda sõnul olevat ta aabitsa algul ilma muutmata, vanas kirjaviisis trükkida lasknud ning 1688. aasta alguseks oli see ilmunud „juba kaks-kolm korda muudetult.... üha järgmiste uuendustega (*immer andere neuerungen*)”.¹⁰ Et Hornungi grammatika on varaseim säilinud raamat, milles esineb uuendatud kirjaviis tallinna keele variandis, on raske öelda, kui täpselt see järgib Forseliuse ettepanekuid, nii nagu aabitsa (1694) puhul pole teada, kui palju leidub seal algupärast substraati või mil määral Hornung või keegi teine on seda redigeerinud. Mitmele kihistusele viitab selgesti mõni silmanähtav erisus. Esiteks sõnaalguline *h*: ükski aabitsa näitesõna, mille abil harjutati lugemist, sh *unt* ja *ärg*, ei alga *h*-tähega. Hornungi grammatikas on aga *hunt* ja *härg*, ning samasugune on aabitsa lugemisosa redaktsioon (*härg*, *hobbone*, *haud*, *heng*, *hool*, *himmustama*, *hennesest*, *heksitus*). Teiseks erinevad eitusvormid: kui aabitsas esineb üksnes *ep*-eitus, siis grammatika eelistab *ei*-d. Kolmandaks leidub 1694. aasta aabitsas vaid *l* (pikk *s*), Hornung jt jäid aga saksa reegli juurde ja kasutasid lühikest *s*-i üksnes sõna lõpus (nt *feitmes*, *kakskümnes*).¹¹

Senine ortograafiauudenduse käsitlus põhineb peamiselt Eestimaa konsistooriumi õigekirjaotsusel (12. I 1687), millega lükati tagasi Forseliuse ettepanekud (protokoll vt: PK 2003: 88–101), mis „tuginesid tema aabitsal, mille

versaalidega alfabeet on aabitsa alguses, mitte lõpus. Selle artikli näited lähtuvad tallinnakeelsest versioonist.

⁸ Et see raamat on G. Wieselgreni publikatsioonist lihtsamini kättesaadav ning sisaldab ka Forseliuse kirjade fotokoopiaid ja tõlget, esinevad artiklis topeitviited.

⁹ Kaks tähtsamat Forseliuse oponenti Eestimaa konsistooriumis olid Johann Engelhard Bender (ministeeriumi seenor, Virumaa ja Alutaguse praost ning Väike-Maarja pastor) ja ta naisevend Anton Heidrich (Lääne-Harjumaa praost ja Keila pastor).

¹⁰ Eestimaa konsistooriumi reduktsioonikomissaridele 1. II 1688 (PK 2003: 168–169; osaliselt vahendanud Wieselgren 1943: 81–83).

¹¹ Hilisemates Forseliuse aabitsate väljaannetes on sõnalõpu *s*-i ortograafia kõikov. Siinse artikli näited kahte erinevat *s*-i ei kajasta. *s*-i ortograafia kohta vt Thor Helle 1732: 2.

järgi ta soovib seada mitte üksnes talunoorte, vaid ka sakslaste ja välismaalaste jaoks trükkimineva Piibli ja kõik raamatud”. Põhjenduseks toodi, et kui juba saksa Piibli järgi tõlgitakse, tuleb jääda ka harjumuspärase kirjaviisi ja samade tähtede juurde.¹² Uuendused olid järgmised: (1) nimetada tähed teistmoodi; (2) visata vanast tähestikust välja *c, f, q, v, x, y, z*¹³ ja kõik suurtähed; (3) lisada mõni uus (*ezliche andere neu*) täht ja (4) hakata „sõnu talupoegade harimata ja jämeda sisseharjunud rikutud häälduse järgi moonutatult kirjutama? Nagu *Prophet*’i asemel *Rowet*, *Christus*’e asemel *Kristus* jne, viimaks peaks siis *Matthaeus*’e *Matz*’iks nimetama.” (5) Põhimureks oli aga Liepa piiblikonverentsil redigeeritud Matteuse evangeeliumi käsikiri, kus kirjutati *Kool*, mitte *Kohl*, *Maal*, mitte *Mahl*, *Siil*, mitte *Sihl*, *toht*, mitte *tocht*, *taht*, mitte *tahhat* (siin on *h* kord *ch*, kord *hh*), *Määl*, mitte *Mehl* [‘mäel’], *söön*, mitte *söhn* jne. Protokollis väljendati kartust: „Kas ei või siit hoopis välismaalastele (*ausländer*) lugemisel suuri vigu ja takistusi tekkida? Et tema vana harjumus saksa keele lugemisel käib uuendusele risti vastu, õpib ta seetõttu eesti keelt topeltvaevaga seda raskemini ja peab kõigepealt uuesti eesti koolipoisiks (*ein ehstnischer a. b. c. schüler*) hakkama.”

Kadunud aabitsa eessõna (1685). Kõige varasemad teated Forseliuse ortograafiauuendusest pärinevad 1685. aasta septembrist. Anton Heidrich kirjutab Johann Engelhard Benderile, et trükkal Christoph Brendeken „peab härra üliõpilase Forseliuse abc-raamatu poognad enne täielikku äratrükkimist ette näitama....”, ja palus kolleegil linnas viibimise ajal asi kiiresti läbi vaadata. Juhul kui Bender peaks varem ära sõitma, jätku ta aabitsa revisjon Toomkiriku pastorile Justus Blankenhagenile, et Forseliust mitte kinni pidada. Heidrichi sõnul tahab konsistoorium lugemisel harjumuspärase kirjaviisi (*gewöhnliche Schreib-Ahrt im lesen*) uuendamata jätta, kuni talurahva koolikorraldus ülevalt poolt ühtlustatakse (Pöldvee 1989: 609).¹⁴ Ortograafia, mida üks ja teine uuendaja (*neotericus*) välja pakkus, tähendas Benderi sõnul tähestiku tarbetut lühendamist ja vähendamist ning pikendava *h* asemel vokaali kahekordistamist.¹⁵ Millises redaktsioonis ja kus – Tallinnas või Riias – aabits trükiti, ei ole teada. Aga trükkimata see ei jäänud, nagu selgub Heidrichi iroonilisest märkusest: „1685. aasta abc-raamatu veider eessõna tõendab küllalt, missugune eesti keelemeister ta [Forselius] on.”¹⁶ Et uuendus oli värske ja koolmeistrite ettevalmistamine Tartus pooleli, võiks arvata, et eessõnas selgitati sakslastele uue kirjaviisi hääldust, õigekirja (viit reeglit, vt tagapool) ning õpetamise meetodit. Säilinud aabitsates eessõna puudub.

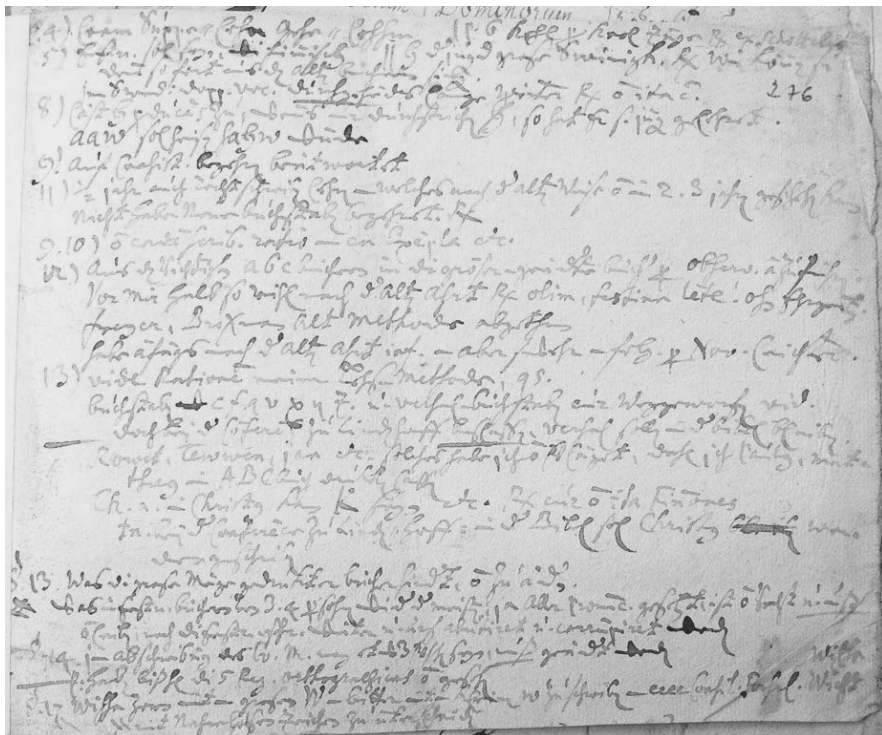
¹² Sellega viidati kuninga 1686. aasta 9. detsembri resolutsioonile, et põhjaeestikeelne piiblitõlge peab tuginema Lutheri saksakeelsele versioonile (PK 2003: 83). Kirjaviisi kohta ei ütle resolutsioon midagi.

¹³ Protokoll ei maini tähti *b, d* ja *g* ega (lühikest) *s-i*, mis puuduvad säilinud Forseliuse aabitsate tähestikust.

¹⁴ A. Heidrich J. E. Benderile 5. IX 1685 (EAA, f 1187, n 2, s 369, l 337–337p).

¹⁵ J. E. Bender J. H. Gerthile 18. I 1686 (PK 2003: 47–48). Et piiskop Gerth ei tundnud lähemalt ülemereprovintside olusid, selgitas Bender talle, et Saaremaa, Pärnu, Põltsamaa ja Laiuse murde ning eesti keele suure sarnasuse tõttu kasutatakse nimetatud aladel tallinnakeelseid raamatuid.

¹⁶ *Wi denn auch di selzame vorrede seines abc buches de anno 85 gnug zeiget, was er für 1 eestnischer sprachmeister.* A. Heidrichi märkmed, 25. II 1688 (PK 2003: 182; vt ka Pöldvee 1992: 441). Arvatavasti sama teate põhjal dateeris Forseliuse aabitsa V. Reiman (1895: 18), oletades, et see ilmus Riias.



Näidis 1. A. Heidrichi märkmed B. G. Forseliuse traktaadi kohta, jaanuar 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 730, l 276).

Kadunud traktaat. Esimest korda arutati Forseliuse ettepanekuid piiblikonventsil Liepas (27. VIII – 25. XI 1686). Teise dokumendi, mõne poogna¹⁷ uue kirjaviisi kohta, andis Forselius Eestimaa konsistooriumile isiklikult üle 26. augustil 1687 (PK 2003: 132). Kumbki dokument pole säilinud, kuid alles on Heidrichi kommentaarid musjöö Forseliuse *Aufsatz*'i¹⁸ ehk traktaadi kohta (vt näidist 1). Dokumendi leidis Uku Masing, kes küll neid tutvustades oli sunnitud mainima, et kõigi märkmete sisu pole lühiduse tõttu taibatav (Masing 1970: 739–741). Täna on õnnestunud Heidrichi märkmed, mida leidub traktaadi 17 punkti kohta (kokku on mainitud 26 punkti või paragrahvi), suu-

¹⁷ Paberipoogen volditi tavaliselt kaheks, mis teeb neli kirjalehekülge; allikais (Wieselgren 1943: 83; EAA, f 1187, n 2, s 4949, l 66 p) leidub viide Forseliuse ettepaneku 10. lehekülje 11. reale (p[agina]. 10. lin[ea]: 11). Stiilinäitena vt ortograafiaüksimuste selgitust Forseliuse kirjas Eestimaa piiskop J. H. Gerthile 28. VI 1687 (fotokoopia: Andresen 1991: 48).

¹⁸ Väljendit *monsieur* Forselii *Aufsatz* kasutab A. Heidrich kirjas konsistooriumile (5. XII 1687, vt PK 2003: 152). Repliigis avaldub õpetatud teoloogi üleolek ilmalikust juurauiliõpilasest ehk *politicus*'est. *Monsieur* oli selli tiitel, meistritele öeldi *Herr*. Oponentide arvates oli *studiosus* Bengt Forselius küll tubli koolmeister, kuid erilise õpetatuse tõendeid või tündemärke (*testimonia* oder *specimina singularis eruditionis*) polevat tema juures märgata. Eestimaa konsistoorium reduktsioonikomissaridele 1. II 1688 (PK 2003: 168).

realt osalt avada.¹⁹ Märkmmed on tehtud arvatavasti 1688. aasta jaanuaris ja neile tugineb Eestimaa konsistooriumi seletuskiri, mis esitati koos kahe Forseliuse kirjatöö koopiaga (lisad E ja F) Eestimaa reduktsioonikomissaridele (1. II 1688, vt PK 2003: 161–171). Lisas E oli Liepas tutvustatud uue ortograafia ettepanek (*vorschlag zur neuen orthographi*) ning lisas F traktaat ehk vana kirjaviisi lõpetamise põhjendus (*behauptung seiner enderung der alten schreib-art*). Reduktsioonikomissarid Carl Bonde ja Hans Heinrich von Tiesenhäusen olid sel hetkel Toompeal kõrgeimad riigivõimuesindajad. Nende õlule veeretas kuningas Eestimaa piiskopi Johann Heinrich Gerthi esildise peale kirjaviisitulise vahekohtunikurolli: „tähesõda” jätkus nüüd poliitiliste vahenditega.

Puuduv lüli. Bengt Gottfried Forseliuse keeletausta määras kodu rootsikeelses Harju-Madise pastoraadis, kus tema isa, kunagine Tallinna toomkooli rektor Johannes Forselius (vt Pöldvee 2009b) tegi kogudusetööd kolmes kohalikus (eesti, rootsi ja saksa) keeles. Bengti haridus ja keelteoskus täienes (oletatavasti) Tallinna gümnaasiumis ning õigusteaduse stuudiumiga Wittenbergis. Wittenbergi ülikool kujutas endast tõsiluterluse kantsi, aga õigusteaduskond oli seal silmapaistvalt edumeelne. Ülikool oli kõrgelt hinnatud vanade ja uute keelte õpetamise poolest ning üks esimesi Saksamaal, kus käsitleti Descartes'i filosoofiat (vt Tering 1981; 1996; 2008: 225–227). Forselius immatrikuleeriti (25. VII 1679) koos Gebhard Salemaniga, kes õppis usu-teadust nii nagu ka pool aastat varem Wittenbergi saabunud Forseliuse õepoeg Johann Hornung.²⁰ Varasemast on tuntud Forseliuse oponentide väide, et „oma uue lugemis- ja kirjaviisi on ta [Forselius] saanud ühelt oma kunagiselt [kodu]õpetajalt (*Praeceptor*), kes ometi hästi teadis, et seesinane on Saksamaal ammu kõrvale heidetud, ja isegi mõned tema [Forseliuse] õpilased peavad seda vastikuks” (Wieselgren 1943: 83). Koduõpetaja isik pole teada, aga mainitud õppeviisi on selge põhjenduseta seostatud Jan Amos Komenskýga.²¹ Oluline on siiski järeldus, et Forselius kasutas koolmeistrina meetodit, mille abil ta ise lugema õppis.

Gabriel Herlin. Praktiliste keeleprobleemide juurde jõudis Forselius 1683/1684. aasta talvel Ristil oma õemehe Gabriel Herlini avatud koolis eesti ja rootsi talupoisse lugema õpetades (Wieselgren 1943: 68–69) ning seejärel Tartus koolmeistreid ette valmistades (1684–1686). Kui uskuda Herlini sõnu, siis olevat uued tähenimed leiutanud (*inventiret*) tema ise ja naisevend Forselius üheskoos (Pöldvee 1989: 606).²² Kui Herlin sai 1671. aastal Risti diakoniks, lubas Harju-Madise ja Risti pastor Johannes Forselius talle pärandada ametikoha ning andis naiseks oma tütre Anna Elisabethi. 1684. aastal oli

¹⁹ Dokumendi on desifreerinud Kai Tafenau. Materjal väärib tervikuna publitseerimist ja kommenteerimist.

²⁰ G. Saleman oli Oleviste pastori, Tallinna superintendendi poeg. Ta noorem vend Joachim Saleman esines 1685. aastal Wittenbergis dissertatsiooniga „Dubitatio Cartesianana”, milles ilmneb kartesiaanliku kirjanduse põhjalik tundmine (Terling 1996: 63–67). B. G. Forseliuse ja J. Hornungi suguluse tuvastas L. Aarma (1993a).

²¹ Nt A. Tering (1981: 681) L. Andreseni mõjul ning Andresen (1991: 10, 113) omakorda Teringule viidates.

²² Vt ka A. Heidrich J. H. Gerthile 21. II 1690 (PK 2003: 267).

Herlin juba abielus Heinrich Gösekeni lese Margaretha Judith Bergiga.²³ Hõlpsasti saaks oletada, et Herlin oligi see *Praeceptor*. Samal ajal ei tohi unustada, et Kalmarist pärit ja Uppsala ülikoolis (immatrikuleeritud 22. VII 1669) õppinud G. Herlini isik ei klapi kõige paremini teatega Forseliuse õppeviisi Saksamaa päritolust. Sakslasest koduõpetaja kasuks räägib ka Bengti hariduskäik: saksa keelt valdas ta suurepäraselt juba enne ülikooli (vt Forselius 1678; 2002).

3. A[Ä]EHIK

Elementa. Forseliuse aabitsa autorsuse küsimuse kergitas mõneti ebaõnnestunult Hans Treumann (1970: 529–531; vrd Alttoa 1971: 599–600). Tema märkus väärib ometigi tsiteerimist: „*A propos*, sõna aabits olevat tuletatud tähestiku esitähedest (*abc*) ja ladinakeelne *elementa* ('algained', 'kirjatähed') alfa-beedi teise osa esitähedest (*el-em-en*).²⁴ Jah-ah! Aga kuidas on siis sõna *aabits* B. G. Forseliusele omistatud väljaannete põhjal (*aehik*)?” (Treumann 1970: 531). Pool vastust Treumanni küsimusele leidub Gösekeni (1660: 1–2) selgituses, et eesti häälduses „*b* ja *d* ei seisa ühegi sõna alguses, vaid nende asemel [on] *p* ja *t*... *c* ja *g* ei alusta ega lõpeta mitte üht sõna, vaid nende asemel valitseb *k*”.²⁵ Teise poole vastusest peaks andma trükkal Johann Georg Wilcken: miks tal puudus suures fraktuuris Ä trükitüüp.

Ladina tähestikus on peidus iidne traditsioon, mis ulatub semiidi alfabeedi (*āleph-bēth* jne) kaudu egiptuse hieroglüüfideni. Tähtede puhul eristati juba antiikajal kolme aspekti: kuju (*figura*), nime (*nomen*) ja väge ehk hääldust (*potestas*). Suetonius jutustab, et keiser Claudius kehtestas seaduslikus korras kolm enda leiutatud tähte (C, D, F), et teha tähestik häälduspärasemaks (Suetonius 2009: 263; Jensen 1969: 514–515). Pärast keisri surma kadusid uued tähed käibelt, kuid hiilgava läbikukkumise õppetund püsis meeles sajandeid ning sellest kirjutab ka 1660. aastast pärinev nn Port-Royali grammatika (vt Lancelot, Arnould 1810: ptk V). Kooliõpikuna kasutatud klassikaline Donatuse „*Ars grammatica*” järgis loogilist ülesehitust: hääli (*vox*), täht (*littera*), silp (*syllaba*), sõna (*dicto*), lause (*oratio*), kuid XVII sajandi keeleteadus ei jõudnud veel tähe ja hääliku (vrd grafeemi ja foneemi) range eristamiseni (vt Vihonen 1978: 18–19; McLelland 2006).

„Eesti tähestiku” kujundamine. Forseliuse keeleuudendusest rääkides tavatsetakse kõigepealt mainida, et ta heitis eesti tähestikust (Kask 1970: I, 66 jt) kõrvale võõrtähed *c*, *f*, *q*, *v*, *x*, *y*, *z*. Neid tähti mainiti Eestimaa konsistooriumi protokollis (12. I 1687; vt eespool) seoses Forseliuse aabitsaga, mil-

²³ Vt Pöldvee 2008: 144–145; 2009b: 257–263. Veel üks näide keelemeeste tihedatest perekondlikest suhetest on naaberkihelkonna Hageri pastor Christoph Blume, kes abiellus Gutsblaffi lesega. Akadeemiliste kontaktide põhjal võib oletada, et keeleuudenduse pooldajate hulka kuulunud Adrian Virginiuse, Johann Hornungi ja Magnus de Moulini koostööle pani aluse ühine studium Kielis (vt Wieselgren 1943: 88; Helk 1992: 53).

²⁴ Ladina *elementa docere* 'lugema õpetama'; *libellus elementaris* 'aabits'. Leedus ja Latgales on ladinapäraseid aabitsanimetused (*elementorius* ja (*e*)*lementars*) tänaseni säilinud.

²⁵ Göseken tugines arvatavasti Andreas Bureuse soome keele kirjeldusele, milles on öeldud, et selles keeles puudub *f*-täht ning et ükski sõna ei alga *b*-, *d*- või *g*-tähega ega ka kaashäälikuga (vt Pöldvee 2009a: 647).



Die laut Buchstaben.

Näidis 2. Johannes Gezeliuse soome aabitsa „ABC Kirja” (Turu, 1666; detail) ja Johann Ernst Glückile omistatud läti aabitsa (Riia, 1683?; defektne lk) saksapäraseid tähestikud.

les puudus tavapärase saksa alfabeet. Saksa tähestikuga (29 väiketähte, 24 versaali, vokaalid ja konsonandid) algas näiteks Riias (1683?) ilmunud läti aabits (vt näidist 2) ning selline võis olla ka uuenduste-eelne eesti aabits. Tollast kahte kirjakeelt silmas pidades tuleb märkida, et Adrian Virginius jõudis veidi enne Forseliust heita tartu keele tähevalikust välja *f*-i, *x*-i, *y*-i ja *ck* (*ch* ja *z* säilisid). *Q*-d ei pidanud vajalikuks juba Stahl ning *f*-i Gutschlaff, Gösekeni tähestikust puudusid *f* ja *q*, Christoph Blumel (1662) *q* ja *y* (*ck* esineb harva), *v*-tähte aga polnudki vaja kõrvaldada, sest seda ei kasutanud kumbki tollane kirjakeel (vt tabelit 1). Alfabeetilise järjestuse mõistes osutus eesti tähestik esmakordselt vajalikuks alles eesti-saksa sõnaraamatu koostamisel, aga Forseliuse tähestikuga sarnane järjestus on peidus juba Gösekeni saksa-eesti sõnastikus, tarvitseb vaid selle keelesuunda pöörata (vt Göseken 1660). Forseliuse aabitsa alfabeet oli järgmine: A Ä E H I K L M N O Ö P R S T U Ü W.

Ä (ö ü). Liivi Aarma hinnangul ei ole eesti kirjakeele ajaloo uurijad eesti tähestiku kujunemisele erilist tähelepanu pööranud. Näiteks Arnold Kask polevat mõistnud, et Stahli grammatika ei sisaldagi eesti tähestikku. „Heinrich Stahl loetles vaid eesti keele vokaale ja konsonante ega lugenud ä-d ega ö-d eesti vokaalide hulka. XVII sajandil ilmunud grammatikatest on tähestik esitatud ainult Johann Gutschlaffi grammatikas” (Aarma 1996a: 405). Konspiratsiooniteooriana kõlab väide, et „Johann Hornung tõenäoliselt ei ole alustanud oma grammatikat eesti tähestiku esitamisega seetõttu, et püüdis vältida Tallinna [loe: Eestimaa] konsistooriumi rünnakuid ning grammatika keelustamist. B. G. Forseliuse eeskujust lähtuva tähestiku avaldamine oleks kindlasti selleni viinud. Ometi on B. G. Forseliuse poolt pakutud alfabeedi variant olnud kasutusel tema poolehoidjate ja sõprade ringis” (Aarma 1996a: 406). Aarma arvates erines Forseliuse tähestikuline järjestus kardinaalselt saksapärasest (1996a: 406), sest lisatud olevat kolm uut provokatsioonilist või vastikut [aga

eespool viidatud protokollis siiski *ezliche* 'mõningad', mitte *häßliche* 'vastikud' – A. P.] täpitähte *ä*, *ö* ja *ü* (vt Aarma 1993b: 36; 2000: [8]). Varjatud saladus ilmutanud end taas Salomo Heinrich Vestringi sõnaraamatus, kus on „märksõnade esituses katkestus ja umlaudile üleminek täpselt e caudata [*sic!*]²⁶ juures” (Aarma 1996a: 405–406).

XVII sajandi aabitsate ja eesti grammatikate tähestikke ei saa käsitada kitsalt ja anakronistlikult alfabeetilise järjestusena. Keelt kirjeldati selle õpetamiseks ning tähti ja hääldust õpiti traditsioonilises jaotuses: vokaalid, konsonandid ja diftongid. Et sakslasest keeleõppijale valmistasid enim raskusi eesti foneemid *ä* ja *ö* ning vokaalkvantiteet, alustas Stahl tähtede tutvustamisest konsonantidest. See hälbis küll tavast, kuid sedasi esitlesid tähti ka Göseken, Forselius ja Hornung. *ö* ja *ü* esinesid teatavasti juba Wanratti-Koelli katekismuses. Täht, mida Stahli-pärases tallinna keele kirjaviisis ei tarvitatud, oli *ä*: selle aset täitsid *e* ja *eh* (*Techt, Jeh, Peh*). Georg Müller seevastu kirjutas *æ*. Göseken (1660: 5) pidas küll vajalikuks märkida: „Kui vokaalid *a*, *o*, *u* tähistatakse punktiga, kutsuvad nad esile erilise heli (*Ton*); *å* tähendab *a* ja *e* nagu *Kärl*, *õ* tähendab *o* ja *e* nagu *König*, *ũ* tähendab *u* ja *i* nagu *Fünffe*.” Seega olid *ä*, *ö* ja *ü* Gösekeni käsituses diftongid *ae*, *oe* ja *ui*, mis olid ühtlasi *ä*, *ö* ja *ü* saksakeelsed nimed. Ise ta siiski *ä*-d ei kasutanud. Tartu keele ortograafias oli *ä* tarvitusel (*Tächt*). Gutsclaff (1648: 36–41) selgitas, et eesti tähed (*literæ*) on arvult, kujult ja väärtuselt samased saksa tähtedega, ning jagas vokaalid tavalisteks, pikkadeks ja peenendatuks (*tenuis*). Peenendatud vokaale (*ä*, *ö*, *ü*) leidub tema kirjaviisis (*Päh, Künal, köllane*), kuid alfabeeti nad ei kuulunud. Blume (1662: BIIIv–BIVr) nimetas *ä*, *ö*, *ü* topeltvokaalideks ja eristas neid diftongidest, mille hulka ta luges *ee* (*Mees*).

Rootsi ja soome alfabeedis olid *å*, *ä* ja *ö* ammu olemas, aga mitte *a*, *o* ja *u* kõrval nagu saksa leksikonides, vaid tähestiku lõpus, kuigi neid peeti enamasti diftongideks.²⁷ Probleem oli üldisem, sest ka saksa keeleteaduses oli diftongi, digraafi, ligatuuri ja umlaudi piir ebamäärane (vt McLelland 2006: 236–238; Hundt 2000: 183–194). Üks autoriteetsemaid keelemehi Justus Georg Schottelius osutas, et *a* ja *ä*, *o* ja *ö*, *u* ja *ü* on sugulased (*Verwantschafft*) nagu *b* ja *p*, *d* ja *t*, *g* ja *ch*, *k* ja *g* ning *f* ja *v*. Põhivokaalide kõrval eristas ta kõrvalhäälikuid (*Nebenlaute*), nagu *Doppellaut* (diftong), *Hauchlaut* (aspiraat, vokaali ees), *Mittelhauchlaut* (poolaspiraat, vokaali järel), *Langlaut* (*aa*, *ee*, *oo*, *uu*) ja *Kleinlaut*, mida „hääldatakse täpsemalt, subtiilemalt ja ahtama suuga (nagu ütleb Ickelsamer) ja millel kohal on kaks punktikest või väike *e* nagu: *ä*, *ö*, *ü* või *ä̇*, *ö̇*, *ü̇*” (Schottelius 1641: 196–203; 1663: 199–203).

Saksa kõrvale võõraid eesti häälikuid märgiti vastavalt tavale, suvale ja trükkali võimalustele kas diakriitiliste märkide abil, tähejärgendina või ligatuurina. *ä*, *ö* ja *ü* trükiti fraktuurkirjas (ka Forseliuse aabitsas ja Hornungi grammatikas) *ä̇*, *ö̇* ja *ü̇*, mis ladina ortograafias on diftongid *ae*, *oe* ja *ue*.²⁸

²⁶ L. Aarma nimetab digraafist (*ae*, *oe*, *ue*) eraldunud väikest *e*-d ekslikult *e caudata*'ks, mida on järginud ka teised autorid (vrd Peebo 2001: 34; Laanekask 2004: 28). *e caudata* on tegelikult *ç* ehk sabaga *e*.

²⁷ M. Agricola (1543: 3) soome aabitsas on *ä̇*, *ö̇*, *y*, *ij* esitatud võõrtähtedena (*verat*). E. Aurivillius selgitas 1684. aastal käsikirjalises rootsi grammatikas, mis ilmus trükkis 200 aastat hiljem, et *ä*, *ö* ja *ü* diftongidena käsitamine pole põhjendatud (Aurivillius 1884: 8). Samale järeldusele jõudis U. Hiärne (1717: 28, 30) *å* ja *ä* suhtes, kuid *ö*-d käsitles ta endiselt diftongina.

²⁸ Nt Wastses Testamendis (1686) on märkused trükitud antiikvas, et neid eristada

Tabel 1.

Konsonandid, vokaalid ja diftongid
Stahli, Gösekeni, Virginiuse ja Forseliuse järgi*

Heinrich Stahl. Anführung zu der Estnischen Sprach, 1637																		
<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>ff</i>	<i>g</i>	<i>h</i>	<i>j</i>	<i>k</i>	<i>l</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>ʃs</i>	<i>t</i>	<i>w</i>	<i>x</i>	<i>z</i>	17
<i>a</i>	<i>ah</i>		<i>e</i>	<i>ee</i>	<i>eh</i>	<i>i</i>	<i>ih</i>	<i>o</i>	<i>oh</i>	<i>ö</i>	<i>öh</i>	<i>u</i>	<i>uh</i>	<i>ü</i>	<i>üh</i>			15
<i>ai</i>		<i>au</i>			<i>ei</i>					<i>oi</i>	<i>ou</i>	<i>öi</i>						6
Heinrich Göseken. Manuctio ad Linguam Oesthonicam, 1660																		
<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>		<i>g</i>	<i>h</i>	<i>j</i>	<i>k</i>	<i>l</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>ʃs</i>	<i>t</i>	<i>w</i>	<i>x</i>	<i>z</i>	16
<i>a</i>			<i>e</i>			<i>i</i>		<i>o</i>	<i>ö</i>			<i>u</i>	<i>ü</i>				<i>y</i>	6
<i>ai</i>		<i>au</i>		<i>ee</i>	<i>ei</i>	<i>iu</i>			<i>oe</i>	<i>oi</i>	<i>oy</i>				<i>ui</i>			9
Adrian Virginius. Wastne Testament, 1686; käsiraamatu eessõna, 1691																		
<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>		<i>g</i>	<i>h</i>	<i>j</i>	<i>k</i>	<i>l</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>ʃs</i>	<i>t</i>	<i>w</i>		<i>z</i>	15
<i>a</i>			<i>e</i>			<i>i</i>		<i>o</i>				<i>u</i>						5
		<i>ä</i>							<i>ö</i>				<i>ü</i>					?
Bengt Gottfried Forselius, tallinna keele aabits, 1694																		
<i>b</i>		<i>d</i>		<i>g</i>	<i>h</i>	<i>j</i>	<i>k</i>	<i>l</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>ʃ</i>	<i>t</i>	<i>w</i>			10
<i>a</i>	<i>ä</i>		<i>e</i>			<i>i</i>		<i>o</i>	<i>ö</i>			<i>u</i>	<i>ü</i>					8
<i>ai</i>		<i>au</i>	<i>äi</i>		<i>ei</i>					<i>oi</i>		<i>öi</i>	<i>öu</i>		<i>ui</i>			8
Johann Hornung. Grammatica Esthonica, 1693																		
<i>b</i>		<i>d</i>		<i>g</i>	<i>h</i>	<i>j</i>	<i>k</i>	<i>l</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>ʃs</i>	<i>t</i>	<i>w</i>			12
<i>a</i>	<i>ä</i>		<i>e</i>			<i>i</i>		<i>o</i>	<i>ö</i>			<i>u</i>	<i>ü</i>					8
<i>ai</i>	<i>ae</i>		<i>äi</i>		<i>ei</i>				<i>oe</i>	<i>oi</i>	<i>ou</i>	<i>öi</i>	<i>öu</i>		<i>ui</i>			11

* Rõhutamata on tähed, mis ei kuulunud tähestikku, kuid esinevad tekstis. Diftongi-
de järjestust on ühtlustatud.

Nõnda nimetas neid ka Adrian Virginius (1691: 139). Hornung seevastu tegi vahet, et *ä* ja *ö* on midagi muud kui diftongid *ae* ja *oe* (vt tabelit 1), Anton Thor Helle grammatikas (1732: 2–B2a) on *ä*, *ö*, *ü* aga jälle diftongid. Forseliuse aabitsas seisid *ä*, *ö* ja *ü* vastavalt *a*, *o* ja *u* järel nii nagu saksa alfabeetilises järjestuses. Vestringi sõnaraamatus (1998), mis järgib Forseliuse

fraktuuris põhitekstist, ja nii leiame saksa tähtede *ä* ja *ö* kõrvalt ladinapäraseid ligatuurid *æ* ja *œ*, *ü* on aga mõlemas šriftis täppidega.

kirjaviisi, on *ä*, *ö* ja *ü* võrdsustatud diftongidega *ae*, *oe* ja *ui* täpselt nii nagu Gösekenil (vt eespool), mistõttu sõnale *Aewastaminne* järgneb *Äär*, sõnale *Toetama Tö*, sõnale *Puidne* aga *Pü*. Samamoodi on see Anton Thor Helle sõnastikus ja grammatikas (I, § 2). Formaalsus, et diftong või *Kleinlaut* toodi aabitsatähestikus „päris tähtede” hulka, tekitas Forseliuse oponentide seas küll võrastust, kuid sisulisi vastuväiteid esitasid nad üksnes *ä* kohta.²⁹ Probleem lahenes 1688. aastal vahelmise kirjaviisiga, mis *ä* legaliseeris. Küsimus oli selles, et õpetatud sakslasele meenutas eesti *ä* või diftongi *äe* võorakõlaline hääldus kord *e-d*, kord *ä-d*, kord *eetat* (*η*). Seda *ä* ja *e* nüanssi on selgitanud Uku Masing (1970: 740–741), esitades ühtlasi küsimuse foneemiteoreetikutele (s.t tajufoneetikutele): „Millisel määral võoraste häälikute kuulmine sõltub oma kõnekeele häälikuist?”³⁰

Uus täht. Lisaks *ä*-le pani Forselius (1687. aasta 12. jaanuari protokoll järgi) ette veel ühe „uue tähe või figuuri (*ein besonder neuer buchstab oder figur*), mis pole nii pehme kui *g* ega nii tugev kui *k*”. Probleem ei olnud uus: juba Stahl selgitas, et „*GK* tuleb hääldada nagu kaks *K-d*, ometi mitte nii tugevalt, vaid pehmelt, ja sellise keele asendiga nagu sakslased sõnades *weggen*, *eggen*, *leggen*” (Stahl 1637: 1–2; vrd *Pangk* ‘pang’ Stahli sõnaraamatus). Sedasama kordas Göseken (1660: 8)³¹ ja Blumegi pani *g* puhul tähele silmatorkavat kuritarvitamist, kui selle külge *k* seotakse: *agkas* hääldab talupoeg topelt *g-a*, nimelt *aggas*. Seetõttu ei tule *g-le k-d* lisada, vaid panna tähele sõna kõla ning kirjutada sellele vastavalt: *maggama/Hakkama*, *Waggo/Wak*, *Haggan/Hakkan* (Blume 1662: BVv). Eestimaa konsistooriumi keeletargad pidasid Forseliuse uut tähte tarbetuks, sest saksa Piibel pakub võimalust kirjutada *gk* või *g*, *gg* (*Selg*, *Selgka*, *tagka* või *selg*, *Selga*, *tagga*), samuti sobiks *ck* või *kk* (*hacka* või *hakka*). Villem Reiman osutas Forseliuse uue tähe asjas pehme kurguhääle *g-le* ning oletamisi soome *k* peale (Reiman 1895: 20–21). Keeleuurijad ei ole sellele Forseliuse ettepanekule tähelepanu pööranud. Uue tähekuju või figuuri küsimus jääb siiski ebaselgeks, sest Forselius ise olevat hiljem salanud, et ta oleks midagi *gk* vahepealset soovinud³², samuti polevat

²⁹ Nt J. E. Bender mainis Forseliuse jt uuendusi kritiseerides, et konsonantide [*b*, *d*, *g*] väljapühkimise kõrval on sisse topitud „diftonge nagu *ae* ja *ue* või *oi* [s.t *ä*, *ü*, *ö*], mida eestlastel pole”. Veel kurtis ta, et uuendajad „panevad *e* ette *a*, ja hääldavad ometi *e*, üksnes selleks, et nad tahavad *eh* [tähestikust] maha kraapida, nagu *hehl*, *häl*, kuigi see ei tähenda *hehl*, vaid *hael*, nõnda ka *päle* ei tähenda *pehle*, vaid *paele* etc.” [J. E. Bender reduktsioonikomissaridele 7. II 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 4949, l 59 p)].

³⁰ Parim näide on *ö*-häälik, mis oli saksa kõrvale nõnda ebaloomulik, et sellest ei tehtud kaua isegi probleemi. E. Ahrens (1853: 94) tunnistas oma grammatikas ausalt, et pikk *ö* valmistab palju raskusi, aga et „lühike *ö* on alati *e b a p u h a s*, nimelt sulandub kaksikhäälik *oö* enam-vähem *ü h e k s* häälikuks, mis kõigub *o* ja *ö* vahel”. Samuti ütles ta: „Me ei oska õigesti *k u u l a t a* [Ahrensi sõrendused – A. P.]. Eelarvamuse jõud on uskumatult suur ja hoiab meid nõnda tugevasti vangis, et me kuuleme ainult seda, mida tahame kuulda” (Ahrens 1845: 47).

³¹ P. Ariste (1939: 6–7) arvates tahtsid Stahl ja Göseken esile tõsta tõsiasja, et nende ajal erines eesti nõrk sulghäälik saksa tugevast sulghäälikust. A. Kask (1967: 29) on osutanud pearõhulise silbi vokaali järel *k* häälduses toimunud muutustele, mis kulgesid eri murretes erinevalt.

³² Forseliuse tallinnakeelses aabitsas (1694) seisavad harjutamiseks kõrvuti *ärg*, *ölg*, *ang* ja tartukeelses (1698) *ärg*, *ölg*, *heng*, *höng*, *käng*, *pung*, *säng* (vrd *g* ja *ng* erinevat hääldust). Sõna *ning* kirjutati esimeses *ning*, aga teises *nink*, ja nõnda kõigub see teisteski raamatutes. Tõenäoliselt märkas Forselius, et tähestikus puudus vaste häälikule (velaarpala-

uusi tähti nõudnud³³. Ilmselt ta lihtsalt ei pidanud neid tähti uuteks. Tervikuna vastas Forseliuse korrigeeritud tähevalik, milles puudub ka häälduse poolest tarbetu lühike *s*³⁴ (vt tabelit 1 ja näidist 5), suure täpsusega eesti keele foneemidele: puudu jäi vaid *ō* (kui mitte arvestada tänapäeval eristatavaid palataliseeritud ja võõrkonsonante).

4. Operatsioon h

Tähtis h. Saksapärasest pikendus-*h*-st (*Dehnungs-h*) kui vokaalkvantiteedi märkijast loobumine oli uuendus, mis ärritas Forseliuse oponente kõige enam. *h* täitis Stahli-pärasest kirjaviisis kolme rolli: peale nimiosa, mida tuli jagada *ch*-ga, võeti ta appi vokaalide pikendamisel ning *ä* märkimisel. Stahl ise selgitas asja lühidalt: (1) kui *h* seisab kahe vokaali vahel, tuleb see liita tagumisega ja välja öelda nagu *Weeha* 'viha', (2) aga kus on kaks *h*-d kõrvuti, tuleb välja öelda vaid tagumine, sest esimene on eelneva vokaali tähis (*Vocalis nota*) nagu *leh-hatan* 'lähetan' ja *leh-he-xet* 'lehekesed' (vt Stahl 1637: 1). Gutsclaff kasutas pika vokaali eristamiseks tsirkumfleksi ja peenendatud vokaali märkimiseks kahte punkti (*ä, ö, ü*). Pikk peenendatud vokaal nõudis seega mõlemat, aga Gutsclaff ei põlanud ära ka võimalust kirjutada *äh, öh* ja *üh*: „Sel põhjusel ütleksin, et kreeka tähtede trükimärgid on saksa tähtedest sobivamad eesti sõnade helide jaoks, kui tava ei takistaks” (Gutsclaff 1648: 33, 39).³⁵

Probleemi täit keerukust aitavad mõista Gösekeni selgitused: (1) *Aspiratio h* lisatakse vokaalile näitamaks, et silp tuleb hääldada tugevalt ja kõvasi (*stark und hart*), aga siiski aeglaselt: *Mah, Teh, Sihl*. Aga oleks palju selgem, kui *aspiratio h* täiesti kõrvale jätta ja kirjutada vokaalid topelt: *Maa, Tee, Sijl*. (2) Õigupoolest ei kuulu *h* ühegi vokaali juurde peale *e* [vrd Stahli tähestikku, tabel 1], sest kui *e* tuleb hääldada nagu kreeklaste *η* (s.t *ä*), peab *h* appi tulema: *Jehn, Lehn, Tehn, Sehl, Tehl, wehl, sehr* 'jään, läen, tean, seal, teal, väel, säär' (teisiti on see konsonanti asendades: *Weeha, leeha* 'viha, liha'). (3) Mujal saab *h* vokaali kõrval seistes täiesti teise tähenduse: *lehm* tähendab seega *lehme* 'läeme', aga *Leem* [*sic!*] *eine Kuh* 'lehm'. (4) Sõna alguses *h* kord hääldatakse, kord mitte: *Halp* või *Alp*, *Halw* või *Alw* 'halb', *Hemmarus* või *Emmarus* 'hämarus', *horgk* või *orgk* 'org', *Hiwwi* või *Iwwi* 'iva'. (5) Kui *h* seisab kahe vokaali vahel, ei tule see liita mitte esimese, vaid tagumisega:

taalsele nasaalile *η*, mis moodustatakse samas suulae piirkonnas kui *k* ja *g*), mille märkimiseks pole tänaseni eraldi tähte (vrd Ariste 1939: 45; Kask 1967: 90, 43–46, 112). Samale probleemile osutas Saksamaal juba V. Ickelsamer (1527b: C2r; nt sõnas *Engel*) ning XVII sajandi keeletöodes tuli see korduvalt kõneks (vt Gardt 1999: 60; McLelland 2006: 241, 246, 253).

³³ A. Heidrichi märkmed, jaanuar 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 730, l 276–276 p); siin: Forseliuse ettepanekute 11. ja 20. punkti kohta.

³⁴ L. Andresen (1983: 500) esitab asjaolu, et põhjaeestikeelses aabitsas (1694) pole kordagi kasutatud lühikest *s*-i, argumendina Forseliuse autorsuse vastu (vrd Oissar 1969: 136; Annus 1989: 559).

³⁵ Ladina tähestiku H algupäraks on kreeka H, η (eeta). Küsimusi, mis seonduvad *h* ja *ch* hääldamisega, on saksa vaatenurgast põhjalikult selgitanud Jürgen Beyer (2008: 17–21). Eesti häälduse aspektist kirjutab P. Ariste: „Üldse võime konstateerida, et juba XVII sajandil algab nn. h-võitlus, mis ei ole kadunud meiegi päevil ja millele peame pühendama erilise pikema peatüki” (Ariste 1939: 6, vt ka lk 57–65).

Wahe, Iho, Öhe 'va-he, i-hu, ü-he'. Parem oleks siiski selline *h* kahekordistada ja lisada üks kummalegi vokaalile: *wahhe, Ihho, öhhe*. (6) Gemineeritud vokaali puhul võib tagumise vokaali vabalt asendada teisega: *Mööck* asemel *Möeck, Rööm* asemel *Röim, Röem, Koiir* asemel *Kojar, koier* 'koer'. (7) Vahet tuleb teha ka ühesilbiliste *Öe* 'öö' [Stahlil *Öh*] ja *Koy* 'kuhi' ning kahesilbiliste *Oë* 'öde' ja *Koy* 'kuju' vahel (vt Göseken 1660: 3–6). Gösekenile tuginedes selgitab asja ka Blume (1662: BVv–BVIv) ja rõhutab: „Kui mingi täht on eesti õigekirjas väärkasutuse poolest sisseharjunud ja juurdunud, siis on see *h* (nagu ka saksa keeles)”.

***h* mahakriipsutamine.** Forselius pörkas *h*-küsimusega kokku oma esimesel koolmeistritalvel Risti kirikumõisas, kus päevast päeva eesti ja rootsi poiste kõnekeelt kuulates ning kirjaviise võrreldes sugenes veendumus, et eesti ortograafias ei ole saksapärane pikendus-*h* mitte üksnes tarbetu, vaid lausa eksitav. Eestimaa konsistooriumis (12. I 1687) vaieldi sellele muidugi vastu, sest *h* oli – sakslase arusaamise järgi – vokaali ees või topelt kirjutatuna heliline täht või terav hõngus (*ein lautend buchstab oder scharffe aspiratio*), nagu *Hanß, Ahhjo* või *tahhan*, aga vokaali järel oli *h* pikenduseks või tegi vahel e-st *η* [eeta] või *ä*, nagu *Wehl, Mehl* (mitte *Wääl, Määl*). Et aga saksa Piiblis leiduvad sõnad, nagu *aal, meer, seele*, võib ka eesti keeles erandina *e* ja *a* topelt kirjutada ning lugemaõppijatele ära seletada, mis vahe on sõnadel *Mehl, Meel* ja *Wehl, Weel* (s.t 'mäel, meel' ja 'väel, veel'). Sellise seisukohaga läkitati Eestimaa vaimulike esindajad teisele piiblikonverentsile, mis toimus Pilstveres (21. I – 18. II 1687), istungi protokoll aga saadeti tutvumiseks pastoraatidesse.

Herlin lisas protokollile eriarvamuse (Arul, 16. III 1687): „Sest ma leian siit hoopis muud ettepanekud, kui minu härra naisevend Benedictus Gotfried Forselius mulle on selgitanud ja oma arvamust tugevate argumentidega põhjendanud.” Ja lisab, et rootsi Piiblis on pikad vokaalid kahekordselt märgitud, nagu *toom, haaff, grääs, fröö, trää, baar* jne, ja et nõnda on see ka „kõigis rootsi raamatutes ja plakatites.... Mis vaeva ma ise olen *h*-tähega näinud, et ei saanud [koolis] muud moodi edasi, kui me [Forseliusega] kriipsutasime selle tähe maha (*wij struuko den bookstaffwen uth*), et poistel oleks veidi hõlpsam lugeda. Ja pole mina kunagi kuulnud, et *H* oleks heliline häälik (*een liudande bookstaff*), enne kui sellest resolutsioonist” (Wieselgren 1943: 104; fotokopia PK 2003: 97–98). Arvatavasti pidas Herlin viimase märkusega silmas sõnaalguse *h* mittehääldamist. Forselius ise sai Eestimaa konsistooriumi seisukohtadega tutvuda alles pärast nelipühi: „Seal sain ma lugeda väljavõtet Tallinna Kuningliku Konsistooriumi 12. jaanuari Ao [16]87 protokollist.... Selles on kahtlemisväärne üksnes see, kuidas peaks talitama võõrnimedega eestikeelsetes raamatutes.” Adrian Virginiuse eeskujul Johannese ja Pauluse asemel *Iahn* ja *Pawel* kirjutamist Forselius takka ei kiitnud, kuid *ch* hääldamist pidas ta eestlastele raskeks, mistõttu ta aabitsas kirjutas *Kristus*, piiblitõlke puhul aga oli nõus *Christusega*.³⁶ *Ch* ja *h* olid nabanööri pidi seotud, sest esimene võimaldas teisel toimida vokaali pikendusena. Seepärast otsustati Eestimaa konsistooriumis, et võõras eeskuju siin ei sobi, sest „soome moo-

³⁶ B. G. Forselius J. H. Gerthile 28. VI 1687 (Wieselgren 1943: 97; Andresen 1991: 52–53).

di peab *h* olema alati terav, mitte aga pikendav hõngus”, kuid rootsi keeles on *h* kohati vokaalipikenduseks (*fahr, kohl*).³⁷

Heidrichi ja Forseliuse „dialog”. Pärast Pilstvere konverentsi tabas Eestimaa konsistooriumi hirm, et Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer alustab lähiajal Riias Uue Testamendi trükkimist.³⁸ Olukord kippus kontrolli alt väljuma, sest Riias trükitud uues kirjaviisis aabitsaid saadeti 1688. aasta algul Eestimaa kubermangu koolidele tasuta jagamiseks tervelt 600 eksemplari.³⁹ Eestimaa konsistoorium jõudis arusaamisele, et asja võib Tallinna kasuks pöörata kahe õigekirja kompromiss (*das medium zur recht-schreibung*), selline, mis ei tekitaks raskusi ei „meile saabuvatele sakslastele ega siinsetele talunoortele”.⁴⁰ 24. jaanuaril käisid praostid Heidrich ja Otto Tunder Toompea lossis reduktsioonikomissaride jutul ja tulid tagasi käsuga esitada tülüküsimuste kohta põhjalik selgituskiri (*deduction*) ning võtta järgmine kord kaasa ka need punktid, mille vastu sõditakse. Forseliuse punktidele vastuväiteid otsides tegi Heidrich märkmed, millest oli juttu eespool. Heidrichi väljakirjutusi ja kommentaare võib lugeda kui vaidlust Forseliusega:

[Forselius:] Eesti keel peab olema nagu soome keel // *h* [on] noortele väga raske.

Vastus: kuidas saavad nad siis ikka vanadest raamatutest laulda.

[Forselius:] Rootsi keeles on sõnades topeltvokaalid läbinisti pikad.

Vastus: ei ole nii.

[Forselius] lubab [?] pikendus-*h*-d, kui see vaid [on] läbikriipsutatud *h* (*durchstrichen h*), nii on ta ise oma poisse õpetanud.

[Vastus:] *aaw*⁴¹ peab kõlama *hahw* wunde [‘haav’].

[Forselius:] ½ aastaga õpetatakse ka õigesti kirjutama – mis vana viisi järgi ei võinud sündida 2–3 aastaga.... Enne mind poole vähem [lapsi] vana viisi järgi [õpetatud].

Vastus: vanasti [õeldi], kiirusta aeglaselt! (*olim, festina lente!*)

[Forselius:] Sakslased, rootslased ja soomlased oskavad viie reegli järgi peagi lugeda.

Vastus: Enne [seda] härrat pole viit ortograafiareeglit nähtud.

[Forselius:] *minna ep tahha* etc.

[Vastus:] võib jääda – [nii] räägivad kõik maakonnad ja soomlased.⁴²

³⁷ Eestimaa konsistoorium reduktsioonikomissaridele, 1. II 1688 (PK 2003: 170).

³⁸ J. Hornung valmistas Puhja pastoraadis Adrian Virginiuse (ja tema tõlgitud Wastse Testamendi) abil ette kreeka keelest lähtuva ja Forseliuse kirjaviisi järgiva tõlke, mille käskiri anti üle 1688. aasta veebruaris [Adrian Virginius alamkonsistooriumile Pärnus, 6. XI 1703 (RA, Livonica II: 418); vrd CV Verginii 1858: 122].

³⁹ Kooliraamatute dokumentatsioonis on need kirjas väikeste katekismustena, sihtkohaga Revals District (LVVA, f 4038, n 2, s 732, l 27 p). Eestimaa konsistooriumi 1688. aasta 2. märtsi protokollis (PK 2003: 52) mainitakse Riias tol aastal teist korda ilmunud siit-sealt muudetud ja uue kirjaviisiga katekismust, mille puhul peeti silmas Forseliuse aabitsa lugemisosas.

⁴⁰ Eestimaa konsistooriumi protokoll 12. I 1688 (PK 2003: 158–160).

⁴¹ *aaw* (vrd *iir* ja *ääl*) on ka üks aabitsa näitesõnu.

⁴² A. Heidrichi märkmed, jaanuar 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 730, l 276–276 p). Lugeja-sõbralikkuse õigustusel on tõlkes fraaside järjekorda veidi muudetud, väljajätteid, vaidluspunktide ega paragrahvide numbreid pole markeeritud.

Viis reeglit, mida märkmeis mainitakse kaks korda, ei saa olla midagi muud kui lühike, eeskätt sakslastele suunatud hääldus- ja täheortograafia juhend. Selliste reeglitega (*Orthographia*) algasid kõik XVII sajandi eesti grammatikad.⁴³ Heidrichi kommentaarist Forseliuse traktaadi § 14 kohta selgub, et viie reegli järgi redigeeriti Liepa konverentsil Matteuse evangeeliumi tõlge, milles küll Forseliuse arvates tuleks parandusi teha. Ehkki viis reeglit pole sõna-sõnalt säilinud, kirjeldab neidsamu põhimõtteid tartu keele käsiraamatu eessõna (Virginius 1691: 138–140), milles jäeti hüvasti Wastse Testamendi ortograafiaga, ning „Grammatica Esthonica” (Hornung 1693: 1–5). Mõlemas on reegleid kaheksa. Heidrich aga toetus vastuväidetes Justus Georg Schotteliusele (*ex Schottelio*).

Läbikriipsutatud h. 24. veebruaril 1688 allkirjastasid Eestimaa konsistooriumi liikmed ortograafiapõhimõtted, mida me tunneme vahelmise või ka meediumkirjaviisina (*Das medium zwischen der alten und neuen lehs- und schreib-ahrt*).⁴⁴ Päev varem tutvustati seda keelevaidluse asjus viimaseid päevi Tallinnas viibinud Forseliusele, kes saabus konvendile ühes Herliniga. Heidrichi hinnangul olevat asi Forseliusele üsnagi meeldinud, kuid mida Riias otsustatakse, seda pidi näitama aeg.⁴⁵ 1. märtsil 1688 tutvustas Heidrich vahelmist kirjaviisi reduktsioonikomissaridele ja need kiitsid kava heaks, soovitades sel moel Tallinnas õigeid aabitsaid jt raamatuid trükkida.⁴⁶

Vahelmise kirjaviisi esimene punkt ütleb, et tähtede nimetamine [s.t õpetamismeetod] jäägu lahtiseks ja esialgu iga pastori enda otsustada. Kõik tähed peavad jääma alfabeeti ja kõigisse raamatutesse, üksnes aabitsas võib kirjutada *z* asemel *ts* ja *x* asemel *ks*. *c* ja *y* (*Wöhras i*) jäävad siiski vaid kreeka sõnade ja pärisnimede märkimiseks (*kyrie, Cyprus*). *ch* jääb nii nagu senistes raamatutes (*Techt, Rocht, Christus*), kuid *ck* asemel seisku alati *kk* (*Okkat, mokkat*).⁴⁷ Nõus oldi ka *ff*-i asemel *hw* kirjutamisega (*Ohwer*). *æ* või *ä* kirjutatakse üksnes seal, kus esineb *eeta* kõla (*sonus des η*), nagu *päkl, Täk*, kusjuures täpsustuseks on lisatud: „Aga ä-d ei tohi e-ga segi ajada nagu näiteks *Weggi, erra* jne, mitte *Wäggi, ärra*.” *gk* asemele jääb *gg, g* või *k*, nagu *tagga, Wing, nink* jne, *mm*-i ja *nn*-i ei tule trükkida kujul *m̄, n̄* ning topeltkonsonante sõna lõpus (*Teidt, kott, Tall* asemel *Teid, kot, Tal*) pole tarvis. Ja lõpuks: selleks et mitte vanu raamatuid kasutuks muuta ning meile saabuvatele sakslastele ja teistele mitte raskusi valmistada, peab vokaalide ja diftongide [*ä, ö, ü*] kahekordistamise asemel märkima silbi pikendamist läbikriipsutatud *h* (*ein durchgestrichen h*).⁴⁸ Piiskopile selgitas konsistoorium, et *h* puhul võeti eeskuju läti keelest, kus tarvitatakse palju läbikriipsutatud tähti.⁴⁹ Loo-

⁴³ Tegemist on kooligrammatika traditsioonilise põhijaotusega: ortograafia, prosoodia, etümoloogia, süntaks (vt Vihonen 1978: 17–27; Lepajõe 1998: 309–311).

⁴⁴ Vahelmise kirjaviisi põhimõtted, 24. I 1688 (PK 2003: 175–178, fotokoopia 179–180). Allkirjastamiseks esitatud 14 punkti on kirjutatud ja ilmselt ka põhiosas sõnastanud A. Heidrich.

⁴⁵ A. Heidrichi märkmed, 25. II 1688 (PK 2003: 182); A. Heidrich J. H. Gerthile 21. II 1690 (PK 2003: 267).

⁴⁶ Eestimaa konsistooriumi protokoll, 2. III 1688 (PK 2003: 183), vt ka Wieselgren 1943: 84, viide 65. Piiskopi vastust vahelmise kirjaviisi asjus polnud veel novembri lõpul (Eestimaa konsistooriumi protokoll, 28. XI 1688, EAA, f 1187, n 2, s 7, 41–41 p).

⁴⁷ *kk* asendas *ck*-d ka A. Heidrichi enda saksa kirjaviisis, mis järgis saksa keeleuendajaid Philipp von Zesenit ja J. G. Schotteliust.

⁴⁸ V. Reimani (1895: 22) tõlkes *läbitömmatud h*.

⁴⁹ Eestimaa konsistoorium J. H. Gerthile 16. III 1689 (PK 2003: 233–234).

detud vaherahu jäi aga saabumata, sest Riias ei ilmutatud kompromisskirjaviisi vastu vähimatki huvi. Et päästa, mis päästa annab, tehti Tallinnas kiiresti algust vahelmises kirjaviisis aabitsa ja väikese lauluraamatuga. Paraku tõusis teele ette tehniline probleem: trükkal Brendeken teatas, et pikendav *h* (s.t uued trükitüübid) tuleb alles suure lisakuluga valmistada.⁵⁰

Purjus *h*. 3. juunil 1688 oli Brendeken saanud kirja J. E. Benderilt,⁵¹ kes nurises aabitsa trükiproovi üle, milles vokaalide pikenduseks oli kasutatud hoopis ümberpööratud *h*-d (*das umbkekehrte h*). Bender tegi ettepaneku loobuda nii ümberpööratud kui ka õigest *h*-st pikendusmärgina ning kirjutada vokaalid ühe- või kahekordselt (*kitma, kijtma*). Aabitsat tuleb alustada suurtähtedega, millega peavad algama ka kõik pärisnimed ja nimisõnad, vaja pole „punaseid tähti ega eessõna”. Seega vähemalt kavatsustes oli konkureeriv aabits suurejooneline, aga ülesehituse poolest järgis traditsiooni. Järgmises kirjas pahandas Bender kolleegidega, et tema arvamusele, milline on loomulik eesti lugemis- ja kirjaviis (*sentiment wegen der natürlichen Ehstnischen Lehs und Schreibart*), pole tähelepanu pööratud, mistõttu ta esitas selle mõnevõrra muudetud kujul uuesti. Benderi visand algab (1) alfabeetilises järjestuses versaalidega (22 tähte, puuduvad *X, Y*), (2) järgnevad väiketähed (23 tähte, sh kaks *s-i*), (3) eraldi vokaalid ja (4) konsonandid ning (5) harjutussilbid *ab, eb, ib* jne. Kirja serval on märkus: „NB. hääletu *h* pole ei keskel ega lõpul tarvilik” (*das h q[ui]escens ist weder mitten noch hinden nötig*).⁵² Miks Bender kirjaviisi asjus meelt muutis? Kas ta aimas halba?

Arvatavasti Heidrichi pealekäimisel läks aabits ometi viivitamata trükki, kuid pikendusmärgina kasutati seal ümberkeeratud *h*-tähte.⁵³ Adrian Virginius teravmeelitses selle üle kirjas Forseliusele: „Mitte vähem pole [korrektor Heidrich] hiljuti ümberpööratud *h*-ga end häbistanud, et kõik niihästi õpetatud kui ka õpetamata mehed, kellele seesinane raamat ainult kätte juhtub, nimetavad seda naerdes üheks purjus *h*-raamatuks ega näe selles midagi muud kui õelat jonni tõe vastu oponeerida.” Virginius avaldas kahetsust, et Stahl, Saleman ja Göseken ehk vanad, kes asjast aru said, on surnud ning kõike otsustab Heidrich, kes mõhkugi ei taipu.⁵⁴ 1689. aastal ilmusid tallinnakeelsed kooliraamatud (nn väike käsiraamat) juba pikendus-*h*-ga ja seda trükitüüpi kasutas Brendeken veel 1697. aastal. Vahelmise kirjaviisi lõppu Eestimaal kuulutas 1699. aastal Tallinnas trükitud „Kässi-Ramat” (ER 2000: nr 76, 83), mis oli juba Forseliuse kirjaviisis.

(Järgneb)

⁵⁰ Chr. Brendeken J. H. Gerthile ja Eestimaa konsistooriumile, esitatud 6. VII 1688 (PK 2003: 189–191).

⁵¹ J. E. Bender Chr. Brendekenile 3. VII 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 372, l 206–206 p). Autor tänab Kai Tafenaud, kes kirjale osutas ja Benderi käekirja lugeda aitas.

⁵² J. E. Bender Eestimaa konsistooriumile 14. VII 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 736:2, l 24–24 p). Kirja on vigaselt transkribeeritud ja tõlkinud L. Aarma (1993b: 42–43; 1996b: 27–29), nimetades seda irdleheks arvatavasti kunagi eksisteerinud Benderi-Heidrichi aabitsa käsikirjast.

⁵³ *h*-tähe ümberkeeramise kohta andis konsistoorium piiskopile aru kirjas 16. III 1689 (PK 2000: 233–234).

⁵⁴ A. Virginius B. G. Forseliusele 28. VII 1688 (väljavõte: PK 2003: 202–203; kiri tervikuna: Wieselgren 1943: 120–124). Refereeritud lõik leidub tsitaadina Forseliuse kirjas piiskop Gerthile (1688). Väljendit *verkehrten h* on tõlgitud 'vassitud h' (Andresen 1991: 89; ER 2000: 108), mis moonutab asja olemust. Õigesti esitab seda J. Beyler (2008: 20).

Arhiivimaterjalid

EAA = Eesti Ajalooarhiiv, Tartu

f 1187 Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistoorium

LVVA = Latvijas Valsts Vēstures Arhivs (Lāti Riiklik Ajalooarhiiv), Riia

f 4038 Riia Ajaloo- ja Muinsusuurimise Selts

RA = Riksarkivet (Rootsi Riigiarhiiv), Stockholm

Kirjandus ja publitseeritud allikad

A a r m a, Liivi 1993a. Kaks kanget sugulast. – Horisont, nr 4, lk 33–34.

A a r m a, Liivi 1993b. Kolme sajandi vanused eesti aabitsad. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused, nr 42/1, lk 31–47.

A a r m a, Liivi 1996a. Johann Hornungi grammatikast ning tema ja Bengt Gottfried Forseliuse koostööst. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 399–406.

A a r m a, Liivi 1996b. Varased eestikeelsed aabitsad aastaist 1694 ja 1698 Lündis ja nende säilinud järeltrükid Kopenhaagenis kui B. G. Forseliuse aabitsad. – Kooliraamatu arengust Eestis. Tartu: B. G. Forseliuse Selts, lk 24–29.

A a r m a, Liivi 2000. Vanimad eesti aabitsad. – B. G. Forseliuse aabitsad. Tartu: B. G. Forseliuse Selts, lk [5–18].

A a r m a, Liivi 2009. Hariduselu kuni 1918. aastani. – Järvamaa. Loodus. Aeg. Inimene II. Koost T. Pae, H. Sokk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 9–68.

A g r i c o l a 1543 = [Faksimile] Michael Agricola, Abckiria. Näköispainos Mikael Agricolan ABCkirian eri painosten säilyneistä katkelmista. Toim A. Penttilä. [Helsinki:] Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1982.

A h r e n s 1845 = Eduard Ahrens, Johann Hornung, meie eesti kirikukeele looja. Rõhutu au jaluleseadmiseks. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koostanud ja toimetanud K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003, lk 25–73.

A h r e n s 1853 = Eduard Ahrens, Eesti keele Tallinna murde grammatika. Esimene osa: vormiõpetus. Teine osa: lauseõpetus. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003, lk 75–429.

A l t t o a, Villem 1971. Veel vanimatest eesti aabitsatest. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 598–603.

A l v r e, Paul 1983. B. G. Forseliuse aabitsate keelest. – Eesnimedest oskussõnadeni. Emakeele Seltsi aastaraamat 26/27 (1980/1981). Tallinn: Eesti Raamat, lk 46–51.

A n d r e s e n, Lembit 1983. Episoode eesti kooliraamatu varasemast ajaloost. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 489–502.

A n d r e s e n, Lembit 1991. Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius. Tallinn: Eesti Raamat.

A n d r e s e n, Lembit 1993. Eesti Aabits reformatsioonist iseseisvusajani. Tallinn: Koolibri.

A n d r e s e n, Lembit 2004. Episoode eesti kooliraamatu varasemast ajaloost. – Lembit Andresen 75. Koost V. Paatsi. Tallinn: TPÜ Kirjastus, lk 62–83.

A n d r e s e n, Lembit 2009. Episoode eesti kooliraamatu varasemast ajaloost. – Lembit Andresen, August otsimas. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 306–326.

- Annus, Endel 1989. Täiendusi ja täpsustusi eesti vanemale aabitsaloole. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 558–560.
- Ariste, Paul 1939. Eesti keele hääldamine. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Aurivillius, Ericus 1884. Grammaticæ svecanæ specimen. Utg. af Gustav Stjernström. Uppsala.
- B. G. Forseliuse aabitsad. Tartu: B. G. Forseliuse Selts, 2000 [Faksiimile; pagineerimata, lk-de järjekord vale].
- Beyer, Jürgen 2008. *H* as in Jerne. – Den otidsenlige Urban Hiärne. Föredrag från det internationella Hiärne-symposiet i Saadjärve, 31. augusti–4. september 2005. Red. S. Ö. Ohlsson, S. Tomingas-Joandi. Tartu: Nordistica Tartuensia, lk 15–24.
- Blume, Christoph 1662. Vohr-Rede an den Wohl-affectionirten Lehser. – MATT-HÆI JUDICIS kleines Corpus Doctrinæ. Reval: In Verlegung des Autoris, lk BIIIv–CIr.
- Columbus, Samuel 1935. Mål-roo eller roo-mål. Utg. av B. Hesselman. Stockholm: Geber.
- CV Verginii 1858 = Curriculum vitae Adriani Verginii Pastoris in Odenpee descriptum Dörpati ao. 1706. 9. Apr. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Bd. IX. Riga: Frantzen, lk 118–125.
- ER 2000 = Eestikeelne raamat 1525–1850. Toim E. Annus. Tallinn: Eesti TA Kirjastus.
- Forselius, Bengt Gottfried [1678]. An die hinterbliebene Frau Wittibe. – Klag- und Trost-Gedicht.... Herrn Andreae Forselii.... Anno 1678. am 21. Februarij, zu letzten Ehren schuldigst aufgesetzt.... Reval: Christoff Brendeken, lk IIv–IVr.
- Forselius, Bengt Gottfried 2002. An die hinterbliebene Frau Wittibe. Andreas Forseliuse mahajäänud lesele. Tlk A. Kaalep. – Forseliuse Sõnumid, nr 9, lk 40–44.
- Franklin, Benjamin 1987. Writings.... New York: Literary Classics of the United States.
- Gardt, Andreas 1999. Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland. Vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Berlin: de Gruyter.
- Gutslaff 1648 = [Faksiimile ja tõlge] Johannes Gutslaff, Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam / Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Koostanud ja tõlkinud M. Lepajõe. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool, 1998.
- Gutsleff 1732 = Eberhard Gutsleff, Vorrede. Eessõna. – [Faksiimile ja tõlge] [Anton Thor Helle,] Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõna kirjutanud A. Kilgi ja K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006, lk 13–A36a.
- Göseken 1660 = [Faksiimile] Heinrich Göseken, Manuctio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache. Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von A.-L. Värri Haarmann. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977.
- Helk, Vello 1992. Lisaandmeid perekond Hornungi kohta. – Tulimuld, nr 1, lk 51–53.
- Hiärne 1717 = [Faksiimile] [Urban Hiärne,] Orthographia svecana, eller Den retta swenska bookstafweringen stelt i ett samtal emellan Neophilum och Eustathium. – Stig Örjan Ohlsson, Urban Hiärne and Cartesian phonetics. Lund: Ambla, 1997, lk 1–60.

- Hopp ius 1715 = Christian Hoppius, Arm ja rahu Jumalast.... – [Faksiimile] Uus Testament 1715. Eessõna tlk T. Paul. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2004 (pagineerimata).
- Hornung 1693 = [Faksiimile] Johann Hornung, Grammatica Esthonica, brevi, perspicuâ tamem methodo ad dialectum Revaliensem. Eingeleitet und herausgegeben von Harald Haarmann. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Riga 1693. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977.
- Hundt, Markus 2000. „Spracharbeit“ im 17. Jahrhundert. Studien zu Georg Philipp Harsdörffer, Justus Georg Schottelius und Christian Gueintz. Berlin–New York: de Gruyter.
- Ickelsamer 1527 = [Faksiimile] Valentin Ickelsamer, [a] Die rechte weis auf kürztist lesen zu lernen. [b] Ain Teütsche Grammatica. Hrsg. von K. Pohl. Stuttgart: Klett, 1971.
- Jensen, Hans 1969. Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- Kask, Arnold 1958. Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirja-keeles. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold 1967. Eesti keele ajalooline grammatika I. Häälikulugu. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kask, Arnold 1970. Eesti kirjakeele ajaloost I–II. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2000. B. G. Forseliuse ortograafiauendusest. – Forse- liuse Sõnumid, nr 7, lk 3–8.
- L'Éstrange Turner, Gerard 1980. Essays on the History of the Microscope. Oxford: Senecio Publishing Co.
- Lanekask, Heli 2004. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lancelot, Claude, Arnould, Antoine 1810. Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal.... Paris: Bossange et Masson.
- Lepajõe, Marju 1998. Johannes Gutsblaffi „Grammatilised vaatlused“. – Johan- nes Gutsblaff, Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam / Gramma- tilisi vaatlusi eesti keelest. Koostanud ja tõlkinud M. Lepajõe. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 285–316.
- Lipp, Martin 1895. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. I. Katoliku kiriku ajast Rootsi aja lõpuni. Jurjev: Laakmann.
- Masing, Uku 1970. Ühest C. Brendekeni registrimata trükisest. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 737–742.
- McLelland, Nicola 2006. Letters, Sounds and Shapes. Reflections on the Sounds of German in Early Modern Linguistic Awareness. – Transactions of the Philological Society, Vol. 104:2, lk 229–258.
- Oissar, Edgar 1969. Vanimatest eesti aabitsatest. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 129–139.
- Oissar, Edgar 1971. Eesti aabitsa arengulugu. Tallinn (käsikiri TLÜ Akadee- milise Raamatukogu Baltika kogus).
- Peebo, Jaak 2001. Wastse Testamendi lugu. [Tallinn:] Eesti Keele Sihtasutus.
- PK 2003 = Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. Koost L. Pahtma, K. Tafenau. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Põldvee, Aivar 1989. Paar rännakut eesti kirjandusloo koiduhämaruses. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 552–557, nr 10, lk 604–611.

- Põldvee, Aivar 1992. Märkusi L. Andreseni raamatu ja B. G. Forseliuse asjus. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 439–443.
- Põldvee, Aivar 2006a. Konstrueeritud Forselius. Kroonikast Kalevipojani ja edasi. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2004–2005. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 9–51.
- Põldvee, Aivar 2008. „Lihtsate eestlaste ebausukombed” ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole. – Ajalookirjutaja aeg. Koost P. Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 141–227.
- Põldvee, Aivar 2009a. Eesti „tähesõja” taust ja retoorika. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 642–667.
- Põldvee, Aivar 2009b. Rektor ja pastor Johannes Forselius. Märkmeid eluloost, argielust ja pedagoogikast. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. III. Koost E. Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 231–279.
- Reiman, Villem 1895. Bengt Gottfried Forselius. – Eesti Üliõpilaste Seltsi Album III. Tartu: Eesti Üliõpilaste Selts.
- Saareste, Albert 1929a. B. G. Forselius’e keelereformide käsitlemine Eestimaa konsistooriumis a. 1687. – Eesti Keel, nr 3–4, lk 80–85.
- Saareste, Albert 1929b. Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleiudest. – Eesti Keel, nr 3–4, lk 57–69.
- Saareste, Albert, Cederberg, Arno Rafael 1925–1931. Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XVI.) Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi Kirjastus.
- Salu, Herbert 1949. Romantiline Hornung. – Virittäjä, nr 1–2, lk 90–117.
- Schottelius, Justus Georg 1641. Justi-Georgii Schottelii Einbeccensis, Teutsche Sprachkunst.... Braunschweig: Gruber.
- Schottelius, Justus Georg 1663. Ausführliche Arbeit Von der Teutschen HauptSprache.... Braunschweig: Zilliger.
- Stahl 1637 = [Faksiimile] Heinrich Stahl, Anführung zu der Estnischen Sprach. Brampton: Maarjamaa; Tartu: Johannes Esto Ühing, 2000.
- Suetonius 2009 = Gaius Suetonius Tranquillus, Keisrite elulood. Tlk M.-K. Lotman, K. Tafenau. [Tallinn:] Tänapäev.
- Teriing, Arvo 1981. Uut Bengt Gottfried Forseliuse õpingute kohta. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 681–683.
- Teriing, Arvo 1996. Descartes ja tema ideede jõudmine Baltimaale 17. sajandil ja 18. sajandi algul. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu.
- Teriing, Arvo 2006. Heliotsentrilisest maailmasüsteemist ja selle retseptioonist Baltimaal 17. sajandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil II. Koost E. Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 151–199.
- Teriing, Arvo 2008. Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Thor Helle 1732 = [Faksiimile ja tõlge] [Anton Thor Helle,] Lühike sissejuhatust eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõna kirjutanud A. Kilgi, K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006.
- Treumann, Hans 1970. Adolph Simoni raamatute nimestik ja teisi raamatuloolisi mistselle. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 528–542.

- V e s t r i n g, Salomo Heinrich 1998. *Lexicon Esthonicum Germanicum*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- V i h o n e n, Sakari 1978. Suomen kielen oppikirja 1600-luvulla. Kieliopillinen ajattelu 1600-luvun suomen kielen oppikirjoissa. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- V i r g i n i u s 1691 = Osmo Ikola, Vanhan etelävirolaisen käsikirjan esipuhe. [Adrian Virginius,] Vorrede. Christlicher und geneigter Leser. – Sananjalka 1983, nr 25, lk 134–142.
- W a s t n e Testament 1686. [Faksiimile]. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2001.
- W e s t l i n g, Gustaf Oskar Fredrik 1892. Förarbetena till den estniska öfversättningen af Nya Testamentet 1715. Kyrkohistorisk studie. Sundsvall.
- W i e s e l g r e n, Greta 1943. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. Lund: Gleerup [Äratrükk: Vetenskaps societeten i Lund. Årsbok 1942].

BENGT GOTTFRIED FORSELIUS JA TÄHED

Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õppeviisi mõistmiseks

AIVAR PÖLDVEE

(*Algus Keeles ja Kirjanduses nr 5*)

5. Forselius, Ickelsamer ja Port-Royali grammatika

Uued tähenimed. Kuigi tõsiasi, et Forselius nimetas tähti *ka, el-i, em-i, en-i* asemel *ke, le, me, ne*, on teada üle saja aasta (1895), pole keeleteadlased seda miskipärast märganud ega pööra sellele tähelepanu ka L. Andresen ega L. Aarma.⁵⁵ Niisugune hääldamine oli Forseliuse õppeviisi nurgakivi, millele omakorda toetus täpne silbitamine. Samad tähenimed leiame Hornungi grammatikast (vt näidist 3), nagu on osutanud E. Annus (1989: 559). „Tähesõja” kontekstis on juba mainitud XVI sajandi saksa pedagoogi Valentin Ickelsamerit, kelle üheks inspireerijaks oli I sajandil elanud retoorik Quintilianus (vt Pöldvee 2009a: 648, 659–660). Ickelsameri järgi pole lugemine midagi muud kui õige ja tundlik tähtede nimetamine. Harjumuspärased tähenimed segavad lugemaõppimist, sest nendega veeritakse kokku silpe, mida sõnas tegelikult ei leidu. Sulghäälikuid (*die gantz haimlichen oder stumm buchstaben*), mis valmistavad kõige enam raskusi, peab hääldama *Ba, pa, Da, ta*, aga „enne kinni pidama, kui /a/ tuleb”. Hääldust järgides on Ickelsameri selgitusel lugemine palju lihtsam, „sest kümnest tähest jääb siis järele vaid viis” (Ickelsamer 1527a: A5v; 1527b: B2r–B3r).

Seni on Forseliuse õppeviisi eeskujuna nimetatud Johannes Gezeliuse tööd „Methodus informandi...” (1683) (vt Puksov 1933: 1128 jt) ning Jan Amos Komenský õpikut „Orbis sensualium pictus” (1658), mis „andis uue aabitsa koostamisel kõige konkreetsemat eeskujut” (Andresen 1991: 18, 22). Gezeliuse juhendi (1683) ja kompendiumisse „Yxi paras Lasten tawara” (Turu, 1666) kuulunud „ABC Kirja” põhjal ei saa siiski teha järeldust, et ta pooldas häälikumeetodit. Komenský „Orbis sensualium pictus” ja selle onomatopoeetiline piltidega tähestik (*ein figurisches Alphabet*) oli Forseliusele kahtlemata tuttav, kuid selle raamatu esmane siht oli ladina keele ja ümbritseva maailma tundmaõppimine. Üks pädevamaid uurimusi sel teemal väidab, et „Orbis sensualium pictus” jõudis häälikumeetodi osas vaid poolele teele, järjekindlamalt esitas selle Ickelsamer (Schaller 1967: 336–339). Samal seisukohal on aabitsauurijad, kes peavad vajalikuks „Orbis sensualium pictust” lugemisõpetuse kontekstis küll mainida, kuid aabitsate hulka seda ei arva (Willke 1965: 25; Teistler 2006: 21). Aga mis peamine, Gezeliuse ja Komenský esiletõstmiseks tuleb selektiivselt mitte näha Forseliuse uusi tähenimesid.

⁵⁵ Uusi tähenimesid on maininud peale V. Reimani (1895) ja M. Lipu (1895) ka P. Pöld (1933: 38), G. Wieselgren (1943: 78), E. Oissar (1969: 131; 1971: 47–48) ning E. Annus (1989: 559).

f l m n p r s t w							
e							
ä		ö		ü		i	
a		o		u			
et ät ôt üt it at ot ut							
ep äp öp üp ip ap op up							
ew äw öw üw iw aw ow uw							
ef äf öf üf if af of uf							
el äl öl ül il al ol ul							

Ab Initio.			
f	fe	Frapp/ Kap/ key/ furt.	
l	le	libbe/ liggi/ löma.	
m	me	Minna/ minnema.	
n	ne	Ninna/ naddo/ nödder	
p	pe	pärris/ puhuama/ pil.	
r	re	Riid/ rätima/ roma	
s	se	saks/ söma söma.	
t	te	Tapper/ talare/ rassun	
w	wre	wessi/ wälli/ walwama	

Näidis 3. Tähed ja harjutussilbid B. G. Forseliuse aabitsa (1694) esilehel, detail. Paremal konsonandid ja nende nimed J. Hornungi „Grammatica Esthonicas” (1693), lk 1, detail.

Port-Royali grammatika. Sarnaste uute tähenimede juurde jõuti mitmel pool ja mitte üksnes foneetikast, vaid ka loogikast ja pedagoogikast lähtuva arutluskäiguga. Näiteks Madalmaades väitis matemaatik Simon Stevin 1586. aastal, et on ebaloomulik, kui tähed (s.o tähenimed) grammatika põhielementidena sisaldaks rohkem silpe kui neist moodustatud sõnad, 1635. aastal aga soovitas Petrus Montanus ümber nimetada *h* ja *k* (*hee* ja *kee*), et nende nimed kõlaks kokku tähtedega *b*, *p*, *g* jt (vt McLelland 2006: 246, 254). Kõnealuste tähenimede ratsionaalse selgituse leiame 1660. aastast pärineva nn Port-Royali grammatika VI peatükist „Uus meetod, mille abil kõigis keeltes kergesti lugema õppida”.⁵⁶ Grammatika autorid Claude Lancelot ja Antoine Arnould, kes tuginesid omakorda Blaise Pascalile,⁵⁷ selgitavad, et kõige loomulikum viis on õpetada lapsi tähti ära tundma üksnes nende hääldamise heli järgi, kusjuures konsonante tuleb nimetada ainult nende loomuliku heliga, lisades vaid tumma *e*, mis on hääldamiseks vajalik. Forseliuse oponendid nimetasid sellist hääldamist mõmisevaks uueks veerimiseks (*das mummeln-de neue buchstabieren*).⁵⁸

Ickelsameri hääldusvõtte erineb Port-Royali ja Forseliuse konsonandinimedest üksnes „tumma” järelvokaali poolest, kuid see on oluline nüanss. Forseliust tabanud kriitikas leidub etteheide, miks ta siis ei nimeta tähti juba esimese vokaali järgi *ba*, *da*, *fa*, *ga* etc. nagu *ha*, *ka*.⁵⁹ Sama mõtte – hääldada konsonante esimese vokaaliga – pakkus Saksamaal välja Johann Gottfried Zeidler (1700: 4–5) oma tähtede loomulikku korda järgiva õppemeetodi selgituses.⁶⁰ Seega näib „tumm *e*” osutavat pigem prantsuse hääldusvõtte poole,

⁵⁶ Artikli kirjutamisel on kasutatud grammatika prantsuskeelset väljaannet (Lancelot, Arnould 1810: 259–266) ja ingliskeelset tõlget (Lancelot, Arnould 1975: 56–61).

⁵⁷ Teade pärineb B. Pascali öe kirjast (1655). Vt Barnard 1918: 141–150. Kirjeldatud meetodil õppisid näiteks kuueaastased tüdrukud kolme kuuga lugema. Vt ka Miel 1969: 261–263.

⁵⁸ Eestimaa konsistorium reduktsioonikomissaridele 1. II 1688 (PK 2003: 168).

⁵⁹ J. E. Bender reduktsioonikomissaridele 7. II 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 4949, l 60). Benderi arvates olid *ef* ja *el* sama lihtsad hääldada kui *fe* ja *le*, üksnes viimased järgisid heebrea ja kreeka keelt. Forseliuse meetodi sügavamat mõtet Bender ilmselt ei taibanud.

⁶⁰ Zeidler esitab oma meetodit kui uut, kuid kordab sisult Ickelsamerit: „...tähenimed

kuigi ka üks Ickelsameri järgijatest, Peter Jordan (1533), soovitas tähenimesid *le, me, ne*. Port-Royali grammatika V peatükk käsitleb tähti märkidena (*caractères*), sõnastades täiusliku õigekirja neli reeglit: (1) iga täht (*figure*) märgib mingit häält; (2) ükski hääel pole ilma tähemärgita; (3) iga täht märgib vaid üht häält, kas lihtsat või kahekordset, topelttähed ei riku kirja täiuslikkust; (4) sama häält ei märgita erinevate tähtedega.⁶¹ Sarnaseid argumente esitas Forseliuse patroon J. Fischer, kui ta selgitas Eestimaa konsistooriumile ortograafiauenduse aluseid: (1) parim kirjaviis on selline, mille abil õpilane kõige paremini lugema õpib; (2) tähed, mida kohalik elanik hääldada ei oska, selle keele alfabeeti ei kuulu, mida tõestavad ka teised keeled (vt Põldvee 2009a: 658).

Suur- ja väiketähed. Ratsionaalne – või intuiitiivne – järeldus, et häälikumeetod toimib kõige paremini kirjaviisiga, milles tähed ja häälikud on üksüheses vastavuses, suunas ka Forseliuse otsinguid. Sellele viitab tema tsitaat „vaata minu õpetamise meetodi põhjendust” (vide rationem *meiner lehs-methode*) Heidrichi märkuses tähestiku kärpimise ja versaalidest loobumise ettepaneku kohta. Repliigist „ometi sai Liepa konverentsil otsustatud, et versaalid peavad Piiblissee jääma”, selgub, et algul taheti suurtähed välja jätta ka Uuest Testamendist. Sellel ettepanekul on ühtaegu nii praktiline kui ka mõistus-pärane seletus: fraktuurkirja väiketähed on kujult lihtsamad kui versaalid, aga häälduse poolest nad ei erine.⁶² Port-Royali grammatikas seisab kirjas, et suurte ja väikeste tähtede erinevus on vastuolus neljanda reegluga (vt ees-pool).⁶³ Ometi peitub ratsionaalne iva ka Forseliuse ettepanekus eristada ortograafiliselt homonüüme: näiteks kirjutada sõna *Wihha 'Zorn'* suure tähega ja *wihha 'bitter'* väikse tähega [vrd sks *Meer* ja *mehr* – A. P.], mille peale Heidrich hüüatab: „Ennäe Forseliuse nõuannet (*ecce consil[ium] Forseli[ii]*)” ja lisab lehe servale veel ühe *viha: Wihha, Wicht*.⁶⁴

6. Kirjaviis ja õppeviis

Forseliuse aabitsa kahele esimesele ja kahele lõpuleheküljele (vt näidised 3–5) mahutatud n-õ metoodilisest osast on keeleteadlased seni mööda vaadanud, pedagoogika- ja aabitsauurijad aga piirdunud – paremal juhul – kirjeldamisega. Vaadeldes Forseliuse aabitsa (1694) struktuuri ja õpetamise meetodit

panevad lapsi veerimisel eksima.... Ja miks ei öelda *ba / da /* kui öeldakse */ ka*? Kas siis teised tähed ei ole nii head / et neil pole esimest vokaali?” Tavapärase alfabeet (*Nach alter Art*) ja versaaltähestik paiknevad loomulikus korras vokaalide ja uute nimedega konsonantide järel (*Die Buchstaben nach natürlicher Ordnung*). 1700. aastal tuli Zeidler välja mõttega avada kool või seminar, mis valmistaks ette kõstmeid ja koolmeistreid; teda on peetud üheks Rousseau ja Pestalozzi eelkäijaks (vt Lechner 2008: 8, 16, 57–61).

⁶¹ Reeglid on esitatud lühendatult.

⁶² Sellist foneetilist argumenti kasutas näiteks XVI sajandil Inglismaal John Hart, kelle arvates sama loomust esindavad tähed tuleks ka ühtmoodi kirjutada. Suurtähte asendada väiketähe ette soovitas ta lisada kaldkriipsu (Jones 1953: 149).

⁶³ Väitele on lisatud ajalooline argument: kreeklased ja roomlased kasutasid kaua aega üksnes suurtähti, heebrea keeles valitseb aga ühtlus tänaseni.

⁶⁴ A. Heidrichi märkmed Forseliuse ettepanekute punkti 13 ja § 17 kohta, jaanuar 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 730, l 276). Sama näitesõna leidub Gösekenil (*Weeha*) ja Hornungil (*wihha*).

sep löm püs näp wil wof tam luf aif alw arw ilin itp itm ern örf ofi ofi uft ulti urt unt rife lapp wörf fip fimp rafw fakf pant	Efti öp-öerufte niif pärlufi
t d p b f g find fild mörd ladw urb amb nifb ärg dfg ang	Eftimenne päüt öfomad jum-mala tum-me Eftifud. Eftimenne Eäg: fin-nul ep pea mit-te töt-fof juttu-ma-lad inu-no eef of-fe-ma.
h täht tafh wifm ai ei oi ut äi di au öu ja jo jä	Eeine Eäg: fin-na ep pe-a mit-te jum-ma-la fin-no if-fanda tum-me kur-jaf-te pruuf-ma; feft jum-mal ep fa ted-ba mit-te nuht-fe-mat-ta jät-ma/fe tem-ma tum-me kur-jaf-te pru-gib.
uuf aaw tir ääl döl küün reed food pjung fjuung fjuund njuud	Eolemaf Eäg: fin-na pe-ad päp-ba pä-töä vif- bit-fe-ma.
pä-lu öp-pe öp-pe-ta öp-pe-ta-me öp-pe-ta-mat-ta öf-a u-s aaf-ta	A a

Näidis 4. B. G. Forseliuse aabitsa (1694) 2. ja 3. lk (AIv–AIIr).

keeleuueenduse aspektist, näeme kõike seda, millest artiklis on juttu olnud. Järgnev analüüs lähtub aabitsa tüpograafiliselt eristatud jaotustest, mida võib vaadelda kui temaatilisi õppetükke.

[Lk 1.] [1. Konsonandid.] Tähtede õppimist alustati väiketähtedena esitatud konsonantidest, mille seast puuduvad (tänapäeva mõistes) võõrtähed, *b*, *d*, *g*, poolvokaal *j* ning *h*, mis polnud päris puhas konsonant.⁶⁵ *h* puudub ka Hornungi grammatika (1693/1977) konsonantide seast. Erinevalt antiiksest grammatikatraditsioonist ja naabermaade aabitsatest (vt Willeke 1965; Kotkaheimo 1989; Labrence 1988) alustas Forselius õpetamist konsonantidest, mitte vokaalidest. Aga nii oli see juba Stahli (1637) grammatikas, kus esitleti kõigepealt eestlaste konsonante.

[2. Vokaalid.] Esimene vokaal, mida Forselius õpetas, polnud *a*, vaid *e*, mis on ka visuaalselt esile tõstetud.⁶⁶ Tumma *e* abil nimetati konsonante ning pisi-ke *e* vormistas tähed *ä*, *ö* ja *ü*, millega ühte ritta oli seatud *i* kui neljas täpi-ga täht. Vokaalide viimases reas seisis *a*, *o* ja *u*. Didaktilise tagamõtte kõrval oli tähtis *e* diftongide küljest „lahti haakida” ning *ä*, *ö* ja *ü* rõhutatult esile tõsta, et ka sakslastest pastorid hääduserinevusele tähelepanu pööraksid.⁶⁷

⁶⁵ Näiteks puudub *h* konsonantide seast M. Agricola soome aabitsas (1543). G. Overheide (1660: 18) nimetab *h*-d lisakaashäälikuks (*fuglicher Mitlaut*), nii nagu *e* on lisatäis-häälik. U. Hiärne (1717: 41) osutab *H*-tähe käsitluses, et kuigi kreeklased ei taha seda pida-da täheks, pole mingit alust jätta *h* tähestikust välja. Soome ortograafias soovitas ta *h* kahe-kordistada (*nahhka*, *pihhka* jne), et vältida sakslaste ja rootslaste häädusvigu.

⁶⁶ *e*-d nimetas J. G. Schottelius (1663: 208–210) saksa keele kõige tähtsamaks või suur-sugusemaks (*vornemste*) täheks.

⁶⁷ Tänaest tarkusest märkame, et eesvokaale õpiti enne tagavokaale.

[3.–4. Silbiharjutused.] Samas vokaalide järjekorras⁶⁸ moodustati kahe-tähelisi silpe vokaalist ja konsonandist (*et, ät, öt, üt, it, at, ot, ut* jne) ning seejärel konsonandist ja vokaalist (*ki, kü, kä, ka, ku* jne).

[Lk 2.] [5.–6. Ühesilbilised sõnad.] Silbiharjutuste järel asuti sõnu⁶⁹ kokku lugema. [5.] Alustati lühikese vokaali ja lõpukonsonandiga sõnadest, nagu *lep, lõm, püs, näp* 'lepp, lõmm, püss, näpp' jt. Ka siin kohtame vokaalidest esimesena *e-d*, järgmised sõnad on *ö-, ü-* ja *ä-ga*. Näitevalik järgib Stahli-pärast reeglit, et sõnalõpu ülipikk konsonant on ühekordne. Göseken ja Gutsclaff kirjutasid *Patt, Sepp* ning pole võimatu, et ka Forselius aabitsa algversioonis (vrd vahelmise kirjaviisi kava).

[6.] Järgnevad konsonantühendiga lõppevad sõnad, mis algavad vokaaliga (*alt, alw* 'halb', *arw* 'harv', *ilm, ilp, irm, ern* 'hernes', *ulk, urt* jt) või konsonandiga (*rist, laps, wörk, rasw, katk* jt). Nii siin kui ka järgmistes harjutustes [7, 8, 15] lähtub näitesõnade valik soovist keelt kirjeldada, s.t sõnad on valitud nii, et ükski konsonantühend ei kordu.

[7. Klusiilid.] Tähtede *b, d, g* – millega ei alga ükski sõna – ja klusiilide (*t d, p b, k g*) eristamise juurde asuti alles siis, kui esimene lugemiskogemus käes ning korrektseks hääldamiseks võrdlusalus olemas. Niisugune konsonantide kategoriseerimine on aabitsate puhul erandlik, grammatikate puhul aga mitte. Nagu märgitud, osutas sulghäälikute (*stumb buchstaben*) hääldamise raskuste juba Ickelsamer, XVII sajandi saksa grammatikates käsitati neid kui sugulasi või samakõlalisi tähti (nt Overheide 1660: 27–30).

[8. *h*.] Viimase tähena võeti ette *h* (*täht, tahk, wihm*). Teistest tähtedest eraldi seisis *h* kolmel juba selgitatud põhjusel: esiteks, Forselius ei kasutanud *h-d* sõna alguses, teiseks, *h* polnud päris konsonant ja kolmandaks didaktilisel põhjusel. Uus foneetiline funktsioon vajas esiletõstmist, enne kui asuti järgmise kahe õppetüki juurde, mis käsitlesid pikkade vokaalide märkimist.

[9.–10. Diftongid ja pikad vokaalid.] Omaette lahtrisse [9.] on paigutatud diftongid (*ai, ei, oi, ui, äi, öi, au, öu*) ning poolvokaal *j*, mis tähestikku ei kuulunud, küll aga esines kirja pildis. Forselius tegi *j*-tähe abil selgeks lahtise silbi häälduse: *ja, jo, jä* 'jaa, joo, jää'. Diftongi ja täishääliku ning lahtise ja kinnise silbi eristamine oli hädavajalik, sest sellest sõltus nii korrektne hääldus kui ka õigekiri. Adrian Virginius selgitas tartu keele kirjaviisi uuendamisel, et „tuntud reegel *Omnis diphtongus longa est*⁷⁰ ei pea eestlaste puhul paika”, ning juhtis tähelepanu, et üksiku diftongiga *ä, ö, ü* või vokaaliga kinnine silp hääldatakse lühidalt (Virginius 1691: 139). [10.] Pikkade vokaalide kinnises silbis kahe tähega märkimine tehti selgeks järgmises harjutuses: *uus, aaw, iir, ääl, ööl* 'öel', *küün, reed, kood*. Kõige lõppu jättis Forselius võimatu ortograafiaga sõnad, kus ühes silbis on kõrvuti kolm või koguni neli (pool)vokaali (*pjuug, lijuug, kijuud, njuud* 'piug, liug, kiud, niue'). Need olid lapsele kirja pildilt keerulised, aga pidid ilmselt ka näitama, et eesti keelt ei saa toppida saksa grammatika puuri.

[12. Silbitamine ja vormiõpetus.] Kui ühesilbiliste sõnade lugemine oli kätte harjutatud, võeti ette lihtsad liitsõnad (*pä-lu* 'pealuu') ja mitmesilbili-

⁶⁸ L. Andreseni (1993: 31) arvates on see veel üks tõend, et aabitsas puudub meetoodiline järjekindlus.

⁶⁹ L. Andresen (1993: 31–34) nimetab neid mõttetuteks täheühenditeks ja tähenduse-ta harjutusteks.

⁷⁰ Kõik diftongid on pikad (ladina *k*).

A	E	H	J	K	L	M	N	O	antf	elst	nartf	firtf	twärf
a	e	h	j	k	l	m	n	o	kunf	walst	jampf		
P	R	S	T	U	W	eli	pri	wri	tru				
p	r	s	t	u	w	knup	krap	plaf	wlast				
I.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.					
IO.	II.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.					
19.	20.	30.	40.	50.	60.	70.							
80.	90.	100.	1000.	10000.									
I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.					
X.	XI.	XII.	XIII.	XIV.	XV.	XVI.							
XVII.	XVIII.	XIX.	XX.	XXX.									
XL.	L.	LX.	LXX.	LXXX.	XC.								
C.	M.												

Näidis 5. B. G. Forseliuse aabitsa (1694) lõpuleheküljed (BIIv–BIIIr).

sed sõnad: *öp-pe* > *öp-pe-ta* > *öp-pe-ta-me* > *öp-pe-ta-mat-ta*. Tollaste aabitsate puhul on selline sõnavormide süntees ja analüüs harukordne. Tõenäoliselt korrati sama harjutust ka teiste sõnadega. Silbipiiri nihutamine konsonantide kahendamisega tulenes ortograafiast: nii eristati lühikese hääldusega vokaali (vt Toomse 1940). Pärast seda harjutust võis lugemine alata. Esimehe lause, mis kokku veeriti, oli *o-ta u-e aas-ta* (s.o osasihitiseveega): „Oota uut aastat!”

[Lk 3–19.] [13. Katekismus.] Kogu katekismuse tekst on silbitatud. Versaale asendavad muust kirjast veidi suuremad väiketähed.⁷¹

[Lk 20.] [14. Versaalid. Alfabeet.] Et teistes raamatutes kasutati suurtähti, tuli need enne aabitsa käestpanekut selgeks õppida. Alfabeetilises järjestuses versaalid (18 tähte) on esitatud kolmes kahanevas šriftis, nende all neljandas reas juba tuttavad väiketähed. Et trükkalil polnud kõiki tarvilikke trükitüüpe, jäid tähestikku augud.

⁷¹ Jättes ära silbitamismärgid, võib aabitsa lehekülgedel näha tallinnakeelse Uue Testamendi kirjapilti, kui see oleks trükitud Liepa konverentsil esitatud ettepanekute alusel (vrd Roosimaa 2006).

[Lk 21.] [15. Laensõnad.] Viimaselt õpetusleheküljelt leiame valiku saksa ja rootsi keelest laenatud sõnu, milles esinevad eesti hääldusele võõrad konsonantühendid: *ants* (Hans), *elts* (Elisabeth), *narts*, *kirst*, *wärsk*, *kunst*, *walsk*, *jamps*, *kli*, *pri*, *wri*, *tru*, *knup*, *krap*, *plak*, *wlask* 'plasku'. Juba Göseken juhtis tähelepanu, et eestlastel on raske hääldada niisuguseid sõnu nagu *Klaas*, *Trum* ja *Kruw*, mille asemel öeldakse *Laas*, *Rum* ja *Ruw*. Näited *krap*, *pri*, *plaksu* jt esinevad ka Hornungi grammatika kaheksa reegli juures.

[16. Antiikva.] Eelviimaseks õppetükiks jäid majuskliites ja minuskliites esitatud ladina tähed (antiikva, 18 tähte) ühes abistavate väiketähtedega fraktuuris. Ka siin on *Ä*, *Ö* ja *Û* kohal trükitehnilistel põhjustel lüngad. Ladina trükikirjaga puutusid eestlased kokku harva.

[17.] Aabitsa lõpetavad araabia ja rooma numbrid. Viimasel leheküljel on aabitsakukk.

Kuidas käis selle aabitsaga õppetöö, kirjutas Forseliusele praost Chilian Rauschert Sangastest (20. V 1687): „Enamjagu õppis tähed (*das ABC*) ühe tunniga ära, 5 nädala pärast ei olnud neil aabitsat (*Fibel*) enam vaja ning 10 nädalaga oskasid nad üsna hästi (*ziemlich*) lugeda” (Wieselgren 1943: 99; Andresen 1991: 68–69). Sangaste koolmeistriks oli 15-aastane talupoiss Bengt Adamson (Uustalu Bengt), kes abistas Forseliust juba Tartus ning hiljem õpetas Harju-Madise kakskeelses koolis eesti ja rootsi lapsi.⁷²

Kokkuvõte

Nii nagu kiri on olemuselt konservatiivne, on seda ka grammatika ja aabits. Õhtumaise kooligrammatika ja aabitsa struktuur püsisid sajandeid muutumata ning uuendused või rahvuslikud erisused ilmutasid end vaid nüanssides. Forseliuse aabits sündis poleemikas Stahli kirjaviisiga ning eelkäijate (Gösekeni jt) ettepanekuid ellu viies, mistõttu seda ei saa mõista ega hinnata väljaspool XVII sajandi keeleõpetuse konteksti. Lugeses aabitsat kui grammatikat, avaneb kadunud maailm, mis end esimesel pilgul ei ilmuta. Et tegemist polnud pelgalt õppevahendi, vaid ka uuendatud kirjaviisi esimese rakenduse ja põhjendusega, sisaldab Forseliuse aabits elemente, mida me ei leia tollastest saksa, rootsi, soome, läti jt aabitsatest. See väide vajab eraldi toetamist, siin saame piirduda vaid tõdemusega, et väikese põhjaeestikeelse aabitsa neljal leheküljel teostus julge ja tulemuslik uuendus. Radikaalne ortograafia-reform õnnestus läbi suruda viimasel hetkel, s.o enne normeeriva piiblitõlke ilmumist, ja suhteliselt nõrga inertsiga tõttu, kui võrrelda eesti kirjakeelt vanade kultuurkeeltega, mille rikkalik pika traditsiooniga trükisõna kirjaviisi muutmist takistas.

Forseliuse aabits ja kirjaviis taotlesid lihtsust ning lähtusid häälduspärasuse printsibist, mille aluseks olid foneetiliselt põhjendatud alfabeet ja uued tähenimed (*ke*, *le*, *me*, *ne* jne). Forseliuse õppeviisil on suur sarnasus Valentin Ickelsameri häälikumeetodiga ning see langeb kokku ortograafiapõhimõtete ja universaalse õppeviisiga, mida kirjeldab Port-Royali grammatika (1660, V–VI ptk). Versaalidest ja liigsetest tähtedest loobumine, tähestiku hää-

⁷² Sangaste kooli kohta vt Vahre 1995: 105–106; Bengt Adamsonist lähemalt vt Põldvee 2001 ja „Relation der Küster Wesen vndt Zustand betrefend in Harrien” (EAA, f 1, n 1, s 139, l 5 p–6; dokumendi leidis Enn Küng).

likuline kategoriseerimine, ortograafiareeglite järgi rühmitatud harjutused ning kogu aabitsateksti silbitamine tegid lugemaõppimise hõlpsaks ja meeldivaks. Sel viisil õpetamisega said hakkama ka teismelised talupoistest koolmeistrid, kelle tööle aitas kaasa aabitsa loogiline ülesehitus. Lihtsam ja vajalikum omandati enne keerulisemat ja vähemtähtsat, tundmatu (nõrgad sulghäälikud, *h*, versaalid ja ladina tähed) tuntu abil, õpitav oli hästi liigendatud ning selles ei olnud midagi tarbetut.

Elava eesti keele hääldusest, soome ja rootsi ortograafiast, tervest mõistusest ja Euroopa keeleteaduse parimatest eeskujudest lähtumine tegi Forseliuse aabitsast vaheda relva, mille ees taganesid „tähesõjas” Stahli-pärane talinna keele kirjaviis, uuenduste peatamiseks loodud vaheline kirjaviis ning ka senine tartu keele (Wastse Testamendi) kirjaviis. Forseliuse aabitsas on olemas Hornungi „Grammatica Esthonica” (1693) tuum ning Piibli (1739) kirjaviis. See on raamat, mis õpetas eestlased lugema ja millel ei puudu eeldused pakkuda laiemat huvi nii keeleteaduse kui ka pedagoogika ajaloo uurijatele. Parafraaseerides Noam Chomskyt (1966), võiks seda nimetada kartesiaanlikuks aabitsaks ja pole võimatu, et selles turunduslikult kõlavas fraasis on rohkem tõtt kui Chomsky hinnangus Port-Royali grammatika kohta.

Forselius suri noorelt, elu tähetunnil. See toob meelde Elbert Hubbardi sententsi *Grammar is the grave of letters*, mis vihjab mõtet pärssivatele piirangutele. Forselius vabastas eesti kirjaviisi senistest raamidest, nimetu monumendi püstitas talle Hornung. Aga kirja konservatiivse loomuse vastu ei saanud nemadki. Kõik võõra, mis XVII sajandi tublid keelemehed (vt Ross 2002) talupoja hääldust tähele pannes eesti tähestikust välja viskasid, tassisid needsamad matsid tuppa tagasi – niipea „kui kõndima õppisid parkettide pääl...”. Ja tähenimed on meil ikka nagu vanas Roomas.

Arhiivimaterjalid

EAA = Eesti Ajalooarhiiv, Tartu

f 1 Eestimaa rootsiaegne kindralkuberner

f 1187 Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistoorium

Kirjandus ja publitseeritud allikad

Agricola 1543 = [Faksiimile] Michael Agricola, Abckiria. Näköispainos Mikael Agricolan ABCKirian eri painosten säilyneistä katkelmista. Toim A. Penttilä. [Helsinki:] Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1982.

Andresen, Lembit 1991. Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius. Tallinn: Eesti Raamat.

Andresen, Lembit 1993. Eesti Aabits reformatsioonist iseseisvusajani. Tallinn: Koolibri.

Annus, Endel 1989. Täiendusi ja täpsustusi eesti vanemale aabitsaloole. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 558–560.

Barnard, Howard Clive 1918. The Port-Royalists on Education. Extracts from the Educational Writings of the Port-Royalists. [s. l.:] Cambridge University Press.

- Chomsky Noam 1966. Cartesian Linguistics. A Chapter in the History of Rationalist Thought. New York–London: Harper & Row.
- Gezelius, Johannes 1683. Methodus informandi in Pædagogii tam ruralibus quam urbicis.... Aboæ: Johann Winter.
- Hiärne 1717 = [Faksiimile] [Urban Hiärne,] Orthographia svecana, eller Den retta swenska bookstafweringen stelt i ett samtal emellan Neophilum och Eustathium. – Stig Örjan Ohlsson, Urban Hiärne and Cartesian phonetics. Lund: Ambla, 1997, lk 1–60.
- Hornung 1693 = [Faksiimile] Johann Hornung, Grammatica Esthonica, brevis, perspicua tamem methodo ad dialectum Revaliensem. Eingeleitet und herausgegeben von Harald Haarmann. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Riga 1693. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977.
- Ickelsamer 1527 = [Faksiimile] Valentin Ickelsamer, [a] Die rechte weis auf kürztzist lesen zu lernen. [b] Ain Teutsche Grammatica. Hrsg. von K. Pohl. Stuttgart: Klett, 1971.
- Jones, Richard Foster 1953. The Triumph of the English Language. A survey of Opinions Concerning the Vernacular from the Introduction of Printing to the Restoration. Stanford: Oxford University Press.
- Jordan 1533 = [Faksiimile] Peter Jordan, Leyenschul. – Vier seltene Schriften des sechzehnten Jahrhunderts. Hrsg. von Heinrich Fechner. Berlin, 1882.
- Komenský 1658 = Iohannis Amos Comenii, Orbis sensualium pictis.... Die sichtbare Welt.... Noribergæ: Michael Endter MDCLVIII (http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost17/Comenius/com_000t.html).
- Kotkahoimo, Liisa 1989. Suomalaisen aapisen viisi vuosisataa. Aapisten sisältö ja tehtävät kansanopetuksessa. Joensuu: University of Joensuu.
- Labrence, Livia 1988. Latviešu ābece. Rīga: Zvaigzne.
- Lancelot, Claude, Arnould, Antoine 1810. Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal.... Paris: Bossange et Masson.
- Lancelot, Claude, Arnould, Antoine 1975. General and Rational Grammar. The Port-Royal Grammar. Ed. and transl. by J. Rieux and B. E. Rollin. The Hague–Paris: Mouton.
- Lechner, Elmar 2008. Pädagogik und Kulturkritik in der deutschen Frühaufklärung. Johann Gottfried Zeidler (1655–1711). Zehn Thesen und Edition einiger seiner autobiographischen, pädagogischen und historischen sowie aphoristischen Schriften. Frankfurt am Main: Lang.
- Lipp, Martin 1895. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. I. Katoliku kiriku ajast Rootsi aja lõpuni. Jurjev: Laakmann.
- McLelland, Nicola 2006. Letters, Sounds and Shapes. Reflections on the Sounds of German in Early Modern Linguistic Awareness. – Transactions of the Philological Society, Vol. 104:2, lk 229–258.
- Miel, Jan 1969. Pascal, Port-Royal, and Cartesian Linguistics. – Journal of History of Ideas, Vol. XXX, nr 2, lk 261–271.
- Oissar, Edgar 1969. Vanimatest eesti aabitsatest. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 129–139.
- Oissar, Edgar 1971. Eesti aabitsa arengulugu. Tallinn (käsikiri TLÜ Akadeemilise Raamatukogu Baltika kogus).
- Overheide, Gebhard 1660. Vermehrte Teutsche Schreib-Kunst. Braunschweig: Zilliger.

- PK 2003 = Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. Koost L. Pahtma, K. Tafenau. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Puksov, Friedrich 1933. Rahvaharidus. – Eesti rahva ajalugu. II. Toim J. Libe, A. Oinas, H. Sepp. Tartu: Loodus, lk 1121–1156.
- Põld, Peeter 1933. Eesti kooli ajalugu. Redigeerinud Hans Kruus. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.
- Põldvee, Aivar 2001. Uustalu Bengti tundmatu elutee ja elutöö. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Toim A. Andresen. Tartu: Ajaloosihtasutus Kleio, lk 205–221.
- Põldvee, Aivar 2009a. Eesti „tähesõja” taust ja retoorika. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 642–667.
- Reiman, Villem 1895. Bengt Gottfried Forselius. – Eesti Üliõplaste Seltsi Album III. Tartu: Eesti Üliõplaste Selts.
- Roosimaa, Peeter 2006. Nimisõnade algustäht XVII sajandi lõpu ja XVIII sajandi alguse piiblitekstides. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 449–462.
- Ross, Kristiina 2002. Baltisaksa pastorid ja eesti keel. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 225–230.
- Schaller, Klaus 1967. Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Schottelius, Justus Georg 1663. Ausführliche Arbeit Von der Teutschen Haupt-Sprache.... Braunschweig: Zilliger.
- Stahl 1637 = [Faksiimile] Heinrich Stahl, Anführung zu der Estnischen Sprach. Brampton: Maarjamaa; Tartu: Johannes Esto Ühing, 2000.
- Zeidler, Johann Gottfried [1700?]. Neu-verbesserter vollkommener Schlüssel Zur Lese-Kunst. Nach natürlicher Ordnung der Buchstaben. Braunschweig–Leipzig: Renger.
- Teistler, Gisela 2006. Deutsche Fibeln vom 16. Jahrhundert bis zum Ende der Weimarer Republik. – Lesen lernen in Diktaturen der 1930er und 1940er Jahre. Fibeln in Deutschland, Italien und Spanien. Hrsg. von G. Teistler. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, lk 14–37.
- Toomse, Mihkel 1940. Esimese piiblitõlke vokaalide kvantiteedi märkimine ja tee selleni. – Piibli keelest. Kahesaja-aastast eestikeelset piiblit mälestades. Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, lk 68–84.
- Vahtre, Sulev 1995. Chilian Rauscherti elutee ja elutöö. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 29–40; nr 2, lk 103–110.
- Virginus 1691 = Osmo Ikola, Vanhan etelävirolaisen käsikirjan esipuhe. [Adrian Virginus,] Vorrede. Christlicher und geneigter Leser. – Sananjalka 1983, nr 25, lk 134–142.
- Wieselgren, Greta 1943. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. Lund: Gleerup [Äratrükk väljaandest: Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 1942].
- Willke, Ingeborg 1965. ABC-Bücher in Schweden. Ihre Entwicklung bis des 19. Jahrhunderts und ihre Beziehungen zu Deutschland. Lund: Scandinavian University Books.

Bengt Gottfried Forselius and Letters of the Alphabet: Addenda to Understand the Old Spelling System and a New Teaching Method

Keywords: Estonian language, language history, ABC books, alphabet, spelling systems, language reform, Port-Royal Grammar, 17th century

Bengt Gottfried Forselius (?1660–1684) is known in Estonian literary history as a spelling reformer. His suggestions, inspired by his experience in teaching Estonian and Swedish peasant children, first materialized in an innovative ABC book written in North Estonian (1685, the oldest survived copy dates from 1694). The idea that the reformed orthography could be applied in Bible translation unleashed a violent linguistic debate called the war of orthographies. The article is an attempt to provide, using the original sources, a more detailed reconstruction of the genesis of Forselius's orthography of letters. The emerging pattern reveals the connections of Forselius's reform with earlier Estonian grammars as well as with the linguistic debates elsewhere in Europe. The teaching method used by Forselius resembled the phonetic method of Valentin Ickelsamer, while the names of consonants *ke*, *le*, *me*, etc. introduced by Forselius match the recommendations in the Port-Royal Grammar (1660, VI: Of a new method for easily learning to read in all sorts of languages): „consonants should be named by their natural sound, adding only mute e which is necessary for pronunciation.” To apply the phonetic method more effectively the Estonian alphabet was reduced to 18 letters and the orthography was simplified. The logical and linguistically motivated structure of Forselius's ABC book differs considerably from that of the available German, Swedish, Finnish and Latvian examples.

*Aivar Põldvee (b. 1962), MA, University of Tartu, PhD student,
aivarpoldvee@hotmail.ee*

KOKKUVÕTE JA JÄRELDUSED

Bengt Gottfried Forseliuse (ca 1660–1688) elutöö hindamisel ei tohi unustada, et see lõppes juba enne tema kolmekümneseks saamist, aktiivselt puutus Forselius eesti keele ja kooli küsimustega kokku vaid viimased viis eluaastat. Selle töö suurt tähtsust hoomasid juba tema kaasaegsed (nt Kelch) ning seda on rõhutanud ajalookirjandus viimased kakssada aastat, kuid Forseliuse pärandi adekvaatse hindamise ja mõistmiseni tuleb alles jõuda. Kriitilisema käsitluse vajadusest hakati rääkima 1984. aastal ning sestpeale on Forseliuse uurimine märgatavalt hoogustunud. Seniste käsitluste puudused tulenevad ühelt poolt andmete nappusest, teiselt poolt aga faktide tendentslikust interpreteerimisest ja kontekstivälisestest tõlgendustest. Suurimaid möödalaskmisi võib leida sealt, kus vigaselt mõistetud tekstid kohtuvad vääralt kontekstiga. Siinne väitekirjandus ja sellesse hõlmatud artiklid on tegelenud nii *rekonstruktsiooni* kui ka *kontekstiga*, jõudes vaadeldud küsimuses kas oluliste täpsustuste või senistest erinevate järeldusteni. Mitme perspektiivi ja konteksti tõttu on tulemused küll erineva kaalu ja üldistustasandiga ning jäävad mõneti fragmentaarseks, kuid pakuvad ka sellisena pidepunkte edasiseks uurimistööks. Interdistsiplinaarsusest tulenev sünergia lubab siinses kokkuvõttes teha mõne järelduse (vt kirjakeele kronoloogia ja periodiseering), milleni väitekirjas esitatud artiklid üksikuna ei ole jõudnud.

Uus narratiiv. Vaadeldes Forseliuse koolitööd ideeajaloolises perspektiivis, võiks jutustust alustada Lutherist, keele- ja kooliküsimustes aga veelgi kauge- malt, näiteks Quintilianusest ja Donatusest. Et aga katekismuseõpetus ja luge- misoskuse nõue oli luterlikes piirkondades põhimõtteliselt sarnane, on Eesti- ja iseäranis Liivimaa puhul otstarbekas keskenduda XVII sajandi kolmele viima- sele kümnendile. Protsessuaalses plaanis võiks jutustus alata kuningas Karl XI-st valitsejana ning Liivimaa kindralkuberner Clas Totti püüetest kirikuelu parandamisel. Edasised valikud määras paljuski Johann Fischeri kutsumine Sulzbachist Liivimaale. Kutse esitas Tott ning kahtlemata pidi see olema seotud tema religioossete hoiakutega, sest Fischeri usulisi vaateid võib kirjeldada kui varapietistlikke. Fischer oli esmaklassiliselt haritud (mh õppis ta Leideni üli- koolis), seotud usuliselt tolerantse ja kultuuriliselt-teaduslikult edumeelse Sulz- bachi eliidiga ning kuulus pietismi algataja Philipp Jakob Speneri sõpruskonda nagu näiteks ka Johannes Gezelius noorem. Andeka visionääri ja võimeka organisaatorina esitas Fischer 1675. aastal kuningale Liivimaa kirikuelu reformikava ja sai selle elluviimiseks nii mainimisväärset rahalist vahendit kui ka üsna vabad käed, – mõistagi mitte enam, kui sallis luterlik ortodoksia. Fischeri otsustusõigus kahanes, kui 1690. aastate algul korraldati ümber Liivi- maa valitsemine ning kehtima hakkas Rootsi uus kirikuseadus. 1699. aastal lahkus Fischer Liivimaalt.

Bengt Gottfried Forseliuse personaalne lugu (vt ka lisa) võiks alata tema isa Johannes Haquini Forseliuse Umeå-päritolust, koolmeisteri- ja rektoritööst

Helsingis ja Tallinnas ning pastoriametist kolme kohaliku keelega Harju-Madise ja Risti kaksikkihelkonnas. Koduõpetaja käe all õppis Forselius lugema Saksamaa päritolu häälikumeetodil, mida võib laiemalgi taustal pidada ekstravagantseks. Ülikooliks valmistus Forselius arvatavasti Tallinna gümnaasiumis, studeerima saadeti ta Wittenbergi ülikooli õigusteaduskonda. Juristi Forseliusest siiski ei saanud, sest juba kahe aasta pärast oli ta kodukandis tagasi. Olulise tegelasena astub siin mängu Kalmarist pärit diakon Gabriel Herlin, Johannes Forseliuse väimees, kes hiljem abiellus Heinrich Gösekeni lesega. Herlini asutatud kakskeelses Risti koolis algas (1683/1684) mitte ainult Bengt Gottfried Forseliuse koolmeistrikarjäär, vaid ka eesti ortograafiauuendus. Siin rakendati esmakordselt kohalike eesti ja rootsi talulaste lugemaõpetamisel hääliku-meetodit.

Järgmised kaks talve – mitte neli! – õpetas Forselius Tartus talurahvakoolis, mida me tagantjärele tunneme kui seminari. Kooli asutajaks ei olnud Forselius, vaid kindralsuperintendent Fischer, kelle suunatud riiklikest vahenditest peeti ülal ka Tartus õppinud koolipoisse. Forselius ei olnud selle kooli ainus õpetaja, vaid teda abistas kaks kodukandist pärit poissi (Jõesuu Toomas ja Bengt Adamson). Puuduvad andmed, et koolmeistritele oleks Tartus õpetatud enamat kui tollastes maakoolides vajalik, s.t lugemist, katekismust koos seletustega ja kirikulaule. Andmed kinnitavad kirjutamise õpetamist (vähemalt tublimatele), välistada ei saa ka arvutamist. Koolipoisid olid ise ahjukütjateks ja söögikeetjateks ning leidub ka teade, et nad köitsid raamatuid. Nn seminar täitis oma ülesande 1686. aastaks, kui talurahvakoolide asutamine sai kuninga korraldusel Liivimaal üldiseks sihiks ning kujunes välja esialgne koolide võrgustik. Õpperaamatud saadi tasuta Riiast, mitmel pool toetasid esimesi koole aadlikud. Samal, 1686. aasta sügisel käis Forselius koos oma kahe õpilase (Ignatsi Jaagu ja Pakri Hansu poja Jüriga) Stockholmis ja keskendus edaspidi koolide edendamisele ning uue õppe- ja kirjaviisi küsimustele, mille pärast eriti Eestimaa kubermangus tuli pidada tõsist võitlust. Kirjas Eestimaa piiskopile (28. VI 1687) mainis Forselius kaugema eesmärgina üldist lugemisoskust ning avaldas lootust, et varsti on Eesti- ja Liivimaal olukord selles osas parem kui Rootsis ja Soomes.

Uuendatud tallinnaeesti kirjaviisis Forseliuse aabits ilmus arvatavasti 1685. aasta sügisel ja osutus nii efektiivseks, et sama ortograafiat tahtsid Fischeri protežeeritud uuendusmeelsed keeletundjad rakendada (1686) tallinnaeesti Uue Testamendi tõlke ühtlustamisel. Forseliuse eluajal ilmus aabits muudatustega veel ühes või kahes trükis. Koos Adrian Virginiusega tõlkis ta tallinnaeesti keelde ka kirikulaule, kuid väike koolidele mõeldud lauluraamat trükiti alles 1690. aastal. Lauluraamat ei ole säilinud. Forseliuse teise Stockholmi reisi ajal, 1688. aasta sügisel, määras kuningas ta Fischeri ettepanekul Eesti- ja Liivimaa maakoolide inspektoriks, kuid sellele ametikohale Forselius ootamatu surma tõttu asuda ei saanud. Tema tööd jätkas õepoeg Johann Hornung, kes fikseeris ka uue ortograafia põhimõtted.

Rahvahariduse lätteid tuleb kirjeldada mitmelt tasandilt ja suunalt, tegemata siiski illusioone, et ükski kirjeldus saab olla ammendav. Pööre eesti talurahva harimisel toimus kahes suures mõjuväljas: religioossed ja vaimsed dominandid pärinesid eeskätt Saksamaalt, kõige olulisemad poliitilised ja majanduslikud tegurid määras Rootsi keskvoim. Aga oma roll nii poliitilistes kui vaimuelu arengutes oli provintside seisustel ja institutsioonidel ning kahtlemata ka kõnealustes protsessides osalenud isikutel. Arvestamata ei saa jätta provintside erinevaid olusid ning piirkondlikke ja etnilisi erinevusi provintsidest endis. Ühtegi nimetatud plaani ei või silmist lasta, kui tahetakse mõista, miks lahendati sarnaseid kooli-, keele- jm probleeme erinevate meetmetega mitte ainult Eesti- ja Liivimaal, vaid ka Liivimaa eesti ja läti alal. Ainult nii saab vältida skematiseerimist ning leida vastuse küsimusele, kes ja millisel otsustustasandil langetas valiku mingi arengusuuna kasuks, mil määral olid valikud tingitud objektiivsetest oludest või kust ja kellelt pärinesid uuenduslikud ideed.

Religioosses plaanis ei juhtunud ega saanudki juhtuda talurahvakoolide rajamisel Eesti- ja Liivimaal midagi sellist, mis lahkneks üldisest luterlikust traditsioonist. See, mis torkas Rootsi ja iseäranis Saksamaa olude taustal üsna teravalt silma, oli valdavalt pärisorise talurahva kiriklik ja hariduslik mahajäämus. XVII sajandi lõpp koitis, aga eestlastel ja lätlastel polnud veel oma keelset Uut Testamenti, rääkimata vähegi laiemast lugemisoskusest. Sellise mahajäämusega polnud võimalik leppida ei kiriklikust ega riiklikust vaatenurgast, nii et vastavates abinõudes võib, eriti katoliikliku lähimineviku ja naabrusega Liivimaal, näha ka mõningaid konfessionaliseerimise tunnuseid. Mahajäämuse likvideerimisel oli otstarbekas rakendada kõige efektiivsemaid abinõusid. Võrreldes Rootsis 1686. aasta kirikuseaduse mõjul valdavaks saanud *koduõpetusega*, millele aitasid kaasa kaplanid ja köstrid (*klockare*), oli koolidel Eesti- ja Liivimaa oludes vaieldamatu eelis. Õigupoolest puudusid Rootsi sarnaseks arenguks siinmail liigsuurte kihelkondade ja haritud köstrite puudumise tõttu tarvilikud eeldused; aga koolid aitasid koduõpetusele kaasa ka Eesti- ja Liivimaal. Peamiselt saksa päritolu vaimulikele ja sakslastest kirikujuhtidele olid Saksamaa eeskuju järgivad koolid loomulik valik.

Poliitiliselt saab kirikliku rahvahariduse edendamises näha kõigepealt provintside integreerimise ja unifitseerimise momenti. Korduvalt on osutatud paralleelidele Rootsi poliitikas, mis ilmnisid Taanilt vallutatud provintsidest ning Baltimaades. Olud provintsidest olid siiski sedavõrd lahknevad, et keskvoimul oli raske välja pakkuda universaalseid lahendusi, teiselt poolt aga andis väliselt sarnane poliitika riigi erinevates osades erinevaid tulemusi. Näiteks eesti maakoolide inspektori amet sarnanes Skånes alates 1686. aastast tegutsenud unifitseerimisinspektori omaga. Viimase ülesandeks oli kontrollida kirikute kaudu läbiviidavat rootsistamist, levitada rootsikeelseid aabitsaid, katekismusi jne. Eesti- ja Liivimaal aga tugevdasid pealtnäha sarnased abinõud hoopis kohaliku keele vundamenti. Koolide ühe eesmärgina on nimetatud ka talurahva emantsipeerimist ja kuningavõimu baasi tugevdamist vastukaaluks

aadlile, kes iseäranis Liivimaal oli varjamatult opositsiooniline. Kuninga korralduses Eestimaa reduktsioonikomissaridele (1687) peeti vajalikuks otsesõnu rõhutada, et nendele talumeeste poegadele, kellel on huvi ja eeldusi raamatutarkuseks või kes tahavad sõjaväeteenistusse astuda, ei tohi õpingute ja teenistuse ajaks takistusi teha. Sama klausel puudutas kodust kaugematesse kihelkondadesse lahkunud koolmeistreid, keda mõisnikud hakkasid ometigi aja möödudes tagasi nõudma.

Majanduslikult tekitas kirikliku rahvahariduse korraldamine mainimisväärseid kulutusi, sest alustada tuli peaaegu et nullist. Tarvis läks kooliraamatuid, koolimaju, koolmeistritele elatist, õppetöö ajaks kütet, valgust ja toidupoolist. Seda kõike tingimustes, kus nii aadel kui ka talupojad ise suhtusid uude ettevõtmisse kahtlevalt, sest seni oli ilma läbi saadud. Kool tähendas kas väljaminekut riigile või lisakoormist mõisale ja talule. 1675. aastal Karl XI-le esitatud Liivimaa kirikuelu reformikavas tegi Johann Fischer ettepaneku asutada igas linnas vaestekool (*Armenschule*), kus õpetataks nii vaeste soldatite lapsi kui ka orbusid ning varustataks nad õppimiseks tarvilike raamatutega. Neist koolidest lootis Fischer muu hulgas tulevikus saada kõstreid ja maakoolmeistreid. Vaestekoolide asutamiseks ja ülalpidamiseks küsis Fischer enda käsutusse 300 riigitaalrit Riia litsentsist laekuvast vaesterahast ning soovis kiriku- ja kooliraamatute trükkimiseks asutada Riiga spetsiaalse trükikoja. Kuningas kiitis mõlemad ettepanekud heaks, kuid määras koolide toetuseks mitte kindla rahasumma, vaid poole vaesterahast, mis osutus 1680. aastate kaubanduskonjunktuuri tõttu heaks valikuks. Kui esialgu pöörati tähelepanu garnisonilinnades asuvatele kroonukoolidele, kus vajas õpetamist hulgaliselt saksa, rootsi ja soome lapsi, siis 1680. aastate algul kerkisid päevakorda ka talurahvakoolid. Et katta esimeste maakoolide asutamisega seotud kulusid, käsitas Fischer neid vaestekoolidena. Alates 1685. aastast olid Fischeril kasutada senisest üle kahe korra suuremad summad, mille abil sai asutada uusi talurahvakoole ning jagada neile tasuta aabitsaid, katekismusi ja lauluraamatuid. Samast allikast peeti ülal ka nn koolmeistrite seminari Tartus. Eestimaa kubermangus selline koolide finantseerimise allikas puudus.

1686. aastal andis kuningas korralduse avada Liivimaa kubermangus iga kiriku juures kool ning eraldada redutseeritud maavaldustest koolmeistri ülalpidamiseks $\frac{1}{4}$ adramaad. Koolide asutamist ja ehitamist pidid toetama redutseeritud mõisad. 1687. aasta septembris esitati koolide asutamise nõue ka Liivimaa rüütelkonna maapäevale, kes nõustus küll koolimajade ehitamisega, kuid mitte koolimaa eraldamisega. Aadli arvates pidid õpetamisega hakkama saama köstrid oma senise tasu eest. Võib öelda, et koolide asutamine oli Liivimaal muutunud riiklikuks poliitikaks, mis tugines Fischeri ja tema abiliste loodud eeldustele (sh kooliraamatud ja koolmeistrid), ja millele reduktsioon tagas senisest tugevama majandusliku põhja. Reduktsiooniga läks enamiku kirikute patronaadiõigus kuningale ning riigil tuli üle võtta sellega kaasnevad

kohustused. Koolimajade ehitamise nõuet kordas kindrakuberneri plakat 27. aprillist 1689.

Eestimaa kubermangus kulges koolide asutamine teist rada. Esiteks puudus siin Fischeriga võrreldav kirikujuht ja teiseks jäi oluliselt väiksemaks reduktsiooni ulatus. Esimene kuninglik korraldus koolide asutamiseks Eestimaa kubermangus pärineb 1686. aasta lõpust ja on seotud Forseliuse Stockholmi-reisiga, millele aitasid kaasa nii Stockholmis resideeriv piiskop Johann Heinrich Gerth kui Johann Fischer. Karl XI andis korralduse ehitada kaks koolimaja (Forseliuse kodupaika Harju-Madise ja Risti kiriku juurde) ning eraldada Eestimaa kubermangu eelarvest palk kahele koolmeistrile. Mainitud kihelkondades oli reduktsioon äsja läbi viidud ning need kaks kooli pidid saama teistele eeskujuks. Kihelkonnakoolmeistrile otse kubermangueelarvest palga määramine oli pretsedenditu samm Läänemere provintsidest tervikuna. Ülejäänud kihelkondadele seda ei laiendatud.

1688. aastal külastas Forselius Fischeri soovitustega teist korda Stockholmi ja saavutas kolmeks aastaks eesti koolide inspektori ametikoha loomise, milleks raha eraldati Liivimaal redutseeritud mõisate sissetulekust. Inspektor, kelleks määrati Forselius ise, pidi Liivimaal tegutsema kindralsuperintendendi ja Eestimaal piiskopi käe all. Õigupoolest seadis Eestimaa konsistoorium inspektori tegevusele takistusi. Liivimaa läti poolel koolide inspektor aga ei tegutsenud ning vastava läti ametimehe kohta pole mingeid andmeid. 1690. aastal jõudis Liivimaal reduktsiooniga alanud halduse ümberkorraldamine uude etappi. Kubermang jaotati enam-vähem eesti ja läti etnilistest piiridest lähtuvalt kaheks majandusdistriktiks kontoriga Tartus ja Riias. Riigimaade haldamisega tegelenud majandusasehaldurid pidid nüüd vastutama ka koolimajade ehitamise, koolimaade jms (*externa ecclesiae*) eest, mis varem kuulus ülemkonsistooriumi kompetentsi. Uus halduskorraldus tekitas pingeid majandusasehaldurite ja kindralsuperintendendi suhetes, mis tõi Fischerile kaela solvavad süüdistused ebakorreksetes rahaasjades ja põhjendamatutes kulutustes, sh maakoolide ülalpidamisel ja raamatutega varustamisel. Süüdistused kuritarvitustes ei leidnud kammerkohtus kinnitust (1694), kuid samas jättis kuningas toetuseta Fischeri uued ettepanekud kirikuvalitsemise asjus.

Eestimaa kubermangus saavutati kooliküsimuses läbimurre alles 1689. aastal, kui kuningas andis korralduse uurida, kas seal on võimalik rakendada samu meetmeid, mida Liivimaal, või tuleb leida teisi lahendusi. Vaatamata vaimulike taotlustele seada ametisse eraldi koolmeistrid, otsustati Eestimaal õpetamine teha kõstri ülesandeks, ehitada iga kõstrimaja juurde koolituba (s.t mitte eraldi koolimaja), kuid mitte eraldada maad koolmeistritasuks. Põhjuseks oli reduktsiooni väiksem ulatus ning aadli suuremad eesõigused võrreldes Liivimaaga. Kõik need erinevused kahe provintsi ja Liivimaa kahe keeleala vahel näitavad, et keskvoimul puudus talurahvakoolide asjus ühtne tegevuskava, mistõttu kirikliku rahvahariduse edendamiseks võetud poliitilised ja majanduslikud meetmed lähtusid suuresti kohapealsetest oludest ning konkreetsete lahenduste leidmisel jätkus ruumi ka asjaosalistest isikute algatustele. Allikate

abil saab aimu ka Forseliuse poliitilisest lobitööst, mille head näited on kaks reisi Stockholmi, aga ka Eestimaa reduktsioonikomissaride Hans Heinrich von Tiesenhauseni ja Carl Bonde mõjutamine ortograafiauuenduse ja lugemaõpetamise meetodi küsimuses.

Õpetamismeetod on Bengt Gottfried Forseliuse tegevuse aspekt, mida tema kaasaegsed kõige kõrgemalt hindasid. Selle sisu üle on kuni viimase ajani vaieldud. Enamasti seostatakse seda meetodit (Lembit Andreseni tööde põhjal) Jan Amos Komenský eeskujuga. Komenský õpikuid kasutati Eesti- ja Liivimaa ladina- jt koolides ning neid trükiti nii Tartus kui ka Riias, rääkimata sellest, et tema ideede vastu tundsid huvi mõjukad ringkonnad Rootsis. Aga talurahva-kooli jaoks jäid Komenský entsüklopeedilise haardega õpikud kättesaamatuks (läti, eesti ja ka mitte soome keelde neid XVII sajandil ei tõlgitud). Komenský pedagoogika mõju Forseliusele ei saa välistada, aga otsesed tõendid selle kohta puuduvad. Küll aga leidub allikates andmeid, mis lubavad Forseliuse õppeviisi seostada XVI sajandi II veerandil Saksamaal levinud *häälikumeetodiga*, mille kasutuselevõtjaks peetakse Valentin Ickelsamerit. Kaashäälikute häälduspärasest nimetamist (tumma *e* abil) soovitas ka nn Port-Royali grammatikas (1660) esitatud universaalne lugemaõpetamise meetod. Uued konsonandinimed *ke, le, me* jne, mida kasutas Forselius, esinevad ka Hornungi tallinnaeesti grammatikas (1693) ja neid pruugiti Lõuna-Eestis veel XX sajandil. Oponendid Eestimaa konsistooriumis nimetasid Forseliuse õppeviisi „mõmisevaks veerimiseks”, mis on Saksamaal ammu kõrvale heidetud. Ka Rootsi, Soome ja Läti taustal oli häälikumeetodil lugemaõpetamine erandlik. Kui varem kulus lugemise ja katekismuse õppimiseks kaks talve, siis uuel viisil jõuti sama kaugele ühe talvega.

Aabits, mille Forselius koostas Ristil ja Tartus omandatud kogemuse põhjal, ilmus arvatavasti esmakordselt 1685. aasta sügisel. Aabitsa 1685. aasta trükil oli eessõna, milles ilmselt selgitati uut õppe- ja kirjaviisi. Varaseim säilinud eksemplar ilmus 1694. aastal Riias – selle 22 leheküljest neli moodustab aabitsaosas, ülejäänud aga katekismus. Võrreldes levinuima aabitsatüübiga, mille 16 leheküljest vaid üks-kaks pühendati lugemaõppimisele, astus Forseliuse aabits sammu edasi. Tähti ei õpetanud Forselius alfabeetilises järjekorras, vaid alustas konsonantidest. Samamoodi on tähted järjestatud juba Stahli grammatikas (1637) ning seda järgis ka Hornung. Võti Forseliuse aabitsa mõistmiseks peitubki tollases keeledebatis – aabitsat võib pidada ortograafiauuenduse lühikeseks kokkuvõtteks, mistõttu selles leidub meetoodilisi elemente, mida me ei leia saksa, rootsi, soome, läti jt aabitsatest. Aabitsa ebatraditsiooniline ülesehitus ja selle lugemisosa harjutuste loogika lähtub Forseliuse õppe- ja kirjaviisist. Sarnaselt kaasaegsete soome ja läti aabitsatega (muus osas jäid need tavapäraseks) oli Forseliuse aabitsa katekismuseosa tekst lugemise hõlbustamiseks silbitatud. Üsna erandliku, kuid mitte pretseedenditu võttena ei kasutatud Forseliuse aabitsa katekismuseosas versaale. See võimaldas õpitavate tähtede arvu kahandada miinimumini (18, lisaks *b, d, g, j*), mis kiirendas õppimist ja

kergendas lugemist. Versaale ja antiikvat õpiti siis, kui lugemine oli selge, ja nende äratundmisel võeti appi juba tuttavad fraktuuris väiketähed. Uus meetod ja aabitsa loogiline ülesehitus lubas õpetamisega toime tulla ka teismelistel talupoistest koolmeistritel. Forseliuse aabitsa mugandas tartukeelseks arvata-vasti Adrian Virginius. Hiliseim säilinud Forseliuse aabits on tartukeelne eksemplar 1741. aastast. Metoodiliselt võrreldavale tasemele jõudis lugema-õpetamine eesti koolis taas Carl Robert Jakobsoni aabitsaga (1867).

Ortograafiauuendus ei olnud Forseliusele eesmärk omaette, vaid kasvas välja vajadusest lihtsustada lugemaõpetamist. Kui Stahl lähtus eesti ortograafia kujundamisel koolitatud sakslaste arusaamadest, siis Forseliuse sihtgrupiks olid harimata talulapsed. Esimese sammuna kriipsutati juba Risti koolis õppe-raamatute tekstis maha Stahli-pärased pikendus-*h*-d. Tartueesti ortograafia eeskujul võttis Forselius ka tallinnaeesti kirjaviisis kasutusele *ä*-tähe ning viis alfabeedi vastavusse eesti hääldusega – kaotades tänapäeva mõistes võõrtähed. Kolmest saksa *s*-st jäi alles ainult pikk *s*. Uuendustepanekud sündisid samm-sammult n-õ töö käigus. Säilinud tallinnaeesti aabitsaeksemplaride katekismuse tekst järgib Hornungi redaktsiooni, Forseliuse-aegset keelelist substraati esindavad 1694. aasta aabitsas sõnaalguse *h* puudumine (aabitsaosas) ning *ep*-eitus ja vaid pikk *s* katekismuses. Vokaalkvantiteedi märkimisel lähtus Forselius otseselt tollasest rootsi õigekirjast. Ettepaneku märkida pikk vokaal kahe tähega, esitas juba Göseken, aga selle üle diskuteeriti (hollandi keele näitel) Saksamaalgi. Forseliuse enda sõnul pakkus uuendusteks eeskujuna soome kirjakeel, Adrian Virginius aga kiitis (1691) lisaks jesuiitide tartueesti raamatute head keelt.

Laiemas plaanis kajastuvad Forseliuse ortograafiaettepanekutes küsimused, mida püüti XVI–XVII sajandil lahendada mitmel pool Euroopas. Vanemates kirjakeeltes takerdusid aga uuendused n-õ paksus kultuurkihis, sest radikaalne ortograafiareform oleks raskendanud juba olemasolevate raamatute lugemist. Sedasama kartsid konservatiivsed Eestimaa vaimulikud, kes püüdsid uuendusi igati takistada, sest kaalukausile oli asetatud Uue Testamendi tõlke kirjaviis. Ortograafiatüli tõttu trükiti alates 1685/1686. aastast tallinnaeesti raamatuid Riias ja Tallinnas erinevas kirjaviisis. Efekttiivne lugemaõppimine tegi Forseliuse aabitsast ja ortograafiast ometigi vaheda relva, mille ees taganesid Stahli-pärane tallinnaeesti kirjaviis, uuenduste peatamiseks 1688. aastal loodud vaheline kirjaviis ning lõpuks ka senine tartueesti (Wastse Testamendi) kirjaviis. Viimane tõdemus pakub pidepunkti ka eesti kirjakeele muutuste täpsemaks dateerimiseks ja periodiseerimiseks.

Kirjakeele kronoloogia ja periodiseering on teema, mis kasvab välja väitekirjas esitatud artiklitest, kuid saab kokku võetud alles siin. Seetõttu võiks olla vabandata mõne varem täpsemalt põhjendamata seisukoha esitamine. Senised periodiseeringud ei arvesta piisavalt täpselt ajaloolist konteksti ning

jätavad tähelepanuta asjaolu, et tallinna ja tartu kirjakeele²⁶⁰ uuendamine toimus erinevas rütmis. Sellele lisandub semantiline ebakõla terminoloogias. Kordame Arnold Kase seisukohti: Forseliust võib pidada täie õigusega *vana kirjaviisi* rajajaks – tema ja Hornungiga algab *uus ajajärk* eesti kirjakeele ajaloos.²⁶¹ Veel suurema dissonantsi leiame Paul Alvre tsitaadist: „Forseliuse aabitsad tuginevad enam rahvakeelele kui tema eelkäijate ja kaasagsete kirjatööd. Veelgi enam ajast ees olid ta ortograafilised muudatused. ... Uue kirjaviisi (sõrendused – A. P.) tarvituselevõtuni ... jäi siiski veel tervelt 150 aastat.”²⁶² Tuleb tunnistada, et XIX sajandist pärit vastandus *uus* ja *vana kirjaviis*, eriti kui viimast nimetada Kase eeskujul *XVIII sajandi kirjaviisiks*, tekitab XVII sajandi keeleuuendusest rääkides kaunist segadust. Ehk oleks õigem jätta see XIX sajandi vastasseis oma ajastu konteksti ja keeleajaloolaste sõnavarasse, aga üldisemas plaanis võtta kasutusele vähem eksitavad terminid – näiteks *Stahli* (*Stahli-pärased kirjaviisi* eeskujul *Forseliuse kirjaviis* ja *Ahrensi kirjaviis*). Needki pole liigeses isikustatuses päris täpsed, kuid selgust saaks rohkem, liiati ei ole kirjakeel mingi isearenev suurus nagu kõnekeel, vaid artefakt, nagu on osutanud Toomas Paul.²⁶³ Nii väheneks ka mõiste *vana kirjakeel* suur koormus. Selle piiritlemis- ja liigendamise vajadusele osutab Külli Habicht, jõudes küll tõdemuseni, et kirjakeele areng on „dünaamiline protsess, mille periodiseerimine sõltub ennekõike uurija vajadustest ja vaatepunkti valikust”.²⁶⁴ Järgnev visand püüab ühendada kirjaviise ja ajalugu.

XVII sajandi kahel viimasel kümnendil tegid nii tallinna- kui ka tartueesti kirjakeel läbi muutusterohke arengu, mille käigus võtsid mõlemad kasutusele sarnase uuendatud ortograafia. Ajalooline kontekst ei toeta senisest periodiseeringust lähtuvat tava käsitleda Bengt Gottfried Forseliuse ja Adrian Virginiuse keealast tegevust kahes eraldi ajajärgus, mille piiritulbaks on 1686. aasta.²⁶⁵ Nõnda on uuenduse-eelsesesse perioodi jäetud ka Forseliuse koolmeistrite seminar Tartus. Kirjanduse ajalugu käsitleb 1680.–1690. aastaid ühtse perioodina²⁶⁶ ja nii paistab see ka kiriku- ja kooliajaloo aspektist. Kirikliku kirjasõna edendamist suunas Liivimaa kindralsuperintendent Fischer, Adrian Virginius ja Bengt Gottfried Forselius liitusid selle hoovusega 1683.–1684.

²⁶⁰ Vrd Heli Laanekask. Tartu ja tallinna keel 17. sajandi Liivimaal. – Õdagumere-soomõ hummogupiir’. Toim Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro 2003, lk 112–129, siin lk 120–125; vt ka Kristiina Ross. Miks ja millal kaotati esimene lõunaeesti kirjakeel. – Vikerkaar 2005, nr 7–8, lk 130–139.

²⁶¹ A. Kask. Eesti kirjakeele ajaloost, lk 65–72.

²⁶² P. Alvre. B. G. Forseliuse aabitsate keelest, lk 50.

²⁶³ Toomas Paul. Rootsi aja kirjandusloo uurimisest. – Kirik keset küla. Tartu 2003, lk 105–122, siin lk 121–122.

²⁶⁴ K. Habicht. Vana kirjakeele uurimine, lk 136–138.

²⁶⁵ A. Kask. Eesti kirjakeele ajaloost, lk 21; H. Laanekask. Kirjakeel, lk 592–595; H. Laanekask. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil, lk 26–28.

²⁶⁶ H. Salu. Eesti vanem kirjandus, lk 36–48; Eesti kirjanduse ajalugu. I, lk 141–178.

aastal. Kirjaviisi lihtsustamist alustas Virginius tähestikku kärpides, varaseim säilinud tunnimärk sellest on *tartukeelne* lauluraamat (1685). Samast ajast pärinevad esimesed kirjalikud teated Foreliuse *tallinnaeesti* aabitsast ja ortograafiauendusest. 1686. aasta sügisel algas Forseliuse koolitatud õpetajate ning Riias trükitud aabitsate kaudu *tallinna keele uue kirjaviisi* laiem levik, esialgu peamiselt Liivimaal. Tartukeelseid kihelkondi, kus kirjaviisinormiks sai 1686. aastal ilmunud Wastne Testament, Forseliuse ortograafia esialgu ei puudutanud. Pikki vokaale märgiti nüüd Riias kirjastatud raamatutes tallinna ja tartu keele kirjaviisi puhul erinevalt – viimases kasutati pikendus-*h*-d. Kolmas, Stahli-pärane õigekiri säilis Tallinna trükistes.

Tabel. Kirjaviiside kronoloogia

	EESTIMAA	LIIVIMAA	
	tallinna keel	tallinna keel	tartu keel
1630-ndad	Stahli kirjaviis	Stahli kirjaviis	Rossihniuse kirjaviis
1684/1685			Wastse Testamendi kirjaviis
1685/1686		Forseliuse kirjaviis	
[1687–1690?]		[<i>Virginiuste käsikiri</i>]	
1688	Vahelmine kirjaviis		
1690			Forseliuse kirjaviis
1699	Forseliuse kirjaviis		
XIX saj II pool	Ahrensi kirjaviis		

Liivimaal läbi viidud uuendused ärritasid Eestimaa kirikujuhte, kes olid harjunud mõttega, et tallinnaeesti kirjaviisi üle otsustavad nemad ning põhjaeestikeelsed raamatud trükitakse Tallinnas. Puhkes äge keeletüli, mida Fischer nimetas „tähesõjaks” (*Buchstaben Krieg*). Kokkulepe ühise tallinnaeesti kirjaviiis osas jäi saavutamata ning 1688. aasta algul võeti Eestimaa kasutusele nn *vahelmine kirjaviis*. Forseliuse aabits aga jätkas võidukäiku ka pärast autori surma (1688). Tema töö võttis üle Johann Hornung. Hornungil valmis Puhjas juba 1688. aasta algul Wastsest Testamendist ja kreekakeelsest originaalist lähtuv tallinnaeesti Uue Testamendi tõlge Forseliuse kirjaviisis ning arvatavasti aitas ta Adrian ja Andreas Virginiusel tõlkida tallinnaeesti keelde ka Vana Testamenti. Virginiuste Vana Testamendi tõlkes on (anonüümse käsikirja põhjal otsustades) kasutatud üsna tänapäevase moega ortograafiavarianti, mis kombineeris Wastse Testamendi, Forseliuse, soome Piibli ja katolikuaegse tartueesti kirjaviisi elemente.²⁶⁷ Maksvusele see kirjaviis ei pääsenud. 1690.

²⁶⁷ Vt Esimene Moosese raamat. Iiobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. [Faksiimile] Koost Kristiina Ross. Tallinn 2003.

aastal võeti ka *tartueesti kirjakeeles* kasutusele *Forseliuse ortograafia*. Kui 1699. aastal ilmus Tallinnas kirikukäsiraamat Forseliuse kirjaviisis, ühtlustus mõlema eesti kirjakeele ortograafia ning „tähesõda” oli lõppenud.

Selline võiks olla visandlik kokkuvõte kirjaviiside konkurentsist Eesti- ja Liivimaal ning Tallinna ja Tartu kirjakeele vahelkordadest ortograafia tasandil 1680.–1690. aastatel. Piibli ilmumine 1739. aastal oli ülitähtis kultuuriline verstepost, aga kirjaviisi poolest ei tähendanud see murrangut, vaid aitas kinnistada juba 1684/1685. aastal alanud uuendust, nii nagu ka Anton Thor Helle tõlge viis lõpule XVII sajandil alustatud töö. Kirjaviisi aspektist – ja unustamata didaktikat – saaksime rääkida uuenduse läbiviimisest viieteist aasta jooksul „tähesõja” perioodil (millest kümme aastat hõlmas patiseis vahelmise kirjaviiisiga) ning seejärel rohkem kui 150 aastat väldanud *vana kirjaviisi* või õigemini *Forseliuse kirjaviisi* ajast. „Tähesõda” murranguna langeb hästi kokku Tiit Hennoste keele sotsioperioodide skeemiga²⁶⁸ (kui seda pisut täpsustada) ning veel paremini Karl Pajusalu *uuseesti keele* ajajärguga (algusega 1700), millesse suubus „suurte muutuste perioodi eesti keel” (1200–1700): „XVIII sajandi alguse põhjaeesti keel ja tänapäeva eesti keel on põhistruktuurilt ikka seesama eesti keel.”²⁶⁹

Ja lõpuks, niisugune pilt langeb kokku kaasaegsete arusaamaga. Arvid Moller meenutab oma kroonikas Johann Fischeri kõrval kahte meest: need olid *Adrian Vergin* ja *Bengt Forselius*. Esimese tõlgetes sai „imelikust keelest, mida talupojad kutsusid *Jumala-Kel* ja *Kircko-Kel*, ... selle maa keel (*Landsens Språk*)”, teine aga „kogus kokku nooremaid ja vanemaid talupoisse ja viis neist rohkem kui sada lühikese ajaga täieliku lugemisoskuseni.”²⁷⁰

Personaalne aspekt on saanud uurimistöökäigus täiendust, lubades biograafilisi täpsustusi Bengt Gottfried Forseliuse kõrval veel mitme isiku puhul ning korrigeeritud faktide ja laiendatud allikateringi baasilt ka sisulisi ümberhindamisi. Näiteks Johannes Forseliuse ja Sigismund Eveniuse elulugu täpsustavad ekskursid heidavad uut valgust Helsingi, Tallinna toomkooli ja Tallinna gümnaasiumi ajaloole. Sellele, et avarama suhete raamistikuta pole võimalik kirjutada (Bengt Gottfried Forseliuse) elulugu, mis taotleb sidet teadusega, osutasid juba Helmut Piirimäe ja Sulev Vahtre. Siinne töö toonitab vajadust lisada suhtevõrgustikule mitme teadusharu ideeajalooline taust ning mitmetasandilised uurimisperspektiivid.

Forseliuse viit aktiivset tegevusaastat võib vaadelda kui Eesti- ja Liivimaa kultuuriloo ühe ajajärgu tihendatud kokkuvõtet, milles Forselius ise esineb kui koondkuju. Sama kehtib tartueesti kirjakeelt silmas pidades Adrian Virginiuse või läti kooli- ja keeleloo seisukohast Johann Ernst Glücki kohta. Nende kolme

²⁶⁸ Tiit Hennoste. Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Toim M. Ereht, M. Sedrik, E. Uuspõld, Tartu 1997, lk 45–66.

²⁶⁹ Karl Pajusalu. Eesti keele kujunemisjärgud ja sotsioperioodid. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 3, lk 153–160, tsitaat lk 159.

²⁷⁰ A. Moller. *Fata Dorpati*, lk 53–54.

taustal seisis aga kõige olulisema suunaja ning mõjutajana Johann Fischer. Samas ei saa Fischerile taandada sugugi mitte kõiki tollaseid uuendusi – näiteks Forseliuse õppeviisi eeliseid tuli kindralsuperintendentile Riias eraldi tõestada.

Eestimaa piiskop Johann Heinrich Gerth, keda senises historiograafias tõstetakse esile kui üht Forseliuse toetajat – ja keda ka Forselius oma kirjas (28. VI 1687) kiitis kui „esimest piiskoppi, kes eesti koolipoisid Tema Kuningliku Majesteedi ette viinud ja esimeste [loe: Harju-Madise ja Risti] koolimajade, koolmeistrite ning nende palga pärast häid korraldusi nõutanud,” – mängis käsitletud sündmustes pigem kahepalgelist rolli. Eelistades mugavat õukonnaelu Stockholmis, külastas Gerth oma piiskopkonda vaid ühe korra, 1690. aastal, seoses uue Rootsi kirikuseaduse kohandamisega, ning tema juuresolekul otsustas Eestimaa vaimulike konvent tagasi lükata Forseliuse lugemaõpetamise meetodi. 1688. aastal olid reduktsioonikomissarid jätnud samas küsimuses vaimulikele vabad käed, 1691. aastal aga väljendas uuele meetodile toetust Eestimaa rüütelkond. Eesti keelt oskamata ja kohalikke olusid tundmata oli piiskop ortograafiatulis kõhklev ja manipuleeritav, kandes seeläbi vähemalt osalist vastutust, et Uus Testament jäi XVII sajandi lõpul tallinnaeesti keeles ilmumata. Mõne muu isiku (vrd piiskop Joachim Jhering) juhtimisel võinuks Eestimaa kiriku- ja koolilugu kujuneda teistsuguseks.

Eesti koolide asutamisel oli tähtis osa Liivimaa praostidel Chilian Rauschertil, Bernhard Freyeril ja Reiner Broocmannil (viimane oli Bengt Gottfried Forseliuse õemees), Eestimaal aga asus Forseliust toetama Maa-Läänemaa praost Matthäus Embken. Forseliuse seminari järelvaatajaks oli ilmselt Tartu eesti koguduse pastor Marcus Schütz. Väga tähtis, kuid seni eesti kultuuriloos alahinnatud isik oli teine Forseliuse õemees Gabriel Herlin. Tallinnaeesti kirjakeele reformimisel tuleb Forseliuse mõttekaaslastena nimetada Magnus de Moulini, vendi Johann ja Andreas Hornungit jt, unustamata Adrian Virginiuse mõju. Suhetevõrgustikust, mis oli vajalik kirikuelu edendamiseks ja koolide rajamiseks, ei saa kõrvale jätta aadlikest võimukandjaid. Kõige silmapaistvamatest ja mõjukamatest isikutest peab esile tõstma Liivimaa ülemkonsistoriumi presidenti Friedrich von Platerit ja Hans Heinrich von Tiesenhausenit, kes oli rüütelkonna esindajana üks kahest Eestimaa reduktsioonikomissarist. Nende mõlemaga suhtles isiklikult ka Forselius. Aga veel tähtsam on tunda Forseliuse oponente, eeskätt Anton Heidrichit ja Johann Engelhard Benderit, ning nende argumente.

Forseliuse õpilastest ja hilisematest koolmeistritest on seni tuntuim Ignatsi Jaak, üks kahest poisist, kes olid kaasas Stockholmi-reisil. Siinse uurimuse valguses omandab piirjooned veel üks silmapaistev isik – Bengt Adamson ehk Uustalu Bengt. Rootsi päritolu Risti köstri pojana sai Bengtist abiõpetaja Tartu seminaris ning seejärel kaheks talveks koolmeister Rauscherti juures Sangastes. Bengt Adamsoni abil demonstreeris Rauschert uue õppeviisi eeliseid Riias kindralsuperintendent Fischerile jt kõrgetele ametnikele. 1688. aastal kutsus Herlin Bengt Adamsoni koolmeistriks Harju-Madisele, kuhu oli kuninga korraldusel ehitatud ruumikas koolimaja, – arvatavasti parim omataoline kogu

Eesti- ja Liivimaal. Koolis õppisid nii eesti kui rootsi lapsed. 1688. aastal esitas Herlin Stockholmis ettepaneku hakata Harju-Madisel õpetama ka teiste kihelkondade lapsi. Ilmselt pidas ta silmas koolmeistrite ettevalmistamist loodavate Eestimaa kubermangu koolide jaoks, kuid Eestimaa konsistorium ei toetanud Herlini algatust.

Nüansid, mis võivad osutada n-ö puuduvaks lüliks üldistusteni jõudmisel, ei pruugi selguda muul viisil kui biograafilises ja lokaalajaloolises uurimistöös. Mikroskoop laseb paista detailidel, mida teleskoop ei erista, aga kasutamata ei või jätta ei ühte ega teist perspektiivi, ehkki moonutuseta pole neist kumbki, nii nagu ka inimsilm ise. Kõikenägev ei saa aga olla ükski uurija, nõnda kui ei leidu ühtegi uurimisobjekti, millel poleks varjatud tahkusi. Kui sinne väitekiri suutis pakkuda täpsustusi ja uusi vaatenurki mõne Eesti kultuuriloo olulise probleemi mõistmiseks ning osutada interdistsiplinaarse lähenemise võimalustele käsitletud teemade edasisel uurimisel, tohiks seatud eesmärgi lugeda täidetuks.

ALLIKAD JA KIRJANDUS²⁷¹

Arhiiviallikad

Eesti Ajalooarhiiv, Tartu (EAA)

- Fond: 1 Eestimaa rootsiaegne kindrakuberner
2 Tallinna linnusekohus
278 Liivimaa rootsiaegne kindralkuberner
1187 Eesti Evangeeliumi Luteriusu Konsistoorium
854 Eestimaa rüütelkond

Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (Läti Riiklik Ajalooarhiiv), Riia (LVVA)

- Fond: 214 Liivimaa rüütelkonna arhiiv
4038 Riia Ajaloo- ja Muinsusuurimise Selts

Riksarkivet (Rootsi Riigiarhiiv), Stockholm (RA)

- De la Gardieska samlingen
Ekonomiståthållarens i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontor
Kammarkollegiets arkiv
Livonica II
Oxenstiernska samlingen
Reduktionskommisionen i Estland
Riksregistarturet
Statskontorets arkiv

Tallinna Linnaarhiiv, Tallinn (TLA)

- Fond: 230 Tallinna magistraat

Eesti Ajaloomuuseumi arhiiv, Tallinn (AM)

- Fond: 116 Paberdokumendid, kollektsioon

Publitseeritud allikad ja kirjandus

- Aarma, Liivi. Lisandusi Bengt Gottfried Forseliuse eluloole. – Õpetajate Leht, 8. VII 1989.
- Aarma, Liivi. Eesti vanimate aabitsate mõistatusest. – Õpetajate Leht 1991, 26. I, 16. III, 13. IV.
- Aarma, Liivi. Die Zensur, die Privilegien der Drucker und die Orthographiereform in der Übersetzungsgeschichte der estnischen Bibel in den 1680er Jahren. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Uppsala 1993, lk 393–421.
- Aarma, Liivi. Kolme sajandi vanused eesti aabitsad. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused 1993, nr 42/1, lk 31–47.

²⁷¹ Nimekirjas on vaid töö sissejuhatuses viidatud kirjandus ja allikad, täpsem loend leidub artiklites (väitekirja osad I–VI).

- Aarma, Liivi. Villem Reimani kui Forseliuse uurija tähtsusest eesti kultuuri ajaloos. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused 1994, nr 43/3, lk 303–319.
- Aarma, Liivi. Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil. – Uurimusi tsensuurist. Toim Piret Lotman. (Eesti rahvusraamatukogu Toimetised, IV.) Tallinn 1995, lk 8–60.
- Aarma, Liivi. Johann Hornungi grammatikast ning tema ja Bengt Gottfried Forseliuse koostööst. – Keel ja Kirjandus 1996, nr 6, lk 399–406.
- Aarma, Liivi. Kindralsuperintendent Johann Fischer – Piibli väljaandmise organisator Liivimaal. – Wastne Testament 1686. (B. G. Forseliuse Seltsi toimetised, 2.) Tartu 1996, lk 51–57.
- Aarma, Liivi. Varased eestikeelsed aabitsad aastaist 1694 ja 1698 Lundis ja nende säilinud jäljehüüed Kopenhaagenis kui B. G. Forseliuse aabitsad. – Kooliraamatu arengust Eestis. (B. G. Forseliuse Seltsi Toimetised, 1.) Tartu 1996, lk 24–29.
- Aarma, Liivi. Helsingist pärit pastorid Forsiused ja Forseliused Tallinnas 16. sajandi lõpus ja 17. sajandil. – Vana Tallinn VII (XI). Tallinn 1997, lk 36–56.
- Aarma, Liivi. Volksbildung und Buchproduktion in schwedischen Livland. Johann Fischer und Bengt Gottfried Forselius. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2001, Jg. 50, Heft 3, lk 389–414.
- Agricola, Mikael. *Abckiria*. Kriittinen editio. Toimittanut Kaisa Häkkinen. Helsinki 2007.
- Ahrens, Eduard. Johann Hornung, meie eesti kirikukeele looja. Rõhutu au jaluseadmiseks [1845]. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost ja toim Kristiina Ross. Tallinn 2003, lk 25–73.
- Albrecht-Birkner, Veronika. Reformation des Lebens. Die Reformen Herzog Ernsts des Frommen von Sachsen-Gotha und ihre Auswirkungen auf Frömmigkeit, Schule und Alltag im ländlichen Raum (1640–1675). Leipzig 2002.
- Alenäs, Stig. Lojaliteten, prostarna, språket. Studier i den kyrkliga „försvenskningen” i Lunds stift under 1680-talet. (Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis, 46.) Lund 2003.
- Allgemeine Weltgeschichte. Nach dem Plan Wilh. Guthrie, Joh. Gray, und anderer gelehrten Engländer entworfen, ausgearbeitet, und aus den besten Schriftstellern gezogen von Daniel Ernst Wagner. Bd. 68. Brünn 1788.
- Alttoa, Villem. Veel vanimatest eesti aabitsatest. – Keel ja Kirjandus 1971, nr 10, lk 598–603.
- Alvre, Paul. B. G. Forseliuse aabitsate keelest. – Eesnimedest oskussõnadeni. Emakeele Seltsi Aastaraamat 26/27. Tallinn 1983, lk 46–51.
- Andresen, Lembit. B. G. Forselius ja koolmeistrite ettevalmistamise algus Eestis. Tallinn 1976.
- Andresen, Lembit. Episoode eesti kooliraamatu varasemast ajaloost. – Keel ja Kirjandus 1983, nr 9, lk 489–502.
- Andresen, Lembit. Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius. Tallinn 1991.
- Andresen, Lembit. Eesti Aabits reformatsioonist iseseisvusajani. Tallinn 1993.
- Andresen, Lembit. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu. I. Eellugu ja algus kuni Põhjasõjani. Vilnius 1997, lk 147.
- Andresen, Lembit. Forselius, Bengt Gottfried. – Eesti kooli biograafiline leksikon. – Koost Heino Rannap. Tallinn 1998, lk 42.
- Andresen, Lembit. Forselius, Bengt Gottfried. – Eesti teaduse biograafiline leksikon. I. Peatoim Karl Siilivask. Tallinn 2000, lk 273.

- Andresen, Lembit. Episood eesti kooliraamatu varasemast ajaloost. – Lembit Andresen 75. Koost Vello Paatsi. Tallinn 2004, lk 62–83.
- Andresen, Lembit. Episood eesti kooliraamatu varasemast ajaloost. – Lembit Andresen, Algust otsimas. Tallinn 2009, lk 306–326.
- Annus, Endel. Täiendusi ja täpsusutusi eesti vanemale aabitsaloole. – Keel ja Kirjandus 1989, nr 9, lk 558–560.
- B. G. Forseliuse aabitsad. [Faksiimile; koost ja saatesõna Liivi Aarma.] Tartu 2000.
- Beise, Theodor. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Estland und Kurland von J. F. v. Recke ja C. E. Napiersky. Nachträge und Fortsetzungen. Bd. I. Mitau 1859.
- Beyer, Jürgen. Implementing Lutheran cultural patterns in the Baltic Provinces, c. 1630–1710. – Zones of fracture in modern Europe. The Baltic Countries, the Balkans, and Northern Italy. Ed. Almut Bues. (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, 16.) Wiesbaden 2005, lk 205–216.
- Beyer, Jürgen. Strategien zur Hebung der Frömmigkeit in Est- und Livland (1621–1710). Konfessionalisierung und Pietismus. – Confessionalism and pietism. Religious Reform in Early Modern Europe. Ed. by Fred van Lieburg. Mainz 2006, lk 111–128.
- Beyer, Jürgen. Mis teeb Eesti luterluse kultuuriajaloole huvitavaks. – Vikerkaar 2009, nr 7–8, lk 79–90.
- Beyer, Jürgen. Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1710). Konfessionaliseerimine ja pietism. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suuriisig 16/17. sajandil. III. Koost Enn Küng. Tartu 2009, lk 80–95.
- Blekastad, Milada. Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský. Oslo, Praha 1969.
- Blume, Christoph. Vohr-Rede an den Wohl-*affectionirten* Lehser. – *MATTHAEI JUDICIS* kleines Corpus Doctrinae. Reval 1662, lk BIIIv–CIr.
- Bunge, Friedrich Georg von. Zur Geschichte Des Bauerschulwesens und der Leibeigenschaft in Livland. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. IV. Dorpat 1845, lk 105–110.
- Burke, Peter. Kultuuride kohtumine. Esseed uuest kultuuriajaloo. Tallinn 2006.
- Burke, Peter. Languages and communities in early modern Europe. Cambridge 2004.
- Burke, Peter. Popular culture in early modern Europe. Burlington 2009.
- Cavonius, Gösta. Folkskollärarnas föregångare i Finland. Klockare och sockenskolmästare under frihetstiden. Helsingfors 1943.
- Cederberg, Arno Rafael. Dr. Gustav Oskar Frederik Westling. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1926. Dorpat 1927, lk 152–157.
- Common roots of the Latvian and Estonian literary languages. Ed. Kristiina Ross, Pēteris Vanags. Frankfurt am Main [etc.] [2008].
- Dahlgren, Stellan. Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reichs. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Stockholm 1993, lk 15–31.
- Damrau, Peter. The reception of English Puritan literature in Germany. London 2006.
- Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Hrsg. von Martin Ottow und Wilhelm Lenz. Köln, Wien 1977.
- Dosse, François. [Vastus Marek Tamme küsitlusele] Humanitaarteaduse olevik ja tulevik. – Keel ja Kirjandus 2008, nr 8–9, lk 735–746.
- Dunsdorfs, Edgars. Pirmās latviešu bībeles vēsture. Minneapolis 1979.

- Düsterhaus, Gerhard. Das ländliche Schulwesen im Herzogtum Preussen im 16. und 17. Jahrhundert. Bonn 1975.
- Education and Colonialism. Swedish Schooling Projects in Colonial Areas, 1638–1878. Ed. by Daniel Lindmark. Umeå 2000.
- Eesti kooli ajalugu. 1. kd. 13. sajandist 1860. aastateni. Tegevtoim Endel Laul. Tallinn 1989.
- Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim Gustav Naan. Tallinn 1952.
- Eesti NSV ajalugu. I. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toim Artur Vassar. Tallinn 1955, lk 386–387.
- Eestikeelne raamat 1525–1850. Toim Endel Annus. Tallinn 2000.
- Ehrenpreis, Stefan. Erziehungs- und Schulwesen zwischen Konfessionalisierung und Säkularisierung. Forschungsprobleme und methodische innovationen. – Erziehung und Schulwesen zwischen Konfessionalisierung und Säkularisierung. Forschungsperspektiven, europäische Fallbeispiele und Hilfsmittel. Hrsg. von Heinz Schilling, Stefan Ehrenpreis. Münster [etc.] 2003, lk 19–33.
- [Einhorn, Paul.] Historia Lettica das ist Beschreibung der Lettischen Nation ... zusammen getragen und in den Druck verfertigt durch Paulum Einhorn, Fürstlichen Curländischen Superintendenten P. M. Dorpt in Liefland. Gedruckt durch Johann Vogeln, der Königl. Acad. Buchdrucker, im Jahr 1649. – Ueber die religiösen Vorstellungen der alten Völker in Liv- und Ehstland. Riga 1857, lk 3–38.
- Elango, Aleksander. Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloost. Tartu 1975.
- Erziehung und Schulwesen zwischen Konfessionalisierung und Säkularisierung. Forschungsperspektiven, europäische Fallbeispiele und Hilfsmittel. Hrsg. von Heinz Schilling, Stefan Ehrenpreis. Münster [etc.] 2003.
- Esimene Moosese raamat. Iiobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. [Faksiimile] Koost Kristiina Ross. Tallinn 2003.
- Foucault, Michel. Teadmiste arheoloogia. Tartu 2005.
- Forschungen zur baltischen Geschichte. Hrsg. von Mati Laur, Karsten Brüggemann. Bd. 1–5, 2006–2010.
- Forselius, Bengt Gottfried. An die hinterbliebene Frau Wittibe. Andreas Forseliuse mahajäänud lesele. Tlk Ain Kaalep. – Forseliuse Sõnumid 2002, nr 9, lk 40–44.
- Friebe, Wilhelm Christian. Handbuch der Geschichte Lief- Ehst- und Kurlands zum Gebrauch für Jedermann. Bd. V. Riga 1794, lk 228–229.
- Friedrich, Martin. Die Kirchenpolitik Karls XI. im Baltikum. – Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit. Hrsg. von Ilgvars Misāns, Horst Wernicke. Marburg 2005, lk 367–379.
- Frijhoff, Willem, Spies, Marijke. Nederlandse cultuur in Europese context. 1, 1650. Bevochten eendracht. Den Haag 1999.
- Gadebusch, Friedrich Konrad. Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. I. Riga 1777, lk 364.
- Gadebusch, Friedrich Konrad. Livländische Jahrbücher. Dritter Theil von 1630 bis 1710. Riga 1782, lk 498–500.
- Gardt, Andreas. Sprachreflexion in Barock und Frühaufklärung. Entwürfe von Böhme bis Leibniz. Berlin [etc.] 1994.
- Gardt, Andreas. Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland. Vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Berlin [etc.] 1999.
- Gezelius, Johannes. Methodus informandi in pædagogii tam ruralibus quam urbicis. ... 1683. – Finlandssvenska och baltiska läroverk. Urkunder, undersökningar och

- minnen. Utgivna av Rudolf B. Hall. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria, (1941):2; 62.) Stockholm 1942, lk 33–48.
- Glück, Helmut, Polanska, Ineta. Johann Ernst Glück (1654–1705). Pastor, Philologe, Volksaufklärer im Baltikum und in Russland. Wiesbaden 2005.
- Gutslaff, Johannes. Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. = Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. [1648, faksiimile ja tõlge.] Tlk ja koost Marju Lepajõe. Tartu 1998.
- Gutsleff, Eberhard. Vorrede. Eessõna. – [Faksiimile ja tõlge] [Anton Thor Helle.] Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Tlk Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Tallinn 2006, lk 13–A36a.
- Göseken, Heinrich. Manuctio ad linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. [1660, faksiimile.] Hrsg. von A.-L. Värri Haarmann. Hamburg 1977.
- Habicht, Külli. Vana kirjakeele uurimine. – Eesti keele uurimise analüüs. Koost Mati Erelt. (Emakeele Seltsi aastaraamat, 48.) Tartu 2003, lk 135–165.
- Halila, Aimo. Suomen kansakoululaitoksen historia. I. Kansanopetus ennen kansakoulua ja kansakoululaitoksen synty. Porvoo–Helsinki 1949.
- [Hart, John.] A Methode or comfortable beginning for all vnlearned ... London 1570. – John Hart's Works on English orthography and pronunciation: 1551, 1569, 1570. Part I. Biographical and bibliographical introductions, texts and index verborum. By Bror Danielsson. Stockholm 1955, lk 230–249.
- Hasselblatt, Cornelius. Geschichte der estnischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin, New York 2006.
- [Helle, Anton thor.] Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. [Faksiimile ja tõlge.] Tlk Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Tallinn 2006.
- Hennoste, Tiit. Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Toim M. Erelt, M. Sedrik, E. Uuspõld, Tartu 1997, lk 45–66.
- Hennoste, Tiit. Probleemid ja õnnestumised uues „Eesti kirjandusloos”. – Looming 2001, nr 8, lk 1226–1239.
- Hennoste, Tiit. Kaanon. Kaanan. –Tiit Hennoste, Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Artikleid ja arvamusi 1986–2003. Tartu [2003], lk 178–188.
- Hennoste, Tiit. Postkolonialism ja Eesti. Väga väike leksikon. – Tiit Hennoste, Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Artikleid ja arvamusi 1986–2003. Tartu [2003], lk 303–314.
- Hetzer, Armin. Estnische Literatur. Eine historische Übersicht. Wiesbaden 2006.
- Hillner G[eorg]. Ernsts Glücks, latweeschu bihbeles tulks, meera darbos un kara breemas (Ernsts Glücks, latweeschu Luters). Riga 1918.
- History of education and pedagogical thought in the Baltic countries up to 1940. An overview. Ed. by Aida Krūze, Iveta Ķestere, Väino Sirk, Ona Tījūnēlienē. Rīgā 2009.
- [Hoppius, Christian]. [Eessõna] – [Faksiimile] Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament. Tallinnas Trükkis Johan Kristow Prendeken. Aastal 1715. (Uus Testament 1715. Tallinn 2004, eesõna tlk Toomas Paul).
- Hornung, Johann. Grammatica Esthonica, brevi, perspicuâ tamem methodo ad dialectum Revaliensem. [1693, faksiimile.] Hrsg. von Harald Haarmann. Hamburg 1977.
- Humanitaarteadused pöördes. [Koost Marek Tamm]. = Keel ja Kirjandus 2008, [eri]nr 8–9.
- Hundt, Markus. „Spracharbeit” im 17. Jahrhundert. Studien zu Georg Philipp Harsdörffer, Justus Georg Schottelius und Christian Gueintz. Berlin, New York 2000.

- Ickelsamer, Valentin. Die rechte weis auf kürtztist lesen zu lernen. // Ain Teütsche Grammatica. Hrsg. von Karl Pohl. Stuttgart 1971.
- Isberg, Alvin. Karl XI och den livländska adeln 1684–1695. Studier rörande det karolinska enväldets införande i Livland. Lund 1953.
- Isberg, Alvin. Livlands kyrkostyrelse 1622–1695. Reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis. (Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia, 12.) Stockholm 1968.
- Isberg, Alvin. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700. Uppsala 1970.
- Isberg, Alvin. Ösels kyrkoförvaltning 1645–1710. Kompetensvister och meningsmotsättningar rörande funktionssättet. Uppsala 1974.
- Jaitner, Klaus. Der Pfalz-Sulzbacher Hof in der europäischen Ideengeschichte des 17. Jahrhunderts. – Wolfenbütteler Beiträge. Aus den Schätzen der Herzog August Bibliothek. Bd. 8. Frankfurt am Main 1988, lk 273–394.
- Johansson, Egil. Literacy Campaigns in Sweden. – National literacy campaigns. Historical and comparative perspectives. Ed. by R. J. Arno, H. Graff. New York 1987
- Kaljundi, Linda. Kirjandus(aja)looline Eesti. – Keel ja Kirjandus 2007, nr 12, lk 937–953.
- Kampmann, M[ihkel]. Kooli Lugemiseraamat. I.–III. kooliaasta. Tallinn 1905.
- Kask, Arnold. Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti. Tallinn 1958.
- Kask, Arnold. Eesti kirjakeele ajalugu. I. Tartu 1970.
- Kelch, Christian. Liivimaa ajalugu. Tlk Ivar Leimus. Tartu 2004, lk 460.
- Kingisepp, Valve-Liivi. B. G. Forseliuse ortograafiauendusest. – Forseliuse Sõnumid 2000, nr 7, lk 3–8.
- Klag- und Trost-Gedicht / über das zwar frühzeitige / aber doch seelige Absterben Des weyland Wohl-Ehrwürdigen / GrossAchtbahren und Wohlgelehrten Herrn / Herrn *Andreae Forselii*, Wohlbetrauten *Pastoris* zu Ober-Pahlen / auch wohlmeritirten *Praepositi*, des Dorpatischen Districts, disseits der Embek / bey *solemn* Beerdigung / des enteelten Cörpers / Anno 1678. am 21. *Februarij*, zu lezten Ehren schuldigst aufgesetzt Von Unterbenandten. REVAL / Gedruckt bey Christoff Brendeken / *Gymn*. Buchdr. (Trükist säilitatakse Uppsala ülikooli raamatukogus, TLÜAR Baltika osakonnas on sellest mikrofilm, EMF 564).
- Klinger, Andreas. Der Gothaer Fürstenstaat. Herrschaft, Konfession und Dynastie unter Herzog Ernst dem Frommen. Husum 2002.
- Klöker, Martin. Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen des Gelehrtentums und Dichten bei Gelegenheit. Teil 1–2. Tübingen 2005.
- Köpp, Johan. Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Stockholm 1959, lk 136–165.
- Kotkaheimo, Liisa. Suomalaisen aapisen viisi vuosisataa. Aapisten sisältö ja tehtävät kansanopetuksessa. Joensuu 1989.
- Kroon, Kalle. Kolme lõvi ja greifi all Põhjasõjas. Eestlased ja lätlased Rootsi armees, nähtuna sotsiaal-majanduslike muutuste taustal 17. sajandi lõpul – 18. sajandi alguses. [Tallinn] 2007.
- Kvačala, Johannes. Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland bis zum Ausgange des XVII. Jahrhunderts. Bd. 1, Texte; Bd. 2, Historischer Überblick, Bibliographie, Namen- und Sachregister. (Monumenta Germaniae paedagogica, 26, 32). Berlin 1903–1904.
- Laanekask, Heli. Kirjakeel. – EE: Eesti entsüklopeedia. 11. Tallinn 2002, lk 592–595.

- Laanekask, Heli. Tartu ja Tallinna keel 17. sajandi Liivimaal. – *Õdagumeresoomõ hummoguppiir*. Toim Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro 2003, lk 112–129, siin lk 120–125.
- Laanekask, Heli. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. Tartu 2004, lk 26–28.
- Laasonen, Pentti. Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia. Helsinki 1977.
- Lancelot, Claude, Arnould, Antoine. General and rational grammar. The Port-Royal grammar [1660]. Ed. and transl. by Jacques Rieux and Bernard E. Rollin. The Hague, Paris 1975.
- Laur, Mati, Kello, Katrin. Rootsi aja pärand 18. sajandi Liivimaa agraarsuhetes. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahre 75. sünnipäevaks. Koost Andres Andresen. Tartu 2001, lk. 251–269.
- Leinberg, Karl Gabriel. Handlingar rörande Finska kyrkan och presterskapet. Andra samlingen 1627–1651. Jyväskylä 1893.
- Leinonen, Markku. Johannes Gezelius vanhempi luonnonmukaisen pedagogiikan soveltajana. Comeniuslainen tulkinta. (Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research, 138.) Jyväskylä 1998.
- Lepajõe, Marju. Johannes Gutsclaffi „Grammatilised vaatlused”. – Johannes Gutsclaff. *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*. = Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tartu 1998, lk 285–316.
- Lepajõe, Marju. 350 aastat Johannes Gutsclaffi grammatikat. – Keel ja Kirjandus 1999, nr 3, lk 369–377.
- Lepajõe, Marju. Reiner Broockmanni värsside vältimusest. – Keel ja Kirjandus 2009, nr 10, lk 758–776.
- Liiv, Otto. Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul. (Äratrükk Eesti Kirjandusest 1934, nr 5–7).
- Liiv, Otto. Eesti rahvakool. – Eesti ajalugu. III. Rootsi ja Poola aeg. Peatoim Hans Kruus, tegevtoim Otto Liiv. Tartu 1940, lk 334–342.
- Lindmark, Daniel. Uppförstran, undervisning, upplysning. Linjer i svensk folkundervisning före folkskolan. (Alphbeta varia. Album Religionum Umense, 5). Umeå 1995.
- Lindmark, Daniel. Literature for Swedish Lutherans in Colonial America, 1696–1730. – Education and Ethnicity. Eds. Geoffrey Sherington & Craig Campbell. (Paedagogica Historica, Suppl. Series VII.) Ghent 2001, lk 35–54.
- Lindmark, Daniel. Reading, Writing, and Schooling. Swedish Practices of Education and Literacy, 1850–1880. Umeå 2004.
- Lindmark, Daniel. *Ecclesia Plantanda*. Swedishness in Colonial America. Umeå 2005.
- Lipp, Martin. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Esimene raamat: Katoliku kiriku ajast Rootsi aja lõpuni. Tartu 1895.
- Loit, Aleksander. Kampen om feodalrättan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710. I. Uppsala 1975.
- Loit, Aleksander. Pärisorjuse kaotamine Eestis rootsi ajal. – Kleio. Ajaloo ajakiri 1996, nr 1, lk. 3–18.
- Loit, Aleksander. Pärisorjuse kaotamine ja talurahvakoolide asutamine rootsi ajal. – Wastne Testament 1686. Konverentsi ettekanded 26.–27. aprill 1996. (B. G. Forseliuse Seltsi Toimetised, 2). Tartu 1996, lk 58–64.
- Loit, Aleksander. Den politiska bakgrunden till bondeskolornas inrättande i Östersjöprovinserna under svenska väldets tid. – Stat–kyrka–samhälle. Den stormaktstida

- samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Utg. av Torkel Jansson, Torbjörn Eng. (Studia Baltica Stockholmiensia, 21.) Stockholm 2000, lk 167–184.
- Loit, Aleksander. Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561–1710 (1721). – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. I. Koost Enn Küng. Tartu 2002, lk 7–26.
- Loit, Aleksander. Eestimaa ja Liivimaa. Kaks Läänemere provintsi Rootsi suurriigis 17. sajandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. III. Koost Enn Küng. Tartu 2009, lk 7–40.
- Malmstedt, Göran. Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige. Lund 2002.
- Martinson-Mannermaa, K[usta]. Bengt Gottfried Forselius. Eesti rahvakooli isa. (Eesti rahvuslikud suurmehed. Elulooline kirjastik noorsoole. 5. sari, nr 27.) Tallinn 1940.
- Masing, Uku. Ühest C. Brendekeni registrimata trükisest. – Keel ja Kirjandus 1970, nr 12, lk 737–742.
- McLelland, Nicola. Letters, sounds and shapes: reflections on the sounds of German in early modern linguistic awareness. – Transactions of the Philological Society 2006, vol. 104:2, lk 229–258.
- [Moller, Arvid]. Fata Dorpati. Den i förra tider Namnkunniga Staden Dorpts Öde. Västerås 1755.
- Naber, Jaak. Koolid Rootsi riiki ühendatud Eesti alal (17. sajandi teine veerand – 1710. aasta). – Eesti kooli ajalugu. 1. kd. 13. sajandist 1860. aastateni. Tegevtoim Endel Laul. Tallinn 1989, lk 108–185.
- Naber, Jaak. Swedish government authorities and school education in Estonia. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Stockholm 1993, lk 335–364.
- Oissar, Edgar. Vanimatest eesti aabitsatest. – Keel ja Kirjandus 1969, nr 1, lk 129–139.
- Oissar, Edgar. Eesti aabitsa arengulugu. Tallinn 1971 (masinkirjas käsikiri TLÜAR Baltikakogus).
- Oja, Linda. Attitudes to popular magic in 17th- and 18th-century Sweden and Estonia. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Stockholm 1993, lk 231–249.
- Oja, Linda. „God enighet, sämja och kärlek uti landet”. Den religiösa lagstiftningen och ambitionen att göra goda kristna av stormaktstidens svenskar. – Stat-kyrka-samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Utg. av Torkel Jansson, Torbjörn Eng. (Studia Baltica Stockholmiensia, 21.) Stockholm 2000, lk 17–85.
- Pajusalu, Karl. Eesti keele kujunemisjärgud ja sotsioperioodid. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 3, lk 153–160.
- Palm, August. „Ignati Jaak”. Villem Reimani sekeldusi saksa kirikutegelastega rahvus-küsimuses. – Eesti Kirjandus 1935, nr 5, lk 257–269.
- Palm, August. Villem Reiman. Saavutusterohke rahvuslik võitleja. Tartu 1937.
- Paul, Toomas. Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Tallinn, 1999.
- Paul, Toomas. Rootsi aja kirjandusloo uurimisest. – Emakeele Seltsi aastaraamat, 46. Peatoim Mati Erelt. Tartu 2001, lk 224–241.
- Paul, Toomas. Rootsi aja kirjandusloo uurimisest. – Kirik keset küla. Tartu 2003, lk 105–122.

- Pezold, Johann Dietrich von. Reval 1670–1687. Rat, Gilden und Schwedische Stadtherrschaft. Köln, Wien 1975.
- Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. Koost Leino Pahtma, Kai Tafenau. Toim Jürgen Beyer. Tartu 2003.
- Piir, Ilje. Historiograafilisi märkmeid Eesti talurahvakooli alguse kohta. – Kleio. Ajaloo Ajakiri 1992, nr 5/6, lk 16–20.
- Piir, Ilje. Ignatsi Jaak ja tema järeltulijad. – Wastne Testament 1686. (B. G. Forseliuse Seltsi toimetised, 2.) Tartu 1996, lk 69–70.
- Piir, Ilje. Ignatsi Jaak ja tema järeltulijad. – Wastne Testament 1686. (B. G. Forseliuse Seltsi Toimetised, 2). Tartu 1996, lk 65–70.
- Piirimäe, Helmut. B. G. Forseliuse koolitegevuse ajaloolisest tagapõhjast. – Nõukogude Kool 1984, nr 12, lk 54–57.
- Piirimäe, Helmut. Kes asutas Forseliuse seminari? – Keel ja Kirjandus 1984, nr 12, lk 725–731.
- Piirimäe, H[elmut]. Rol' Bengta Gotfrida Forseliusa v istorii narodnogo obrazovanija Estonii XVII v. – Skandinavskii sbornik, XXXII. Tallinn 1988, lk 155–168.
- Piirimäe, Helmut. The Cultural Interconnections of the Educational Activity of Bengt Gottfried Forselius. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Stockholm 1993, lk 317–333.
- Pleijel, Hilding. Der schwedische Pietismus in seinen Beziehungen zu Deutschland. Eine kirchengeschichtliche Untersuchung. Lund 1935.
- Pleijel, Hilding. Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige. Stockholm 1970.
- Polenz, Peter von. Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Bd. II, 17. und 18. Jahrhundert. Berlin, New York 1994.
- Puksov, Friedrich. Rahvaharidus. – Eesti rahva ajalugu. II. Toim Juhan Libe, August Oinas, Henrik Sepp, Juhan Vasar. Tartu 1933–1934, lk 1121–1156.
- Pöld, Peeter. Eesti kooli ajalugu. Tartu 1933, lk 37–38.
- Pöldvee, Aivar. Paar rännakut eesti kirjandusloo koiduhämaruses. – Keel ja Kirjandus 1989, nr 9–10, lk 552–557, 604–611.
- Pöldvee, Aivar. Täpsustus Bengt Gottfried Forseliuse sünnipära asjus. – Õpetajate Leht, 18. XI 1989.
- Pöldvee, Aivar. Märkusi L. Andreseni raamatu ja B. G. Forseliuse asjus. – Keel ja Kirjandus 1992, nr 7, lk 439–443.
- Pöldvee, Aivar. Die Gründung der Volksschule in Estland in den 1680er und 1690er Jahren. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Stockholm 1993, lk 285–292.
- Pöldvee, Aivar. Eestimaa konsistooriumi kooliaruanded 1691. ja 1693. aastast. – Haridus 1993, nr 11, lk 50–55.
- Pöldvee, Aivar. Rahvaharidusest Harjumaal rootsi ajal (1561–1710). – Harju Muuseum 1989–1993. Artikleid ja aruandeid. (Harjumaa uurimusi, 1.) Keila 1994, lk 19–47.
- Pöldvee, Aivar. 1686 – kas Forseliuse seminari lõpuaasta. – Kleio. Ajaloo Ajakiri 1996, nr 2, lk 3–11.
- Pöldvee, Aivar. Das Schulmeisterseminar von Forselius – eine unikale Schule im ganzen schwedischen Königreich? – Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17.

- sajandil. Koost Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised, 7.) Tallinn 1998, lk 155–183.
- Põldvee, Aivar. Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas. (Harjumaa uurimusi, 4.) Keila 2001.
- Põldvee, Aivar. Konstrueeritud Forselius. Kroonikast Kalevipojani ja edasi. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2004–2005. Tartu 2006, lk 9–51.
- Põldvee, Aivar. Lisandusi koolmeister Bengt Adamsoni eluloole. – Haridus 2010, nr 2, lk 41–45.
- Raag, Raimo. Keelevaidlused Läänemere ida- ja läänekaldal 17. sajandi lõpus. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloo. Toim Jaak Peebo. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised, 1.) Tartu 1995, lk 145–163.
- Raag, Raimo, Põldvee, Aivar. Toomas Pauli „Eesti piiblitõlke ajalugu” (1999) kriitikute pilgu läbi. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 4, 274–288.
- Raudsepp, Anu. Chilian Rauschert Sangaste kihelkonna haridus- ja usuelu edendajana 17. sajandi lõpul ja 18. sajandi algul. – Bergid ja Sangaste. Lehekülgi Sangaste kihelkonna ajaloo. Tartu 1994, lk 91–103.
- Recke, Johann Friedrich von, Napiersky, Karl Eduard. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Estland und Kurland. Bd. I. Mitau 1827, lk 596–597.
- Reiman, Villem. Eesti Piibli ümberpanemise lugu. Tartu 1889, lk 34–37.
- R[eiman], W[illem]. Bengt Gottfried Forselius. – Eesti Üliõplaste Seltsi Album. Kolmas leht. Tartu 1895, lk 7–52.
- R[eiman], W[illem]. Ignati Jaak. – Sirvilauad. Eesti rahva tähtraamat 1899. aasta jaoks. Tartu 1898, lk 35–48.
- Reiman, Villem. Eesti ajalugu. Toim H. Sepp. Tallinn 1920, lk 88–91.
- Reiman, Villem. Bengt Gottfried Forselius. – Koguja. Villem Reimani Kolleegiumi aastaraamat 2002–2007. [Tartu 2008], lk 157–224.
- Rosén, Jerker. Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid. En författningshistorisk skiss. – Scandia 1946, Bd. XVII, H. 2, lk 137–270.
- Ross, Kristiina. Arnold Kask ja kirjakeele ajaloo tulevik. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 11, lk 788–792.
- Ross, Kristiina. Miks ja millal kaotati esimene lõunaeesti kirjakeel. – Vikerkkaar 2005, nr 7–8, lk 130–139.
- Saareste, Albert. Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest. – Eesti Keel 1929, nr 3–4, lk 57–69.
- S[aares]te, A[lbert]. B. G. Forselius’ e keelereformide käsitlemine Eestimaa konsistooriumis a. 1687. – Eesti Keel 1929, nr 3–4, lk 80–85.
- Saareste, Albert, Cederberg, Arno Rafael. Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Tartu 1925–1931, lk 238–252.
- Salu, Herbert. Förbjuden estnisk litteratur under svensktiden. – Svio-Estonica, X (1). Lund 1951, lk 169–203.
- Salu, Herbert. Romantiline Hornung. – Virttäjä 1949, nr 1–2, lk 90–117.
- Salu, Herbert. Eesti vanem kirjandus. Vadstena 1953.
- Salumets, Thomas. [Vastus Marek Tamme küsitlusele] Humanitaarteaduse olevik ja tulevik. – Keel ja Kirjandus 2008, nr 8–9, lk 735–746.
- Schaller, Klaus. Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert. Heidelberg 1962.
- Schielein, Chrystèle. Philipp von Zesen. Orthographiereformer mit niederländischen Vorbildern? Erlangen, Nürnberg 2002.

- Schmale, Wolfgang. Die europäische Entwicklung des Schul- und Bildungswesens im Verhältnis zu Kirchen und Staat im 17. und 18. Jahrhundert. – Im Spannungsfeld von Staat und Kirche. „Minderheiten“ und „Erziehung“ im deutsch-französischen Gesellschaftsvergleich 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Heinz Schilling, Marie-Antoniette Gross. Berlin 2003, lk 175–189.
- Seppel, Marten. Die Entwicklung der „livländischen Leibeigenschaft“ im 16. und 17. Jahrhundert. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2005, nr 54 (2), lk 174–193.
- Seppel, Marten. Paternalistliku pärisorjuse idee Baltikumis. – Tuna 2006, nr 2, lk 27–41.
- Seppel, Marten. Veel kord Liivimaa 1668. aasta maapolitseikorraldusest. – Sõnasse püütud minevik *in honorem* Enn Tarvel. Koost Priit Raudkivi ja Marten Seppel. Tallinn 2009, lk 190–204.
- Siirak, E[rna], Kruus, O[skar]. Forselius, Bengt Gottfried. – Eesti kirjarahva leksikon. Koost ja toim Oskar Kruus. Tallinn 1995, lk 88–89.
- [Sonntag, Karl Gottlob.] Beantwortung einiger literarischen Fragen im dritten Hefte der Beiträge S. 168 und 169. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache. Heft XIII. Pernau, Reval 1821, lk 73–74.
- Sonntag, Karl Gottlob. Uebersicht von der Geschichte der Livländischen Landschulen. – Neues Museum der teutschen Provinzen Russlands. I:2. Dorpat 1825.
- Special- vnd sonderbahrer Bericht ... Gotha 1642. – Sammlung selten gewordener pädagogischer Schriften früherer Zeiten. Bd. 10. Zschopau 1883, lk 2–74.
- Stahl, Heinrich. Anführung zu der Estnischen Sprach. [1637, faksiimile.] Brampton, Tartu 2000.
- Stat-kyrka-samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Utg. av Torkel Jansson, Torbjörn Eng. (Studia Baltica Stockholmiensia, 21.) Stockholm 2000.
- Suits, Gustav. Eesti kirjanduslugu. Lund 1953.
- Zwischen den Disziplinen? Perspektiven der Frühneuzeitforschung. Hrsg. von Helmut Puff, Christopher Wild. Göttingen 2003.
- Tafenau, Kai. Adrian Virginiuse eluloost. – Keel ja Kirjandus 2009, nr 11, lk 847–855.
- Taipale, Matti. Rippikoulun syntyvaiheet Turun hiipakunnassa vuosina 1627–1763. (Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia, 120.) Helsinki 1980.
- Tamm, Marek. Kuidas kirjutatakse ajalugu? Intervjuuraamat. Tallinn 2007.
- Tarkiainen, Viljo, Tarkiainen, Kari. Mikael Agricola. Suomen uskonpuhdistaja. Helsinki 1985.
- Tauli, Valter. Keelekorralduse alused. Stockholm 1968, lk 160–177.
- Tautas izglītība un pedagogiskā doma Latvija līdz 1900. gadam. Atb. red. Alfrēds Staris. Rīga 1987.
- Teistler, Gisela. Fibeln als Dokumente für die Entwicklung der Alphabetisierung: ihre Entstehung und Verbreitung bis 1850. – Alphabetisierung und Literalisierung in Deutschland in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Hans Erich Bödeker und Ernst Hinrichs. Tübingen 1999, lk 255–281.
- Teistler, Gisela. Fibel-Findbuch. <FI-FI>. Deutschsprachige Fibeln von den Anfängen bis 1944. Eine Bibliographie. Osnabrück 2003.
- Tengström, Johan Jakob. Gezelii den yngres minne. Helsingfors 1833, lk 244–246.
- Tering, Arvo. Uut Bengt Gottfried Forseliuse õpingute kohta. – Keel ja Kirjandus, 1981, nr 11, lk 681–683.

- Tering, Arvo. Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798. Tartu 2008.
- Tetsch, Carl Ludwich. Curländische Kirchen-Geschichte. III. Königsberg-Leipzig 1769, lk 109–110.
- Treumann, Hans. Trükinduse ja raamatu arheoloogiat. – Keel ja Kirjandus 1959, nr 9, lk 560–568.
- Treumann, Hans. Adolph Simoni raamatute nimestik ja teisi raamatuloolisi mistsele. – Keel ja Kirjandus 1970, nr 9, lk 528–542.
- Tuchtenhagen, Ralph. Inquisitio privata. Katechisation unter der estnischsprachigen Bevölkerung der schwedischen Ostseeprovinzen vor Einführung der Volksschule. – Ostseeprovinzen, Baltische Staaten und das Nationale. Festschrift für Gert von Pistohlkors zum 70. Geburtstag. Hrsg. von Norbert Angermann [et al.] Münster 2005, lk 41–67.
- Tuchtenhagen, Ralph. Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa. Wiesbaden 2008, ptk V–VI, lk 186–295.
- Ulmann, Carl Christian. Zur Geschichte der Volksbildung und der Landschulen in Livland. – Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands. Bd. VII, Heft 2. Riga 1847, lk 103–164.
- Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost ja toim Kristiina Ross. Tallinn 2003.
- Vahre, Sulev. Aus dem Leben und Werk von Pastor Reiner Broockmann (ca. 1640–1704). – Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag. Hrsg. von Mati Laur und Enn Küng in Verbindung mit Stig Örjan Ohlsson. (Nordistica Tartuensia, 13). Tartu 2005, lk 224–247.
- Vahre, Sulev. Chilian Rauscherti elutee ja elutöö. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 1–2, lk 29–40, 103–110.
- Vahre, Sulev. Wastse Testamendi ilmumisaja kristlik-kultuuriline miljö. – Wastne Testament 1686. (B. G. Forseliuse Seltsi toimetised, 2.) Tartu 1996, lk 9–20.
- Vahre, Sulev. Ignatsi Jaagu pojapojale pühendatud raamat Eesti ajaloost. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 6, lk 418–423.
- Vier seltene Schriften des sechzehnten Jahrhunderts. Mit einer bisher ungedruckten Abhandlung über Valentinus Ickelsamer von Friedrich Ludwig Karl Weigand. Hrsg. von Heinrich Fechner. Berlin 1882.
- V[iires], P[aul]. Eesti biograafiline leksikon. Toim Arno Rafael Cederberg jt. Tartu 1926–1929, lk 88.
- [Virginius, Adrian.] Vorrede. Christlicher und geneigter Leser [1691]. = Vanhan etelävirolaisen käsikirjan esipuhe. Publitseerinud Osmo Ikola. – Sananjalka 1983, nr 25, lk 133–142.
- Vööbus, Arthur. Studies in the history of the Estonian people. III. Stockholm 1974.
- Wallmann, Johannes. Beziehungen des frühen Pietismus zum Baltikum und Finland. – Der Pietismus in seiner europäischen und aussereuropäischen Ausstrahlung. Red. Johannes Wallmann, Pentti Laasonen. Helsinki 1992, lk 49–87, siin lk 53–59.
- Wappmann, Volker. Knorrs von Rosenroth Sulzbacher Freundeskreis. – Zeitschrift der Christian Knorrs von Rosenroth Gesellschaft „Morgen Glanz“ 1993, nr 3, lk 19–69.
- Wappmann, Volker. Durchbruch zur Toleranz. Die Religionspolitik des Pfalzgrafen Christian August von Sulzbach 1622–1708. Neustadt a. d. Aisch 1998.
- Warne, Albin. Till folkskolans förhistoria i Sverige. Stockholm 1929.
- Warne, Albin. Den svenska folkundervisningen från reformationen till 1809. (Svenska folkskolans historia. Red. Viktor Fredriksson. I.) Stockholm 1940.

- Wentz, Hilmer. Klockaren i helg och söcken. Från medeltiden till nutid. Malmö 1980.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik. Förarbetena till den estniska översättningen af Nya Testamentet 1715. Kyrkohistorisk studie. Sundsvall 1892.
- Westling, G[ustav] O[skar] F[redrik]. Meddelanden om folkundervisningen i Estland 1561–1710. – Kyrklig Tidskrift 1896, lk 341–362, siin lk 352–354, 362.
- Westling, Fr[edrik]. Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656–1710. – Kyrkohistorisk Årskrift 1901, 43–107, siin lk 77.
- Wieselgren, Greta. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. [Äratrükk: Vetenskaps societeten i Lund. Årsbok 1942.] Lund 1943.
- Wieselgren, Greta. När Karl XI lade grunden till den estniska folkskolan. Några blad ur den svenska stormaktstidens kulturhistoria. – Svensk Tidskrift 1943. Uppsala 1943, lk 412–418.
- Wieselgren, Greta. Fischer, Johann. – Svenskt biografiskt lexikon. Bd. XVI. Stockholm 1964–1966, lk 55–61.
- Wieselgren, Greta. Forselius, Bengt Gottfried. – Svenskt biografiskt lexikon. Bd. XVI. Stockholm 1964–1966, lk 305–306.
- Wieselgren, Greta. Johann Fischer – Livlands nye apostel. – Svio-Estonica. XVII (8). Lund 1964, lk 26–58.
- Wieselgren, Greta. Johann Fischer och kulturpolitiken i Livland under Karl XI. – Karolinska Förbundets Årsbok 1986. Lund 1988, lk 33–55.
- Wieselgren, Greta. Johann Fischer und die Kulturpolitik in Livland unter Karl XI. Einige Aspekte. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Uppsala 1993, lk 293–315.
- Willigerod, Johann Conrad Philipp. Geschichte Estlands vom ersten Bekanntwerden desselben bis auf unsere Zeiten. Reval 1814, lk 147–148.
- Willke, Ingeborg. ABC-Bücher in Schweden. Ihre Entwicklung bis des 19. Jahrhunderts und ihre Beziehungen zu Deutschland. Lund 1965.
- Wilpert, Gero von. Deutschbaltische literaturgeschichte. München 2005.
- Winkler, Rudolf. Beiträge zur Kenntniß des Chronisten Kelch und seiner Zeit. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. V. Reval 1900, lk 112–113.
- Österberg, Eva. Historikern och vår kulturella mångfald. – Den mångfaldiga historien. Red. Roger Qvarsell, Bengt Sandin. Lund 2000, lk 11–30.

BENGT GOTTFRIED FORSELIUS UND DIE QUELLEN DER VOLKSBILDUNG IN EST- UND LIVLAND

Zusammenfassung

Bengt Gottfried Forselius (ca 1660–1688) kommt in der estnischen nationalen Geschichtsschreibung eine besondere Bedeutung zu. Seit dem bahnbrechenden Aufsatz von Villem Reiman (1895) tritt Forselius nicht nur in den allgemeinen Darstellungen der estnischen Geschichte, in den Nachschlagewerken und Lehrbüchern, sondern auch in der Schul-, Sprach-, Literatur- und Buchgeschichte als eine kanonische Figur auf. Als Begründerin der wissenschaftlichen Behandlung von Forselius gilt Greta Wieselgren, deren Arbeit in Estland durch den II. Weltkrieg abgebrochen wurde. Die von Wieselgren verfasste Quellenpublikation mit einem Vorwort, worin die Forschungsintentionen der Autorin dargelegt werden, erschien im Jahre 1943 in Lund, von dem Einfluss dieser Veröffentlichung auf die estnische Historiografie kann allerdings erst seit den 1960er Jahren gesprochen werden. Ein neues Interesse an der Forschung von Forselius erwachte im Jahre 1984, als das 300-jährige Jubiläum des von ihm geleiteten estnischen Schulmeisterseminars in Dorpat begangen wurde. Es seien in erster Linie die Untersuchungen aus der Feder von Helmut Piirimäe, Lembit Andresen und Liivi Aarma erwähnt. Trotz zahlreicher Aufsätze und einer Diskussion über die Einzelfragen erfuhr das allgemeine Bild von Forselius, das sich eher durch eine nationalromantische Färbung auszeichnete, fast keine Änderungen. In manchen Bereichen, etwa hinsichtlich der Beurteilung der an den Bauernschulen geleisteten pädagogischen Arbeit zeigt sich sogar eine Tendenz zur verstärkten Idealisierung sowie eine Neigung zu Übertreibungen, die oft aus dem Zusammenhang gerissen sind. Zugleich haben strittige und wechselnde Ansätze zur Folge, dass den Forschern, die auf dem Gebiet der Sprach-, Literatur- und Buchgeschichte arbeiten oder sich auf andere engere Fachgebiete spezialisiert haben, die Orientierungspunkte verloren gegangen sind. Die vorliegende Dissertation setzt sich kritisch auseinander mit der bisherigen Historiografie, den gängigen Argumenten sowie der Faktografie und erweitert die Quellenbasis. Die Doktorarbeit besteht aus sechs Aufsätzen, worin auf interdisziplinären Forschungen beruhende Interpretationen und Rekonstruktionen vorgenommen werden, wobei man sich bemüht, einen größeren historischen Kontext zu berücksichtigen.

Das neue Narrativ. Da das Gebot, wonach Katechismusunterricht erteilt und die Lesekundigkeit verbreitet werden sollte, in allen lutherischen Gebieten grundsätzlich ähnlich war, ist es zweckmäßig, in Hinsicht auf Estland und insbesondere in Hinsicht auf Livland die Umbruchszeit in den drei letzten

Jahrzehnten des XVII. Jahrhunderts in den Fokus zu nehmen. Zu Beginn der Erzählung könnte man berichten über den regierenden König Karl XI. und die Bestrebungen des livländischen Generalgouverneurs Clas Tott, das kirchliche Leben zu verbessern. Für die nachfolgenden Ereignisse war von ausschlaggebender Bedeutung die Tatsache, dass Johann Fischer aus Sulzbach nach Livland berufen wurde. Die Einladung erfolgte durch Tott, wobei es zweifelsohne auf seine religiöse Haltung ankam, da Fischers religiöse Ansichten als frühpietistisch bezeichnet werden können. Fischer, der u. a. an der Universität Leiden studiert hatte, verfügte über eine vorzügliche Bildung und unterhielt enge Beziehungen mit der Sulzbacher Elite, die sich durch ihre religiöse Toleranz sowie eine fortschrittliche Gesinnung auszeichnete; zudem gehörte er zum Freundeskreis von Philipp Jakob Spener, dem Begründer des Pietismus. Fischer, der Talent zur Entwicklung von Visionen hatte und sich als ein befähigter Organisator zeigte, legte im Jahre 1675 dem König einen Reformplan für die Umgestaltung des Kirchenlebens in Livland vor, zu dessen Verwirklichung ihm beachtliche finanzielle Mittel zur Verfügung gestellt wurden, bei deren Verwendung er recht weitgehende Disposition besaß. Natürlich geschah dies innerhalb der von der lutherischen Orthodoxie tolerierten Grenzen. Die Entscheidungsbefugnisse des Generalsuperintendenten Fischer wurden jedoch beschnitten, als zu Beginn der 1690er Jahre eine Umgestaltung der Verwaltung Livlands erfolgte und das neue schwedische Kirchengesetz erlassen wurde. Im Jahre 1699 nahm Fischer Abschied von Livland.

Am Anfang der Biografie von Bengt Gottfried Forselius könnte man erwähnen, dass sein Vater Johannes Haquini Forselius, der aus Umeå gebürtig war, als Schulmeister und Rektor in Helsingfors und Reval fungierte sowie das Pastorenamt im Doppelkirchspiel St. Matthias und Kreuz, wo drei örtliche Sprachen gesprochen wurden, ausübte. Bei einem Hauslehrer lernte Bengt Gottfried Forselius lesen nach der Lautiermethode, die ihren Ursprung in Deutschland hat. Forselius studierte an der Universität Wittenberg Rechtswissenschaft, doch wurde er nicht Jurist, denn bereits nach Ablauf von zwei Jahren kehrte er in seinen Heimatort zurück. Sein Schwager, der aus Kalmar gebürtige Diakon Gabriel Herlin gründete im Kirchspiel Kreuz eine Schule, wo Forselius im Winter 1683/1684 seine Laufbahn als Schulmeister einschlug. Gerade dort wurde beim Leseunterricht für die örtlichen estnischen und schwedischen Bauernkinder zum ersten Mal die Lautiermethode angewandt und den Grund zur Erneuerung der estnischen Rechtschreibung gelegt. In den Wintermonaten der nächsten zwei Jahre erteilte Forselius Unterricht in einer Bauernschule in Dorpat, die jetzt als Seminar bezeichnet wird. Die Schulgründung erfolgte nicht durch Forselius, sondern durch den Generalsuperintendenten Fischer, der zur Finanzierung der Schule staatliche Mittel bereitstellte, womit auch der Unterhalt der in Dorpat lernenden Schüler bestritten werden konnte. Forselius war nicht der einzige Lehrer dieser Schule, sondern ihm wurde geholfen von zwei Jungen, die aus seinem Heimatort

stammten. Die Vorbereitung der künftigen Schulmeister diente dem Zweck, dass sie imstande wären, den Schülern der Landschulen Lese- und Katechismusunterricht zu erteilen sowie Kirchenlieder beizubringen. Das Schreiben wurde nur wenigen, besonders Tüchtigen gelehrt, über den Rechenunterricht liegen dagegen keine direkten Angaben vor. Das Seminar erfüllte seine Aufgaben bis zum Jahre 1686, als der König eine Anordnung erließ, wonach die Gründung der Bauernschulen in Livland zu einem vorrangigen Ziel erklärt werden sollte, und ein vorläufiges Netz von Schulen ausgebaut wurde. Im Herbst des gleichen Jahres 1686 unternahm Forselius zusammen mit seinen zwei Schülern eine Reise nach Stockholm, wo sie vom Bischof von Estland und durch dessen Vermittlung auch vom König Karl XI. selbst empfangen wurden. In der Folgezeit konzentrierte sich Forselius auf die Förderung des Schulwesens sowie auf die Anwendung der neuen Unterrichts- und Schreibweise. Die Fibel, die in der von Forselius erneuerten nordestnischen Schreibweise verfasst war, erschien wahrscheinlich im Herbst 1685 und erwies sich als sehr effektiv. Während der zweiten Stockholmreise von Forselius im Herbst 1688 wurde er vom König zum Inspektor der Landschulen in Est- und Livland ernannt, doch konnte Forselius dieses Amt nicht antreten, da er auf der Rückreise bei einem Schiffbruch umkam. Seine Arbeit wurde fortgesetzt von seinem Neffen Johann Hornung, der auch die Grundsätze der neuen Orthografie aufstellte.

Die Quellen der Volksbildung müssen auf verschiedenen Ebenen und aus mehreren Perspektiven beschrieben werden. Eine Wende beim Bildungserwerb der estnischen Bauernschaft vollzog sich in zwei großen Einflussbereichen: Während die religiösen und geistigen Dominanten in erster Linie in Deutschland ihren Ursprung hatten, so wurden die maßgeblichen politischen und wirtschaftlichen Faktoren durch die schwedische Zentralverwaltung bestimmt. Zudem darf man nicht außer Acht lassen, dass die Verhältnisse in den einzelnen Provinzen unterschiedlich waren, was dazu führte, dass zur Lösung ähnlich gelagerter Probleme hinsichtlich der Schulen, der Sprache u. Ä. nicht nur in Est- und Livland, sondern auch im estnischen und lettischen Teil Livlands unterschiedliche Maßnahmen ergriffen wurden.

In religiöser Hinsicht beruhte die Gründung der Bauernschulen in Est- und Livland auf der allgemeinen lutherischen Tradition. Im Vergleich zu den Verhältnissen in Schweden und insbesondere in Deutschland war jedoch besonders auffallend, dass die überwiegend leibeigenen Bauern einen gravierenden Rückstand hinsichtlich der religiösen Kenntnisse und des Bildungsstandes aufwiesen. Das Neue Testament lag noch weder in der estnischen noch in der lettischen Übersetzung vor, ganz zu schweigen davon, dass unter den Esten und Letten die Lesekundigkeit nennenswert verbreitet gewesen wäre. Mit diesem Rückstand konnte sich weder die Kirche noch der Staat abfinden und bei den getroffenen Maßnahmen können insbesondere in Livland, das an ein katholisches Land grenzte, auch einige Merkmale der Konfessionalisierung wahrgenommen werden. Im Vergleich zum

Hausunterricht, der in Schweden unter dem Einfluss des Kirchengesetzes von 1686 eingeführt worden war, wozu die Kapläne und Küster (*klockare*) beitrugen, gebührte in Est- und Livland der eindeutige Vorrang dem Schulunterricht. Auch für die Geistlichen, die überwiegend deutscher Herkunft waren, und die Kirchenoberhäupter, bei denen es sich um Deutsche handelte, war der Schulunterricht, der sich am deutschen Vorbild orientierte, eine selbstverständliche Wahl.

In politischer Hinsicht lässt sich bei der Förderung der kirchlichen Volksbildung an erster Stelle ein Moment der Integrierung und Unifizierung erkennen. Es ist wiederholt darauf hingewiesen worden, dass die Politik der schwedischen Regierung in den von Dänemark eroberten Provinzen und in den baltischen Ländern vergleichbare Züge aufwies. Da zwischen den Verhältnissen in den Provinzen jedoch erhebliche Unterschiede bestanden, fiel es der schwedischen Zentralgewalt schwer, sich um universelle Lösungen zu bemühen. Auf der anderen Seite führte die scheinbar ähnliche Politik, die in verschiedenen Reichsteilen betrieben wurde, zu unterschiedlichen Ergebnissen. So etwa ähnelte das Amt des Inspektors der estnischen Landschulen demjenigen des Uniformitätsinspektors, der in Schonen ab 1686 tätig war. Dem Letzteren fiel die Aufgabe zu, die Aufsicht über die von den Kirchen vorangetriebene Schwedisierung zu führen sowie für die Verbreitung der in schwedischer Sprache verfassten Fibeln, Katechismen u. Ä. zu sorgen. In Est- und Livland dienten aber scheinbar ähnlich gelagerte Maßnahmen vielmehr der Stärkung des Fundaments der örtlichen Sprache. Als weitere Ziele der Einführung des Schulunterrichts wurden genannt auch die Emanzipation der Bauernschaft sowie die Stärkung der Grundlagen der Königsmacht als Gegengewicht zum Adel, der insbesondere in Livland ausdrücklich oppositionell eingestellt war. In der königlichen Verfügung von 1687, die an die estländischen Reduktionskommissare adressiert war, wurde ausdrücklich betont, dass denjenigen Bauernsöhnen, die zum Leseerwerb fähig sind und dafür Interesse zeigen bzw. den Wehrdienst leisten wollen, weder am Schulbesuch noch an der Leistung des Wehrdienstes gehindert werden dürfen. Dieselbe Klausel wurde angewandt auch auf diejenigen Schulmeister, die sich in den Kirchspielen weit entfernt von ihrem Heimatort niederließen.

In wirtschaftlicher Hinsicht verursachte die Organisation der kirchlichen Volksbildung erhebliche Kosten. Man benötigte Schulhäuser, den Unterhalt für die Schulmeister, Schulbücher, Brennholz, Beleuchtung und Lebensmittel für die Dauer des Unterrichts. Die durch die Schulgründungen entstandenen Kosten fielen entweder beim Staat oder als eine zusätzliche Last bei dem Gut und Bauernhof an. In einem Reformplan für die Umgestaltung des Kirchenlebens in Livland, der im Jahre 1675 Karl XI. vorgelegt wurde, schlug Fischer vor, in jeder Stadt eine Armenschule zu gründen, wo sowohl Soldatenkinder als auch Waisen unterrichtet und mit notwendigen Schulbüchern versehen werden sollten. Fischer hoffte unter anderem, dass die Absolventen dieser Schulen als

Küster und Bauernschulmeister eingesetzt werden können. Zur Gründung und zum Unterhalt der Armenschulen beantragte Fischer die Verfügungsgewalt über 300 Reichstaler Armengeld, das aus dem Rigaer Licent finanziert wurde, und hegte die Absicht, in Riga eine Druckerei zu gründen, um die Bücher für die Kirchen und Schulen drucken zu lassen. Wenn auch die unterbreiteten Vorschläge vom König gebilligt wurden, so wurde für die Finanzierung der Schulen nicht eine fixierte Geldsumme vorgesehen, sondern es wurden dafür 50% des Armengeldes bereitgestellt, was sich aufgrund der guten Handelskonjunktur für das Schulwesen als förderlich erwies.

Zu Beginn der 1680er Jahre wurde auch die Gründung der Bauernschulen auf die Tagesordnung gesetzt. Um die Gründung der ersten Bauernschulen zu finanzieren, wurden sie von Fischer genauso behandelt wie die Armenschulen. Mithilfe des erwähnten Armengeldes wurde auch das sog. Schulmeisterseminar in Dorpat unterhalten, außerdem konnten neue Bauernschulen gegründet und mit kostenlosen Fibeln, Katechismen und Gesangbüchern versehen werden. Was das Gouvernement Estland betrifft, so fehlte dort eine vergleichbare Finanzierungsquelle. Im Jahre 1686 ordnete der König an, im Gouvernement Livland bei jeder Kirche eine Schule zu gründen und aus dem Landbesitz, der durch den Staat eingezogen worden war, zum Unterhalt des Schulmeisters $\frac{1}{4}$ Haken bereitzustellen. Die Gründung und Errichtung der Schulen sollten aus den Einnahmen der verstaatlichten Güter finanziert werden. In Livland erfolgte die Gründung der Schulen durch staatliche Maßnahmen, die auf den Voraussetzungen beruhten, die von Fischer und seinen Gehilfen geschaffen worden waren (darunter die Schulbücher und Schulmeister).

Im Gouvernement Estland nahm die Gründung der Schulen einen anderen Verlauf. Erstens fehlte hier ein Kirchenoberhaupt von Fischers Format und zweitens wurde hier die Güterreduktion in erheblich geringerem Umfang durchgeführt. Die erste königliche Anordnung zur Gründung der Schulen im Gouvernement Estland wurde erlassen Ende des Jahres 1686 nach der Stockholmreise von Forselius. Karl XI. erließ eine Anordnung, im Heimatort von Forselius bei den Kirchen von St. Matthias und Kreuz zwei Schulhäuser errichten zu lassen und das Gehalt der beiden Schulmeister aus dem Etat des Gouvernements Estland bereitzustellen. In den erwähnten Kirchspielen war die Reduktion kurz davor durchgeführt worden und diese zwei Schulen sollten für andere als Vorbild dienen. Die Tatsache, dass das Gehalt der zwei Bauernschulmeister als gesonderter Posten im Etat des Gouvernements Estland eingetragen wurde, war ein beispielloser Schritt in den gesamten Ostseeprovinzen, der auf andere Kirchspiele nicht ausgedehnt wurde.

Im Jahre 1688 besuchte Forselius zum zweiten Mal Stockholm und erzielte mithilfe eines Empfehlungsschreibens aus der Feder von Fischer, dass Karl XI. für drei Jahre die Stelle eines Inspektors der estnischen Schulen schuf, zu deren Finanzierung die Mittel aus den Einnahmen der in Livland verstaatlichten Güter zur Verfügung gestellt wurden. Der Inspektor, dessen Stelle Forselius selbst antrat, sollte in Livland dem Generalsuperintendenten und in Estland dem

Bischof untergeordnet sein. Im lettischen Teil Livlands wurde kein Schulinspektor angestellt und auch über einen Inspektor der lettischen Schulen liegen keine Mitteilungen vor.

Im Jahre 1690 erreichte in Livland die mit der Güterreduktion begonnene Umgestaltung der Verwaltung ein neues Stadium. Das Gouvernement wurde entlang der estnischen und lettischen ethnischen Grenzen in zwei Ökonomiedistrikte mit Verwaltungssitzen in Dorpat und Riga geteilt. Da durch die Güterreduktion das Patronatsrecht der meisten Kirchen auf den König übergegangen war, hieß es, dass auch die Pflichten übernommen werden mussten. Die Ökonomiestatthalter, die sich bisher mit der Verwaltung des Landbesitzes, der durch den Staat eingezogen worden war, beschäftigt hatten, mussten nun auch für die Errichtung der Schulhäuser, das Schulland u. a. *externa ecclesiae* sorgen, was früher in den Zuständigkeitsbereich des Oberkonsistoriums gefallen war. Nach der Einführung der neuen Verwaltungsordnung wurden gegen den Generalsuperintendenten Fischer beleidigende Anschuldigungen erhoben, Gelder veruntreut und ungerechtfertigte Ausgaben gemacht zu haben, darunter in Zusammenhang mit dem Unterhalt der Landschulen und deren Versorgung mit Büchern. Obwohl die Anschuldigungen am Kammergericht nicht bestätigt wurden (1694), wurden neue Vorschläge, die Fischer hinsichtlich der Kirchenverwaltung unterbreitete, vom König nicht gebilligt.

Im Gouvernement Estland konnte hinsichtlich der Schulfrage erst 1689 ein Durchbruch erzielt werden. Trotz der Anträge der Geistlichen, die Schulmeister einzusetzen, wurde in Estland beschlossen, das Schulmeisteramt den Obliegenheiten des Küsters hinzuzufügen und an die Häuser der Küster Schulzimmer anzubauen, doch wurde dem Schulmeister kein Land als Vergütung für geleistete Arbeit bereitgestellt. Dies wurde bedingt durch den geringeren Umfang der Reduktion und größere Vorrechte des Adels im Vergleich zu Livland. All diese Unterschiede zwischen den zwei Provinzen und zwei Sprachgebieten Livlands zeigen, dass die Zentralverwaltung hinsichtlich der Gründung der Bauernschulen nicht über einen einheitlichen Aktionsplan verfügte, sondern es wurde bei der Durchführung der politischen und wirtschaftlichen Maßnahmen zur Förderung der kirchlichen Volksbildung weitgehend auf die örtlichen Verhältnisse und Protagonisten abgestellt. Auf Grundlage der Quellen gewinnt man auch eine Vorstellung von dem von Forselius betriebenen politischen Lobbying, wovon seine zwei Stockholmreisen sowie die Beeinflussung der estländischen Reduktionskommissare Hans Heinrich von Tiesenhausen und Carl Bonde zeugen. Den Letzteren übertrug der König die Entscheidungsgewalt hinsichtlich der Fragen der Erneuerung der Rechtschreibung und der Methode des Leseunterrichts.

Die Lehrmethode gilt als Aspekt der Tätigkeit von Bengt Gottfried Forselius, der von seinen Zeitgenossen am höchsten geschätzt wurde. Während man früher für den Lese- und Katechismusunterricht zwei Winter brauchte, so dauerte der

Schulbesuch bei der Anwendung der neuen Methode nur einen Winter. In erster Linie auf der Grundlage der Studien von Lembit Andresen wird diese Methode an das Vorbild von Comenius angeknüpft. Die Lehrbücher von Comenius, die zwar an den Lateinschulen in Est- und Livland benutzt und sowohl in Dorpat als auch in Riga gedruckt wurden, waren für die Bauernschulen jedoch nicht zugänglich. In die lettische, estnische und finnische Sprache wurden die Lehrbücher von Comenius im 17. Jahrhundert nicht übersetzt. Es kann nicht ausgeschlossen werden, dass Forselius von der Pädagogik von Comenius beeinflusst war, es liegen darüber jedoch keine stichhaltigen Beweise vor. In den Quellen liegen jedoch Informationen vor, wonach die Lehrmethode von Forselius an die im zweiten Viertel des 16. Jahrhunderts in Deutschland verbreitete Lautiermethode, die von Valentin Ickelsamer entwickelt wurde, angeknüpft werden kann. Die Bezeichnung der Konsonanten gemäß ihrer Aussprache (mithilfe des stummen *e*) wurde empfohlen auch bei der Anwendung der universellen Methode des Leseunterrichts, die in der sog. Grammatik von Port-Royal (1660) vorgelegt wurde. Die neuen Namen der Konsonanten (*ke, le, me* usw.), die von Forselius verwendet wurden, treten auch in der nordestnischen Grammatik von Hornung (1693) auf und waren in Südostland noch im XX. Jahrhundert hier und da bewahrt. Die Opponenten im Estländischen Konsistorium bezeichneten die Lehrmethode von Forselius als mummelndes Buchstabieren, das man in Deutschland längst aufgegeben habe. Vor dem Hintergrund der in Schweden, Finnland und Lettland angewandten Lehrmethoden stellte der Leseunterricht nach der Lautiermethode eine Ausnahme dar.

Die Fibel, die von Forselius auf der Grundlage der in Kreuz und Dorpat erworbenen Erfahrungen verfasst wurde, erschien wahrscheinlich erstmals im Herbst 1685. Die ursprüngliche Fassung des ABC-Buches war versehen mit einem Vorwort, worin vermutlich Erläuterungen zur neuen Unterrichts- und Schreibweise gegeben wurden. Das älteste erhaltene Exemplar wurde im Jahre 1694 in Riga gedruckt – von seinen 22 Seiten nimmt der Fibelteil vier Seiten ein, den Rest des Buches bildet der Katechismustext, worin die Wörter nach Silben getrennt sind. Im Vergleich zum verbreitetsten Fibeltyp, wo von 16 Seiten nur ein paar Seiten dem Leseunterricht gewidmet waren, stellte die Fibel von Forselius einen Fortschritt dar. Forselius unterrichtete die Buchstaben nicht in alphabetischer Reihenfolge, sondern er begann mit den Konsonanten. In gleicher Weise waren die Buchstaben bereits in der Stahlschen Grammatik (1637) eingeordnet und dieselbe Reihenfolge wurde auch von Hornung eingehalten. Der Schlüssel zum Verständnis der Fibel von Forselius liegt eben in der damaligen Sprachdebatte – die Fibel kann als Fazit der von Forselius vorangetriebenen Erneuerung der Rechtschreibung angesehen werden, weshalb darin methodische Elemente vorgestellt werden, was in den deutschen, schwedischen, finnischen, lettischen u. a. Fibern nicht der Fall war. Was den nicht traditionellen Aufbau der Fibel und die Logik der im Leseteil enthaltenen

Übungen betrifft, so beruhte dies auf der Unterrichts- und Schreibweise von Forselius. Es war recht ungewöhnlich, wenn auch nicht ganz beispiellos, dass im Katechismusteil der Fibel von Forselius keine Versalien verwendet wurden. Dadurch konnte die Zahl der zu lernenden Buchstaben auf ein Minimum reduziert werden (18, zusätzlich *b, d, g, j*), was zur Beschleunigung des Lernens und zur Erleichterung des Lesens beitrug. Durch die neue Methode und den logischen Aufbau der Fibel waren auch die im Teenageralter befindlichen Bauernknaben, die als Schulmeister eingesetzt wurden, in der Lage, Unterricht zu erteilen. Eine Adaptation der Fibel von Forselius in die südestnische Sprache wurde wahrscheinlich von Adrian Virginius vorgenommen. Bei der spätesten erhaltenen Fibel von Forselius handelt es sich um ein auf Südestnisch verfasstes Exemplar aus dem Jahre 1741. Ein methodisch vergleichbares Niveau erreichte der Leseunterricht in den estnischen Schulen wieder nach der Herausgabe der Fibel von Carl Robert Jakobson (1867).

Die Erneuerung der Rechtschreibung war für Forselius kein Zweck an sich, sondern erwuchs aus dem Bedürfnis, den Leseunterricht zu erleichtern. Während Stahl bei der Entwicklung der estnischen Orthografie auf die Auffassungen der gebildeten Deutschen abstellte, so gehörten zur Zielgruppe von Forselius die Bauernkinder, die keine Bildung genossen hatten. Als Erstes wurden bereits in der Schule von Kreuz in Lehrbuchtexten die von Stahl eingeführten Dehnungs-*h* durchgestrichen. Nach dem Vorbild der südestnischen Orthografie führte Forselius auch in der nordestnischen Schreibweise den Buchstaben *ä* ein und passte das Alphabet der Aussprache der estnischen Sprache an, wobei er die Buchstaben, die nach heutigen Begriffen als Fremdbuchstaben gelten, abschaffte. Von drei deutschen *s* wurde nur das lange *s* beibehalten. Die Erneuerungsvorschläge wurden Schritt für Schritt im Laufe der Arbeit unterbreitet. Der Katechismustext in den erhaltenen Exemplaren der auf Nordestnisch verfassten Fibel von Forselius orientiert sich an der Fassung von Hornung, das höchste Maß am sprachlichen Substrat aus der Zeit von Forselius enthält die Fibel von 1694.

Bei der Angabe der Vokalquantität stellte Forselius unmittelbar auf die damalige schwedische Rechtschreibung ab. Der Vorschlag, den langen Vokal mit zwei Buchstaben zu bezeichnen, wurde bereits von Heinrich Göseken vorgelegt, doch wurde darüber (am Beispiel der niederländischen Sprache) auch in Deutschland diskutiert. Nach Worten von Forselius nahm er bei den Erneuerungen auch die finnische Schriftsprache zum Vorbild, Adrian Virginius aber lobte (1691) auch die gute Sprache der auf Südestnisch verfassten Bücher der Jesuiten. Betrachtet man die von Forselius vorgelegten Vorschläge zur Erneuerung der Orthografie vor einem breiteren Hintergrund, so wird ersichtlich, dass darin die Fragen widerspiegelt wurden, um deren Lösung man sich im 16. und 17. Jahrhundert an vielen Orten in Europa bemühte. In den älteren Schriftsprachen sind die Erneuerungen aber aufgrund des reichen literarischen Erbes ins Stocken geraten, zumal eine radikale Rechtschreibreform

das Lesen der bereits vorhandenen Bücher erschwert hätte. Dasselbe fürchteten die konservativen Geistlichen Estlands, die bestrebt waren, die Erneuerungen in jeder Hinsicht zu hindern, da es auf die Schreibweise der Übersetzung des Neuen Testaments ankam. Es entbrannte ein heftiger Sprachenstreit, der von Fischer als „Buchstabenkrieg“ bezeichnet wurde. Wegen des Orthografiestreites wurden ab 1685/1686 die auf Nordestnisch verfassten Bücher in Riga und Reval in verschiedenen Schreibweisen gedruckt.

Durch den effektiven Leseunterricht erwiesen sich die Fibel und Orthografie von Forselius jedoch als eine scharfe Waffe, die sich gegen die von Stahl eingeführte nordestnische Schreibweise, die Kompromisschreibweise (sog. das *medium*), die im Jahre 1688 zur Einstellung der Erneuerungen eingeführt wurde, und schließlich auch gegen die bisherige südestnische Schreibweise (die Schreibweise der Übersetzung von *Wastne Testament*) durchsetzen konnten. Die präzisierte Chronologie trägt zur Korrektur der bisherigen Periodisierung der estnischen Schriftsprache Ende des 17. Jahrhunderts bei.

Tabelle. Die Chronologie der Schreibweisen

	ESTLAND	LIVLAND	
	Nordestnisch	Nordestnisch	Südestnisch
die 1630er Jahre	Stahlsche Schreibweise	Stahlsche Schreibweise	Schreibweise von Rossihnius
1684/1685			Schreibweise von <i>Wastne Testament</i>
1685/1686		Schreibweise von Forselius	
[1687–1690?]		[<i>Handschrift der Virginus</i>]	
1688	Kompromiss-schreibweise		
1690			Schreibweise von Forselius
1699	Schreibweise von Forselius		
II. Hälfte des 19. Jh.	Schreibweise von Ahrens		

Die biografischen Aspekte konnten im Laufe der Forschungsarbeit ergänzt werden, weshalb nicht nur biografische Präzisierungen vorgenommen wurden, sondern auf Grundlage der präzisierten Fakten einige Aspekte auch neu bewertet werden konnten. Die vorliegende Dissertation betont das Bedürfnis, die Erforschung des Netzwerkes von Beziehungen durch den ideengeschichtlichen Hintergrund verschiedener Wissenschaftszweige sowie die

vielschichtigen Forschungsperspektiven zu ergänzen. Die fünf Jahre der aktiven Tätigkeit von Forselius können als eine verdichtete Zusammenfassung einer Periode der Kulturgeschichte Est- und Livlands angesehen werden, wo Forselius selbst als zentrale Figur auftrat. Im Hinblick auf die südestnische Schriftsprache gilt dasselbe für Adrian Virginus und im Hinblick auf die lettische Schul- und Sprachgeschichte für Johann Ernst Glück. Die führende Rolle nahm jedoch Johann Fischer ein, der auf die erfolgten Vorgänge einen maßgeblichen Einfluss ausübte. Zugleich können bei weitem nicht alle damaligen Erneuerungen auf Fischer zurückgeführt werden – so etwa mussten die Vorteile der Lehrmethode von Forselius dem Generalsuperintendenten in Riga gesondert nachgewiesen werden.

Dem Bischof von Estland Johann Heinrich Gerth, der in der bisherigen Historiografie als einer der Befürworter von Forselius hervorgehoben wurde, kommt in den hier behandelten Ereignissen eher eine zweideutige Rolle zu. Gerth, der ein bequemes Leben am königlichen Hof in Stockholm bevorzugte, besuchte sein Bistum nur ein einziges Mal, im Jahre 1690 in Zusammenhang mit der Anpassung des neuen schwedischen Kirchengesetzes, und in seiner Anwesenheit beschloss der Konvent der estländischen Geistlichen, die von Forselius entwickelte Methode des Leseunterrichts abzulehnen. Der Bischof, der weder der estnischen Sprache kundig noch mit den örtlichen Verhältnissen vertraut war, wirkte im Orthografiestreit unentschlossen und ließ sich manipulieren, sodass er mindestens zum Teil dafür die Verantwortung trug, dass das Neue Testament Ende des 17. Jahrhunderts nicht in nordestnischer Sprache herausgegeben wurde. Hätte an der Spitze der Kirchenverwaltung eine andere Person gestanden (vgl. der frühere Bischof Joachim Jhering), hätte sich die Kirchen- und Schulgeschichte Estlands anders entwickeln können.

Von den Schülern von Forselius und den späteren Schulmeistern ist bisher am bekanntesten Ignatsi Jaak, einer der zwei Jungen, welche die Stockholmreise mitmachten. Im Rahmen der vorliegenden Untersuchung wird der Lebenslauf noch einer bedeutenden Person namens Bengt Adamson bzw. Uustalu Bengt rekonstruiert. Als Sohn des schwedischen Küsters der Kirche zu Kreuz wurde Bengt Hilfslehrer im Seminar in Dorpat und fungierte danach zwei Winter lang als Schulmeister beim Propst Chilian Rauschert in Theal-Fölk. Am Beispiel von Bengt Adamson demonstrierte Rauschert die Vorteile der neuen Lehrmethode in Riga dem Generalsuperintendenten Fischer und anderen hohen Amtsträger. Im Jahre 1688 wurde Bengt Adamson als Schulmeister ins Kirchspiel St. Matthias berufen, wo ein geräumiges Schulhaus errichtet worden war, bei dem es sich vermutlich um das schönste Schulhaus in ganz Est- und Livland handelte, wo sowohl estnische als auch schwedische Kinder unterrichtet wurden.

LISA: Kronoloogia

u 1660	Harju-Madisel sünnib Bengt Gottfried Forselius. Isa: pastor Johannes Haquini Forselius, ema: Anna Andre(a)se tütar Falck
	Forselius õpib koduõpetaja juhendamisel häälikumeetodil lugema
1670-ndad	Forselius õpib (oletatavasti) Tallinna gümnaasiumis (seal õppis ka vanem vend Andreas)
1678	Johann Fischer saab Liivimaa kindralsuperintendentiks
25. VII 1679	Forselius immatrikuleeritakse Wittenbergi ülikoolis; algavad õigusteaduse õpingud
12. XII 1683	Adrian Virginius alustab Riias tööd tartueesti piiblitõlke ja kooliraamatutega
1683/1684	Forselius õpetab Gabriel Herlini juures Risti kirikumõisas Arul 50 rootsi ja eesti poissi. Tallinnaeesti ortograafiauenduse algus (koos Herliniga kriipsutatakse õpperaamatutest maha pikendus- <i>h-d</i>)
19. I 1684	sureb Eestimaa piiskop Jacob Helwig; uueks piiskopiks saab Johann Heinrich Gerth, kes resideerib Stockholmis
u 25. I 1684	sureb Johannes Haquini Forselius
6. VI 1684	tulekahju Toompeal hävib toomkiriku, toomkooli, piiskopimaja jpm
sügis 1684	Forselius alustab koolmeistritööd Tartu lähedal Piiskopimõisas
sept 1685	Forseliuse uuendatud kirjaviisis aabits ootab Tallinnas trükkimist; 1685. aastal trükitud aabitsal oli eessõna
sügis 1685	nn koolmeistrite seminar jätkab tööd Tartu eeslinnas Ewerdi aias; Laiusel alustab uuel meetodil õpetamist Forseliuse saadetud koolmeister
kevad 1686	nn koolmeistrite seminar Tartus lõpetab tegevuse; mh müüakse lauamaterjalina maha koolipingid
24. VIII 1686	Herlin võtab Forseliuselt edasiandmiseks vastu kahe Tartus õpetanud koolmeistri (Uustalu Bengti ja Jõesuu Tooma) palga, mille saatis Liivimaa kindralsuperintendent Fischer
27. VIII–25. XI 1686	Forselius osaleb piiblikonverentsil Liepas ja esitab kirjaviisi uuendamise ettepanekud
29. IX–1. X 1686	Forselius osaleb nn väiksel konverentsil Riias, kus redigeeriti tallinnaeesti aabitsa katekismuseosa, seati trükivalmis <i>Lutheri lasteõpetus</i> ja parandati kirikulaulude tõlkeid; aabits ja <i>Lutheri lasteõpetus</i> avaldatakse trükis

sügis 1686	Liivimaal alustatakse kuninga korralduse täitmist, mis käsib avada iga kiriku juures talurahvakooli
sügis 1686	Forselius reisib Ignatsi Jaagu ja Pakri Hansu Jüriga Stockholmi, kus kohtub piiskop Gerthi ja kuningas Karl XI-ga
31. XII 1686	kuningas annab Eestimaa asehaldurile korralduse ehitada koolimaja Harju-Madise ja Risti kiriku juurde ning määrab kahele koolmeistrile riikliku palga
jaan 1687	Forselius reisib Stockholmist üle Ahvenamaa ja Turu tagasi Eestisse
12. I 1687	Eestimaa konsistoorium lükkab tagasi Forseliuse kirjaviisi uuendamise ettepanekud
21. I–18. II 1687	piiblikonverents Pelistveres (Forselius ei osale)
talv 1687	Forselius visiteerib Liivimaal asutatud koole, mida on sel talvel 11
kevad 1687	Lõuna-Tartumaa praost ja Sangaste pastor Chilian Rauschert külastab ühes koolmeister Bengt Adamsoniga (s.o Uustalu Bengtiga) Riias kindralsuperintendent Fischerit, et demonstreerida uue õppeviisi eeliseid
mai 1687	Forselius tutvub peale nelipühi Tallinnas Eestimaa konsistooriumi ortograafiaotsusega (12. I 1687)
28. VI 1687	Forselius koostab Risti kirikumõisas aruande piiskop Gerthile ja õigustab oma kirjaviisi
26. VIII 1687	Forselius esitab Eestimaa konsistooriumile uut kirjaviisi põhjendava traktaadi kolmel poognal
7. XI 1687	kuningas delegeerib tallinnaesti kirjaviisi üle otsustamise reduktsioonikomissaridele Carl Bondele ja Hans Heinrich von Tiesenhausenile
dets 1687–veebr 1688	Forselius kaitseb Fischeri esindajana Tallinnas uut kirja- ja õppeviisi
23. II 1688	Forselius külastab koos Herliniga Eestimaa konsistooriumi istungit, kus neile tutvustatakse vahelmise kirjaviisi põhimõtteid
24. II 1688	Eestimaa konsistooriumis kiidetakse heaks vaheline kirjaviis
märts–juuli 1688	Forselius peab kirjavahetust pastoriga, et koguda andmeid koolide kohta ning saada tuge uuele kirja- ja õppeviisile
mai 1688	Forselius kohtub Tartus kindralsuperintendent Fischeriga
27. V 1688	Forselius kohtub Rakveres H. H. von Tiesenhauseniga
juuli 1688	Tallinnas trükitakse vahelmises kirjaviisis aabits, milles vokaali pikendust märgib tagurpidi keeratud <i>h</i> -täht

august 1688	Forselius koostab teise aruande Eestimaa piiskop Gerthile
sept 1688	Forselius reisib teist korda Stockholmi
17. XI 1688	Fischeri soovitusel määrab kuningas Forseliuse eesti maakoolide inspektoriks
26. X 1688	Forselius lunastab Stockholmis Fischeri antud vekslu vastu 26 riigitaalrit
nov? 1688	kippar Korthi laev, millega Forselius koju sõidab, hukub koos kõigi reisijatega
16. XI 1688	Eestimaa konsistoorium teatab piiskopile Forseliuse hukkumisest
sügis 1688	Bengt Adamson saab Harju-Madise koolmeistriks ning õpetab seal eesti ja rootsi lapsi
3. III 1689	Johann Hornung saab eesti maakoolide inspektoriks
8. VIII 1689	kuningas annab kindralkubernerile korralduse uurida maakoolide asutamise võimalusi Eestimaal
okt? 1689	Herlin esitab Stockholmis ettepaneku hakata Harju-Madise koolis uuel meetodil õpetama ka teiste kihelkondade lapsi
1690	tartueesti kirjakeeles võetakse kasutusele Forseliuse kirjaviis; Riias ilmub tallinnaeesti lauluraamat Forseliuse tõlgetega
3. IX 1690	Eestimaa konsistoorium otsustab piiskop Gerthi juuresolekul Forseliuse õppeviisi mitte kasutada
5. III 1691	Eestimaa rüütelkond teeb ettepaneku võtta Forseliuse õppeviis kogu maal kasutusele
11. VII 1691	kuningas pikendab kooliinspektor Johann Hornungi ametiaega veel kaheks aastaks
1693	Riias trükitakse Johann Hornungi tallinnaeesti keeleõpetus „Grammatica Esthonica”, mis tugineb Forseliuse uuenduspõhimõtetele
1699	Tallinnas ilmub Forseliuse kirjaviisis kirikukäsiraamat
1741	Riias ilmub hilisem teadaolev (tartueestikeelne) Forseliuse aabits

CURRICULUM VITAE

Aivar Põldvee

Sünniaeg ja -koht: 05.02.1962, Paldiski
Kodakondsus: Eesti
Aadress: Kärneri talu, Vodja küla, Järvamaa
Telefon, e-post: +37256151644, aivarpoldvee@hotmail.ee
Haridus: Tartu Riiklik Ülikool 1985, Tartu Ülikool 2004,
MA (ajalugu)

Teaduslik tegevus

Peamised uurimisvaldkonnad: eesti hariduse ja kirjakeele ajalugu varauusajal, eestirootslaste ajalugu

Doktoriväitekirjaga seotud publikatsioonid:

1. “Lihtsate eestlaste ebausukombed” ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole. – Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae XI. (Raamat ja aeg, 1. Ajalookirjutaja aeg.) Koost Piret Lotman. Tallinn 2008, lk 141–227.
2. Konstrueeritud Forselius. Kroonikast Kalevipojani ja edasi. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2004–2005. Tartu 2006, lk 9–51.
3. Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 8 (15)). Tartu 2002, lk 81–155.
4. Språk, identitet och de fria svenska bönderna i S:t Mathias och Kors socken på 1600-talet. – Svenska språkets historia i Östersjöområdet. Utg. Svante Lagman, Stig Örjan Olsson, Viivika Voodla. (Studier i svenska språkets historia, 7; Nordistica Tartuensia, 7.) Tartu 2002, lk 49–55.
5. Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas. (Harjumaa uurimusi, 4.) Keila 2001. 187 lk.
6. Uustalu Bengti tundmatu elutee ja elutöö. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahre 75. sünnipäevaks. Koost Andres Andresen. Tartu 2001, lk 205–221.
7. Kyrklik folkundervisning i Estland och Livland (1675–95). Centralmaktens politik och det lokala initiativet. – Stat-kyrka-samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Utg. av Torkel Jansson, Torbjörn Eng. (Studia Baltica Stockholmiensia, 21.) Uppsala 2000, lk 185–282.
8. Das Schulmeisterseminar von Forselius – eine unikale Schule im ganzen schwedischen Königreich? – Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil. = Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert.

- (Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae VII). Koost. Piret Lotman. Tallinn 1998, lk 155–183.
9. 1686 – kas Forseliuse seminari lõpuaasta? – Kleio. Ajaloo ajakiri 1996, nr 2, lk 3–11.
 10. Rahvaharidusest Harjumaal rootsi ajal (1561–1710). – Harju Muuseum 1989–1993. Artikleid ja aruandeid. (Harjumaa uurimusi, 1.) Keila 1994, lk 19–47.
 11. Die Gründung der Volksschule in Estland in den 1680er und 1690er Jahren. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Uppsala 1993, lk 285–292.
 12. [Allikapublikatsioon] Eestimaa konsistooriumi kooliaruanded 1691. ja 1693. aastast. – Haridus 1993, nr 11, lk 50–55.
 13. Paar rännakut eesti kirjandusloo koiduhämaruses. – Keel ja Kirjandus 1989, nr 9–10, lk 552–557, 604–611.

CURRICULUM VITAE

Aivar Põldvee

Date and place of birth: February 2, 1962, Paldiski
Citizenship: Estonian
Address: Kärneri talu, Vodja küla, Järvamaa, Estonia
Phone, e-mail: +37256151644, aivarpoldvee@hotmail.ee
Education: State University of Tartu 1985, University of Tartu
2004, MA (history)

Reserch activity

Main interests of research: history of Estonian education and literary language in the early modern age, history of the Estonian Swedes

Publications connected with the thesis:

1. “Lihtsate eestlaste ebausukombed” ja Johann Wolfgang Boecleri tagasi-tulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole. – Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae XI. (Raamat ja aeg, 1. Ajalookirjutaja aeg.) Koost Piret Lotman. Tallinn 2008, pp. 141–227.
2. Konstrueeritud Forselius. Kroonikast Kalevipojani ja edasi. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2004–2005. Tartu 2006, pp. 9–51.
3. Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 8 (15)). Tartu 2002, pp. 81–155.
4. Språk, identitet och de fria svenska bönderna i S:t Mathias och Kors socken på 1600-talet. – Svenska språkets historia i Östersjöområdet. Utg. Svante Lagman, Stig Örjan Olsson, Viivika Voodla. (Studier i svenska språkets historia, 7; Nordistica Tartuensia, 7.) Tartu 2002, pp. 49–55.
5. Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas. (Harjumaa uurimusi, 4.) Keila 2001. 187 pp.
6. Uustalu Bengti tundmatu elutee ja elutöö. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahre 75. sünnipäevaks. Koost Andres Andresen. Tartu 2001, pp. 205–221.
7. Kyrklik folkundervisning i Estland och Livland (1675–95). Centralmaktens politik och det lokala initiativet. – Stat–kyrka–samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Utg. av Torkel Jansson, Torbjörn Eng. (Studia Baltica Stockholmiensia, 21.) Uppsala 2000, pp. 185–282.
8. Das Schulmeisterseminar von Forselius – eine unikale Schule im ganzen schwedischen Königreich? – Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17.

- sajandil. = Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert. (Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae VII). Koost. Piret Lotman. Tallinn 1998, pp. 155–183.
9. 1686 – kas Forseliuse seminari lõpuaasta? – Kleio. Ajaloo ajakiri 1996, nr 2, pp. 3–11.
 10. Rahvaharidusest Harjumaal rootsi ajal (1561–1710). – Harju Muuseum 1989–1993. Artikleid ja aruandeid. (Harjumaa uurimusi, 1.) Keila 1994, pp. 19–47.
 11. Die Gründung der Volksschule in Estland in den 1680er und 1690er Jahren. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit, Helmut Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Uppsala 1993, pp. 285–292.
 12. [Allikapublikatsioon] Eestimaa konsistooriumi kooliaruanded 1691. ja 1693. aastast. – Haridus 1993, nr 11, pp. 50–55.
 13. Paar rännakut eesti kirjandusloo koiduhämaruses. – Keel ja Kirjandus 1989, nr 9–10, pp. 552–557, 604–611.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiiemaa.** Aafrika retseptioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaṇḍavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.